Державний історико-культурний заповідник м. Острога
Острозьке науково-краєзнавче товариство
«Спадщина» імені князів Острозьких

Острозький краєзнавчий збірник

Випуск 5

Острог
2012

ББК 63.3 (4Укр - 4Рівн)
УДК 908 (477.81)
О-77

Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких – Випуск 5. – Острог: Видво Національного університету «Острозька академія», 2012. – 496 с.

До збірника увійшли матеріали Десятої наукової конференції "Острозькі краєзнавчі читання", яка відбулася 24 травня 2012 року в м. Острозі Рівненської області до 140-річчя з дня народження засновника історичного музею в Острозі о. Михайла Тучемського (1872-1945).

Редакційна група:
Микола МАНЬКО
Марія ДАНИЛЮК
Світлана ПОЗІХОВСЬКА
Тетяна ГЛУШМАН
Микола БЕНДЮК

Матеріали друковані згідно з оригіналами авторських текстів.

У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

Збірник видано на кошти Державного історико-культурного заповідника м. Острога (директор – С. Кибкало)

© Державний історико-культурний заповідник м. Острога
© Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких, 2012

Микола МАНЬКО,
Марія ДАНИЛЮК

Михайло Тучемський – засновник і перший керівник історичного музею в Острозі

Михайло Андрійович Тучемський (1872-1945) – відомий церковно-громадський діяч, краєзнавець і музейник Волині, один із яскравих представників плеяди діячів вітчизняної культури із середовища волинського священства XIX – поч. XX ст. [1].

М. Тучемський народився 5(17) вересня 1872 р. у сім'ї священика с. Понебель Ровенського повіту. Середню освіту здобув у Волинській духовній семінарії в Кременці [2], духівником якої на той час став його батько – священик Андрій Іванович Тучемський [3]. Багато проповідей А. Тучемського свого часу опублікували «Волынские епархиальные ведомости» [4]. Духовна семінарія на той час була – за відсутністю вищих навчальних закладів на Волині – чи не головним місцевим осередком волинезнавства, де плідно працювали семінарські викладачі Микола Теодорович, Григорій Крижановський, Феофіл Давидович, Петро Бєляєв та ін. [5].

Після закінчення семінарії у 1893 р. М. Тучемський кілька років викладав загальноосвітні предмети і церковний спів у Почаївській лаврській двокласній церковно-парафіяльній школі; водночас він керував лаврським хором, привернувши своєю регентською працею увагу тогочасного архієпископа Волинського і Житомирського Модеста (Стрельбицького), відомого знавця церковного співу, організатора краєзнавчих досліджень та музейної справи [6].

У 1896 р. М. Тучемський отримав священицький сан і парафію в с. Загірці Кременецького повіту, ставши водночас керівником і законовчителем сільської церковно-парафіяльної школи. Організація ним зразкового церковного хору, позацерковні духовні бесіди з парафіянами із застосуванням «чарівного ліхтаря» запам'яталися місцевим селянам на багато десятиріч. Водночас у священика проявився хист і покликання до адміністративної сторони церковного і шкільного життя; його педагогічна праця в Загірцях була відзначена Волинською Єпархіальною Училищною Радою [7].

У 1904 р. М. Тучемський став наглядачем («наблюдателем») церковно-парафіяльних шкіл сусіднього з Кременеччиною Острозького повіту і водночас священиком Богоявленського собору в Острозі. У різні роки він був законовчителем присоборної парафіяльної школи, місцевих жіночого

вищого початкового училища і чоловічої гімназії [8]. Його освітньо-адміністративна праця полягала у розширенні мережі церковно-парафіяльних шкіл у повіті, нагляді за будівництвом нових шкільних приміщень (деякі з них використовуються за призначенням до наших днів), фінансовому і навчально-методичному забезпеченні шкіл, підборі і підготовці вчительських кадрів. Слід відзначити, що вчителі керованих М. Тучемським шкіл підтримували зв'язки зі своїм наглядачем навіть перебуваючи на фронтах Першої світової війни (унікальна колекція фронтових листів 1914-1917 рр. учителів Острозького повіту М. Тучемському зберігається сьогодні у фондах Волинського краєзнавчого музею, над їх вивченням і публікацією працюють луцькі музейники) [9]. Серед найактивніших учасників революційних подій 1917-1920 рр. в Острозі і повіті – деякі вчителі сільських шкіл, з середовища яких вийшли як керівники більшовицького повітового ревкому, так і антибільшовицького Кунівського повстання [10].

Сімнадцять років (з 1904 по 1921 рр.) життя М. Тучемського – майже четверта його частина пов'язані з Острогом. Це був найбільш плідний період його діяльності, на який не могла не вплинути особлива атмосфера колишнього родового міста князів Острозьких. Збереження і популяризація пам'яток Острозької старовини на довгі роки визначили життя священика і педагога. М. Тучемський був серед ініціаторів перенесення в Острозький Богоявленський собор із києво-лаврських печер частини мощів преподобного Федора, князя Острозького. Ця знаменна для подальшого релігійно-громадського життя Острога подія, що відбулася у 1907 р., знайшла відображення у виданій М. Тучемським брошурі [11].

За активної участі М. Тучемського в місті було відзначено 300-річчя з дня смерті засновника слов'яно-греко-латинської академії і друкарні в Острозі князя Костянтина-Василя Острозького. Цей ювілей став поштовхом до заснування в Острозі релігійно-просвітницького, добродійного та науково-краєзнавчого Братства імені князів Острозьких під покровом преподобного Федора, князя Острозького. Установчі збори Братства відбулися в лютому 1909 р. [12], його статут [13] був затверджений Синодом і оприлюднений в Острозі в травні 1909 р. Вже у першому річному звіті, опублікованому в 1910 р. за підписом діловода Братства М. Тучемського, повідомлялося про перші значні справи новоствореного товариства – заснування давньосховища, наукової бібліотеки, організацію народних читань з історико-краєзнавчих, релігійно-моральних і природничих питань [14].

Організатором братства, головним ініціатором його просвітницької діяльності, насамперед, історико-краєзнавчої, пам'яткоохоронної і музейної, був М. Тучемський [15]. Головна заслуга М. Тучемського і

очолюваного ним Братства імені князів Острозьких перед Острогом, Волинню, українським народом – врятування та реставрація унікальної пам'ятки замкової архітектури XIV ст. – Вежі Мурованої в Острозі, здійснена на народні пожертви, та відкриття в її приміщеннях у 1916 р., у день пам'яті князя Федора Острозького – 11 (24) серпня – історичного музею, що діє до сьогодні у складі створеного у 1981 р. на його базі Державного історико-культурного заповідника м. Острога. В основу музейних колекцій були покладені зібрані і придбані для братського сховища під керівництвом і за безпосередньою участю М. Тучемського стародруки, рукописні книги, портрети, твори церковного мистецтва, архівні документи, інші старожитності, насамперед, пов'язані з родиною князів Острозьких та їх добою [16]. З іменами М. Тучемського, як першого хранителя та керівника новоствореного музею, та студента Московської духовної академії М. Струменського пов'язаний початок систематичної науково-музейної праці в Острозі, зокрема, публікація в тому ж 1916 р. першого музейного каталогу, де був поданий опис рукописних книг [17].

М. Тучемський – автор кількох науково-популярних видань, присвячених історії Острога княжої доби [18]. У передреволюційне десятиріччя він систематично друкувався у волинській духовній періодиці з історико-краєзнавчих, богословських, церковно-громадських і освітніх питань, висвітлював у своїх статтях і повідомленнях просвітницьку діяльність Братства імені князів Острозьких, сумлінно упорядковував братський архів [19].

У другій половині 1917 р. М. Тучемський займався передачею церковно-парафіяльних шкіл у відомство народної освіти. Як делегат від духовенства і мирян Острозького повіту, він брав участь у роботі Всеукраїнського Православного церковного Собору 1918 р. в Києві [20].

Після 1917 р. М. Тучемський змушений був відійти від керівництва Острозьким музеєм та участі в його безпосередній роботі. У 1921 р. він із сім'єю перебрався з Острога в с. Вербівець Кременецького повіту, обійнявши посаду парафіяльного священика та законовчителя «повшехної» школи, і невдовзі отримав протоієрейський сан [21].

З середини 1920-х рр. (після прийняття ним польського громадянства у 1924 р.) М. Тучемський залучався керівництвом Автокефальної Православної Церкви в Польщі та її Волинсько-Кременецької єпархії до вищих церковно-адміністративних посад, став кафедральним протоієреєм єпархіального центру – м. Кременця, членом Волинської Духовної Консисторії, згодом і передсоборного зібрання АПЦП [22]. З 1934 р. митрофорний протоієрей М. Тучемський став найближчим співробітником архієпископа Волинського і Кременецького Олексія (Громадського), неодноразово

супроводжував його у візитаційних поїздках по єпархії, залишивши цінні описи цих поїздок, які й досі зберігають краєзнавчий та етнографічний інтерес для істориків; це ж стосується записаних та опублікованих М. Тучемським проповідей, виголошених архієпископом.

Окремими виданнями – українською мовою – побачили світ книга М. Тучемського «По глухих закутках Волинського Полісся» [23] (опис подорожі владики Олексія по північно-західній частині Ковельського повіту) (1938 р.) та брошура «Життя і діяльність святого рівноапостольного князя Володимира та охрещення при ньому Руси-України», присвячена 950-річному ювілею цієї події (1938 р.) [24].

Помер Михайло Андрійович Тучемський 23 квітня 1945 р. у м. Кременці, на 73 році життя.

Дев'ять десятків років тому священик-краєзнавець, громадський діяч, просвітник стояв біля витоків відродження Острога, свідками якого ми стали напередодні 900-річного ювілею міста. На клопотання краєзнавчої громадськості одна з міських вулиць в Острозі отримала ім'я М. Тучемського [25].

Примітки

1. При підготовці статті використані документи з особистого архіву М. Тучемського, збережені в Кременці його дочкою Іриною Панфіловою; в 1995 р. передані нею через одного з авторів цих рядків Державному історико-культурному заповіднику м. Острога (далі – ОДІКЗ).

2. Теодорович Н. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовних училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учення, а также начальників и наставников ея в пернод времени с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901. – С.799.

3. Там же. – С. 665.

4. Серед проповідей о. Андрія Тучемського є «Поученик в день 900-летия учреждения православной епископской кафедры на Волыни» (Волынские епархиальные ведомости. – 1892. – №15. – Часть неоф. – С. 466-469.

5. Теодорович Н. Назв, праця. С. 887-890, 891, 887, 875-876.

6. ОДІКЗ. – КН 28017.

7. ОДІКЗ. – КН 28023.

8. ОДІКЗ. – КН 28037.

9. Пушкар Н. Ю. Листи вчителів Острозького повіту з фронтів першої світової війни // Матеріали VI-ої Острозької науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». 1995 рік. – Острог, 1996. – С. 171-173.

10. Дем'янчук Г. С. «Куркульські» повстання в 1919 році // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези другої регіональної науково-теоретичної конференції. – Рівне, 1992. – С. 48-49.

11. Тучемський М. Первое торжество на Волыни в честь преподобного Феодора, князя Острожского. – Почаев, 1907.

12. Тучемский М. Братство имени князей Острожских под покровом преподобного Феодора // Волынские епархиальные ведомости. – 1909. – №6. – С.139.

13. Устав Братства имени князей Острожских под покровом преподобного Феодора. – Почаев, 1909.

14. Окоемов И., Тучемский М. Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом преподобного князя Феодора, за первый год своего существования / 1909 – 1 августа – 1910 г. // Волынские епархиальные ведомости.- 1910. – №48. – С. 881-884; №49. – С. 901-902; №50. – С. 927-930.

15. Про це одностайно свідчили самі члени Братства, архітектор В. Леонтович, польські музейники 1920-х рр. (див. ОДІКЗ. – КН 28045; КН 28052).

16. Див. укладений М. Тучемським систематичний каталог давньосховища та бібліотеки Братства імені князів Острозьких (ОДІКЗ. – КН 26984).

17. Струменский М. Из острожской старини. – Сергиев Посад, 1916.

18. Тучемский М. Преподобный Феодор, князь Острожский. – Почаев, 1911; Його ж. Город Острог в современном князю К. К. Острожскому состоянии. – Почаев, 1913; Його ж. Сторожевой замок князей Острожских в г. Остроге. – Почаев, 1912.

19. Бірюліна О. Архів Братства імені князів Острозьких // Волинський музей. Історія і сучасність: Науковий збірник. – Луцьк, 1999. – Вип. ІІ. – С. 31-33; Ульяновський В. Краєзнавча діяльність Братства імені князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей і повідомлень ІІ-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Ч. ІІ. – С. 210-212; Хведась А. Джерела з історії Братства імені князів Острозьких в Острозі (1909-1920-і рр.) // Острозька академія XVI-XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 41-43.

20. ОДІКЗ. – КН 28039; КН 28036.

21. ОДІКЗ. – КН 28043; КН 28046.

22. Соборний. Високе відзначення настоятеля Кремінецького св. Миколаївського собору // Духовний сіяч. – 1929. – №15. – С. 167. Див. також ОДІКЗ. – КН 28048-28051.

23. Тучемський М. По глухих закутках Волинського Полісся. – Кременець, 1938.

24. Тучемський М. Життя і діяльність святого рівноапостольного князя Володимира та охрещення при ньому Руси-України. – Кременець, 1938.

25. Манько М. Серед уславлених імен Волині: Михайло Тучемський – краєзнавець, освітній і церковно-громадський діяч // Життя і слово. – 1996. – 13 квітня.

Література

1. Бірюліна О. Михайло Тучемський – волинський релігійний та культурно-просвітницький діяч // Матеріали VI-ої Острозької науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». 1995 рік. – Острог, 1996 – С. 16-18.

2. Бірюліна О. Архів Братства імені князів Острозьких // Волинський музей. Історія і сучасність: Науковий збірник – Луцьк, Вип. ІІ. – 1999. – С. 31-33.

3. Манько М. Матеріали до біографії М. А. Тучемського – краєзнавця, освітнього і церковно-громадського діяча Волині // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової

універсальної бібліотеки (23-25 травня 1996 р.). – Житомир, 1996. – С.183-185.

4. Пушкар Н. Ю. Листи вчителів Острозького повіту з фронтів Першої світової війни // Матеріали VI-ої Острозької науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». 1995 рік. – Острог, 1996. – С. 171-173.

5. Струменский М. Реставрация замка князей Острожских в г. Остроге // Волынские епархиальные ведомости. – 1917. – №5-6. – С. 10.

6. Струменский М. Из острожекой старини. – Сергиев Посад, 1916.

7. Уляновський В. І., Краєзнавча діяльність Братства імені князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей і повідомлень II-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Ч. II. – С. 210-212. Хведась А. О. Архів Братства імені князів Острозьких як важливе джерело у вивченні історії Острозького краєзнавчого музею // Матеріали IV-ої науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». – Сокаль, 1993. – С. 179-181.

ДОДАТОК

Деякі опубліковані праці М. Тучемського

1. Первое торжество на Волыни в честь преподобного Феодора, князя Острожского. – Почаев, 1907.

2. К прославленню преподобного Феодора, князя Острожского, в родном ему г. Остроге. Документальные данные // Волынские епархиальнне ведомости. – 1907. – Часть неоф. – №13-14. – С. 410-414.

3. Братство князей Острожских под покровом преподобного Феодора // Волынские епархиальные ведомости. – 1910. – Част. неоф.– №6. – С. 137-140;

4. Первые страницы жизнедеятельности Братства имени князей Острожских в г. Остроге // Волынские епархиальные ведомости. – 1908. – №41. – С. 867-872.

5. Деятельность Братства имени князей Острожских под покровом преподобного князя Феодора за первый год своего существования // Волынские епархиальнне ведомости. – 1910. – №48. – С. 881-884; – №49. – С. 901-902; – №50. – С. 927-930 (у співавторстві з І. Окойомовим).

6. Документальные материалы к решению вопроса о месте погребения и нахождения ныне драгоценного праха князя Константина Константиновича Острожского // Волынские епархиальные ведомости. – 1910. – №52. – С. 965-966.

7. Преподобний Федор, князь Острожский. – Почаев, 1911.

8. Сторожевой замок князей Острожских в г. Остроге. – Почаев, 1912.

9. Город Острог в современном князю К. К. Острожскому состоянии. – Почаев, 1913.

10. Життя і діяльність святого рівноапостольного князя Володимира та хрещення при ньому Руси-України. – Кременець, 1938.

ІСТОРІЯ

Василь ВИХОВАНЕЦЬ

Загадковий акт Казимира Ягелончика (в Троках, від 7-го індикта)

Вступ

Місто Корець, як відомо, належить до прадавніх волинських міст. Проте князі, які отримали своє прізвище за цим топонімом, з'явилися тут щойно в XV ст. Саме так, не зовсім конкретно датують появу Корецьких у древньому Корчеську автори ювілейної монографії «Корець і Кореччина: історія. До 850-ліття міста Корець» О. Панасенко та Л. Якубець. Вони, зокрема, за М. Грушевським, пишуть: «На початку XV століття Корець переходить до представників литовської великокнязівської династії Гедиміновичів, які зробили місто центром своїх володінь і стали зватися князями Корецькими» [1]. А такий дослідник історії шляхетських родин, як А. Бонецький, посуває початки династії на самий кінець згаданого століття, розпочинаючи родовід Корецьких князем Іваном, намісником красносільським з 1492 р. [2].

Тим часом, Н. Яковенко свою схему 1(5) «Князі Ґедиміновичі (Наримунтовичі) Корецькі» відкриває князем стародубським і корецьким, Олександром Патрикійовичем (пом. п. 1406 р.) та його сином, князем корецьким, Василем (пом. п. 1446 р.). Красносільський намісник, Іван Васильович (пом. до 1502 р.) тут виступає представником третього покоління князів Корецьких [3]. Варто відзначити, що роль їх протопласта в польських історичних публікаціях довгий час виконувала взагалі неіснуюча особа, про що скажемо далі.

Зрозуміло, що навіть і старшим, а не лише початкуючим, особливо тамтешнім, корецьким краєзнавцям важко розібратися, з кого, коли і за яких обставин вийшла на політично-економічну арену Великого князівства Литовського (ВКЛ) династія згодом могутніх князів Корецьких, котрі входили в склад десяти (а після еміграції Глинських – дев'яти) найвпливовіших родів, т. зв. «головних княжат» на Україні, за якими було закріплено участь у великокнязівській раді.

Наша розвідка складатиметься з трьох частин, фактично об'єднаних однією сюжетною канвою: історичною долею можливого протопласта Корецьких, князя Олександра Стародубського та його батька, Патрикія Наримунтовича, а також розслідуванням, кому належав Корець до листопада 1443 року – Василю, сину Олександра Стародубського чи

Василю, сину Федора Острозького. Встановити цю істину тим більш важливо, що є загадковий документ, винесений у заголовок нашої публікації, який конкретно свідчить, що місто у першій половині XV ст. все ще належало родині Острозьких. Загадковим він був тому, що тривалий час вважався фальсифікатом і був відомий лише в описі. Таким чином, вийшла цікава історична колізія: Корецькі начебто вже були, але Корець їм не належав. Отже, ми хочемо донести історію цього акту до ширшого краєзнавчого українського загалу порівняно з тим, якому цей документ, можливо, відомий. В центр нашої розвідки ми ставимо його тому, що він дає точну інформацію, хто володів Корцем на вказану в ньому дату. А вже (лише! – Авт.) згадка про привілей Свидригайла від 9 листопада 1443 р. дає певні підстави пов'язувати законний (доведений, встановлений) початок династії саме з цим документом.

Розділ 1. Історія ранніх т. зв. князів Корецьких

Дещо скажемо про древню історію Корця з тим, щоб поступово перейти до його власників. Кілька згадок про ровесника Острога – місто Корець, датованих 1150 р., знаходимо у відомому Київському літописі, котрий входить до складу літопису Руського за Іпатським списком [4]. Це найраніша інформація про Корець. Як відомо, тут йдеться про історію боротьби за Київський престол між Юрієм Володимировичем Довгоруким та його ж племінником, Ізяславом Мстиславовичем. Останній, зазнавши поразки в Переяславському бою, відступив до волинського Володимира. Не вдаючись в деталі, зазначимо, що згодом у Пересопниці відбулось примирення між дядьком і небожем, яке Довгорукий певним чином невдовзі порушив. Ізяслав не забарився з походом на Київ для помсти. А по дорозі натрапив на табір Юрійового сина, Гліба і обложив його. Після послів назустріч Ізяславу з поклоном виїхав і сам Гліб. Мирно пооообідавши, брати дісталися (з Пересопниці) в Дорогобуж. Тут Ізяслав дав Глібу в супутники свого сина, Мстислава, щоб той провів його «до Коречьска»: «Глеб же выеха и поклонися Изяславу. Изяслав же позва и к собе на обед [Гліба], и ту обедав, и оттуда поя [Гліба] с собою до Дорогобужа, и ту пристави к нему сына своего Мьстислава до Коречьска [5]». А той провів його аж «за Корческ» і промовив (подаємо сучасною мовою): «Поїдь же, брате, до свого отця. А то волость мого отця і моя – по Горину» [6].

Нема сумніву, що поселення з даним топонімом існувало задовго до цього повідомлення. Варто, наприклад, послатися на цікавий історіографічний погляд історика Р. Якимовича, котрий, реставруючи походи на Київ Болеслава I Хороброго в 1018 р. та Болеслава II Щедрого

(Сміливого) в 1069 р., посилається на Літопис Волинський (він же Літопис Руський за Іпатіївським списком, але в ПСРЛ 1908 р. видання, с. 410), зокрема на рядки про шлях Ізяслава в 1150 р. При цьому історик зауважує (цитуємо в пер.), що, після того, як обидва князі пройшли, ймовірно, головним трактом на Пересопницю й Дорогобуж, де була переправа через Горинь, «далі шлях той прямував на Коречск (тепер Корець), до переправи через Корчик. Переправа знаходилась неподалік броду» [7]. Цим самим робиться т. зв. історичний натяк на інування топоніма Коречська-Корчеська і гідроніма Корчика станом на 1018-й і 1069 рр., що, на нашу думку, є цілком вірогідним.

Говорити ж про правдоподібність цього натяку, себто, що Корець існував і до т. зв. першої літописної згадки 1150 р., в нас є й археологічні підстави, досить переконливо представлені Б. Прищепою та Ю. Нікольченком в книзі «Літописний Дорогобуж», де мовиться, що вже в X – першій пол. XIII ст. існували ряд общинних городищ-сховищ, зокрема, таких як (пізніше згданих в літописі. – Авт.) Корець, Стовпин, Великий Мидськ тощо, а також і поселення біля них [8].

Щодо семантики й етимології топоніму Корець, то тут ми лиш коротко скажемо, що він походить від значно ранішого гідроніма Корчик, себто від назви річки, яка обтікає міське узгір'я зі сходу на захід і, різко зігнувшись або скорчившись, знову тече на схід. Без сумніву, первинна праназва поселення – Корческ, а не Коречьск чи Кочерск, як то ще подається в літописі. Як же Корческ перейшов у Корец? Подальша трансформація Корческа в Корец, вважаємо, була започаткована в латиномовному привілеї Ягайла і Витовта від 4 листопада 1386 р., в Луцьку для князя Федора Даниловича Острозького на замок Острог з прилеглими землями та на Корець, Заслав, Хлапотин, Іванин, Хрестович, Красне і Крупу. Хоча в ту пору у вжитку була назва Корческ, про що стверджує, наприклад, Географічний словник Польського королівства (далі – ГСПК) у гаслі «Korzec» (автор Br. Ch.): [в старі часи] «Korzec nosił miano Korczesk», і саме «Korczesk nadany został księciu Teodorowi Ostrogskiemu» [9], – в латинському тексті документу № VI з Архіву Сангушків місто незвично назване «Korzecz» [10] – Кожеч. Після цього в наступних документах Korczesk вже іменується Korzec. Подаємо схему трансформації топоніма: «Корческ» > «Korczesk» > «Korzecz» > «Korzec» > «Korec» > «Корец» > «Корець».

В ту літописну пору Корчеськ, очевидно, належав до Волинської землі. Це підтверджує хоча б той факт, що корчани з радістю прийняли в своє місто князя Ізяслава. На с. 285 вже цитованої публікації літопису читаємо: «Изяслав […] оттоле же поиде ко Коречьску [11], и Корчане же

вышедше с радостью и поклонишася ему; Изяслав же, проминя городъ и подале ста на реце, не дошедъ Случи […]». Між іншим, тут маємо чи не найпершу в ранніх джерелах «відтопонімічну» назву мешканців укріпленого граду.

Згодом, коли Юрій Довгорукий знову зайняв київський престол, а син Ізяслава, Мстислав після смерті батька князював на Волині, за обопільною згодою від 1155 р. Корчеськ відійшов до київської землі. Зрештою, довелося кн. Юрію віддати корчеські землі чернігівському князю Ізяславу Давидовичу, який першим став іменуватися князем Корчеським. Однак, після смерті Юрія він посідає київський стіл, а Корчеськ знову стає волосним центром. З 1199 р. місто входить до складу Галицько-Волинського князівства. Починаючи з 1240-го по 1258 рр. Корчеськ був підвладний татарам, аж поки син Данила Галицького, Шварно не звільнив його від цієї залежності. Після смерті у 1340 р. Юрія II Болеслава великим (автономним) князем Волинським став Любарт Гедимінович. Він передав у ленне володіння Острог, Заслав і Корець кн. Федору Даниловичу Острозькому.

Зближення кн. Федора з королем Ягайлом почалося не раніше, аніж цей Ольгердович став католиком (15 лютого) і 18 лютого 1386 р. обвінчався з силоміць розлученою опікунами молодшою донькою покійного Людовика угорського Ядвігою, уже законною дружиною австрійського кн. Вільгельма, щоб посісти коронний трон, вчинивши унію Польщі і Литви [12]. Не дивлячись на те, що син уже на той час покійного в. кн. Волинського Любарта, в. кн. Федор першим у ВКЛ присягнув на вірність двоюрідному братові-королю Ягайлові, останній негайно почав розвалювати його князівство, котре мало права автономії і було оплотом православ'я у ВКЛ, плануючи частинами інкорпорувати його у склад Корони.

Відтак, Острог із замком і селами, що надавалися кн. Федору Даниловичу від Любарта [13] чи його сина, Федора (Федота) на правах ленної служби, 4 листопада 1386 р. Ягайло передав Острозькому в спадкову дідичну власність [14]. Ціна – бути вірним підлеглим Ягайла і Корони. Тою ж таки датою Владислав Ягайло уже разом з кн. Витовтом розширюють володіння Федора Острозького, надаючи йому «zamek Ostrog wraz z przyległymi doń obwodami, t.j.: Korzec, Zasław, Chłapotyn (нині Красностав. – Авт.), Iwanin […]» [15] та ін.

Далі в працях польських істориків довгий час панувала версія, що після Федора Острозького Корецьким князівством правив (якийсь – Авт.) Бутав Дмитро (інколи Костянтин) Ольгердович. Про це читаємо, наприклад, в гаслі «Korzec», вміщеному в ГСПК: «Korczesk nadany został ks. Teodorowi

Ostrogskiemu, a następnie ks. Dymitrowi Butawowi, synowi Olgierda a wnukowi Gedymina, od którego wiedzie się ród książąt Koreckich» [16].

Зрештою, цю версію в 1895 р. переконливо анулював Ю. Вольф. Він довів, що 11-й син Ольгерда (за лит. хронікою О. Биховця; 3-тя ред.) «Dmitrey Korecki» та він же 12-й (за Я. Длуґошом), але вже з іменем «Butaw», є не що інше, як «bałamuctwo» [17] – заблудження. На разі Бутав, уточнює історик, це син в. кн. Кейстута [Гедиміновича] [18]. В Ольгерда був син, Дмитро, але його литовське ім'я – Корибут, а не Бутав [19].

Висновок Вольфа: польські джерела, зазвичай, баламутно виводять кн. Корецьких від «urojonego» – придуманого сина Ольгерда, Бутава Дмитра [20]. Кн. Корецькі мали на печатці «Погоню», а стародавній пом'яник їх роду розпочинається іменами Гліба, Патрикія і т. д., тобто Наримунта і його сина [21]. Таким чином, підсумовує історик, факт, що князі Корецькі походили від Олександра, сина Патрикія Наримунтовича, не викликає жодних сумнівів.

Звичайно, усі, хто вдається до датування початків кн. Корецьких 1406-им або 1407 рр., посилаються, насамперед, на Ю. Вольфа, який, між іншим, не подає жодної конкретної дати отримання Олександром Патрикійовичем Стародубським м. Корця взамін на чернігово-сіверський Стародуб. Він лиш повідомляє, що цей Наримунтович «у 1406 р., під час війни в. кн. Литовського Витовта з в. кн. Московським [Василем Дмитровичем] виявив бажання зради, за що був ув'язнений Витовтом. Орден [хрестоносців] турбувався його долею, тому Витовт в 1407 р. доносив листом маршалкові, що кн. Олександр Стародубський здоровий […]» [22]. Цю інформацію він взяв у VI т. «Codex epistolaris Vitoldi…» серії «Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia».

На які ж документи посилався маститий геральдист, стверджуючи про отримання кн. Олександром Стародубським Корця? Знати їх тим більш важливо, що в таких, не менш авторитетних дослідників того періоду історії Корони і Литви, як А. Левіцький [23], О. Халецький [24] та С. М. Кучинський [25] нема жодного слова про те, що батько й син Наримунтовичі Стародубські отримали од Витовта Корець. В С. М. Кучинського, наприклад, лише знаходимо припущення, що оскільки відібрані в ув'язненого кн. Олександра Брянськ і Стародуб дісталися Свидригайлові, «być może to on» – можливо, то він «спричинився до знешкодження Александра» [26].

Та навіть і без свідчень цих істориків цілком неймовірною видається конфіскація Кореччини з володінь кн. Федора Даниловича Острозького, котрий міцно «сидів» не лише в Острозі, але й у Заславі, Корці, Межирічі тощо. За свідченням С. Кардашевича, кн. Острозький отримав від Ягайла

в довічне володіння ще й Кременець і Брацлав [27]. Можна додати, що більших подарунків від короля, королеви і великого князя Литви в ту пору ні в Короні, ані у ВКЛ не отримував ніхто. Тому-то, як відзначав Т. Трайдос, і складалася його життєва діяльність з двох частин: «wiernej służby dla Jagiełły i komasacji ciągle nowych nadań…» [28] – вірної служби для Ягайла і землевпорядкування безперервно нових надань. Після замирення Витовта з Ягайлом у 1392 р. кн. Федор вірно служив їм обом. Пануючи лише в одній волості, він залишив своїм нащадкам найбагатшу латифундію на Волині.

Отже, з огляду на максимально привілейоване становище Острозького та знаючи дві дати його смерті – 1410 р. за Т. Трайдосом [29] та після 1435-го – за В. Антоновичем [30], ми і ставимо питання: як і чому цей фаворит Ягайла і Витовта міг втратити Корець і Кореччину при живому королю (той помер весною 1434 р.)? А тим більше, чи міг він зрадити своєму благодійнику, ще живому Ягайлові, щоб після смерті в. кн. Витовта нібито стати на сторону в. кн. Свидригайла, про що повідомляє В. Антонович? В цьому випадку він би одразу втратив все, і не була б його латифундія, залишена для нащадків, найбагатшою на Волині. Для нас загадкова втрата Острозькими корецьких добр є дуже дивною, як також і можливе отримання їх політично нестабільними Стародубськими. Хоча ми спробуємо дати вірогідне припущення, як це могло статися.

Аналізуючи посилання Ю. Вольфа на певні джерела й самі ці джерела, можна упевнено говорити, що Стародубські у нього «притягнуті» до Корця дуже умовно, а точніше, бездоказово. Такими посиланнями в розділі «Korecki» є виноски 11) і 12). Тож дослідимо твердження і підтвердження відомого історика. У першому випадку мовиться: «По певному часі кн. Александер отримав свободу, але не Стародуб, котрий був наданий Зигмунтові Кейстутовічові» (пор. з твердженням С. М. Кучинського). Якщо читач думає, що 11-та виноска: «patrz wyżej, str. 161», котрою Ю. Вольф посилає нас до свого ж розділу «Kejstutowicz» (в «Kniaziowie…»), дасть підтвердження про отримання кн. Олександром Корця, то він глибоко розчарується: тут йдеться про кн. Зигмунта Кейстутовича, який – sic: «правдоподібно після кн. Олександра отримав Стародуб na dzielnicę в 1406 р., князем якого відомий (лише! – Авт.) з 1422 р.».

Далі Ю. Вольф написав: «Взамін на Стародуб кн. Александер отримав Корець, на якому в забутті провів останок життя; руські родоводи називають його Корецьким». По-перше, чи правда, що в забутті («w zapomnieniu»), а головне – чому? Адже він був чи не правою рукою Свидригайла. По-друге, 12-им посиланням від 2-ої частини цитованої фрази Вольф направляє нас на «Полн. собр. [р. л.] VII 255». Справді,

тут читаємо: «А у Нариманта сын был князь Патрикей, а у Патрикея были три сыны: […] да князь Олександр Коретцкой»; «А у третьего сына (sic: літописна помилка: слід було писати онука. – Авт.) у Наримантова у Олександра у Корецкого сын князь Семен…» [31]. Зрозуміло, що тут і не могло бути документальних згадок про переведення Корецьких теренів з власності кн. Федора Острозького у власність політично ненадійного кн. Олександра Стародубського. У Москві ж батько й син, Патрикій і Олександр, могли представляти себе Корецькими, і, можливо, мали на це підстави, хоча далі вони іменуються Звенигородськими.

Таким чином, єдиним, до того ж, неконкретним доказом про отримання Корця кн. Олександром є згадка Ш. Окольського про (неіснуючий) привілей Свидригайла за листопад 1443 р. щодо надання Кореччини його синові, кн. Василю із зазначенням, що колись корчани вже служили його батькові. До цього акту ми ще повернемось. А далі необхідно розповісти, як, чому і коли ці сумнівні прото-Корецькі опинилися в Московії та з яких причин стали Звенигородськими.

Розділ 2. Друга зрада Олександра Патрикійовича в. кн. Витовту

Випадає міркувати, що кн. Стародубський був випущений Витовтом з в'язниці в 1407 р. і в цьому ж році отримав від нього Корець. Тим часом, О. Халецький пише, що в (другій половині липня. – Авт.) 1408 р. зраду для Витовта вже вчинив кн. Свидригайло, перейшовши на сторону кн. Московського Василя [Дмитровича] і «потягнувши за собою не тільки кн. Стародубовського (Патрикія. – Авт.) і його сина Федора Путивльського [32], але й цілу групу князів і бояр з московсько-литовського пограниччя» [33].

Цю картину істотно доповнює М. Грушевський. Він, цитуючи Воскресенський літопис, т. II, с. 82, подає, що в 1408 р. серед князів із Свидригайлової свити, разом з батьком, Патрикієм, і братом, Федором [Путивльським] був ще й Олександр [Патрикійович]. За цим літописом, Патрикій і Олександр виступають як князі Звенигородські. Це могло означати, що ці князі отримали від князя Василя місто Звенигород [34]на Московщині, в той час як Свидригайло, наприклад, «в кормление» отримав майже половину Московського князівства – Володимир зі всіма волостями, Переяславль, Юр'їв Польський, Волок Ламський, Ржев і частину Коломни.

Усі ці надання, в т. ч. й Звенигород московський для батька й сина Стародубських, мають цілковите виправдання, і їх дуже просто зрозуміти, якщо взяти до уваги цитату М. Грушевського про те, що «після короткого розмиря в рр. 1406-8 (між Москвою і Литвою. – Авт.) […] не без впливу московського правительства сіверські князі Гедимінової династії – Свитригайло й стародубські Наримунтовичі піддають Москві

свої волости і замки» [35]. Але і М. Грушевський про дальшу долю цих Стародубських – Звенигородських і нічого не згадує – як в інших істориків, так і в нього обидва ці князі раптово зникають з тогочасної історичної арени.

Отже, Олександр Патрикійович Стародубський вдруге зрадив Витовта, вже будучи, як прийнято вважати, власником Корця. Між іншим, В. Поліщук пише, що надання Корця кн. Олександру відбулося після 1408 р. Також за цим же автором, після 1408 р. він і помер [36]. Однак в тому документі – свідченні кн. Богуша Корецького, на який посилається шановний історик, цих дат нема.

В той час, коли Ягайло з Витовтом почали краяти ВКЛ на свій лад і смак, а московський зять Витовта кн. Василь розірвав з ним мирову угоду, для багатьох руських і литовських князів відкрився притулок в Москві. Серед таких незадоволених найбільшу державно-політичну вагу мав рідний брат Ягайла, сіверський пруський князь Свидригайло Ольгердович, постійний суперник Витовта. Проти політики останнього щодо скасування стародавніх княжих уділів в Сіверщині готувався на чолі із Свидригайлом великий збройний бунт. Чутка про нього дійшла до Ягайла і Витовта. Щоб не вдаватись в деталі, скажемо, що змовникам довелося щонайшвидше тікати до Москви. Серед вірних прихильників Свидригайла, які, звичайно, також не чекали милості від короля і великого князя, були єпископ брянський Ісаак, князі Патрикій Наримунтович з сином Олександром, бувшим Стародубським, Федор Путивльський (син або ж онук Патрикія Наримунтовича), Семен перемиський, Міхал хотітовський, Урустай менський, бояри черніховські, брянські і ін. Планувалось не лише втекти від розправи, але й повернутися та з допомогою в. кн. Московського скинути Витовта з княжіння в Литві і захопити цей стіл для Свидригайла.

Задум не вдався. На початку вересня 1408 р. Ягайло і Витовт з військами вже стояли на березі р. Угри. На протилежному березі знаходилася спільна московсько-татарська армія – татари на чолі з Едигеєм зголосилися допомагати Москві, разом з тим, за С. М. Кучинським, шпигуючи можливості опору кожної із сторін. Щоб литвини з ляхами не вдарили ці загони з тилу, переправу через Оку, в яку впадає Угра, боронив Свидригайло. Бойові сутички тривали 12 днів, після чого було підписане перемир'я «по старине». Свидригайло з прихильниками поки що перебував у Московському князівстві. Великий князь Василь Дмитрович надіявся, що він захищатиме Москву на випадок зради Едигея.

Зрада не забарилася: взимку на межі 1408-1409 рр. татари «наїхали» на Москву. Та Свидригайло не став поруч кн. Василя, який, між іншим,

готувався віддати за нього свою доньку. Посилаючись на свідчення літописців, С. М. Кучинський пише, що «коли татари заатакували Москву, Свидригайло втікав зі своїми військами «jako chłорсу», не воював зовсім, тільки подався до татарського обозу з метою шукати допомоги проти братів». Його перебування серед татар стало причиною чуток, що він нібито потрапив у полон. До такої думки був схильний і А. Левіцький. А проте, резюмує С. М. Кучинський, якби це була неволя, не вертався б Свидригайло з Москви на чолі зі своїми військами. Це спокусило його відплатити своєму рятівникові чорною невдячністю: «а едучи паки к себе в Литву, пограбил град Серпохов, и опустошил, и отиде во свояси со многим богатством», цитує С. М. Кучинський Никонівський літопис (XI, с. 211).

Отже, виникає закономірне питання: якщо в Олександра Стародубського і був привілей на Корець від 1407 р., то чи міг він після провалу Свидригайлової авантюри повернутися сюди з Московії і спокійно доживати віка в той час, як організатор заколоту потрапив у в'язницю? За Н. Яковенко, Патрикій помер після 1408-го, а Олександр – після 1406 рр. (насправді, він ще жив у 1408 р. і знаходився в Московії). З огляду на майже одночасну дату смерті батька й сина у нас є великі підстави сумніватися, чи була вона в них, як кажуть, своєю.

На основі згадки Ю. Вольфа про те, що дочка промосковського кн. Олександра Стародубського, Агрипіна 8 листопада 1400 р. (за С. М. Кучинським – 1402 р.) вийшла заміж за сина кн. Дмитра Донського, Андрія Можайського (в них народився син, Іван Андрійович, князював у Можайську в період 1432-1454 рр.; пізніше втік у Литву і був удільним князем на дідівських землях – на Гомелі і Стародубі, а пізніше і на Брянську) [37], можна висунути слабку версію, що батько й син Стародубські залишилися доживати віка, як кажуть, коло дітей, на Московщині, боячись помсти Витовта.

Про Свидригайла взагалі і про його «московську зраду» зокрема також детально розповідає А. Левіцький [38]. З його інформації візьмемо лиш деякі подробиці, а саме: Олександр Стародубський з'являється в його повісті на s. 55-57, зокрема, в розповіді про події 1402 р. спочатку як прихильник Витовта. Але вже в 1406 р. «Витовт гамує бунт кн. Юрія Смоленського і його прихильника Олександра Патрикійовича, які з допомогою Москви ще раз щастя шукали». Брянськ і Стародуб отримав Свидригайло, однак уже після зради останнього в 1408 р. ці міста було надано Зигмунту Кейстутовичу.

«Московська зрада» Свидригайла і його прихильників була сприйнята в Литві і Польщі як «bunt ogromny». Перераховано поіменно всіх, хто

пішов з ним до кн. Василя. Патрикій і Олександр Наримунтовичі у Левіцького не Корецькі, але «dźwinogrodzcy» («джьвіногродзци» – звенигородські).

Після того, як Свидригайло з татарами повернувся в рідні краї, Витовт через своїх татар старався «wydostać» бунтівника. Це йому вдалося, і він тримав невгамовного брата при собі під недремним оком поки що без жодного покарання. Незабаром той затіяв нову зраду, надіючись на допомогу «хрестоносців», котрі, між іншим, ще в березні 1408 р. були поінформовані про майбутній літній бунт Свидригайла. Це дало підстави написати С. М. Кучинському, що, можливо, «maczali tu palce i Krzyżacy» [39]. Нова інтрига швидко відкрилась через перехоплені листи. Далі подаємо А. Левіцького дослівно: «Двох князів, котрі були у змові з Свидригайлом, Витовт bez wahania ściąć kazał – без вагання наказав стратити. Ходили чутки, що той же los – доля – чекає і брата короля [Свидригайла]».

На жаль, не більше сказано про ці події і в «Codex epistolaris Vitoldi», на який, власне, зіслався А. Левіцький. В листі якогось komtur'a Ragnety до маршалка Закону (магістра ордену хрестоносців) від 27 листопада 1409 р., серед іншого, читаємо про те, що якийсь литвин на власні очі бачив, як «Витовт наказав стратити двох князів, прихильних до Свидригайла» [40].

Це – першоджерело даної інформації. Однак і тут імен цих двох князів не названо. А проте з огляду на вже цитовані нами, за М. Грушевським, імена найближчих прихильників Свидригайла, серед таких бачимо, в першу чергу, Патрикія і Олександра Стародубських – Звенигородських: «Свитригайло й стародубські Наримунтовичі піддають Москві свої волости і замки». Після 1409 р. всі згадки про них раптово (але чи випадково?) зникають. Свидригайла ж було заковано в ланцюги. Він відбував ув'язнення в Кременці загалом 8 чи 9 літ [41].

Розділ 3. Що криється за «актом від 7-го індикта»?

Припустимо, що Олександр Стародубський, якому протегував «Закон», справді після виходу з ув'язнення отримав Корець. На нашу думку, таке надання могло мати лише одну причину: Витовт міг вчинити його з метою наблизити з Сіверщини як в географічному, так і в благодійному розумінні ненадійного, але впливового в Московії і серед «хрестоносців» Патрикійовича. Вибір дати йому саме частину володінь Острозьких можна тлумачити наступним чином: Острозька латифундія була величезна, втрата Корця виглядала незначною. Далі, якщо кн. Федор Данилович помер у 1410 р. в монастирі, то в 1407 р. він міг уже бути ченцем і знаходився в Лаврі. Тобто варіант з урізанням частини

саме Острозького князівства для Витовта був у прямому розумінні найспокійнішим: на протести малолітніх Дашка, Федька і Василька він міг не зважати. Проте відразу підкреслимо, що варіант цей був грубим порушенням спадкової дідичної власності острозького сімейства. Але Витовт, очевидно, на це пішов. Для абсолютної певності, що саме так і було, не вистачає реєстрації привілею про надання бувшому князю Стародубському Кореччини в Литовській метриці.

Зате для істориків другої половини XIX ст. був відомий регест акту Казимира Ягелончика, в якому недвозначно йшлося, що станом на «1 вересня 1443 р.» Корець належав Василю Острозькому. Виклад привілею початково знаходився в Сумаріуші документів князів Острозьких, а в кінці XIX ст. опублікований за №6 у виданні Архіву Сангушків. І не бракувало припущень, що це якась незрозуміла фальшивка.

Відтак, А. Бонецький, наприклад, мав немалі сумніви, чи Олександр Патрикійович справді був Корецьким. У його праці «Herbarz Polski» (1907 р.), в розділі «Koreccy książęta, herbu Pogonia» читаємо: «Чи справді князь Александр, син Патрикія Наримунтовича володів Корцем на початках XV ст. примушує сумніватися акт, якщо він є автентичний, котрим королевич Казимир Яг.[еллончик] 1443 р. чи 1444 р. просить кн. Василя Острозького про приєднання його ба́тьківщини Корця до Кременця на час, допоки не стане старостою луцьким, а коли те відбудеться, отримає назад ув'язання в свою дідичну власність. (Арх. Санг. III)». І робить висновок: «Jeżeli więc Korzec był w posiadaniu ojca ks. Bazylego Ostrogskiego, nie mogli go wówczas posiadać już Koreccy» [42].

А в попередній книзі «Poczet rodów» (1883 р.) розділ «Koreccy książęta» А. Бонецький починає з повідомлення, коли вперше в Литовській метриці згадується прізвище Корецькі. Автор пише, що в акті-записі від 1465 р. про певне надання княгині Кобринської на користь одного з її слуг, Юди, служителя церкви свв. Апостолів Петра і Павла в Кобрині, серед свідків згадується «Eliokim, kniaź Korecki, bojaryn» [43]. На думку Ю. Вольфа, який виписав той акт з Литовської метрики, продовжує А. Бонецький у примітці, запис мав би звучати: «Еліокім, князя Корецького боярин» [44].

Справді, так достовірніше. Проте для нас ця інформація цінна, в першу чергу, тим, що згадує про князів Корецьких, однак не раніше 1465 р. Її зміст певною дотичною мірою збігається з поіменованим вище регестом акту від 7-го індикта: адже відомий (згідно з цим актом) фактичний власник Корця з Острозьких, Василь Федорович помер, за Н. Яковенко, після 1461 року. Отже, поява нових господарів Корця, власне, Корецьких станом на 1465 рік більш-менш вмотивована, навіть при відсутності будь-яких фактів з цього приводу.

Усі наші сумніви щодо законності іменувати князя Олександра Патрикійовича Корецьким були б нічого невартими, якби в тій же Метриці, підкреслюємо, був запис, що в. кн. Казимир Ягайлович підтверджує кн. Василю Корецькому привілеї від Витовта і Свидригайла. Цікаво, що Ш. Окольський вказує дату акта Свидригайла, однак їх (дат) нема в згадках про привілеї як Витовта, так і Казимира Ягелончика – спочатку в. кн. ВКЛ, а згодом і короля. Відповідно (і не випадково) не згадує про них і Ю. Вольф.

Зважаючи на такі вагомі протиріччя, А. Бонецький, як уже відзначалося на початку розвідки, дипломатично почав родовід Корецьких з цілком безпечної в історичному плані особи – князя Івана Васильовича Корецького, згадка про якого датується судовою справою від 1492 р. Хоча, на нашу думку, під знаком питання можна було ставити протопластом і кн. Василя Олександровича, оскільки історик подає його синів, Богуша та Івана, із згадкою про свідчення кн. Богуша в 1483 р. під час запису кн. Семеном Юрійовичем [Гольшанським] віна для дружини [45]. Тобто, рід Наримунтовичів-Патрикійовичів на Волині існував, але чи були вони юридично Корецькими хоча б до згаданого привілею Свидригайла від 1443 р., на разі стверджувати неможливо.

Зате є всі підстави твердити, що передача Витовтом корецьких дідичних добр кн. Острозьких бувшому Стародубському не мала юридичної сили. По-сучасному, це було волюнтаристське рішення, викликане політичними обставинами. Адже в королівському привілеї Федору Острозькому на Корець та інші маєтки написано недвозначно: «[…]Korzecz, Zosslaw, Chlapotyn […] statuimus et facimus ducem Feodor Danielovicz et ipsius heredes et successores legittimos supra dictum castrum Ostrog et districtus ad idem castrum pertinentes in eadem libertate […]» [46] – Корець, Заслав, Хлапотин… надаємо і стверджуємо князю Федору Даниловичу та його законним нащадкам і спадкоємцям з їх правами над згаданим замком Острогом і належною до цього замку волостю.

Між іншим, подібне формулювання «suos heredes et successores legittimos» знаходимо в наданнях королеви Ядвіги, а також і самого в. кн. Витовта. У його ж грамоті читаємо: «иж записуем и записали есмо князю Федору Данилевичу Острог… из селы… Бродов, а также Радоселки, Радогоща, Межиречье, Дьяков, также Свищово ис приселки: Озеряны, Городница, два Ставки. А то все держати князю Федору вечно, непорушно никимже, и до его живота, а по его животе жоне его и детям его у веки» [47]. Ми подали цей перелік за оригіналом ради наступних слів: держати князю Федору вічно, а після його смерті дружині й дітям «непорушно никимже», що означає: ніхто не має права порушити цю спадкову

власність, зрозуміло, навіть і сам Витовт. Оскільки Свидригайло згадав, що корчани колись служили батькові кн. Василя Олександровича, то, очевидно, Витовт грубо порушив королівське і своє ж надання, віднявши Кореччину в родини Острозьких. Тим часом, якщо Корець і належав Олександру Патрикійовичу, то, думаємо, не довше, як до липня 1408 р., себто до його другої зради. А тому містом з навколишніми теренами продовжували володіти Острозькі. Проте, всі ці обставини не заважали Василю Корецькому в часі його повноліття, очевидно, безрезультатно «procesować» – судитися з Василем Острозьким за відступлення йому Кореччини. Про це пише Т. Кемпа.

Ю. Вольф був серед тих, хто не вважав ні сам оригінал уже недоступного і незрозумілого для деяких дослідників акту від 7-го індикта, ні його «streszczenie» – виклад фальшивками. Геральдист приділив регесту певну увагу в замітці «Князь Василь Федорович Острозький», зокрема, в контексті між рядками про записи в Литовській метриці (1443 р.: Z. [№]3, k. 62; 1446 р.: Z. [№]3, k. 51. – Авт.) щодо надання Василеві Острозькому господарем Литви Казимиром привілеїв на «Лопатин, Красноє і Тростянець», а пізніше – на «двір Осташин», які він зміг би отримати після смерті князя Свидригайла. Ось його позиція: «Widocznie… – очевидно, посідав князь Василь запевнення отримати Луцьке староство після смерті Свидригайла, внаслідок чого королевич Казимир, котрий просив князя Василя Острозького про приєднання його ба́тьківщини Корця до Кременця, дає йому нове запевнення, що коли стане старостою Луцьким, отримає назад свою ба́тьківщину» [48].

З цього тексту, як і з самого переказу акту, мало що можна взяти для нашого дослідження, за винятком того, що Корець таки перебував у власності таки Василя Федоровича Острозького, а юний Ягелончик, помимо комбінації з тимчасовим приєднанням Кореччини до Кременеччини, нібито планував довірити йому уряд луцького старости.

Виникає запитання, чому Ю. Вольф сприйняв цей акт як «нове запевнення» на майбутнє староство в Луцьку? Можливо, в його очах це випливало з датування даного привілею Бр. Горчаком: «В Троках між 1 вересня 1443 і 1 вересня 1444». Очевидно, історик вбачав, що разом з наданням у 1443 р. кн. Василю Лопатина, Красного і Тростянця (цей запис Ю. Вольф згадав першим) Острозький отримав усне запевнення на староство. Виходило (за датою регесту), що привілей з проханням на з'єднання повітів хронологічно мав бути другим після надання тих трьох маєтків. Проте, як уже встановлено (про що скажемо далі), акт від 7-го індикта був першим – від 23.IX.1442 р., а значить, не 7-го, але 6-го індикта [49]. Крім зауваження, що регест «błędnie datowany na l.[ata] 1443-1444»,

М. Вольський, наприклад, зауважує, що Ю. Вольф «niesłusznie uznał (dok. AS. III, nr 6) […] za ekspektatywę – очікування na starostwo łuc. po [śm.] Świdrygiełły» [50]. Але в цьому нема вини історика, так написано у переказі того привілею: «na czas,dopóki nie zostanie starostą łuckim».

Розповімо, чим зумовлена поява цього загадкового документа, про існування якого історики дізналися лише з його «streszczenia». Після трагічної смерті в 1440 р. суперника в. кн. Свидригайла – в. кн. Зигмунта Кейстутовича литвини без згоди з королем і поляками поспіхом обрали господарем ВКЛ молодого Казимира Ягелончика [51]. Однак, через два роки у ВКЛ на стільки відчутно проявилася поляризація про- і антилитовських настроїв, що весною 1442 р. Луцьк і Володимир знову були в руках Свидригайла, який поспішив на Волинь з Волощини, де переховувався після останнього розгрому Зигмунтом на рубежі 1438-1439 рр. У Казимира Ягелончика з волинських земель залишився один Кременець з теренами, якому великий князь в тому ж таки 1442 р. надав магдебурзьке право [52].

Зрозуміло, Ягелончик шукав способу витіснити Свидригайла з Луцька й Володимира, принаймні, зменшити його вплив на Волині. Тому він звернувся за допомогою до князя Василя Острозького, котрий, за Т. Кемпою, на ту пору залишався одним з небагатьох потужних прихильників Казимира на Волині. Деяке підтвердження наших міркувань і припущень, як Острозькі могли втратити Корець, а Стародубські його отримати, знаходимо в цього науковця. Здається, це єдиний з сучасних дослідників, який побіжно торкнувся історичної проблематики Корця поч. XV, щоправда, під кутом історії роду Острозьких. Основна його думка – справа була спірна. Це й зрозуміло, якщо взяти до уваги виділені нами в дарчих грамотах латину або ж руський мовний зворот. Тим не менше, [Василь Олександрович] «wcześniej – раніше судився за той маєток з князем острозьким» [53].

Великий князь Литовський, читаємо в «Dziejach», аби ослабити впливи Свидригайла на Волині, видав у вересні 1442 року привілей, в якому ствердив, що просив князя Василя, князя Острозького (так в праці. – Авт.) про згоду на «czasowe» – тимчасове приєднання (до моменту посадження намісника Казимира в Луцьку) його маєтку – Корця до кременецького повіту.

У цій дослівній цитаті ми бачимо деяку відмінність від змісту регесту привілею, а саме: в останньому – «допоки [князь Острозький] не стане старостою луцьким»; в Т. Кемпи – «до моменту посадження намісника Казимира в Луцьку». Що це – випадковість? Зовсім ні, на разі це означає, що Т. Кемпа цитує оригінал, можливо, й досі для багатьох краєзнавців

сумнівного акту від 7-го (а точніше, 6-го) індикта. Оскільки в шановного автора (за специфікою його праці) майже нема посилань на джерела, пропозиції співставити тексти, то деяким її читачам, думаємо, важко зрозуміти, чим викликана така різниця в цитаті п. Томаша в порівнянні з регестом в AS. Тим часом, автентичність акту була встановлена вже згаданим вище О. Халецьким в його праці «Останні літа Свидригайла і справа волинська за Казимира Ягелончика» (в Кракові, 1915).

Першу згадку про «dokument Kazimierza w sprawie Korca z 23 IX 1442» як про безсумнівний факт знаходимо тут на s. 45 в примітках. А далі йому присвячена певна частина розділу «II. Rządy Świdrygiełły na Wołyniu 1442-1452: stosunki zewnętrzne». Автор посилює інтригу, висловлюючи думку, що оригінал викладу, подібно, ще в XVII ст. перебував в архіві Литовської метрики, однак «zaginął» [54]. Про його існування свідчив лиш не зовсім зрозумілий регест з сумаріушу документів кн. Острозьких. О. Халецький не обминув увагою вже відомі нам сумніви А. Бонецького. На шастя, продовжує, «udało się nam odnaleść tekst autentyczny tego dok-umentu» – вдалося нам відшукати автентичний текст того документу, котрий знаходився в дипломатарії XVII ст. [55]. Щоправда, тут він поданий в дослівному польському перекладі, зате з досить точною датою: день 23 вересня 1442 р. в Троках.

Відповідаючи на своє ж питання, якими обставинами була викликана поява акту від 6-го індикта, історик дав досить грунтовний аналіз тогочасного географічного і політичного становища Кореччини. Закрема, підкреслив, що ця земля з володінь кн. Острозьких належала до Луцького повіту. Тим часом, Луцьк з теренами, як і земля володимирська, «вже кілька місяців тому піддались для Свидригайла». Для Литви зберігав вірність лише Кременецький повіт. Але яка з цього була користь для королевича Ягелончика, якщо ця територія в даний час була повністю відрізана од ВКЛ луцькими теренами і ніде з ним не стикувалася? Оскільки «корецька волость знаходилася на півночі від східної частини кременецького повіту, то приєднання цього обширного закутка луцької землі до Кременця відкривало дорогу до поліських волостей Литви над Убортю і Прип'ятю» [56].

Далі О. Халецький міркував трохи не так, як ми – вище. Він вважав, що своїм привілеєм очільник Литви закріплював дідичні права князя Острозького на Корець (з цим можна погодитись), «który widocznie chwilowo zdołał tę włość opanować» [57] – котрий на той час зумів повернути ту волость у своє володіння. У нас є підстави вважати, що після другої, можна сказати, вирішальної зради Олександра Звенигородського і його після цього раптового і безслідного зникнення в сімейства Острозьких не

було проблем з володінням Кореччиною. Кн. Василю Федоровичу не було потреби судитися з Василем т. зв. Корецьким. Така потреба, можливо, з'явилася в останнього в часі його повноліття. Але процеси не мали успіху. Між іншим, невідомо, де він мешкав, можливо, в племінника, в Можайську (див. вище).

На пропозицію Ягелончика кн. Василь Федорович відгукнувся без зволікань. За це великий князь дав йому Турівське намісництво, де він був старостою-державцем Казимира, маючи при цьому свого заступника-намісника. Таким чином, за допомогою Корця руський Кременецький повіт з'єднувався з литовським Турівським. Однак цей «sprytny» – хитрий план в остаточному підсумку для Литви не вдався. Своїм актом від 9 листопада 1443 р. Свидригайло наказав корецьким боярам служити кн. Василю Корецькому так само, як (нібито. – Авт.) вони служили його батькові, Олександрові. Документ, підкреслює О. Халецький, відомий із згадки Ш. Окольського, Orbis polonus, I, 547. Лише із згадки Ш. Окольського, підкреслюємо ми.

Очевидно, по цих же слідах зробив свої висновки і Т. Кемпа: плану Ягелончика відносно корецького землеволодіння не судилося здійснитись, «gdyż w listopadzie 1443 roku Świdrygiełło oddał Korzec swemu stronnikowi – Wasylowi Aleksandrowiczowi Koreckiemu» [58] – оскільки в листопаді 1443 р. Свидригайло віддав Корець (як частину підвладної йому волинської території. – Авт.) своєму прихильнику Василю Олександровичу Корецькому. Чим була компенсована ця втрата для сімейства Острозьких, нам уже відомо. Тим часом, нащадки кн. Василя Федоровича «підносили даремні претензії до Корця аж до року 1596-го» [59].

Та найголовніша для нашої розвідки інформація, котра випливає з цих державних комбінацій юного господаря ВКЛ Казимира Ягелончика, це підтвердження ним же, кому фактично на ту пору належав Корець: він належав кн. Василю Федоровичу Острозькому, а не його супернику, Василеві Олександровичу за можливим незаконним, а до того ж і скороспішним наданням Витовта його батькові.

Треба сказати, що в. кн. Казимир мудро не став робити з цього приводу, як кажуть, жодного скандалу: він пам'ятав про т. зв. руську партію на теренах ВКЛ, яка протегувала Свидригайлові. Корона ж і брат-король Владислав у той час не лише жодним чином не підтримували Ягелончика-меншого, але й планували розчленити Литву на окремі дільниці, роздати їх своїм фаворитам та приєднати до Польщі, а Казимиру залишити якусь мізерію.

Для Острозьких же відрив од них Корця став відчутною втратою споконвічних дідичних земель, які вже ніколи не повернулись до їх рук. Очевидно, для них це була проблема не стільки зменшення багатств – їх

вистачало, скільки гонору. Про юридичну справедливість вчинку також і Свидригайла залишається тільки міркувати, однак відмінити його уже було неможливо.

Останнім штрихом до реконструйованої нами корецько-острозької дещо драматичної історії періоду 1406-1443 рр. нехай буде питання для роздумів: чи справжнім був (якщо він взагалі був) «четвертый привилей великого князя Казимира, с печатью маестатною а з написом всех князей и панов рад литовских, которых тых двух привилев, так Витовтова, яко и Швитригайлова, потвержает, князю Василю Александровичу даный»? [60]. Ми говоримо про те, чи міг в. кн. Казимир, який займав цей стіл включно з 1447 р., підтверджувати надання вихваченого у нього з рук Корця Василю Олександровичу, вчинене в 1443 р. Свидригайлом? Зрештою, здається, в такому підтвердженні не було ні потреби, ні логіки: Свидригайло жив до 1452 р. І навряд, чи підтвердив Казимир його акт на Корець, ставши королем – відповідних записів у Метриках нема. Тим часом, мусимо це визнати, для О. Халецького наведений вище запис возного є достатньою підставою заявляти, що в. кн. Казимир таки затвердив привілеї Витовта і Свидригайла для кн. Василя Корецького [61].

Наступним привілеєм для Корецьких був мандат, котрий видавався «всим обавателем земли Волынское на волности их на недавно минулом сойме любелском за злученем» [62].

4. Висновки

1. Крім маловідомого акта Свидригайла про надання кн. Василю нібито Корецькому м. Корця, поки що нема жодних інших історичних доказів того, що Витовт свого часу передав це місто його батькові. І хоча про цю важливу деталь не згадують цитовані вище історики, факт, очевидно, мав місце в тому ситуаційному контексті, як ми його реконструювали. Відносно того, що Василь, син безвісти зниклого Олександра Патрикійовича Стародубського, іменується Корецьким, то, думаємо, так він почав називатися не раніше Свидригайлового надання.

2. Якби на час появи «загадкового акта від 7-го індикта» Василь Олександрович був Корецьким, то в. кн. Казимиру Ягелончику треба було б писати ще один акт про відняття в цього онука Патрикія м. Корця, передавати його кн. Василю Федоровичу і лиш після цього домовлятися з ним про згадану вище комбінацію. Однак з «dokument'a Kazimierza w sprawie Korca z 23.IX.1442» видно, що Корцем спокійно володіли Острозькі.

3. Втрачену дідичну Кореччину Казимир Ягелончик достатньо компенсував для Острозьких іншими володіннями, але це навряд чи залікувало рану, нанесену для гонору й честі цих магнатів.

Література

1. Панасенко О. Якубець Л. Корець і Кореччина: Історія: До 850-ліття міста Корець. – Луцьк, 2000. – С. 26.

2. Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S. 143.

3. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2008. – С. 318; на с. 305 (схема 1) смерть Патрикія Наримунтовича подано після 1408 р.

4. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – СПб., 1871. – Т. II: Летопись по Ипатскому списку. – С. 276: див. також: Літопис Руський за Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С. 230.

5. Пор.: Панасенко О. Якубець Л. Корець… – С. 11. Автори у цій літописній цитаті назву міста, очевидно, слідом за Л. Махновцем, котрий наважився коректувати літопис (див. с. 230), подають: «Корчеська». При виясненні семантики й етимології топоніма кожна історична літера має принципове значення.

6. ПСРЛ. – Т. II. – С. 276.

7. Див.: Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologji // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – T. III. – S. 89.

8. Прищепа Б. Нікольченко Ю. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі: До історії населення Західної Волині в X-XIII століттях. – Рівне, 1996. – С. 14-15). На цю ж позицію щодо Корческа – Корця посилається і М. Кучинко у своєму Реєстрі основних міст і городищ Волинської землі X – середини XIV ст. Таблиця 2. Див.: Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст.: Археологія та історія. – Луцьк, 2002. – С. 199.

9. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego (далі – SGKP). – Warszawa, 1883. – T. IV. – S. 432.

10. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczak, Z. L. Radzimiński, P. Skobielski (далі – AS). – Lwów, 1887 – T. I: 1366 – 1506. – Dok. VI. – S. 6.

11. Знову пор.: Літопис Руський… (За Л. Махновцем). – С. 236, де оригінальне Коречьску замінено на Корческа.

12. Унія була вчинена і отримала назву Кревської. А проте закріпити Литву у складі Польщі не дозволив кн. Витовт Кейстутович, який в протилежному випадку не мав би у ВКЛ жодної влади.

13. Любарт помер у 1384 р., а син Любарта, кн. Федор (або Федот) жив у 1351-1431 рр.

14. AS. – T. I. – Dok. V. – S. 5.

15. Ibidem. – Dok. VI. – S. 6-7.

16. SGKP. – T. IV. – S. 432. Не знав іншої версії щодо походження кн. Корецьких і Ю. Дунін-Карвіцький, котрий у праці «Оповідання історичні в історії околиці Случі та її приток» (Краків, 1897 р.), с. 104, спираючись на передання, повторене у хроніці М. Стрийковського, писав, що Бутав Костянтин Ольгердович

«wziął w dziale tę czeęść Wołynia» – отримав за поділом ту частину Волині і на скелястому узгір'ї, котре підноситься над закрутом ріки Корчика, збудував сильний оборонний замок.

17. Див., напр.: Wolff J. Ród Gedimina… – S. 84.

18. Цікаво, що попри це уточнення п. Л. Войтович, поряд з Бутавом-Генріхом Кейстутовичем (таблиця 48. Гедиміновичі. Кейстутовичі), бачить серед синів Ольгерда навіть не одного, а двох Дмитрів: Дмитра Корибута (його, мовляв, з Дмитром Бутавом пробував ототожнити Ф. Шабульдо; і Л. Войтович вважає, що «така інтерпретація також можлива»); і «Дмитра Бутава Ольгердовича; III покоління», себто «Дмитра, кн. Трубчевського і Брянського, який загинув у 1399 р. в битві на р. Ворсклі» (Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. Пар.: 1.7. Пом'яники як джерела з генеалогії княжих родин. Любецький пом'яник. Розд. 7. Князівська верства в добу удільних князівств; сер. XIII – поч. XVI ст.).

19. Пор., напр.: Wasilewski T. Daty urodzin Jagiełły i Witolda: Przyczynek do genealogii Giedyminowichów // Przegląd Wschodni. – 1991. – Zeszyt 1. – S. 18. За найновішими дослідженнями цього автора, у яких він посилається на Звід митрополита Купріяна від 1408 року, другим сином Ольгерда був Dmitrej, а шостим – Koribut. В будь-якому випадку, ні той, ні другий не мали жодного відношення до Корця.

20. Щодо справжнього Бутава, тобто Бутава (Butawda) Кейстутовича, то він під час хрещення отримав ім'я Генрика. Про його долю в стислому викладі див., напр.: Tęgowski J. Czy Kiejstut Giedyminowic był dwukrotnie żonaty? // Przegląd Wschodni. – Wawszawa, 1998. – Zeszyt 3 (19). – T. V. – S. 401, 406, 407, 409.

21. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 172.

22. Wolff J. Kniaziowie… – S. 173.

23. Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły: Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną. – Kraków, 1892.

24. Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka Z mapą historyczną. – Kraków, 1915.

25. Kuczyński S. M. Ziemie Czernichowsko-Siewierskie pod rządami Litwy // Праці Українського наукового інституту. – T. XXXIII. – Warszawa, 1936.

26. Ibid. – S. 219.

27. Див.: Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia / Z przedmową Aleksandra Jabłonowskiego. – Warszawa; Kraków, 1913. – S. 11. Очевидно, це сталося після смерті Скиргайла, який володів Кременеччиною. А Ягайло цим наданням знову «перетягував» Острозького на свою сторону.

28. Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434). – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1983. – T. I. – S. 112.

29. У цього дослідника читаємо: «Ostróg Fedora stał się obok Łucka drugą rezydencją polityczną Wołynia. Nie ma wątpliwości, że Fedor był ortodoksem. Ok. 1410

r. zmarł w monasterze Peczerskim jako mnich Teodozy, przedtem fundował w Ostrogu kamienną cerkiew Przeczystej Bogurodzicy. A jednak właśnie on sprowadził do swej twierdzy dominikanów» – Острог Федора став поруч Луцька другою політичною резиденцією Волині. Нема сумніву, що Федор був ортодоксом. Коло 1410 р. він помер в Печерському монастирі як чернець Феодосій, перед тим фундував кам'яну церкву Пречистої Богородиці. А все-таки, власне, це він припровадив до своєї твердині домініканів (Ibidem. – S. 113).

30. Цей історик пише: «В эту тяжелую для русских князей минуту (тобто після розгрому Зигмунтом у вересні 1435 р. Свидригайла і десятків руських князів. – Авт.) сокрушилась энергия и Федора Даниловича Острожского; он оставил прелесть мира сего и княжескую славу, взяв на себя святое иночество и так подвизался крепко о спасении своем, угождаючи Богу аж до смерти». Див.: Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В. Антоновича и К. Козловского. – К., 1868. – Док. № 1.

31. ПСРЛ. – Санктпетербург, 1856. – Т. VII: Летопись по Воскресенскому списку. – С. 254, 255.

32. За С. М. Кучинським, Федор Путивльський був сином Олександра Стародубського (s. 220).

33. Halecki O. Dzieje unii Jagiellońskiej. – Kraków, 1919. – T. I: W wiekach średnich. – S. 184-185.

34. За С. М. Кучинським, Патрикій Наримунтович був князем із «Dźwinogrodu za Dnieprem» (s. 220-221). Ми думаємо, що це всього лиш версія, яка і раніше опрацьовувалась деякими істориками.

35. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. IV: XIV – XVI віки – відносини політичні. – С. 454-455.

36. Поліщук В. Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510-1576) // Київська старовина. – 2001. – № 3 (339). – С. 56.

37. Kuczyński S. M. Ziemie… – S. 218; 242-243.

38. Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły: Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną. – Kraków, 1892. – S. 55-60.

39. Kuczyński S. M. Ziemie… – S. 220.

40. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1370 – 1430 / Coll. A. Prochaska. – Cracoviae, 1882. – № CCCCXXXIV. – S. 204. Див. про це згадку і в С.М. Кучинського, s. 222, прим. 686. Однак імен нема і тут.

41. Соловьев С. История России с древнейших времен. В пятнадцати книгах. – Москва, 1960. – Т. 3-4. – Кн. II. – С. 376-381.

42. Boniecki A. Herbarz Polski: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Warszawa, 1907. – T. XI. – Cz. I. – S. 146. (eBUW, власником оригіналу є Бібліотека Варшавського університету, oai:ebuw.uw.edu.pl:146, sygn. 4 g. 24.1.96).

43. Boniecki A. Poczet rodów… – S. 141.

44. У Ю. Вольфа про це див.: Wolff J. Ród Gedimina: Dodatki i poprawki do dzieł Hr. K. Stadnickiego «Synowie Gedymina». – Kraków, 1886. – S. 129.

45. Boniecki A. Herbarz Polski … – S. 146; AS. – T. I. – Dok. LXXXV. – S. 82.

46. AS. – T. I. – Dok. VI. – S. 6-7.

47. Ibidem. – Dok. XX. – S. 20.

48. Wolff J. Kniaziowie… – S. 345.

49. Індикт – порядкове місце будь-якого року від вересня до вересня в 15-річному циклі. 7-й індикт починався у вересні 1443 р., 6-й відповідно у вересні 1442 р. Див., напр.: Черепнин Л. Русская хронология. – Москва, 1944. – С. 35; Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни. – Луцьк, 1997. – С. 64, 70.

50. Urzędnicy wołyńscy XIV-XVIII wieku. Spisy / Opracował M. Wolski. – Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2007. – S. 95.

51. Після вбивства Зигмунта, який, між іншим, у 1432 р. відновив скасовану Свидригайлом Кревську унію, Владислав III негайно послав намісником у Литву свого молодшого брата, 13-річного підлітка, Казимира. Його ж там одразу було проголошено великим князем Литовським. Проте ні Владислав III, ні польські пани не визнали за Казимиром Ягелончиком великокняжого титулу. Це спричинило до нового розриву хиткої унії і дає пояснення, чому Корона не підтримала в. кн. Казимира в його боротьбі зі Свидригайлом за всю Волинь.

52. Urzędnicy wołyńscy… – S. 9.

53. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń: Adam Marszałek, 2002. – S. 12.

54. Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka Z mapą historyczną. – Kraków, 1915. – S. 51.

55. О. Халецький посилається на «ms» (манускрипт) 2874 з бібліотеки ординації Красінських (збір її в більшості загинув у роки Другої світової війни). Це був дипломатарій кн. Острозьких за XIV-XVI ст. (кодекс XVII ст.), в якому «наш» привілей знаходився на: f.[olio] 29, v.[erso] (зворот). Документ згаданий у виданні: Pułaski F. Opis 815 rękopisów Biblioteki ord. Krasińskich // Biblioteka ordynacyi Krasińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Tomy XXIII-XXIX. – Warszawa, 1915. – S. 356: «K. 29’. Kazimierza królewicza przywilej Wasylowi Ostrogskiemu na Korzec. 1443 (помилка укладача? – Авт.). IX. 23».

56. Halecki O. Ostatnie… – S. 53.

57. Ibid. – S. 55.

58. Див.: Kempa T. Dzieje rodu… – S. 12-13.

59. Halecki O. Ostatnie… – S. 58.

60. АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. IV. – С. 127-128.

61. Halecki O. Ostatnie… – S. 164 (прим. 2).

62. АЮЗР. – С. 127.

Галина МЕДВЕДЧУК

Маєтки К.-В. Острозького на Поділлі

Надзвичайно цікавою є постать К.-В. Острозького – видатного українського політичного і культурного діяча, представника одного з найзаможніших родів Волині. Жив він якраз у період істотних перемін, які відбувались в руських землях у XVI столітті, був активним учасником багатьох важливих подій. Бібліографія, що стосується особистості К.-В. Острозького, досить обширна, але містить чимало розбіжностей в оцінці його діяльності. Хочеться звернути свою увагу хоча б на деякі праці. Біографічний нарис про нього подано у «Польському Біографічному словнику», авторство якого належить Т. Хинчевській-Геннель [9]. З джерел літописного характеру звертає на себе увагу т. зв. Острозький літопис [1]. Історії Острозької академії та ролі Острога як господарського та культурного осередку в часи князя К.-В. Острозького присвятив своє дослідження І. Мицько [5]. Про видавничу діяльність Острозької друкарні писав І. Огієнко [6]. Досить багато інформації про К.-В. Острозького і наше спільне українське та польське минуле дає книга польського історика Т. Кемпи, яку переклав на українську мову кандидат історичних наук, доцент Житомирського державного університету імені І. Франка І. Ярмошик [4].

Крім усього іншого, К.-В. Острозький витрачав багато часу на господарську діяльність у своїх величезних маєтностях. Упродовж багатьох років він наполегливо добивався повернення обширних маєтків свого батька Костянтина Івановича та тестя Яна Тарновського, володів маєтками не тільки на Волині, а купував їх в інших землях – на Київщині, Поділлі, Галичині, що служило зміцненню і розширенню його володінь.

Родове гніздо Острозьких було одним з найбагатших волинських міст. Його багатство порівнювалось з заможністю королівських міст – Луцька і Володимира. Сталося це завдяки привілеям, які дарували Острогу володарі Польщі і Литви. Вершиною того процесу стало надання Острогу магдебурзького права у 1585 році. У 1583 році в місті було 283 житлових будинки, а інвентар 1603 року зафіксував їх понад 400 [4, с.103].

Часи життя К.Острозького були зенітом майнової могутності роду. На зламі XVI-XVII століть Острозьким належало, окрім третини Волині, 14 міст і більших поселень з округами на Київщині, 8 – на Брацлавщині, 4 – в Галичині, а також 32 населених пункти на теренах Польщі. Річний прибуток князя Костянтина становив 10 млн. золотих [10, с. 122-123].

Чимало землі належало роду Острозьких на Поділлі. Так, у 1517 році у володінні князя К. І. Острозького було с. Ходаківці на Проскурівщині, а в 1533 році воно перейшло до сина Костянтина-Василя [8]. У 1562 році

він утримував села Вонячин і Новоселицю, що належали до Вінницького староства [4, с. 209]. Село Вонячин, наприклад, розташоване недалеко від міста Літина на обох берегах річки Згар. У володінні К.-В. Острозького було недовго, бо вже у 1566 році належало Язловецькому [8, с. 481].

У 1579 році Київський воєвода і маршалок Волинської землі князь К.Острозький купив селище Верхняки біл річки Мурахві (Мурафі) і 3 стави при Клокотині, притоці Мурахви, у Яська Верхняцького за 8000 кіп литовських грошів [2, с. 239]. У 1585 році князь К. Острозький отримав у заставу від братів Івана та Андрія Кошків маєтності, що простягалися вигнутою у північно-західному напрямі дугою від південного заходу до сходу Брацлавського воєводства і займали величезну територію. У документі №141 Брацлавського воєводства є опис цих володінь: села Воробіївці і Шпеків, селища Черемош, Фальків, Яголовків, Ігнатівці, Дерепчинці, Рогізна, Почапинці, Михайлівці, Головського, Стриїв, Огарів. Плиськів, Пальчиків, Михалківці, Кузьминці і Теменинка, селища за річкою Собом, а також їхні піддані у Вінниці і Брацлаві, до того ж 37 пасік з садами, Красний став, Фальків став, не зайнятий на річці Улизі став, ставок і млин під Шпековом, не зайняті два ставки на річці Дерепчинці і в Плискові на річці Росці [2, с. 283].

У 1588 році К.-В. Острозький набув за 12 тисяч злотих від Стефана Клещевського велике поселення Росава з селищами: Збурове, Парубче, Ленчево, Михайлове. Ці помістя, що лежали над річкою Буша неподалік Дністра стали причиною конфлікту з Миколаєм Язловецьким. Довше тривав спір з канцлером Я. Замойським, який теж вкладав тут свої кошти. Маєтки магнатів розділяла річка Мурафа, яка одночасно була границею між Поділлям та Брацлавським воєводством. Обидва магнати купили одне й те саме село – Сцінаву, що спровокувало конфлікт і довго перешкоджало порозумінню К. Острозького з Я. Замойським у 1598 році. Київський воєвода, змагаючись з Великим гетьманом за землі на Брацлавщині, навіть удався до наїздів на освоєні Я. Замойським терени. У 1600 році він послав своїх людей на замочок Рашків на Дністрі [4, с. 211].

До слова: Рашків – поселення давнє, перші історичні відомості про нього відносяться до 1402 року. Був тут замок «Калаур» чи «Каравул», збудований ще великим князем литовським Вітовтом для оборони південних кордонів його держави. У списку областей, міст і замків, що входили до складу Великого князівства Литовського, який Свидригайло додав до договору, укладеного з хрестоносцями в 1402 році, згадується і «Калавур», сам Рашків тоді був присілком при цьому замку. В кінці XVI століття Рашківське поселення вже розрослось і Калаур вважався тільки передмістям Рашкова. В цей час Рашків був придбаний разом з іншими землями в Подністров'ї Яном Замойським [8, с. 697].

У кінці XVI століття князям Острозьким належало містечко Новокостянтинів [8, с. 548]. Скуповуючи землі на Поділлі, князь К.-В. Острозьким одночасно засновував тут міста, домагаючись для них магдебурзьких привілеїв від короля, а також осаджував слободи переселенців, приваблених перспективою багаторічного звільнення від податків. У своїх містах князь тримав старост, установлював свої мита і внутрішні виплати, надавав для маєтностей особливі права.

Князь К.-В. Острозьким володів не лише величезними маєтками, а для зручності подорожування у багатьох містах купував кам'яниці і двори.

Але справа всього життя трьох Острозьких: Костянтина Івановича, Костянтина-Василя і Януша – розбудова найбільшої в історії Речі Посполитої маєткової імперії виявилася нетривалим підприємництвом. Наскільки великі багатства залишив по собі останній чоловічий потомок роду Острозьких свідчить список залишеного після нього нерухомого та рухомого майна, складений після його смерті. З-поміж іншого у ньому зазначені: 80 міст, 2760 сіл, 600 тисяч злотих готівкою, 400 тисяч талерів, окрім того, багато інших монет готівкою, 30 бочок ламаного срібла, 700 їздових коней, 4000 кобил [4, с. 221].

Література

1. Бевзо О. А. Львівський літопис і острозький літописець. – К., 1971.

2. Документи Брацлавського воєводства 1566-1606 років. Наукове видання / Упорядн. М. Крикун, О. Піддубняк. – Львів, 2008.

3. Журко О. І. Князь К.-В.Острозький і його час // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнар. наук. краєзн. конференції. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994.

4. Кемпа Томаш. Костянтин-Василь Острозький (бл.1524/1525-1608) – воєвода Київський і маршалок землі Волинської.: Пер. з польської. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009.

5. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576-1636). – К., 1990.

6. Огієнко І. Історія українського друкарства. – Т. 1. – Львів, 1925.

7. Острозький Костянтин-Василь // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., доповн. – К.: Генеза, 2002. – С. 543.

8. Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. священника Евфимия Сецинского / Автор вступ. ст. А. М. Трембіцький. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2009.

9. Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Konstanty // Polski Slownik biograficzny. – T. XXIV. – Wrocław, 1979.

10. Яковенко Н. Василь (Костянтин) Острозький // Історія України в особах: Литовсько-польська доба /Авт. колектив: О. Дзюба, М. Довбищенко, … О. Русина (упоряд. і автор передм.) та ін. – К.: Україна, 1977.

Ярослав ДЕНИСЕНКО,
Акаш КРІШАН

Різні долі українських князів та їхніх замків (на прикладі родів Сангушків-Ковельських і Збаразьких у кінці XV-XVI ст.)

Після багатьох років кровопролитних воєн за спадщину галицьких Романовичів Волинь опинилася у складі Великого князівства Литовського, польські монархи і політичний народ Корони сприймали цей регіон як тимчасово окуповану литовцями територію. За таких умов на Західній Волині виникає ціле пасмо оборонних споруд, володарями якого стають родичі правлячої у Вільно династії Ґедиміновичів. На сьогодні досить важко встановити точну дату облаштування на березі річки Турії замку. Перша писемна згадка про нього датується місцевими краєзнавцями 1327 роком, протягом якого нібито і було споруджено укріплення, яке згодом зруйнували хрестоносці – лицарі Лівонського ордену. Відомо, що разом з Тевтонським військово-релігійним об'єднанням вони у XIII – на початку XV ст. становили досить серйозну зовнішню небезпеку як для Великого князівства Литовського, так і Корони Польської. Побудова на березі річки серед волинських лісів замку, що розташовувався поряд із сільським поселенням, свідчила би про значення Західної Волині як стратегічно важливого регіону Великого князівства Литовського.

Історія міста Ковель, розташованого на самій межі Великого князівства і Корони, сягає другої половини XIV століття, коли північно-західні окраїни Волині знаходилися в руках старшого сина князя Федора Ольгердовича – Сангушка (Сендюшка) Федьковича († до 1454), що мав титул «князя на Ратно та Ковелі» [11, с. 294]. Варто зазначити, що засновник одного з найвпливовіших князівських родів Волині у XIV-XVIII ст. Сангушко Федькович активно розширював свій маєток за рахунок приєднання до нього суміжних волостей, чим викликав невдоволення короля Владислава III, який у 1441 р. у відповідь на анексію князем Сангушком Коширської волості позбавив його прав на колишнє родове гніздо – Ратно. Хоча у 1443 р. великий князь Казимир Ягеллончик все ж таки повернув Ратненську волость войовничому князю [11, с. 102].

Наступним власником містечка на річці Турії був син Санґушка князь Михайло, який, отримавши наприкінці XV ст. підтвердження своїх прав на Ковель [16, s. 448], безперешкодно посідав його аж до своєї смерті (1511 р.). Цікаво, що інші нащадки Сангушка Федьковича – Василь та Олександр – залишили помітний слід в історії Волині й сусіднього

Поділля. Перший з них у 1443-1445 рр. був брацлавським та вінницьким намісником, а другий – був володимирським (до 1480 р.), а згодом і кременецьким старостою (1484-1490 рр.) [11, с. 294].

Син цього князя Василь Михайлович, маючи резиденцію в Ковелі, був першим представником роду, що почав іменуватися Санґушком-Ковельським. Історію появи цього подвійного прізвища можна розглядати під двома кутами зору. Приставка «Ковельський», з одного боку, вказувала на центральне володіння князя Василя і, разом з тим, виділяла його з-поміж інших представників роду Санґушків, котрі посідали на Волині низку маєтностей, за які між ними часом виникали жорсткі суперечки. Подібні майнові спори (і не тільки в межах однієї князівської фамілії) могли тривати роками. До їх полагодження залучалися великокнязівські комісари, родичі та сусіди сторін, а найдієвішим механізмом вирішення конфліктних ситуацій були угоди, в яких чітко прописувалися межі володінь.

Славетний нащадок Ольгерда для укріплення свого родинного маєтку влаштував у ньому міцний замок [1, с. 74], до якого прилягала одна з вулиць міста – Замкова. Ця ковельська «магістраль» згадується у документах і другої половини XVI ст. [9, арк. 429 зв.] Саме у ковельській фортеці з кінця XV і до середини XVI ст. і діяв т. зв. «замковий» уряд, який представляв у місті владу дідича (в нашому випадку – князя Василя Сангушка-Ковельського). Про внутрішній і навіть зовнішній вигляд цієї споруди ми, на жаль, наразі нічого не знаємо. Найімовірніше, він був дерев'яним, адже до наших днів від нього не залишилося і сліду.

Водночас Василь Михайлович Сангушко дбав про чітке розмежування своїх володінь з маєтностями родичів. Тому князь прагнув домовитися з сусідами-представниками знаті про мирне співіснування у повіті і неодноразово звертався до них із пропозиціями про вирішення всіх спірних земельних питань за допомогою судочинства, а не силою зброї. Так, у фамільному архіві князів Сангушків є згадка за 1519 р. про «розмежування ділянки землі між містом Ковелем князя Василя Михайловича Сангушка і добрами (маєтком) Камінь-Коширським князя Андрія Михайловича (Сангушка) Коширського»[13, s. 188]. На початку XVI ст. у ВКЛ проживало 9 представників князівського роду Сангушків, які володіли Ковельським, Коширським та Ратненськими маєтками.

У 1537 р. князь Андрій Михайлович Сангушко уклав двосторонню угоду зі своїм дядьком Василем Михайловичем Сангушком-Ковельським стосовно розподілу ковельського маєтку: Городелець (володіння князя Андрія) відмежовувався від володінь Ковеля і Клевеця (володіння князя Василя) «по березовій струзі». Так зазначено у документах архіву Сангушків за 1537 р. [14, s. 68-69]. Відповідно до тексту цього договору, слугам обох князів заборонялося порушувати внутрішні кордони між

маєтностями і провадити на чужій території будь-яку економічну діяльність, крім випадків, зазначених в угоді.

За роки життя князя Василя Михайловича Сангушка Ковель і Ковельська волость зростали. Відомо, що саме в цей час Ковель за клопотанням свого власника отримав привілей на Магдебурзьке право (1518 р.), а площа маєтку помітно зросла, поглинувши навіть деякі сусідні володіння. Необхідно зауважити, що ця остання обставина була досить несприятливою для ковельського дідича, в якого з 1543 р. виник конфлікт зі своїм сусідом князем Андрієм Івановичем Вишневецьким, володарем Смідинського маєтку [15, s. 191-194]. Ще раніше, у 1538 р., Сигізмунд I надіслав Василю Сангушку позов за скаргою князя Федора Андрієвича Сангушка про напад ковельських міщан на чолі з урядником на землі князя Федора [14, s. 129]. Як випливає з пізніших згадок у документах, це протистояння також виникло через межову суперечку. Щоправда, невдовзі цей конфлікт вдалося погасити – у 1540 р. обоє Сангушків підписують угоду «про розмежування маєтків» [14, s. 237-238].

Василь Сангушко, як і кожен тогочасний магнат, передусім піклувався про створення міцної опори для своєї влади зі слуг, які проживали на території його володінь і виконували різні цивільні та військові повинності. Тому можновладці застосовували форму ленного права на користування землеволодінням, згідно з яким маєток передавався у тримання вірній князю особі з правом управління, але без права вільного розпорядження землею. Так, у 1542 р. Василь Сангушко-Ковельський надав «слузі Демиду Войтковичу дворище у селі Мощена. За це Войткович мав «конем служити» [5, с. 78], тобто нести військову службу у свого князя. Водночас ковельський дідич дбав про забезпечення земельними володіннями своїх вояків, які були готові збройно підтримати свого зверхника. У 1536 році він «своїм листом дав у потомственне володіння 10 волок землі в селі Люблин панцирним латникам Павлу Красуцькому, Потію Мостоновичу і Павлу Кашановичу в обмін на залишені ними ділянки землі у Ковелі» [7, с. 32]. Разом з тим, у селі Зєлово боярину Христофору Стефановичу надано 1 волоку, за яку він платив чин 5 флоринів, 1 гуску, 2 курей, 10 яєць, але був звільнений від інших повинностей. Цей же слуга мав 2 волоки у селі Туровиця, за кожну з яких платив по 5 флоринів [7, с. 29]. А панцирний боярин Григорій Жук мав виписку з Володимирських гродських книг за 1540 р., відповідно до якої князь Василь Михайлович Сангушко наділив весь його рід дворищем у селі Ходовиці. За це він з нащадками мав нести військову службу [7, с. 41]. На авторитетну думку історика Н. М. Яковенко, на кінець XVI ст. залишки інституту замкового земянства-боярства були присутні на Волині тільки у Ковельському старостві[11, с. 251].

Через тривалі конфлікти з сусідами князь Василь Михайлович Сангушко-Ковельський у 1543 році приймає пропозицію дружини Сигізмунда, представниці старовинного італійського роду Сфорца, обмінятися маєтками. У 1543 році у Кракові було укладено трансакцію. Відповідно до неї Василь Сангушко-Ковельський передав свої права на Ковельську волость (3 замки та близько 35 сіл з монастирем св. Трійці) королеві Боні, натомість отримавши маєтки – Хорвол, Обольче та Смоляни [14, s. 334-339]. Доба князів Сангушків на Ковельщині скінчилася … А у Ковельського замку з'явилися нові власники.

Чільне місце серед оборонних споруд ранньомодерної України займав і Старозбаразький замок, який до кінця XVI ст. був родовим гніздом князів Збаразьких. Старий Збараж знаходився в регіоні, який зазнавав частих татарських нападів (1558, 1567, 1572, 1588, 1589 рр.), що було пов'язано з розташуванням першого вздовж одного з напрямків руху татарських загонів на Волинське воєводство. Окрім цього, споруда знаходилася на межі Волині та Галичини [12, с. 625], що мало дуже велике стратегічне значення. Замок виконував функції оборони та резиденції одного з могутніх магнатських родів Речі Посполитої в XVI і перших десятиліттях XVII ст. [12, с. 625], а також адміністративного центру волості, що складалася з кількох навколишніх сіл. Залишки замку у вигляді руїн могутньої кам'яної стіни можна ще було оглядати в середині XX століття [3, с. 199]. Нині про місце знаходження давнього замка свідчать лише окремі горби на високій горі.

Необхідно констатувати, що Старозбаразький замок вивчений дотепер лише частково. Поверховий аналіз історіографії засвідчує, що дослідники мало цікавилися замком у Старому Збаражі, на відміну від Нового Збаразького замку. В більшості наукових публікацій, присвячених князям Збаразьким і їх володінням, головна увага приділяється саме другому замку, натомість, про перший замок існують лише невеликі згадки, які обмежуються лише загальною характеристикою споруди. При цьому, існує непогана джерельна база, яка дає змогу досліджувати дану оборонну споруду та висвітлювати її різноманітні аспекти. В даному контексті не можна не згадати статтю відомого кременецького дослідника Волині Володимира Собчука «Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV – 1-а полов. XVII ст.)» [6], в якій автор розглянув замки, зазначив їх власників, надав генеалогічні схеми князівських і шляхетських родів, склав перелік споруд, окреслив політичний і соціальний контекст формування мережі фортифікацій. Щодо Старого Збаражу, то тут він наводить короткий зміст інвентаря 1592 р., зосереджуючись радше на описі дитинця і не дає жодної інформації про села та підданих, які теж

описані в документі. Але, зважаючи на те, що окрім Собчука ніхто не досліджував Старозбаразький замок, навіть опосередковано, його стаття набуває першочергового значення, роблячи значний внесок у розробку даної теми.

Старозбаразький замок знаходився на відстані 3 км від сучасної південно-західної околиці міста Збараж. Тепер це невелике село Старий Збараж, що було колись столицею удільного князівства, про яке згадував ще Володимир Мономах у «Повчанні своїм дітям» [2, с. 199]. Він був закладений у 1383 р. на місці давньоруського городища на краю високої скелястої гори [4, с. 69], як і більшість інших українських твердинь. Судячи з незначної (близько 80 см) товщини стін [2, с. 86], споруда була не досить міцна для виконання своєї функції, але, разом з тим, розглядаючи інвентар, ми можемо побачити, що вона знаходилася в обороноздатному стані. На малюнках, створених у XIX ст., замок був нерегулярним у плані, мав надбрамну башту [3, с. 69], що також зазначено в даному інвентарі. У 1474 р. татари спалили твердиню разом з її володарем, Василем Несвіцьким – предком князів Збаразьких [12, с. 626]. Незабаром замок був відновлений і проіснував ще сто років, але внаслідок кількох татарських нападів у 1598 р. був зруйнований остаточно, що й спонукало князя Януша Збаразького почати пошуки місця під будівництво нової твердині. З часом Старозбаразький замок цілковито зник із поверхні землі [12, с. 626]. Плани старого князя виконали його сини, Криштоф та Юрій. Освічені молоді шляхтичі, які навчалися в університетах Болоньї та Падуї [2, с. 86], хотіли збудувати родове гніздо у найсучасніших на той час фортифікаційно-архітектурних формах.

Перебуваючи у 1598 році у Венеції, Криштоф Збаразький познайомився з відомим італійським архітектором Вінченцо Скамоцці та замовив йому проект замку. Митець виконав проект і докладно описав його у своєму трактаті «Ідея загальної архітектури». За пропозицією італійця та бажанням князя, Новий Збаразький замок мав бути «palazzo in fortezza» – укріпленим палацом, типом будівлі, поширеним на той час у Європі [2, с. 87]. Споруду було збудовано в 1620 році.

Князі Збаразькі-Корибути спершу писалися Несвіцькими. В 1463 р., за умовами поділу між братами, Збараж отримав князь Василь Несвіцький, після якого його успадкували його сини: Василь (помер в 1474 р.), якому дістався Збараж із околицями, Семен і Солтан, які отримали інші волості. Синами Василя Васильовича, які вже писалися Збаразькими, були Семен, спадкоємець Збаража, Михайло, прабант роду Вишневецьких та Федір, сини якого започаткували роди Порицьких і Воронецьких [12, с. 625]. Семен Збаразький (помер після 1481 р.), який був одружений

із Катериною Цебровською, мав сина Андрія (помер після 1540 р.), що одружився з Ганною Гербертівною, та дочку Ганну, яка вийшла заміж за Якуба Вретецького. Під час поділу синів Андрія Семеновича Збаразького, проведеного у середині XVI ст., замок і місто Збараж перепали Миколаю і Юрію Андрійовичам [6, с. 21]. Після смерті Миколая в 1574 р. Збараж успадкував його син Януш (помер у 1608 р.), брацлавський воєвода, сенатор від Брацлавського воєводства в 1576-1608 роках [11, с. 114]. Братом Януша був князь Петро Збаразький, який 1583 року віддав у річну оренду місто Новий Збараж разом із волостю й усіма данинами та повинностями місцевих бояр [11, с. 67]. Варто зазначити, що король Речі Посполитої Стефан Баторій, схиляючись перед організаційними й військовими здібностями брацлавського воєводи Януша Збаразького, говорив про нього таке: «Якби польська вольність шукала королів удома, а не на чужині, Януш був би гідним королівської корони» [11, с. 77]. За заповітом Юрія Андрійовича в разі передчасної смерті сина володіння лишалися в роду Збаразьких, але його брат Стефан, в якого помер єдиний син, вирішив віддати їх дочкам. 2 серпня 1584 р. старші дві з них – Маруша, заміжня за ловчим Великого князівства Литовського Миколаєм Нарушевичем, та Настасія, дружина рогачівського старости Романа Воловича – отримали з його рук відповідні частки [6, с. 21]. Спадщину, яка належала молодшим дочкам – Галшці та Катерині – після смерті Стефана Андрійовича в 1585 р. забрала їхня мати Барбара з Козинських, що була вже заміжня за Андрієм Фірлеєм, а коли вона померла в 1591 р., двоюрідні брати сестер Збаразьких Януш Миколайович та Петро Владиславович Збаразькі відсудили права на опіку восени 1592 р. Андрій Фірлей передав їм маєтки пасербиць [8, арк. 265 зв.]. Галшка Юріївна 1595 р. вийшла заміж за Людвіка М'якицького і спільно з ним відібрала в родичів батькову спадщину, а Катерина Юріївна, яка в 1602 р. стала дружиною Миколая Белжецького [11, с. 234], вчинила, очевидно, так само. Спадкоємцями князя Януша були його сини: Юрій (помер у 1631 р.), краківський каштелян та Криштоф (1580-1627), великий коронний конюший. Збараж перейшов до князя Юрія, але той подарував місто і ключ, що до нього належить, Криштофу. Оскільки вони залишились без нащадків, то на них згас князівський рід Збаразьких.

Отже, в кінці XVI ст. родове гніздо князів Збаразьких, що складалося в цей час із великого окольного мурованого замку з пригородком та острогом під ним і двох міст – Великого й Малого, одне з яких лежало за ставом, а друге – під горою [6, с. 22], виявилося поділеним аж на п'ять частин. За кілька років Януш Миколайович Збаразький об'єднав його в одне ціле.

Так сталося, що доля князівських замків, як і їхніх власників, склалася протягом XVI ст. по-різному. На Волині шляхетський рід Сангушків втратив право на Ковельщину – своє родинне гніздо ще у 40-их рр. XVI ст., а на Поділлі князі Збаразькі продовжували творити долю рідних теренів аж до кінця першої третини XVII ст.

Джерела та література

1. Волынская губерния. Географически-исторический очерк / составил С. Каретников. – Ковель, 1905.

2. Липа К. А. Під захистом мурів. – К.: Наш час, 2007. – (Сер. „Невідома Україна").

3. Нельговський Ю. П. Замок у Збаражі // Українське мистецтвознавство. – № 5. – К.: Наукова думка, 1971.

4. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР / Гл. ред. Г. Н. Логвин. – К.: «Будівельник», 1986. – Т. 4.

5. Семенюк А. В. Ковель: минуле і сучасне. – Луцьк, 2000. – 328 с.

6. Собчук В. Д. Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV – 1-а полов. XVII ст.) // Середньовічні і ранньомодерні споруди Волині: Збірник наукових праць / Під ред. В. Собчука. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник. – Тернопіль: „Видавництво Астон", 2006. – С. 17-56.

7. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, археологическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1903. – Т. 5 [Ковельський уезд].

8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 22, оп. 1, спр. 8 [кременецька земська книга за 1592-1593 рр.].

9. ЦДІАК України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1 [Мікрофотокопія поборових книг маєтків Волинського воєводства з Головного архіву давніх актів у Варшаві: Archiwum Skarbu Koronnego, № 31].

10. Штойко П. І. Господарське й оборонне значення ставків Поділля // Тези доповідей Шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 13.

11. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2008.

12. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wrocław- Warszawa-Kraków, 1994. – Cz. II, t. V [województwo wołyńskie].

13. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczak. – Lwów, 1890. – T. 3.

14. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczak. – Lwów, 1890. – T. 4.

15. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566-1574) [Užrašymų knyga 51] / Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. – Vilnius, 2000.

16. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. – Warszawa, 1895.

Віталій БОНДАРЧУК,
Володимир БОНДАРЧУК

Співпраця В.-К. Острозького з Христофором Філалетом в рамках боротьби проти Берестейської унії

Актуальність проблеми полягає у можливості на прикладі міжособистісної співпраці двох названих діячів більш детальніше вивчити один з важливих аспектів навколоунійного конфлікту, а саме співробітництво православної та протестантських церков під час об'єднавчо-церковного конфлікту. Князь Василь-Костянтин Острозький позиціонував себе як активний захистник православ'я, але водночас толерантно ставився до інших конфесій. За знайомства та співпрацю з конфесійними діячами протестантського віросповідання його піддавали критиці тодішні як православні, так і католицькі та уніатські богослови. Пізніше ця критика продовжувалася також і окремими науковцями [12, с. 207]. Христофора Філалета деякі дослідники вважали близьким товаришем В.-К. Острозького [11, с. 378; 8, с. 109] при чому, що сам полеміст в «Апокрисисі» не називав його імені і демонстрував відсутність будь-якого стосунку до православного магната [17, с. 187]. Вчені оприлюднювали дані, що Христофор Філалет за написану книгу отримав у свою власність від замовника видання – таким все таки визнали князя Острозького [17, с. 180; 16, p. 86], містечко та декілька сіл [3, с. 471], тобто твір ним було створено на приватне замовлення [5, с. 114], а не заради захисту свого віросповідання. Знайшлися й опоненти даних звинувачень. У цій статті на основі аналізу автентичного джерела і наявної історіографії пропонується узагальнення думок прихильників та опонентів вищезазначених питань.

Перейдемо безпосередньо до розгляду проблеми. Після вивчення інформаційних даних у джерелах та літературі вдалося віднайти тільки 3 факти, які в тій чи іншій мірі підтверджують співпрацю В.-К. Острозького з Христофором Філалетом: 1) Використання листів з приватної переписки Василя-Костянтина у «Апокрисисі» написаному Христофором Філалетом; 2) Ймовірний друк перекладу «Апокрисиса» (1598 р.) на староукраїнську мову в Острозі; 3) Подарунок князем Острозьким для письменника-полеміста декількох населених пунктів як гонорар за книгу.

Стосовно використання листування Василя-Костянтина Острозького з Михайлом Рогозою та Іпатієм Потієм своє здивування висловлює вже автор «Антиризиса» (1599-1600 р.) [1, Стовбці (далі – Ст.) 567, 569; 14, p. 78]. Він звинувачує Христофора Філалета у вибірковому цитуванні

переписки князя на свою користь [1, Ст. 573] і з метою викриття брехні опонента публікує у творі повні тексти декількох листів [1, Ст. 575-641; 17, с. 214] кн. Острозького до Володимирського єпископа, цим самим даючи дотичний доказ до багатьох інших аргументів [див. детальн. 10] того, що автором «Антиризиса» був саме один з адресатів цих листів – Іпатій Потій. Про «руку князя в «Апокрисисі» у вигляді листів В.-К. Острозького також пише Й. Третяк [17, с.187]. Згодом князівські листи аналізував у своїй роботі Микола Скабаланович [9, с. 157-162], однак питання як приватна кореспонденція потрапила до сторонніх рук він спеціально не досліджував.

Містким контраргументом проти співпраці Василя-Костянтина Острозького з Христофором Філалетом була проблема місця видання перекладу «Апокрисиса» – з ставропольської на староукраїнську мову. Існувала гіпотеза, що твір було надруковано не в князівській резиденції – Острозі, а у Вільно.

Першим проблему місця видання перекладу «Апокрисиса» порушив Михайло Максимович у 1849 р. Він знаходить ідентичними шрифти «Апокрисиса» з шрифтами видань острозької друкарні і на основі цього робить висновок про острозьке походження даного полемічного твору [7, с. 8].

Микола Скабаланович крім доказів М. Максимовича вказував думку історика церкви Івана Малишевського про переважання в Острозі та Львові руської писемності, у Вільно ж домінантною була польська. Також він наводив протести віленських науковців, що говорили про можливий обмін друкарськими шрифтами між Вільно і Острогом та інформацію з реєстру «Пращиця» нижньоновгородського єпископа Питирима (1721 р.) і вважали, що “Апокрисис” було друковано у Вільно. Докази обох сторін вчений вважав недостатніми [9, с. 20-21].

Степан Голуб’єв підтримував тезу М. Скабалановича та зауважував, що князь Острозький мав можливість надрукувати твір відразу в Острозі і пересилка шрифтів у Вільно виглядала б по меншій мірі дивно [4, с. 149], до того ж ініціатором перекладу твору він вважав саме Василя-Костянтина котрий доручив дану справу близькому до нього Клірику Острозькому [4, с. 153].

Порфирій Яременко вже з впевненістю вважає, що не викликає сумніву факт перекладу і видання твору в Острозі. Переклад відбувався під наглядом самого автора. Ймовірно перекладачем був або Клірик Острозький або Гаврило Дорофеєвич [13, с. 98].

Найбільший інтерес під час визначення можливої співпраці В.-К. Острозького та Христофора Філалета у вчених викликає згадка про

гонорар, який князь нібито заплатив полемісту за написання твору передавши у його власність містечко та декілька сіл.

Першим про подаровані населені пункти розповів Мелетій Смотрицький [17, с. 180-181]. Історик церкви, василіанин Ігнатій Стебельський (Stebelski Ignacy) вказує, що книгу було написано за завданням князя Острозького. Від нього Христофор Філалет отримав містечко Вільськ (нині – Вільськ, центр сільської ради Черняхівського р-ну Житомирської обл.) та декілька сіл [14, с. 114-115].

Інформацію оприлюднену Стебельським використовує представник православної науки – Євгеній Болховітінов (митрополит Євгеній). Щоправда публікує він її вибірково уникаючи згадок про віросповідання та зв'язок Христофора Філалета з князем В.-К. Острозьким [2, с. 147]. Однак, те що Є. Болховітінов користується саме даними І. Стебельського підтверджує М. Максимович [7, с. 8].

С. Голуб'єв також повторює твердження Стебельського та наводить ряд додаткових для нього доказів: дружні стосунки князя В.- К. Острозького з протестантами та його звичка нагороджувати тих хто допоміг православній церкві маєтками (два села – Баклаївку та Борисівку отримав Герасим Смотрицький) [4, с. 147].

Про матеріальні нагороди автору «Апокрисиса» згадував і краєзнавець Петро Лукьянович. Христофор Бронський, на його думку, написав «прекраснейшее сочиненіе в защиту православія» лише через особисту повагу до князя Острозького та за отриманні маєтності [6, с. 824].

Однак, твердження усіх попередників спростовує Йозеф Третяк наводячи документальне джерело, що ставить під сумнів факт передачі для Христофора Філалета містечка Вільськ – воно станом на 7 травня 1610 р. належало Янушу Острозькому, до 1608 р. також було у власності родини Острозьких, отже відомому полемісту ніколи не передавалося [17, с. 182-183].

Роблячи висновок можемо зазначити, що єдиним з трьох описаних аргументів котрі можуть свідчити про співпрацю православного магната з протестантським вченим на достовірність та доведеність претендує факт потрапляння інформації з приватного листування кн. Острозького до «Апокрисиса». Зазначимо, що звинувачення Христофора Філалета Іпатієм Потієм щодо використання його приватної переписки з князем Острозьким, однак не стали на заваді повторному опублікуванню єпископом повних текстів (в «Апокрисисі» були надруковані лише уривки) листів в «Антиризисі». Дозвіл у Василя-Костянтина Острозького на їх появу в книзі, напевне, не запитувався. Доказовість двох інших – друк перекладу твору в Острозі та плати князя для Христофора Філалета

є нетвердою. Вони базуються на дотичних доказах та припущеннях і потребують додаткового підтвердження.

Стосовно місця друку перекладу «Апокрисиса» – в Острозі чи у Вільно, немає спільної думки. Взагалі, єдиним доведеним прямим доказом є спільні шрифти «Апокрисиса» та видань острозької друкарні. Всі інші (інформація з «Пращиці» Питирима, обмін шрифтами між містами, причетність до перекладу Клірика Острозького) є лише гіпотезами.

Попри наявність у М. Смотрицького та Я. Суші інформації про дарування Христофору Філалету містечка, його назва та місцезнаходження досі не встановлені.

Водночас існують непрямі докази співробітництва між магнатом та полемістом, якими є окремі думки, що звучать у «Апокрисисі». Наприклад, говорячи про «ідею унії-згоди» Філалет скоріше за все висловлює ідеї князя В.-К. Острозького, що «виношував широкі і благородні плани церковної згоди між католицьким і православним Сходом в інтересах спільного опору турецькій агресії і культурного процвітання християнських народів. Однак, його плани були сущою ілюзією» [13, с. 52].

Враховуючи високу наукову актуальність, недостатню вивченість та невелику кількість первинних джерел проблема співпраці між Христофором Філалетом та Василем-Костянтином Острозьким, що розглядається у статті й надалі залишається актуальною для подальшого дослідження.

Література

1. «Антиризис» или апологія противъ Христофора Филалета въ двухъ текстахъ: западно-русскомъ (1599 г.) и польскомъ (1600 г.) // Русская историческая библиотека / Изд. Археографической комиссией. – С.-Петербург, 1903. – Т. 19. – Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Кн. 3. – С. 477-982.

2. Болховитинов Е. А. (Митрополит Евгений) Описаніе Кіевософійскаго собора и кіевской іерархіи (съ присовокупленіемъ разныхъ грамматъ и выписокъ, обясняющихъ оное, также плановъ и фасадовъ константинопольской и кіевской софійской церкви и ярославова надгробія) – К.: Типографія Кіевопечерской Лавры, 1825. – 589 с. – С. 145-147. – Електронний ресурс / Болховітінов Є. – Режим доступу: http://elib.nplu.org/view.html?id=1033.

3. Возняк М. С. Історія української літератури. У 2 книгах: Навч. вид. – Вид. 2-ге, перероб. Кн. 1. – Львів: Світ, 1992. – 696 с.

4. Голубев С. Библиографические замечания о некоторих старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII ст. // Труды Киевской духовной академии. – Т.1. – К.: Тип. С. Т. Еремъева, 1876. – 655 с.

5. Грушевський М. С. Історія української літератури: у 6 т. – Т. 6.– Кн. 2. – К.: Либідь, 1996. – 277 с.

6. Лукьянович П. К вопросу об Острожской школе XVI века // Волынские епархиальние ведомости. – 1881. – № 25 – С. – 813-825.

7. Максимович М. Книжная старина южнорусская // «Временник общества истории и древностей русских». – Кн. 1.– М., 1849. – С. 1-12.

8. Пашук А. І. Філософсько-гуманістичні ідеї в антикатолицькому творі "Апокрисис" // Філософська думка. – К., 1979. – № 5. – С. 108-114.

9. Скабаланович Н. Объ Апокрисъ Христофора Филалета. – С.-П.: Типографія К. В. Трубникова. Литейная, № 42, 1873. – 225 с.

10. Студинський К. Хто був автором "Антиррезіса" з р. 1599 // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1900. – Вип. 35. – С. – 1-20.

11. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 28. / Літературно-критичні праці. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 377-381.

12. Харлампович К. Острожская православная школа // Киевская старина. – 1897, май.

13. Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його "Апокрисис". – Львів: Вид-во Львівського у-ту, 1964. – 109 с.

14. Pociej Hipacy Antirresis abo apologija przeciwko Krzysztofowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi religiej greckiej przeciw książkom o synodzie brzeskim, napisanym w Roku Pańskim 1597 / Opracowali Janusz Byliński i Józef Długosz. – Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu wrocławskiego, 1997. – 285 s.

15. Stebelski Ignaciy. Dwa wielkie swiatla. – T. 2. – Lwow, 1867. – 352 s.

16. Susza Jakób Saulus et Paulus Ruthenæ vnionis sanguine beati Iosophat trausformatus; sive Meletius Smotriscius archiepiscopus Hierapolitanus. – Rome, 1666. – 145 p. [Електронний ресурс] / Susza Jakób – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books?id=ZhsVAAAAQAAJ&hl=uk&source=gbs_navlinks_s.

17. Tretiak Józef Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej. – Kraków: Nakładem akademii umiejetności, 1912. – 352 s.

Петро САВЧУК

Князі Острозькі та їх нащадки в Дубні

Династія князів Острозьких своїм походженням сягає сивої давнини. Про походження роду існують різні версії.

Діяльність князів Острозьких тісно переплітається з Дубенщиною. Тут знаходилась їх головна адміністративна резиденція. Замок, ними збудований, виступав як адміністративний, оборонний і культурний центр. Життя князів у місті було пов'язано з будівництвом монастирів, храмів, господарським розвитком краю. На сьогодні беззаперечно відомо, що князі заснували три монастирі: Спасо-Преображенський, Чесного Хреста (Хрестовоздвиженський) та Підборецький Дубовецький жіночий монастир. Про побудову Спасо-Преображенського монастиря достовірно невідомо, хто з Острозьких вчинив такий подвиг, всі дослідники цієї проблеми схильні думати, що монастир заснований у першій половині XV ст. [9].

Різні версії існують щодо заснування Дубенського Хрестовоздвиженського (Чесного Хреста) монастиря. Він знаходився на заході – від міста на відстані однієї версти, на острові, оточеному водою і болотами. З Дубно монастир з'єднувала насипна гребля. Чужинцям або сторонньому не просто було потрапити в обитель [2].

Усі князі Острозькі, а особливо Костянтин-Василь Костянтинович Острозький (1526-1608 рр.) опікувалися монастирями. Кожний із них додавав щось до матеріального зміцнення будівель монастирів, до благополуччя жителів обителі, ченців. Обидва монастирі були чоловічими. Успадкувавши великі маєтності, він із часом збільшив їх у декілька разів і став найбільшим магнатом Польщі після короля. Його володіння щорічно давали прибуток у 1 млн. 200 тис. злотих [1]. Князь К. К. Острозький як набожна, боголюбива людина своїми діями намагався приборкати прагнення чиновників, чужоземців захопити майно монастирів. Коли князю доповідали про спроби захопити монастирські землі, перехопити привілеї, він організував документальне підтвердження їх фундушів і прав.

Більш правдоподібною є версія про заснування Підборецького Свято-Вознесенського жіночого монастиря. Точною датою заснування є 8 квітня 1592 року. В тому ж році в грудні князь грамотою передає черницям ґрунти, через два роки віддає в користування село Підборці. В наступному році дозволено "вольное меливо" черницям у дубенських млинах "без меры и очереди", а згодом дозволяє вільний вилов риби у навколишніх ставках і дає рибалку [9].

До речі, князівські фундуші для підборецьких черниць збереглися протягом століть. Черниці спрямовували свої зусилля на сподвижницьке утвердження християнських ідеалів. Зречення світського життя стало для них духовним подвигом очищення душі віруючого через молитву, піст, безшлюбність.

Черниці Дубовецького монастиря володіли землею, худобою, випасами, ставками, лісом. У господарстві працювали як черниці, так і приписані підборецькі селяни. Часто взаємовідносини між черницями і селянами були неоднозначні.

Дубовецький Свято-Вознесенський монастир, як і Спасо-Преображенський і Хрестовоздвиженський, відносився до провінційних. Був невеликий, губився серед заплав річки Іква та боліт. Навкруги росли дубові ліси, очерети. Монастир був дерев'яним, покритим соломою та очеретом. У келіях проживало по декілька черниць, які молилися, займалися господарськими справами, забезпечуючи себе необхідними харчами, дровами для прожиття.

У Дубенських монастирях за пропозицією князя К. К. Острозького був запроваджений чин Святого Василя Великого. Про це він неодноразово говорив з ігуменами і сприяв цьому. Відповідно до вчення Святого Василя чернече життя – це праця над душею, вона вимагає самоти, щоб розмовляти з Богом. У нього ченці – це "борці за святість".

Костянтин Костянтинович постійно піклується долею монастирів, поряд із наданням різних "ласк" він їх розширює, надає всім право ловити рибу, виділяє рибалок. 8 серпня 1572 року "зъ ласки" своєї надав Спасо-Преображенському монастиреві право брати десятину з різних хлібів.

Реагує князь і на скарги настоятелів монастирів. 14 червня 1585 року він пише листа з села Сатиїв своєму дубенському намісніку про те, що йому скаржився архімандрит Спасо-Преображенського монастиря отець Антоній, що найняті теслярі взяли гроші за ремонт, але працювати не хочуть. Він зобов'язує намісника вирішити справу. 21 червня, будучи в Дубні, видає наказ про заборону вирубки монастирських лісів [2].

Значно розширилися земельні володіння і Хрестовоздвиженського монастиря. Протягом двох десятиліть своїми грамотами і наказами розширив земельні володіння монастиря до 90 десятин, крім того, п'ятьма городами навпроти монастиря. В 1598 році доповнив монастирські володіння островами Горбачин, Пантелеймон, Климент, які знаходилися у заплавах ріки Іква. У грамоті, виданій князем, зазначалося: "Цим листом нашим дозволяється ігуменові того монастиря отцю Василю людей посадити, які як піддані на тих волоках і городах від нього посаджені, жодної податі, ні повинності до замку нашого Дубенського чинити не мають, але за всілякий

послух платити, чинш, роботи ігуменові того монастиря теперішньому і по ньому будучи повністю будуть!" [4, 1270-1271].

Князь К. К. Острозький займався детально підбором, діяльністю керівництва монастирів. До Хрестовоздвиженського монастиря призначається ігуменом отець Гліб після смерті старого ігумена, людини у справах церковних "умієтного, вірного і зичливого, тихого і скромного". Про його діяльність на посаді ігумена свідчить ряд документів за 1599 рік. Князь запросив до Дубна для керівництва монастирем високоосвіченого ченця Угорницького монастиря Іова. Тут він правив обителлю понад 20 років, навчаючи братію чесного, спільного чернечого життя. При ньому обитель зміцніла, стала основою православ'я. Іов виступав як полеміст, просвітитель. Іов Желізо успішно відбивав напади єзуїтів і уніатів. До обителі зверталося багато православних, яким настоятель давав настанови і благословення [2].

Іов створив гурток письменних ченців для переписування книг як для своїх потреб, так і для поширення. Тут було написано Дубенське Четвероєвангеліє.

В акафісті на честь преподобного Іова Желізо проголошується, що він "прославив Дубенський монастир своїми великими трудами (ікос 1), що він "у Дубенському монастиреві був на відгнання єретичних затій (Кондак 2). Український святий залишив після себе "Книги блаженного Іова Желізо ігумена Почаївського, власною рукою його написану," куди увійшло 80 праць святого [9].

З 1603 року ігуменом Хрестовоздвиженського монастиря став Віталій, відомий своїм перекладом із грецької мови книги "Діоптра", здійсненого ним в Дубні після 24 грудня 1604 року. Ієродиякон Віталій був ігуменом із 6 липня 1603 року, можливо, до 21 вересня 1607 року. Саме тоді князь Острозький видав "презента", після відмови служебника Олександра Путятицького, на ігумена Святого Хреста, священноінока ієродиякона Віталія благочесті подвигаючого [7].

У 1612 році була надрукована "Діоптра" архімандрита через Вільнюське братство, яка ще декілька раз згодом передавалася з певними доповненнями. За ігуменства Віталія у Хрестовоздвиженському монастирі перебував Іван Вишенський, який дискутував з Віталієм щодо завдань української освіти [2].

Костянтин-Василь Костянтинович дарував дубенським монастирям і церквам коштовні релігійні книги, ікони, наприклад, монастирю Чесного Хреста у 1592 році подарував ікону Божої Матері.

Митрополит Іларіон писав: "Найславнішим українським бояриномусієї нашої історії був Костянтин Костянтинович князь Острозький…

політикою цікавився мало… найбільше цікавився князь Костянтин справами церковними та освітніми, і віддав їм усе своє життя… багато своїх сил і свого значення віддавав на оборону рідного українського народу й Православної Віри його" [8, с. 42-45].

До 1574 року князь Костянтин-Василь Острозький переважно проживав у Дубні. Тут перебувала його офіційна резиденція, знаходилися князівські військові сили, значна кількість челяді, прислуги, чиновників. У своєму дубенському замку князь приймає зарубіжні делегації світської і релігійної влади, купців, старост, намісників монастирів.

Попри те, що К. К. Острозький постійно переїжджає у своїх маєтках з міста до містечка, а тому листи, розпорядження, накази, грамоти надходили в Дубне з різних місць. Наприклад, 14 червня 1585 року він пише листа з Сатиєва дубенському наміснику. 21 червня через три роки, будучи в Дубні, видає наказ про заборону вирубки монастирських лісів. 4 грудня того ж року (1588 р.) князь пише з Рівного старості у Дубні про подолання кривд, завданих ченцям. Улітку 1592 року, 20 червня в Дубні дає письмовий наказ двом лісничим не боронити монастирю Святого Спаса користуватися лісами. І постійно боронять права монастирів, міщан. У березні 1595 року князь перебував у Турові, у своєму помісті, і сюди приїжджають ченці з Дубна зі скаргою на митників [5].

Князь К. К. Острозький, який оселився в Острозі, часто перебував у Дубенському замку, інтересуючись долею монастирів, перевагу надавав Хрестовоздвиженському, який створював ауру душевного спокою, підносив духовний стан його мешканців, паломників, відвідувачів. Як засвідчують Волинські Єпархіальні Відомості, князь навідувався періодично до монастиря, особливо любив усамітнюватися тут у першу седмицю великого посту. Він скидав із себе світський одяг і переодягнувшись у монастирське вбрання, закривався у келії, перебуваючи там у посту, благочестивих роздумах, молінням. Читав релігійні книги, спонукав ігумена, ченців до написання богослужебних книг, дбав про високий моральний стан ченців [4].

У лютому 1608 року помер князь Костянтин-Василь Острозький. Спадкоємцем великого скарбу Острозьких стає син Костянтина Януш. Він засновує Острозьку ординацію, у якій заповідав, що після згасання чоловічої лінії княжат Острозьких уся ординація перейде до синів князів Заславських, народжених його дочкою Єфросинією. Адже вони стали частиною роду Острозьких. Новим патронатом Дубна, маєтностей, монастирів стали князі Заславські, які майже століття володіли, розпоряджалися маєтностями Острозьких [4, с. 1270-1277]. Уже Владислав Домінік Заславський (внук по жіночій лінії засновника ординації) вимагав від підданих у здійсненні

релігійних треб звертатися до уніатських священиків, в іншому випадку піддавав їх штрафу. Це викликало сутички між православними й уніатами. Навіть був вчинений замах на уніатського архімандрита Касіяна Саковича, за що учасники замаху були покарані. На майбутнє солдатів у дубенський замок набирали переважно із католиків [9].

Нащадок Костянтина Костянтиновича син Януш Острозький вихрестився на католика і в 1614 році заснував фундацію на побудову в Дубно монастиря отців бернардинів, які спочатку оселилися при замковій каплиці. Поряд із оборонним валом князь Януш закладає у 1617 році будівництво костелу. В умовах спадкоємності ординації він зазначає, що у випадку його смерті всі монастирі і костели, ним закладені, повинні бути добудовані. А тому князь Олександр Заславський, одружений на Єфросинії Острозькій, дочці Януша, успадкувавши ординацію, виконує заповіт засновника і береться за добудову костела і монастиря. Він намітив заходи, щоб прискорити будівництво: відписав майбутньому монастирю цегельню, землю. У 1629 році костел збудили. В цьому ж році помирає власник ординації, а рік по тому померла і Єфросинія.

Нащадок роду Владислав Домінік Заславський продовжує будівництво, але у 1656 році помер і вже його син малолітній Олександр Януш добудовує монастир, оздоблює костел і в 1658 році вони освячуються [5]. Ченці-бернардини, згідно фундації попередників, одержали вагомі засоби для існування. Їм передається земля, сад, сіножаті, будинки, вони наділені низкою привілеїв. Владислав-Домінік підтвердив фундації дідичів і надав ченцям нові привілеї [5].

У 1682 році князі Любомирські вперше стали спадкоємцями надбання Острозьких на Дубенщині. За Юзефом Каролем Любомирським замужем була внучка Єфросинії Заславської-Острозької княгиня Теофілія. Після Юзефа Кароля спадщина переходить до його сина Олександра Домініка, а по його смерті – до його сестри Маріанни, одруженої з великим литовським маршалком Павлом Каролем Сангушком, як стверджує Роман Афтаназі, Януш Олександр Сангушка, який помер у 1775 році, був останнім острозьким ординатом, резиденція якого знаходилася в Дубні [2].

Спадщина Острозьких переходить від одних можновладців до інших. Повторно одержують дубенський ключ Любомирські. Станіслав Любомирський стає найбагатшою людиною Польщі. Життя міста пожвавлюється, сюди були перенесені зі Львова торгові ярмарки, тут збирається еліта бізнесу – банкіри, торговці, представники земян. Тут укладаються мільйонні угоди. У 1780 році князь Михайло Любомирський засновує масонську ложу "Досконала таємниця". Місто одержує нові привілеї. В Дубні він двічі приймає польського короля Станіслава

Августа. Проте господарське життя міста згодом згасає. Власники міста щедрі на численні прийоми, товариські зустрічі у замку. Турботливі опікуни поступово стають великими боржниками.

На початку XIX ст. Любомирським вдається ще на деякий час утримати Дубно як місце одержання з маєтків грошових прибутків. Царизм закриває уніатські монастирі, церкви, споруджені Острозькими та їх спадкоємцями, всі переходять у православ'я.

Спадкоємці все активніше підтримують монастирі, костели, католиків, уніатів. Їм надаються постійно привілеї. Надалі привілеї підтверджують донька Владислава-Домініка Теофілія та її чоловік Юзеф Любомирський. У подальшому їх підтвердили син Теофілії Олександр Домінік Любомирський, в свою чергу це робить і донька Теофілії Маріанна та її чоловік Павло Сангушко.

Останній із дубенської гілки Острозьких-Любомирських князь Юзеф Любомирський, не залишивши спадкоємця, помер у Франції. Легковажний князь Юзеф Любомирський ще у 1876 році продав дубенський ключ Єлизаветі Баратинській. Російська княгиня залишила собі земельні угіддя, а запущений неполагоджений замок продала урядові.

Дубенський замок у подальшому пережив непрості часи, як і населення краю загалом.

Джерела та література

1. Баранович О. П. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство / О. П. Баранович. – К., 1931. – 155 с.

2. Батюшков П. Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб., 1888.

3. Возняк М. С. Історія української літератури у 2-х кн. Кн.1 / М. С. Возняк. – Львів, 1992.

4. Волынские епархиальные ведомости. – 1880. – № 28. – 11 октября. – С. 1270-1277, 1283.

5. Гупало Віра. Історія монастиря Бернардинів у Дубні на Волині // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років. Матеріали міжнар. наук.-теорет. конференції. – Дубно, 2007.

6. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф. 639, оп.1, спр. 2.

7. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К.: Наукова думка, 1990. – 180 с.

8. Митрополит Іларіон. Життєписи великих українців / Іларіон Митрополит. – К.: Либідь, 1999. – 216 с.

9. Савчук П. О. Дубенський Спасо-Преображенський монастир і церква. До 365-річчя церкви / П. О.Савчук. – Рівне: вид. Зень О. М., 2006. – 136 с.

Іван КАСЯНЧУК

Статут Дубенського Спасо-Преображенського монастиря 1624 року

Після смерті князя Василя-Костянтина Острозького становище православної церкви на Волині різко погіршилося. Син і спадкоємець, князь Януш Острозький, на той час вже католик, хоч і не робив перешкод православ'ю, але і його зміцненню перед поширенням уніатської церкви, не сприяв. Православні церкви і монастирі, якими ревно опікувався благовірний князь Василь-Костянтин починали занепадати. На прикладі історії м. Дубна у XVII ст. можна достатньо добре простежити цей процес, який супроводжувався усуненням від керівництва монастирями осіб православного віросповідання, розбудовою католицьких осередків, врешті-решт збройним виступом проти К. Саковича у 1633 р., який втілив в собі загальне невдоволення православного населення міста діяльністю уніатського архімандрита.

В 1624 році Олександр Заславський призначив ігуменом Спасо-Преображенського монастиря Антонія Рудницького, який в цьому ж році уклав монастирський статут. Нічого невідомо про те, якої конфесійної приналежності був Антоній Рудницький. Це в свою чергу не дозволяє однозначно трактувати історичний факт укладання статуту при монастирі з точки зору певної стратегії. У випадку якщо Антоній Рудницький був уніатом, статут можна розглядати як необхідний першопочатковий крок до впровадження унії, хоча документи свідчать, що це відбулося не раніше 1626 р., коли дубенську архімандрію очолив уніат Кассіян Сакович [5] або й пізніше [8, с. 868]. Не можна відкидати також що А. Рудницький був православним ієрархом, а укладання статуту – спробою реабілітувати православну церкву і допомогти утримати ті багатовічні зв'язки, які поєднували церкву, владу і народ. Однак, беручи до уваги не до кінця прозору конфесійну позицію ініціатора укладання статуту, острозького ордината Олександра Заславського [13] та особливості часу, коли православні ієрархи нерідко ставали уніатами, робити якісь висновки стає складно. Однак більше фактів вказує на те, що перша половина 20-х років XVII ст. була останнім часом приналежності монастиря ло православ'я.

Власне сама подія вирішення власником міста проблеми з виконанням монастирем своїх безпосередніх функцій на локальному рівні – рідкісне явище. Доречним буде зауважити, що сам стан занепаду чернечого життя в православних монастирях мав би бути досить таки поширеним явищем [10, с. 47]. В Дубні в той час діяв ще чоловічий монастир Чесного

Хреста і жіночий Свято-Вознесенський, однак статут з'явився в Спасо-Преображенському монастирі і це говорить про виняткове вузько-територіальне значення цієї обителі. Історичні джерела свідчать, що монастир збудували князі Острозькі ще в XV ст. Князь Василь-Костянтин Острозький особливо шануючи Чотиридесятницю, щороку проводив її перший день в цьому монастирі в молитві, переодягнувшись у чернечий одяг. Можливо саме цей суб'єктивний фактор відіграв визначальну роль у зростанні значення монастиря між іншими обителями [6, с. 112]. Про те, що Спаський монастир був чи не головним серед Дубенських монастирів свідчить також той факт, що його у 1592 р. грамотою князя Острозького впорядковано на засадах кіновії – обителі зі спільною формою співжиття [1, с. 96]. Управитель монастиря з цього часу почав носити титул архімандрита. Запровадження спільної форми життя в монастирі призвело до посилення контролю ігумена над спільнотою ченців, та й виконання умов спільного житія було мабуть важким для багатьох з них. З цим слід пов'язувати скаргу ченців Спасо-Преображенського монастиря до князя Василя-Костянтина Острозького від 9 грудня 1596 р. вони просили дозволу покинути обитель на підставі неможливості залишатися під керівництвом ігумена Василія [1, с. 93-95]. Підривали основи спільного житія в монастирі також і факти існування приватної власності. Зокрема, на початку 20-х років XVII ст. від імені архімандрита укладалася угода про позику 100 золотих у Софії з Дубницьких а брат настоятеля Геннадія Іван подарував тому маєтки Княгинин і Ржищів [12].

З другої половини XVI по першу половину XVII ст. відомі імена таких архімандритів Спасо-Преображенського монастиря: Йосиф (остання згадка 1572 р.), Антоній (згадка 14 червня 1585 р.), Авин (згадка 5 серпня 1588 р.), Василій (остання згадка 10 червня 1598 р.), Ісакій (згадка 1599 р.), Іларіон Масальський (остання згадка 1604 р.), Варсонуфрій Вільневець (згадка 1607 р.), Ісайя Балабан (згадка 1618 р.), Олександр Путятицький (1620-1622 рр.), Геннадій Ржищевський (1622-1623 рр.), Антоній Рудницький (1624-1626 рр.), Кассіян Сакович (1626-1639 рр.), Прокопій Хмелевський (найраніша згадка 1640 р.) [3, с. 150-151].

Статут Антонія Рудницького мав на меті покращити стан чернечого життя в ньому і, ймовірно, подати приклад для інших православних монастирів навколо Дубна. Необхідність створення нового статуту була викликана значними занепадом чернечого укладу життя. Православні монастирі, втративши своїх благодійників, все дужче зазнавали зазіхань на свої володіння міщан, митників і різного роду урядників. Це в свою чергу не лише підірвало зростання монастирських прибутків, погіршило їхнє забезпечення усім необхідним, а й призвело до розкутості монастирського життя.

Положення Статуту були спрямовані на вирішення конкретних проблем монастирського порядку. Їхній розгляд дозволяє побачити наявність різнохарактерних порушень, які, зважаючи на свою тривалість, стали, в певній мірі, звичним явище в житті монастиря. Мова тут іде, в першу чергу, про недотримання загальноприйнятих православною церквою норм чернечого життя, встановлених Василієм Великим. В цьому контексті Статут Спасо-Преображенського монастиря – документ, який не змінював давно визначені положення, але по-новому утверджував та виправляє в їхні порушення на локальному рівні.

За статутом ігумен мав повну владу в монастирі, однак із найважливіших питань співжиття, радився з радою, обраною серед братії. При ньому мав бути священик знаходитися духівник, для того, щоб братія могла сповідуватися в будь-який час і не відлучатися із монастиря під приводом походу до духівника.

Для зміцнення контролю над монастирським життям ігумен призначав наступні посади. Казначея, який обирався собором і зобов'язувався вести звіт про надходження і витрати грошей кожний триместр (4 місяці). Економів, які обиралися соборною радою. Один з них повинен був займатися зовнішнім господарством, інший – внутрішнім – в монастирі завідував трапезною, харчовою провізією і погребом з напоями. Еклесіарха, який повинен був зберігати всі церковні речі, занесені до опису, в належному стані.

В монастирі повинен був бути сторож на воротах, який без благословення ігумена не мав права нікого випускати і впускати на територію монастиря. Це безпосередньо контролювало вихід ченців за межі монастиря і відвідування його жителями міста.

Окремим пунктом визначалася вчасна поява на богослужінні та заборона самовільно залишати храм до його закінчення.

Строгі правила стосувалися подаянь та пожертвувань ченцям, а також грошей, які могли бути отриманні з продажу речей виготовлених власноруч. Оскільки головною умовою чернечого життя в монастирі була спільність всього майна, запасів і прибутків, то й приватні надходження повинні були віддаватися на користь монастиря і ними без дозволу ігумена користуватися заборонялося.

Трапеза готувалася за кошти монастиря. Їжа повинна була бути скромною і не надмірною. Не повинно було існувати таємних прийомів їжі, крім спільної трапези. Інші напої в келіях, крім води чи квасу, тримати заборонялося, а лише в трапезній для всіх.

Увесь одяг ченців повинен був бути відповідним до потреб. Забезпечення ним здійснювалося за кошти монастиря. Якщо хтось із

братії мав достатньо свого особистого одягу, то не повинен вимагати монастирського. Все надлишкове майно повністю віддавалося на потреби монастиря. Нічого не повинно купуватися для себе особисто, своїми речами без благословення ігумена розпоряджатися заборонялося.

Через те, що ченці Спаського монастиря мали зустрічі з черницями Підборецького монастиря, самовільні прогулянки у місто та різні розважальні зібрання заборонялися монастирським статутом. Окремими пунктами статуту обмежувалися прогулянки без благословення старшого монаха за міст, в місто, на воду; заборонялися без потреби зібрання як в монастирі так і в келіях, щоб не поширювалося пліткарство, наклепи, пустослів'я або ж інше зло; під страхом прокляття заборонялися зустрічі з черницями, хіба що при необхідності й то лише з благословення старших (згідно рішення Василія Великого про те, що старші повинні піклуватися про дотримання порядку).

Жорсткими були положення, які стосувалися відносин із світськими особами. Заборонялося без потреби мати дружні стосунки з особами чоловічої статі, а з жінками спілкуватися і зустрічатися взагалі. В келії без відома ігумена нікого не приймати, навіть родичів.

Перебувати в монастирі дозволялося лише паломникам, для того в монастирі мали бути влаштовані кімнати для гостей. Для хворих ченців при монастирі мала діяти лікарня, облаштована за монастирський кошт.

За статутом ченці повинні були коритися ігумену й духівнику і бути слухняними, поважати один одного більше за себе, обіцяти зберігати статут за допомогою молитви до Бога і Пречистій Богородиці. Якщо хтось не дотримувався статуту – тричі отримував попередження і не каявся, то після цього виганявся з монастиря.

Із статуту видно, що Спаський монастир був розрахований на чималу кількість ченців, хоча сам мав невеликі розміри, бо знаходився на маленькому острівку. Одних посадових осіб в ньому було шість: ігумен, духівник, два економа, казначей і еклесіарх [7]. На жаль не відомо нічого про кількість ченців тут в цей час.

Судячи зі статуту, крім церкви, яка на той час була дерев'яною, на острові будівля з келіями; кімнати для гостей які могли знаходитися як в окремому приміщенні, так і разом з келіями; лікарня, яка швидше за все займала декілька кімнат. Поряд з ними мала бути якась господарська споруда і сторожка. Отже, монастирський острів мав бути досить компактно забудований. Певну ясність сюди вносить план острова 1912 р., на якому окрім церкви розташовані дерев'яні будинки церковно-парафіяльної школи, дім священика, псаломщика, сарай та велика одноповерхова споруда в західній частині, яка зазначена

як кам'яний древній монастир [4]. Основні господарські споруди знаходилися за межами острова – ігумену й духівнику на території монастирських володінь, якими були Юридика та передмістя Вулька. На першому розташовувалися так звані монастирські пляци, на другому – монастирський фільварок, який складали дерев'яна економія, стодола, конюшня, воловня, погріб, сарай [9, с. 143]. Монастирські маєтки знаходилися також і по селах, найбільші з яких – в с. М'ятині і с. Загорці [11, с. 30].

Посилення уніатської церкви у другій чверті XVII ст. своєю повсюдністю дало сильний поштовх до зародження гострого конфесійного протистояння в тогочасному українському суспільстві. Всі наступні козацько-селянські повстання, а врешті і війна матимуть виражений характер захисту «віри руської». Ще в 1632 р. польському королю Владиславу IV нічого не залишалося як піти на певні поступки православ'ю. В одній із грамот він дозволяв передати хоча б по одній церкві православним у містах Володимир-Волинському, Кременці, Дубні, Коритниці, Любомлі, Ратному [2, с. 160]. Але монастирі мали залишитися уніатськими, про повернення їх до православної церкви мова не йшла.

Джерела та література

1. АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 93-95.

2. Батюшков П. Н. Волинь. СПб., 1888.

3. Горін С. Дубенські Вознесенський, Спасо-Преображенський і Хрестовоздвиженські монастирі (до середини XVII ст.) // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2010. – Вип. 11.

4. ДАРО. – Ф. 639. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 15.

5. Ostatnie Ks. Stebelskiego prace / Wydał W. Seredyński. – Kraków, 1877. – S. XCVI.

6. Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2010.

7. Пероговский В. Волынские губернские ведомости. – Житомир. – 1877. – №57.

8. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне // Волынские епархиальные ведомости. – Почаев. – 1880. – № 31.

9. Петров Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888.

10. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, «Медіа», 2000.

11. Савчук П. Дубенський Спасо-Преображенський монастир і церква: 360-річчя церкви. – Рівне, 2006.

12. ЦДІАЛ України. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 306. – Арк. 1-2 зв.

13. Яковенко Н. Жарти зі смертю / http://www.myslenedrevo.com.ua.

Юрій ПШЕНИЧНИЙ

Випадки злочину і покарання з історії м. Дубна

В підземеллях замку князів Острозьких почато роботу по створенню постійнодіючої виставки знарядь тортур і покарань. Копії, виготовлені в оригінальний розмір повторюють історичні механізми та знаряддя, які застосовувалися переважно в період пізнього середньовіччя в Європі. Може видатися, що створення подібного роду виставок в замках України в наш час перетворилося на данину їхній популярності серед туристів. Мабуть так і є. Без сумніву правда й те, що знаряддя тортур і покарань – це більш європейська атракція. Вона ґрунтується на фактах історії інквізиції, діяльність якої протягом більш ніж п'яти століть поширила використання тортур у релігійних справах. Однак і цивільні справи часто передбачали допит злочинця під тортурами. Про це красномовно свідчать випадки з історії Дубна. В ході роботи по підготовці виставки, які, до речі, ще тривають, вдалося відшукати для неї історичне обґрунтування. Описані в цій статті випадки дають можливість уявити, як діяла судова система міста, дізнатися про різні судові справи та про те як протікав процес їхнього розгляду у Дубні.

Про злочини в історії м. Дубна відомостей збереглося не багато. Певною мірою це компенсовано детальними свідченнями про неординарні справи, які протікали нестандартно та не мали собі подібних в судових практиках інших міст Волині.

Судочинство Дубна здійснювалося в міському магістраті. Головою суду був міський війт, з присутніми суддями, а вирок виносився колегією присяжних – лавників. Інша справа, якщо провина покладалася на замкових людей. В таких випадках вирок виносився власником замку, як це можна бачити на прикладі справи про напад вояків замкового гарнізону на уніатського архімандрита Касіяна Саковича. За це десятника Тимофія, вояків Чопека, Більця і Губку з співучасниками було постановлено покарати ударами різок по 40 ударів кожному, а десятнику Тимофію – 80 ударів на міській площі, крім того взято з них обіцянку відтоді жити в мирі з К. Саковичем, братією і підданими монастиря. Далі в декреті князя Домініка Заславського з цього приводу мовиться, що коли і надалі православні вояки зневажатимуть уніатських пастирів і хреститимуть своїх дітей у схизматиків, а також будуть приймати у них таїнства, то за це вони будуть оштрафовані 10-ма марками. Також постановили, що комендант замку відтепер має тримати вояків-католиків, а не схизматиків, особливо католиками мають бути десятники [7].

На початку XVIII ст. відомі випадки розгляду судових справ у міському магістраті зі звинуваченням у відреченні від християнської віри. Те, наскільки суворі покарання були застосовані до обвинувачених, наближає їх до покарань, які використовували діячі європейської інквізиції.

Події відбувалися на початку весни 1716 р. Були спіймані дві жінки зі звинуваченням у відреченні від християнської віри та посаджені у замкову в'язницю, де їх допитано представниками магістрату. В книзі магістрату м. Дубна описано хід цих справ.

Одна із затриманих жінок на ім'я Марина Давидова родом з Литви – міста Вітебська, донька вітебського попа Охрима, була схоплена після ночівлі у м. Дубні. Вона розповіла, що після смерті батька мати видала її за християнина Давида Сировайця, з яким вона прожила 10 років. По його смерті, вона вирішила прийняти іудейську віру, бо й раніше чула від свого батька, що та віра краща, тому вона вже півроку як іудейка. Дістатися до Дубна їй допомагали євреї, які давали їй нових коней. Цю жінку під час слідства запитували, чи хоче вона повернутися до християнської віри, але вона сказала, що ні і готова померти в єврейській вірі, бо то віра живого Бога. Її тричі відправляли на тортури та дали 186 палок, але вона все одно твердила те саме. Важко судити наскільки свідчення цієї жінки були правдиві, бо не зрозуміло, яким християнином з іменем Давид був її чоловіком і куди вона їхала, яку мала справу, що євреї давали їй коней, тільки тому, що вона казала їм, що єврейка. Про це у справі замовчується, однак вражає стійкість та твердість цієї жінки перед катуванням.

Друга обвинувачена – Марина Войцеховна, яку взяли на весіллі під час шлюбу з євреєм. Вона казала, що родом із м. Мельца, де служила в єврея три роки, потім за намовою євреїв переїхала в м. Лежайськ і там прийняла іудаїзм. Звідти переїхала в Дубно. Три рази її відправляли на тортури, але вона не відрікалася. Тоді їй дали 66 ударів різками, а потім ще 40, після чого вона сказала, що бридиться єврейською вірою, а вірить в розп'яття Ісуса Христа, за нього готова терпіти і померти. З незакінченого весілля взяли також п'ятьох євреїв. Першого, який був власником місця, де відмічали весілля, другого, який влаштовував весілля, третього – нареченого дівчини, четвертого, який їхав з нею так довго в дорозі і казав, що не знав, що та дівчина була християнка, п'ятого, який писав між ними шлюбну угоду. Євреїв спочатку допитали добровільно, а потім ще й на тортурах їх бито барбарами (?) по три рази. Але вони одностайно твердили, що не знали, що дівка була християнка. Суд всіх вислухав хто вчинив ту ганьбу та у винесені вироку діяв згідно загального права та юридичних артикулів, зокрема, артикула 79-го «саксонського права», який визначав, що кожен відступник від віри карається вогнем.

Першу обвинувачену, вдову Марину Давидову засудили до спалення на стосі дров, однак, перед цим її тіло має бути тричі рване кліщами і кидане на палаючий стос, а тоді вже спалене. Дівка Марина Войцехівна, яка розкаялася і жаліє про свій вчинок, засуджувалася до відрубування голови, а тіло її мало бути спалене як віроломної відступниці. Тих п'ятьох євреїв від страти врятувало не лише те, що самі вони сказали, що не знали, що дівка була християнкою, а й свідчення самої Марини, яка також підтвердила це, хоча інших доказів не мала. Всім присудили по 100 ударів різками біля ганебного стовпа, окрім того єврея, який писав між ними шлюбну угоду, не знаючи, що дівка християнка. Чотирьох покараних євреїв постановили також вигнати з міста. Лише, якщо вони були одружені, то могли повернутися до своїх дружин і домівок. Кагал, який дозволив одній з відступниць взяти шлюб з євреєм, зобов'язувався, крім оплати судових витрат, заплатити штраф воском і салом на користь всіх монастирів і церков міста. Міською управою також було заборонено євреям тримати християн-наймитів, будь то католики чи православні [4].

У 1719 р. магістрат Дубна виніс смертний вирок Опанасу Говіну, звинуваченому в потрійному вбивстві. Обвинувачений зробив чистосердечне зізнання і розповів, що є вихідцем із Литви. На Волині він жив у різних селах, в яких працював за наймом. Одружився в с. Дядьковичі і через рік відправився з дружиною в с. Горостав, а звідти – за два тижні перед початком великого посту разом із дружиною й дитям, якому було півтора року, пішов в м. Ляховці. Дитина була хвора на кір. Вони зайшли в корчму села Уїздці. Купивши горілки на гріш для обтирання дитини і калачів на гріш, рушили далі перед вечором. На дворі брався мороз і хурделиця. Вони пройшли п'ять верств по шляху до Мізоча, а мороз і хурделиця ставали все дужчими так, що далі йти було неможливо. Подорожні повернули з дороги в ліс, щоб розвести вогонь і переночувати. Говін розводив вогонь, а його дружина кормила дитину груддю. Накормивши дитину, вона поклала її біля куща, а сама пішла допомагати чоловікові збирати дрова. Повернувшись на стоянку та взявши дитину, вона побачила, що та вже мертва. Жінка почала ридати і накинулася на чоловіка, звинувачуючи його в тому, що він витягнув її в дорогу такої негоди. Говін розсердився і вдарив її два рази по голові своєю похідною палкою, від чого вона впала мертвою. Опам'ятавшись під ранок, Говін викопав яму і поклав туди дитину та жінку, засипав снігом, а зверху приклав хворостом, щоб позначити місце. На наступний день він пішов в с. Корсів, де найнявся на роботу, там зізнався у скоєному, був заарештований і доставлений в Дубенський магістрат.

Судовий процес проходив в ратуші в присутності всіх найвищих

посадовців: війта Ісидора Антонія Стрешковського, бурмістрів і цехмістрів. Один з райців Стефан Трушкевич, грамотний і начитаний в законі, прийняв на себе роль прокурора, стояв в стороні, тримаючи під пахвою великий фоліант «саксонського права». Він намагався вдало підвести пункти і параграфи, які стосуються цієї справи. Молодший з судів Павло Кир'яненко наказав в судовій палаті приготувати різки, «кобилу», гирі, блоки та щипці, тобто знаряддя тортур на випадок, якщо обвинувачений не захоче зізнаватися. Говіна тут допитували тричі і він кожен раз повторював теж саме. Дубенський суд визнав Опанаса винним в потрійному вбивстві, тому що його жінка була на час смерті вагітна другою дитиною. Говіна засудили до відтинання голови мечем, після чого його тіло мало бути розрубаним на чотири частини і при великих дорогах в чотирьох місцях насаджено на палі. Для виконання вироку не вистачало лише ката. Однак серед усіх міст в південних воєводствах, кат був лише в Кам'янці, звідки до Дубна було не так вже й близько, крім того виклик такого посадовця вимагав певних витрат та гарантій його безпеки і здоров'я. Хтось підказав, що серед стражі є один, який колись бачив як відрубують голови і в теорії знає як це робиться, тому готовий в цьому випадку виконати вирок.

Підписання смертного вироку, яке було зумовлене наслідуванням параграфів «саксонського права» ще зовсім не означало в точності його виконання. В Дубно й раніше присилали злочинців і ратушні посадовці виносили їм смертний вирок, але кожного разу з різних причин на виконання потрібно було довго чекати. За цей час злочинець спокійно тікав з ув'язнення. Керівництво міста не шукало його, вважаючи, що покарання за злочини треба відати на волю Божу. Дубенський війт належав до цієї категорії людей. Виходячи з судової палати, Стрешковський підізвав до себе тюремного сторожа і сказав, щоб той зробив все можливе, аби Говін утік цієї ж ночі. Для цього в стіні тюремної камери була діра слабо замазана глиною, через яку і раніше тікали в'язні. Однак на всі прохання сторожа втекти, Опас не реагував, а просто сидів нахиливши голову.

В день призначений для здійснення вироку, 21 квітня, зібралися всі дубенські цехи зі зброєю біля магістрату. Засудженого супроводжували четверо озброєних алебардами охоронців, йшли поруч також священик і дячок зі свічкою в руці. Попереду процесії йшов кат – страж-виконавець, який ніс величезного меча. На місці страти на кам'яному узвишші стояв дубовий пеньок. Опанас перехрестився, поцілував поданий хрест, йому зав'язали назад руки, священик прочитав молитву на відхід душі, дяк затягнув вічну пам'ять і засуджений, опустившись на коліна, поклав голову на пень. Але сталася неймовірна річ: кат не зумів відрубати голову

одним ударом, а тільки наніс рану, розрубавши майже третю частину шиї. Духовенство, посилаючись на статті закону, не дозволило докінчити страту і Говіна відправили на лікування, однак він через 19 днів помер [10].

В надзвичайно цікавому і неперечісному випадку описаному польським істориком Й. Роллє багато місць, які варті уваги. Одним з них, є факт пошуку дубенськими урядовцями ката і неможливість найняти таку людину у волинських містах. По найближчого ката потрібно посилати аж у Кам'янець. Подібний випадок засвідчений в оголошені членів Кременецького магістрату від 9 травня 1710 р., які пояснювали, що не могли виконати смертний вирок, тому що не вдалося знайти ката. Для цього урядовці посилали гінців у Броди, Дубно, Олику й інші міста, але їхні зусилля виявилися марними [5].

У справі О. Говіна згадуються знаряддя для катування, що підтверджує використання подібних процедур у волинських містах для того, щоб змусити злочинця зізнатися у скоєному. Більш детальніше характеризує складну процедуру допиту з допомогою тілесних катувань польський історик та священик XVIII ст. Анджей Кітович. В книзі «Опис звичаїв за панування Августа III» він пише, що тортури застосовували у тих випадках, коли потрібно було дізнатися подробиці злочину або коли винуватець не визнавав своєї вини. Уникнути тортур міг лише той, хто погоджувався з вироком суду. Навіть коли злочинець зізнавався під час тортур, а потім це заперечував – його мордували вдруге і втретє. Коли, після трьох тортур, обвинувачений і далі відпирався, судді переглядали достатність доказів і свідчень. У разі їхньої переконливості, обвинуваченого карали смертю, а непохитність його свідчень приписували витривалості тіла. Якщо ж докази були слабкими, або в'язень, зізнавшись на першому і другому допиті, на третьому заперечував свою вину, його звільняли від подальших катувань для винесення вироку тією стороною, яка його направляла на тортури. В тому випадку, якщо докази були слабкими, а на тортурах в'язень визнав свою провину, його страчували. Процедура тортур коштувала дорого, тож витрати брала на себе сторона, яка відправляла обвинуваченого на допит.

Для процедури тортур існувало спеціально відведене підземелля під ратушею. Першим способом катування було підвішення тіла. Посередині підземелля ставили низький стілець, на який садили в'язня, зв'язавши йому руки за спиною одним шнурком, а ноги іншим. Кінці від рук протягували через кільце, яке висіло на гаку вбитому в стелю. Біля стіни навпроти в'язня стояв столик із каламарем і пером. За столом сидів війт з двома лавниками, а поруч міський писар. Перед початком екзекуції представник особи, яка направила звинуваченого на тортури, просив комісію дозволити застосувати заради справедливості подібний метод

допиту. Після цього війт починав розпитувати в'язня де він народився, чим займався, яку віру сповідує, чи не притягався до суду раніше. Потім він переходив до суті справи і просив обвинуваченого все розповісти по добрій волі, кажучи, що смертної кари йому не уникнути, але він може пом'якшити свою участь добровільним зізнанням, а якщо вчинив злочин ненавмисно – розраховувати на помилування. Якщо злочинець не зізнавався, війт вдавався до залякування Божою карою. Коли і це не давало результату, війт звертався до розпорядника, щоб той звелів майстрові (катові) перейти до допиту. Кат, перед тим як почати екзекуцію, тричі запитував присутніх посадовців чи з волі чи не з волі. Тричі йому відповідали, що з волі. Тоді кат різко тягнув за шнурок, який тримав в руці і тіло починало підніматися вгору, вивертаючи руки з суглобів.

Траплялося, що в'язень зізнавався вже після першого сеансу тортур. Якщо була потреба і в другому сеансі, то кат закликав на допомогу помічника, з яким вони вдвох піднімали обвинуваченого над землею, від чого його тіло витягувалося як струна. Викручені руки ставали на одній лінії з тілом і головою. У грудях людини починало клекотіти, а ребра та інші кості випиралися, так що їх можна було порахувати. В'язень волав із останніх сил, а тіло виділяло все, що могло виділятися. Від цього в катівні стояв сильний сморід. Коли ув'язнений непритомнів і здавався мертвим, до його вуст підносили дзеркальце, слідкуючи чи іде пара. Для тих, хто довго перебував без свідомості існували й інші види тортур. Коли на допиті обвинувачений дійсно помирав, його тіло закопували, а справу припиняли. Були й такі, що не лише стійко зносили муки, а й у голос гнівно звинувачували присутніх. Це найчастіше траплялося із справжніми злочинцями.

Ще одним видом катування були знамениті «іспанські чоботи». Це знаряддя складалося з двох пластин з гострими зубцями між якими затискали нижню частину ніг катованого. Пластини стискалися щоразу більше з допомогою гвинтів, а зубці, проникаючи у тіло, дробили кістки ніг. Цей вид катування застосовували, як пише Кітович, лише у великих містах. Обливання сіркою, прикладання до боків розпечених блях, не було таким ефективним як «іспанські чоботи». У деяких поселеннях, куди на екзекуцію приїжджала міська влада, в'язня катували в приміщенні чи стодолі, лежачим на драбині і прив'язаного до нижнього та верхнього щаблів.

Чаклунам і відьмам насамперед голили голову, вважаючи, що саме у волосі ховається нечиста сила, яка бере на себе всі муки катованого. Кати іноді вдавали, що не можуть якісно виконати своєї роботи через надіслані на них чари. Так бувало, коли засудженому до страти мечем не гладко

стинали голову. Та перед посадовцями та хитрість катів не проходила, за це вони отримували по сто батогів.

Завершивши сеанс тортур, кат відв'язував в'язня і знімав з нього «іспанські чоботи», якщо до них доходила справа. Потім садив його на стілець, як перед початком тортур, і вправляв викручені йому руки, спричиняючи неймовірний біль. Такі тортури інколи повторювалися до трьох разів з кількаденним відпочинком для відновлення сил катованого. Далі виносили вирок: смерть чи помилування.

Шляхетський суд ніколи не застосовував тортур, але якщо когось присилали на тортури від трибуналу, земства чи міста, його відправляли до міської влади. Після вироку маршалківських судів страту здійснювали просто на плацу, не звертаючись до міської влади. Маршалківська юрисдикція мала своїх озброєних солдатів, які під час страти оточували плаху, а ті які озброєної варти не мали, озброювали міцних чоловіків з різних цехів, щоб уникнути ексцесів [6].

Поряд з обвинуваченнями у цивільних злочинах нерідко траплялися випадки розгляду судових позовів з приводу відьомства та магії. Один з таких випадків трапився у 1732 р., коли захворів дубенський міщанин, колишній жовнір Степан Гембаровський. Виникла підозра, що виною хворобі були наслані чари сусідами. Про це дружині Степана розповіла мати сусіда Андрія Дембського, вказуючи, що її невістка розклала зілля на огорожі між їхніми дворами. На суді з'ясувалося, що в основі цього випадку лежить скоріше нелюбов свекрухи до невістки, ніж чаклунство. Невістка Ганна Дембська розповіла, що в неї захворіла дитина і вона сушила на огорожі гірчицю, яку планувала використати у лікувальних цілях. Суд постановив Гембаровським вибачитися перед Дембськими за обмову [1]. У 1747 р. жительку с. Гірник Анастасію Іванівну звинуватили у відьомстві. Однак жінка стверджувала, що лише володіє знаннями про лікувальні властивості певних трав, чому навчила її свекруха. Вона вміла лікувати головний біль, ревматизм та грижу, знала любовну магію, але, як казала на суді, не вміє насилати чари, шкодити, проклинати та зурочувати [2]. Підозри щодо чаклунства мали бути перевірені. Ще одним прикладом цьому – випадок, який трапився у 1718 р. коли у Дубні заарештували єврейку Хайку Шмуйлиху, коли вона закопувала при дорозі горщик. У суді та пояснила, що про це її просила інша єврейка – Йосьова. Остання під час допиту розповіла, що її дочка вже кілька днів нездужає. Матері порадили приготувати суміш із яєць, манки, воску й маку, а потім закопати горщик подалі від людей [3].

До XIX ст. відносяться зафіксовані випадки політичних злочинів. Один з таких трапився у Дубні в 1863 р. під час польського повстання на

різдвяному ярмарку. Тоді була схоплена особа з волинських дворян, яка діяла в підтримку польської справи. Особа та була збирачем податків від підпільного центрального комітету і затримана поліцією за обставин, які викривали її діяльність. Вироком стали каторжні роботи [8]. Наступного року трапився інший випадок. Волинський дворянин, жандарм Бобр, вбив ударом сокири в голову серед білого дня дубенського повітового суддю Голубовського, який прибув на волинську службу з Малоросії ще в останні роки минулого століття. На час смерті йому було вже 70 років. Голубовський судив поляків за носіння трауру, співання гімну і т. п., при чому особливо строго, тому він був дуже їм не до вподоби. Вбивцю Голубовського судили в Дубні військовим трибуналом і засудили до розстрілу. Вирок здійснили за межами міста [9].

Тож як бачимо на прикладах з історії Дубна в різні часи до злочинців застосовували різні міри покарання. В даній статті зібрано переважно відомості про важкі злочини, натомість справам про дрібні злочини в історичних джерелах приділено значно менше уваги.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Колдовство. Документы – процессы – исследование. – СПБ., 1877. – С. 81-82.

2. Там само. – С.116-117.

3. Там само. – С. 69.

4. Архив Юго-Западной России. Ч. 5, Т. І. Акты о городах (1432-1798). – К., 1869. – С. 267-270.

5. Там само. – С. 240-241.

6. Jędrzej Kitowicz. Opis obyczajów za panowania Augusta III. – Warszawa, 1985. – S. 148-153.

7. Пероговский В. Бывшие православне монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими. Волынские епархиальные ведомости. – 1880. – №31. – С. 1382.

8. Пероговский В. Город Дубно несколько исторических сведений и теперешнее его состояние // Волынские губернские ведомости. – 1870. – № 70.

9. Сендульский А. Город Дубно // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – №14. – С. 605.

10. Сецинский Е. Перекл. з пол. д-р Антоній Й. Роллє. Исторический рассказ из прошлого столетия // Волынь. – 1889. – № 20-23.

Вероніка ВІЗНЮК

Юзеф Ігнацій Крашевський – видатна постать в історії Волині

Юзеф Ігнацій Крашевський народився в 1812 році у Варшаві в багатодітній родині. Дитинство пройшло в Романуві, де жили його дід та бабуся по матері. Навчався у Віленському університеті, вивчав літературу. Під час навчання заснував товариство «Мислителі», що мало літературне спрямування. Був пов'язаний з подіями 1830 року, заарештований, але завдяки клопотанню родини, його звільнили у 1832 році.

Після звільнення жив у Вільні, де перебував під наглядом поліції. Зацікавився історією Литви, тому крім літературних занять (перші повісті видав у Вільні в 1831-1833 рр.), займався вивченням історичних джерел. Продовжував збирати матеріали до історії Вільна і в 1834 році, коли жив на Волині у Городці в маєтку відомого колекціонера А. Урбановського, користуючись його багатою бібліотекою. У 1835 році завершив написання першого тому історії Вільна.

Перебуваючи на Волині, в Луцькому повіті, займався інтенсивно літературною працею. Виїжджав до Городця, продовжував там працювати в бібліотеці. У 1838 році одружився з родичкою Урбановських Софією Воронич, отримав Городок біля Луцька, який згодом продав і придбав Губин. Як письменник співпрацював із часописами «Tygodnik Petersburski», «Gazeta Warszawska», у Вільні видавав журнал «Athenaeum».

Жив у Житомирі з 1853 року, відігравав важливу роль в громадському та культурному житті міста. Очолив Шляхетський клуб, був художнім директором театру Волинської шляхти, у 1856 році обраний почесним попечителем Житомирської гімназії. В цій гімназії навчався К. Михальчук, що згодом став відомим українським мовознавцем та етнографом. Крашевський був його наставником під час навчання.

Письменник перебував на Волині довгий час, цей період відображений ним в повісті «Волинські вечори» (1859 р.). Після смерті тітки дружини, Ельжбети Урбановської, отримав у спадок села Писарівку та Киселі (Старокостянтинівського р-ну, були власністю князів Острозьких) та з 1854 по 1856 роки був їх власником. В Киселях в 1854 році закладався парк, творцем якого був Людвік Метцель.

Виїжджав кілька разів до Варшави, Києва, щорічно до Дубна, лікувався в Одесі. Також були поїздки до родини на Підляшшя. Ці подорожі відображені в «Спогадах Полісся, Волині й Литви» (1840 р.), «Картинах з життя й подорожей» (1842 р.). В «Спогадах Одеси, Єдиссана

і Буджака: Щоденник поїздки в 1843 році» (1845-1846 рр.) залишив відомості про Поділля, про ті місцевості, де пролягав його шлях: Літин, Новокостянтинів, Тульчин, Чечельник, Балту та ін. Крашевський подав опис архітектурних споруд, пейзажів краю та одягу подільських селян.

З 1858 року став членом Волинського губернського дворянського комітету, був прибічником розкріпачення селян, через це мав конфлікти з місцевою шляхтою. У 1859 році виступив як режисер, здійснивши постановку п'єси «Стара історія», в якій знову ж таки виявив прихильне ставлення до селян. У часописі «Gazeta Warszawska» критикував поміщиків, тим самим настроюючи їх проти себе.

В кінці 50-х років XIX ст. подорожував по Європі. До 1863 року жив у Варшаві, але вимушений був виїхати до Дрездена, оскільки охоплений загальним піднесенням, співчував польському повстанню. У Дрездені мав власну друкарню, яка видавала польські праці, намагався підтримувати тісний зв'язок із Польщею. Співредагував журнал «Ojczyzna», видавав часописи. Був учасником археологічних конгресів у Болонії в 1871 р., Стокгольмі – в 1874 р.

У 1879 році до 50-річчя творчої діяльності, Крашевський отримав титул почесного доктора Краківського та Львівського університетів, став одним із почесних голів Міжнародного літературно-мистецького товариства. В 1882 році був засновником просвітницької організації «Мацєж польська» у Львові. Через рік був заарештований за звинуваченням у співпраці з французькою розвідкою та засуджений на три з половиною роки ув'язнення. Був тимчасово звільнений під заставу та у 1885 році виїхав за кордон. Жив деякий час в Італії в Сан-Ремо, а через два роки виїхав до Швейцарії. Помер в 1887 році в Женеві, похований в Кракові.

Юзеф Ігнацій Крашевський був людиною багатогранною. Він був письменником, поетом, журналістом, видавцем, політичним діячем та колекціонером. Залишив величезну творчу спадщину, з його ім'ям пов'язане зародження реалізму в польській літературі. Намагався правдиво відтворити те, що відбувалося в Польщі та за кордоном. На Волині прожив 20 років, на цій землі з'явився цілий ряд його творів. Популяризував національну історію, виступав проти станових поділів, проти загниваючого експлуататорського устрою.

Література

1. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. – Бібліографія. Матеріали. – К. – П., 1993.

2. Болтарович З. Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. – К.,1976.

3. История Польши. Том II / под редакцией И. С. Миллера и И. А. Хренова. Издательство Академии Наук СССР, – М., 1995.

4. Кирчів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). – К., 1971.

5. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007.

6. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року). – Хмельницький: «Поділля», 1999.

7. Пажимський О. М. Відомі поляки на терені Старокостянтинівщини (XVIII-XX ст.) с. 456-468.

8. Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року). – Хмельницький: «Поділля», 1999.

9. Дяк А. Б. Юзеф Ігнацій Крашевський. – С. 542.

Ірина ЛЕСЬКІВ

В'ячеслав Липинський – поляк за походженням, українець за духом

Видатний український історик, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму, один із організаторів Української демократично-хліборобської партії, посол України в Австрії В'ячеслав Липинський до останнього подиху був палким прибічником української державності, як продовження традиції гетьманства.

Побачив світ син Казимира і Клари 5 (17) квітня 1882 року в селі Затурці Володимирського повіту на Волині (тепер Локачівський район) в старовинній заможній шляхетській сім'ї, представники якої себе однозначно ідентифікували як поляки. За своїм походженням ця родина належала до роду земельної шляхти, одна лінія якого – прийшла на початку XVII ст. в Україну і осіла на Поділлі, придбавши там великі земельні маєтки і займала в XVIII і XIX ст. різні посади в земському і військовому урядах. Батько В'ячеслава Казимир одідичив село Затурці по своїй матері з шляхетського Волинського роду Бєчковських [1]. Він закінчував військову школу і брав участь у русько-турецькій війні 1877-1878 рр. у чині саперного старшини, а в 1880 році пішов у відставку і оселився в Затурцях. Наступного року Казимир Липинський оженився з шляхтянкою Кларою Рокицькою. Їхнім первістком і став В'ячеслав (при хрещенні – Вацлав-Вікентій). Сім'я Липинських була багатодітна, окрім В'ячеслава, в ній виховувалися ще двоє хлопців Станіслав та Володимир і дівчина Ванда [2].

Рідне село Липинського Затурці, де проходили його дитячі роки, було доволі велике і наближене до містечка. Жили тут не лише селяни. Великий відсоток становила польська шляхта. Недарма в Затурцях існувала не тільки православна церква, але була і католицька громада та функціонував костел, а село виступало культурним осередком для місцевих польських шляхтичів. Також варто зауважити, що Затурці знаходяться на півдорозі між Луцьком і Володимиром-Волинським – двома старовинними (у той час повітовими) містами. У них збереглося багато пам'яток старовини, відвідуючи які, Липинський не міг не відчувати «духу минулого». І, певно, це стало далеко не останнім чинником його зацікавлення історією.

Народження в заможній шляхетській родині відкривало перед В. Липинським непогані життєві перспективи. Він гарантовано міг отримати добру освіту, зробити кар'єру, забезпечити собі небідне життя. Але, як говорить приказка: «кожен коваль своєї долі».

Родина Липинських належала до «кресов'яків», тобто поляків, які жили на кресах – околиці «польського світу» і, незважаючи на усвідомлення своєї польськості, були переважно місцевого походження. Вони добре знали українську народну мову, говорили з українським акцентом, співали українських пісень. Тобто, у В. Липинського була можливість вибору кількох національних ідентичностей. Він міг вибрати польську, як обумовлювало його походження, виховання, оточення і як зробили його брати і сестра. Міг віддати перевагу російській ідентичності, як у той час вимагала система імперії, зокрема, освіта. Проте В'ячеслав вважав себе українцем [3]. Щоб зрозуміти це, слід звернутися до основних моментів його біографії.

У батьківському домі В. Липинський здобув гарне виховання і початкову освіту. 20 серпня 1893 року його віддали до другого класу Житомирської чоловічої гімназії, але через слабке здоров'я В'ячеслав почав пропускати заняття. Згодом батьки перевели його до Луцької, а потім – до Першої Київської гімназії [4]. Саме у Києві він зблизився з україноφільським середовищем і долучився до так званих «хлопоманів». Все це, зрештою, призвело до того, що Липинськиий став відверто декларувати свою українську позицію. За його словами, ще з ранніх літ величчю своєю «притягнуло до себе українство» і він присвятив боротьбі за українську державність все своє життя [5].

Після закінчення гімназії Липинський у 1902-1903 рр. відбував службу в 11-ій кавалерійській дивізії у Кременці. У цьому місці дуже своєрідно переплiталися польськість, російськість та українськість. Поляки вважали Кременець одним з осередків польської культури, бо це батьківщина Юліуша Словацького – одного з найвидатніших польських поетів-романтиків. Водночас тут домінували потужні українські традиції. У Почаївській лаврі друкувалися книги українською мовою, а в Кременецькому ліцеї робилися спроби примирити поляків та українців. Але Кременеччина була місцем, в якому царський уряд здійснював активну русифікацію. Після польських повстань у 1830-1831 рр. ліцей закрили, а в його приміщенні була організована православна семінарія, Почаївську лавру у греко-католиків забрали і передали православним. Драгунський Рижський полк, в якому служив В. Липинський, був теж осередком російськості. Проте служба в армії не зробила з нього росіянина, а навпаки сформувала опозиційність по відношенню до російського самодержавства [6]. Такою непохитною була його воля, що всупереч всім зовнішнім умовам В. Липинський став українцем.

Через загострення хвороби військова комісія визнала В'ячеслава Липинського «нездатним до війська через легені та серце». Тоді він

залишив службу і вступив до Ягеллонського університету у Кракові, спочатку на агрономічний, а потім на філософський факультет [7]. Історичні та соціологічні студії продовжував далі у Женеві. І хоча навчався Липинський за кордоном, проте часто бував в Україні, а з 1913 р. оселився на власному хуторі Русалівські Чагари (біля Умані), подарованому йому дядьком Адамом Рокицьким. Згодом він налагоджує зв'язки з українськими культурними діячами, зокрема, Борисом Грінченком, займається журналістикою та редакторською діяльністю. У своєму маєтку В'ячеслав Липинський зібрав велику бібліотеку книг з історії та соціології і вважав, що еліта, котра володіє значними матеріальними засобами, має вкладати їхню частку в культуру. Тому на хуторі, крім господарювання, В. Липинський пише перші праці, які стосуються козацької доби. Він усвідомлював необхідність повернення українському народові, який «живе, хоче жити й буде жити як народ незалежний», його еліти. Ще в 1909 році в Кракові В. Липинський написав брошуру «Шляхта на Україні: її участь у житті українського народу на тлі його історії», у якій закликав польську шляхту в Україні визначитися: буде вона з народом, зійде з позиції колонізаторів чи опиратиметься ходові історії [8] .

У 1912 р. В. Липинський видав об'ємну працю, складену з наукових робіт та історичних документів «З історії України», присвячену В. Антоновичу, П. Свєнціцькому і Т. Рильському, які повернулися до рідного народу, залишивши спольщене середовище тодішньої шляхти [9]. Основну частину книги він присвятив «історії боротьби шляхти української в повстанських шеренгах під проводом Б. Хмельницького». В ній дається висока оцінка діяльності гетьмана Хмельницького. Також у книзі «З історії України» Липинський хотів продемонструвати зв'язок між двома поколіннями «українців польської культури». Проте, між ними були певні відмінності. «Хлопомани» старшого покоління відмовлялися від римо-католицької віри і переходили у православ'я для того, щоб продемонструвати своє «злиття» з народом. Натомість, Липинський і його соратники не відмовлялися від католицького віросповідання, демонструючи свій аристократизм і польськість [10] . Цю книжку було видано за підтримки «українських» поляків.

В'ячеслав Казимирович частину своїх праць писав польською мовою, бо хотів як найскоріше поширити українську політичну і національну свідомість серед спольщеної частини українських хліборобів-землевласників [11].

Напередодні Першої світової війни він брав участь в організації за межами Російської імперії українського політичного центру, пізніше трансформованого в Спілку визволення України. В березні 1914 році

В. Липинський був обраний дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Під час війни був мобілізований до царської армії, у Східній Прусії дістав важке поранення, через що повернувся до наукової діяльності і активно зайнявся громадською та політичною діяльністю [12].

Під час революції Липинський політичним лідером не став і не міг зрозуміти того, що революція в Україні мусила відбутися. У той час він перебував у Полтаві і брав участь в українізації військових частин. У 1917 р. утворилася Українська демократична хліборобська партія, яка мала на меті згуртувати заможних хліборобів та виражати їхні інтереси. В. Липинський виступав провідним ідеологом і написав партійну програму, основою якої була оборона державної суверенності України та збереження прав власності на землю. Але УДХП не стала помітною політичною силою.

Навесні 1918 р. В'ячеслав Липинський зблизився з Павлом Скоропадським, майбутнім Гетьманом Української Держави. За часів гетьманату він був призначений повноважним міністром і послом Української держави в Австрії. Проте у 1919 р., після розриву стосунків з П. Скоропадським, Липинський виїхав на постійне проживання до Відня.

В еміграції В. Липинський став головним ідеологом української державності. Він оселився в Райхенау, гірському містечку у нижній Австрії, де проживав майже безвиїзно до осені 1926 року. Саме на ці роки припадає його найінтенсивніша наукова і громадська діяльність. Тут Липинський керує створеним ним у 1920 р Українським союзом хліборобів-державників, друкується в періодиці, видає збірники «Хліборобська Україна» (1920-1925 рр.). У той час пише основну соціолого-політологічну працю «Листи до братів-хліборобів» (видана у 1926 р.) [13]. В ній В. Липинський виклав своє неординарне бачення історії України, причини і наслідки втрати державної незалежності після смерті Б. Хмельницького та в нові часи, коли зазнала поразки УНР й держава гетьмана Скоропадського, розробив власну теорію держави-нації, за якою ідеалом для України є спадкова монархія на чолі з гетьманом. У 1930 році прихильники Липинського створюють Братство українських класократів-монархістів, гетьманців.

Слабке здоров'я не дало змогу реалізувати всі задуми до кінця. Хронічна легенева хвороба Липинського загострювалася і після серцевого нападу 14 червня 1931 року він помер. Тіло В'ячеслава Казимировича перевезли і поховали в рідному селі Затурцях на Волині в родинному склепі.

В радянський час у 1945 році склеп було зруйновано, а ім'я В'ячеслава Липинського заборонялося згадувати, як «буржуазного націоналіста».

Лише у 1991 р., коли Україна стала Незалежною, земляки відновили могилу, заклали навколо неї сквер. Цього ж року у Києві було створено молодіжну історико-філософську студію ім. Липинського, яка поставила за мету відродження консервативної історіософічної української школи вченого [14].

До 120-річчя з дня народження скульптори Дацюки виготовили на надмогильному п'єдесталі його погруддя. На Волині реставрували будинок Липинських [15]. А Україна далі чекає на своїх лицарів-романтиків, які ідею Української держави, її силу та славу поставлять вище за все.

Література

1. Курас І. Ф. Провідники духовності в Україні. – К. Вища школа, 2003, с. 56.

2. www.simya.com.ua/articles/45/8119/ В'ячеслав Липинський: доля, вчення, актуальність // лютий 2010.

3. Терещенко Ю. В'ячеслав Липинський та його доба. – Київ-Житомир, 2008. – С. 167.

4. Іваницька Л. В. Липинський В'ячеслав (Вацлав-Вікентій) Казимирович // Діячі науки і культури України: нариси життя та дільності / ред.А. П. Коцур, Н. В. Терес; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Чернівці: Книги ХХІ, 2007. – С. 350.

5. Соколова Л. В'ячеслав Липинський // Зрослись душею, сплелись корінням: зб. іст. нарисів / укл.: М. Рубанець. – К.: Успіх і кар'єра, 2008. – С. 219.

6. Курас І. Ф. Провідники духовності в Україні. – К.: Вища школа. 2003. – С. 57.

7. Соколова Л. В'ячеслав Липинський // Зрослись душею, сплелись корінням: зб. іст. нарисів / укл.: М. Рубанець. – К.: Успіх і кар'єра, 2008. – С. 219-220.

8. Терещенко Ю. В'ячеслав Липинський та його доба. – Київ-Житомир, 2008. – С. 166.

9. Соколова Л. В'ячеслав Липинський // Зрослись душею, сплелись корінням: зб. іст. нарисів / укл.: М. Рубанець. – К.: Успіх і кар'єра, 2008. – С. 214.

10. www.simya.com.ua/articles/45/8119/ В'ячеслав Липинський: доля, вчення, актуальність // лютий 2010.

11. Соколова Л. В'ячеслав Липинський // Зрослись душею, сплелись корінням: зб. іст. нарисів / укл.: М. Рубанець. – К.: Успіх і кар'єра, 2008. – С. 214.

12. Іваницька Л. В. Липинський В'ячеслав (Вацлав-Вікентій) Казимирович // Діячі науки і культури України: нариси життя та дільності / ред. А. П. Коцур, Н. В. Терес; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Чернівці: Книги ХХІ, 2007. – С. 349.

13. www.simya.com.ua/articles/45/8119/ В'ячеслав Липинський: доля, вчення, актуальність // лютий 2010.

14. Соколова Л. В'ячеслав Липинський // Зрослись душею, сплелись корінням: зб. іст. нарисів / укл.: М. Рубанець. – К.: Успіх і кар'єра, 2008. – С. 215.

Микола МАНЬКО

Освітні заклади Новомалина до Першої світової війни

Новомалин має давні освітні традиції. Його міський статус з кінця XVI ст., близькість до визначних просвітницьких центрів того часу – Острога та Дерманя, участь представників роду Єло-Малинських у церковно-громадських справах, дають можливість припускати про існування в Новомалині шкільного осередку, наприклад, при місцевій церкві, хоча документальних підтверджень цього поки що не виявлено. Та й місцеві священно- і церковнослужителі могли займатися навчанням дітей своїх парафіян, принаймні, в приватному порядку.

Перше писемне свідчення про наявність школи в Новомалині належить до першої третини XIX ст. Знаходимо його в статті «Nowomalin», поміщеній у т. VII визначної пам'ятки польської краєзнавчої літератури «Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (1886 р.), яка, хоч і не підписана, належить обізнаній у новомалинській давнині освіченій людині з Острозького повіту. Автор статті нагадує, що за життя Острозького повітового маршалка Станіслава Сосновського в його замку збиралася навколишня шляхетська інтелігенція. Власник замку, хоча сам літературною чи науковою діяльністю не займався, освіту цінував і любив оточувати себе освіченими і не чужими до літератури, науки і мистецтва людьми. Він відкрив у Новомалині школу для дітей службовців (офіціалістів), котрі належали до дрібної місцевої шляхти [1]. Якихось подробиць про статус, навчальний рівень, програму і викладачів цієї школи не повідомляється. Навчали в школі, звичайно, на польській мові, адже на цій мові в маєтностях Сосновського велося службове діловодство і бухгалтерський облік. Та й загалом на Правобережній Україні польська мова тривалий час після входження краю до Російської імперії залишалася мовою адміністрації, суду, шкільництва. Відомо, що 31 жовтня 1836 р. міністерство освіти Російської імперії заборонило навчання польською мовою у парафіяльних (прикостельних) школах західних губерній. Як свідчать документи, 29 вересня 1837 р. директорові училищ Волинської губернії було наказано розробити розпорядження про негайне припинення навчання польською мовою [2]. Невідомо, чи ці заборони поширилися на новомалинську школу Станіслава Сосновського, яка парафіяльного чи якого-небудь офіційного статусу не мала, залишаючись приватною справою власника села. Принаймні, автор статті у вже згаданому словнику пов'язує припинення діяльності цієї школи зі смертю її засновника (1854 р.), коли вона залишилася без

засобів на своє утримання, оскільки новий власник Новомалина Томаш-Оскар Сосновський, перебуваючи постійно в Римі і займаючись там мистецтвом скульптури, про дальшу долю батькової інституції не дбав. Однак Олександр Цинкаловський у краєзнавчому довіднику «Стара Волинь і Волиньське Полісся» (стаття про Новомалин) пише, що «перед 1831 р. була там польська школа, заснована С. Сосновським» [3], тобто посередньо пов'язує припинення її діяльності з поразкою польського повстання 1831 р. і репресіями 1830-х рр. проти польського шкільництва, що трапилося задовго до переходу Новомалина у руки нового власника-скульптора. Як би там не було, можливості для існування легального польського шкільництва на Волині на той час надовго зникли. Влада імперії, ліквідувавши польське шкільництво в краї, замінювала його російським. Для місцевого українського населення це означало, що полонізація замінюється русифікацією.

У 1864 р., вже після падіння кріпосного права і поразки польського повстання проти самодержавства, постало питання про мережу шкіл для селянських дітей. За завданням попечителя київського навчального округу в Острозький та Кременецький повіти Волинської губернії був відряджений відомий волинський педагог та краєзнавець, викладач Житомирської чоловічої гімназії Лука Рафальський. Перед ним було поставлене завдання визначити центральні і найбільш населені пункти (села або містечка), в яких найдоцільніше було б відкрити народні училища для селянських дітей з навколишніх сіл. Відкриття шкіл у кожному селі чи парафії у складі кількох сіл влада тоді вважала нереальним з фінансових і кадрових причин. Вивчивши ситуацію на місці, поспілкувавшись з місцевими людьми, в т. ч. у Новомалині, який він відвідав під час своєї службової подорожі, Л. Рафальський підготував доповідну записку керівництву навчального округу, де вказав на гостру потребу в школах у всіх без винятку селах чи хоча б церковних парафіях, а не лише в центральних і найбільш заселених пунктах, оскільки селяни потребують навчатися грамоти повсюдно, а відпускати дітей вчитися у віддалені місця не мають змоги (особливо це стосувалося дівчаток). Засобами утримання народних шкіл Л. Рафальський запропонував пропінаційні (питтєві, або ж отримані від дозволу на реалізацію алкогольних напоїв) доходи сільських громад за умови їхньої на це добровільної згоди. Але у виданому невдовзі розпорядженні попечителя Київського навчального округу висновки і пропозиції Л. Рафальського враховані не були. Через брак коштів воно передбачало відкриття не більше п'ятнадцяти сільських шкіл на кожний повіт (у повіті зазвичай нараховували до 100 і навіть більше самостійних церковних парафій, не кажучи вже про кількість сіл з

приписними церквами або без храмів у них) [4]. У результаті Новомалин залишився поза створеною у 1860 рр. мережею сільських шкіл. Зате тепер ми маємо можливість читати опублікований у додатку до «Волынских епархиальных ведомостей» за 1872 рік підготовлений трудівником-краєзнавцем Лукою Рафальським цінний опис села Новомалин, його пам'яток і природи, якими їх бачив автор у 1864 р. [5].

Лише у 1877 р. була відкрита Новомалинська церковнопарафіяльна школа при місцевій церкві Івана Богослова. Першим її завідувачем і викладачем Закону Божого був настоятель церкви священик Орест Палецький, його наступниками – священики Олексій Александрович, Іван Кондратський та Стефан Хотовицький. Школа спочатку розмістилася у будівлі колишнього Новомалинського волосного правління, закритого у зв'язку з включенням Новомалина до складу Кунівської волості. Тривалий час школа залишалася непомітною і нечисленною. За даними 1889 р., наведеними М. Теодоровичем, у ній було лише 15 учнів (і це при кількості лише православних парафіян обох статей 679 душ). За свою працю шкільний вчитель отримував 250 крб., священик-законовчитель – 50 крб. [6]. Діяльність останнього з керівництва школою на посаді її завідувача вважалася частиною священицьких і настоятельських обов'язків і не оплачувалася. Школа була однокласною, з дворічним, а згодом – трирічним терміном навчання.

В наступні роки кількість учнів у школі майже не зростала. У звіті Волинської єпархіальної училищної ради про школи церковнопарафіяльні і грамоти Волинської губернії за 1895-96 навчальний рік вказано, що в Новомалинській церковнопарафіяльній школі навчалося 16 хлопчиків і 5 дівчаток; загальна сума асигнувань на школу становить 152 крб., викладає в ній псаломщик Михайло Голоскевич з освітнім цензом випускника двокласного училища і жалуванням 30 крб. у рік; крім того, при школі є город [7].

Розквіт новомалинського шкільництва на початку XX ст. пов'язаний з іменем волинського православного священика, педагога та організатора шкільної справи у нашому краї Дмитра Іполитовича Писаржевського [8]. Син сільського священика з Новоград-Волинського повіту, він народився 4 жовтня (за новим стилем) 1874 р. У 1889 р. закінчив Житомирське духовне училище, у 1895 р. – Волинську духовну семінарію у Кременці. Після цього два роки вчителював у відомій на Волині Здовбицькій двокласній церковнопарафіяльній школі – першій сільській двокласній школі у тодішньому Острозькому повіті.

З 18 серпня 1897 р. Дмитро Писаржевський став парафільним священиком села Новомалин і водночас, як тоді було прийнято, завідувачем

і законовчителем міської церковнопарафіяльної школи. Майже 12 років віддав Д. Писаржевський старовинному Новомалину. Не в останню чергу завдяки його енергії та організаторським здібностям Новомалинська школа за кілька років стала одним з найпомітніших сільських освітніх осередків Острозького повіту, територія якого у декілька разів перевищувала територію теперішнього однойменного району.

Серед її вчителів у 1897-1898 навчальному році був згаданий у звіті Волинського єпархіального спостережника церковнопарафіяльних шкіл священика Костянтина Левитського Михайло Публовський як такий, що «выделяется своим усердием, любовию и знанием дел» [9].

Під час своєї поїздки з метою огляду деяких парафій в Кременецькому, Старокостянтинівському, Заславському, Острозькому і Дубенському повітах 24 серпня 1901 р. Новомалинську школу відвідав єпископ Острозький, вікарій Волинської єпархії Серафим і відзначив її серед кращих шкіл Острозького і сусідніх повітів, які за останні роки «заметно развились, количество учащихся заметно увеличилось, хоры школьников отлично организованы и легко и бойко исполняют даже трудные нотные песнопения» [10].

У 1903 р. в Новомалині відкрився другий клас церковнопарафіяльної школи; з трирічної вона стала п'ятирічною. Це справді була помітна подія в освітньому житті краю, адже, згідно зі «Звітом про стан церковних шкіл Волинської єпархії в 1904-1905 навчальному році», підготовленому єпархіальним спостережником («наблюдателем») церковнопарафіяльних шкіл священиком Йосифом Зиковим, у всій Волинській єпархії, що нараховувала близько 1200 парафій, було всього 18 двокласних шкіл, з них дві – в Острозькому повіті (Здовбицька і Новомалинська) [11].

Наведемо на мові оригіналу опубліковане у тогочасному часописі «Волынские епархиальные ведомости» оголошення про початок роботи Новомалинської двокласної школи:

«С 1 сентября сего года, с разрешения Епархиального Училищного Начальства, в с. Новомалин, Острожского уезда (адрес: г. Острог), открывается двухклассная церковно-приходская школа с общежитием для учащихся. Желающие определить в оную своих детей, благоволят обратиться к о. заведывающему школой.

При означенной школе вакантны учительские места: старшего учителя (2 класса) с жалованием в 300 руб. и младшего (1 класса) с жалованьем в 240 руб. Квартиры при школе имеются. Для замещения должности старшего учителя требуется окончивший курс Духовной Семинарии – певец, младшим же учителем может быть правоспособное лицо с меньшим образованием, но обладающее педагогической опытностью и способное

к занятию должности псаломщика (если это окажется удобным), с рукоположением в сан диакона (если на это последует соизволение Его Преосвященства). Желательны оба певца, способные управлять хором. Лица, желающие занять означенные учительские места, благоволят подать прошения с приложением документов в Острожское уездное Отделение Епархиального Училищного Совета.

Заведующий школой, свящ. Димитрий Писаржевский» [12].

В освяченні і відкритті школи, не забули відзначити «Волынские епархиальные ведомости», особисто взяв участь найвищий представник царської адміністрації в повіті острозький повітовий поліцейський справник Іов Матвійович Голоскевич, який і надалі продовжував, пише часопис, «интересоваться её успехами, снабжает школу учебными пособиями и принял на себя звание попечителя школы» [13].

У 1904 р. посаду Острозького повітового спостережника церковно-парафіяльних шкіл обійняв священик Михайло Андрійович Тучемський (1872-1945) – волинський церковно-громадський діяч, педагог і краєзнавець, ініціатор створення в Острозі релігійно-просвітницького Братства імені князів Острозьких (1909 р.), реставрації замку князів Острозьких (1913-1914 рр.) і створення в місті історичного музею (24 серпня 1916 р.), його засновник і перший завідувач [14]. М. Тучемський часто відвідував Новомалин, постійно цікавився і безпосередньо займався його школою. У публікаціях острозького повітового спостережника не раз згадано Новомалин, його церкву, церковнопарафіяльну школу.

Ще один майбутній чільний діяч Братства імені князів Острозьких, котрий спільно з М. Тучемським як голова Братства та його Будівельної комісії здійснював справу реставрації Острозького замку – мировий посередник другої дільниці Острозького повіту Ілля Петрович Івашкевич, колишній педагог учительської семінарії, – неодноразово був членом екзаменаційної комісії на випускник іспитах у Новомалинській двокласній школі. Наведемо фрагмент зі службового подання І. П. Івашкевича на ім'я повітового спостережника церковних шкіл з оцінкою навчальної діяльності Новомалинської школи у 1904-1905 навчальному році: «Новомалинская двуклассная школа под руководством священника Писаржевского с участием его жены и благодаря трудам учителя достигла прекрасных результатов в довольно обширной программе двуклассной школы; хор производит чудное впечатление под аккомпонент фисгармонии. Геометрия и физика, благодаря пособиям учебным и приборам, поставлены прекрасно, и лишь заметен изъян в слабом развитии знаний некоторых учеников и учениц по арифметике» [15].

В тому ж навчальному році єпархіальний спостережник церковно-

парафіяльних шкіл священик Й. Зиков відзначив, що священик Д. Писаржевський серед законовчителів і завідувачів шкіл належить «к числу выдающихся по своєму усердию лиц, в отчетному году много потрудившихся в деле преподавания Закона Божия или относившихся к нуждам школ с полным вниманием» [16]. Також і вчитель Новомалинської двокласної церковнопарафіяльної школи Іван Смаржевський був названий серед кращих вчителів Волинської єпархії.

Оцінюючи рівень знань учнів двокласних шкіл із Закону Божого («... не все из пройденного учениками двоклассных школ усвоено равномерно: знания по священной истории и катехизису тверды и устойчивы, по церковному уставу и особенно – церковной истории – слабее...»), Й. Зиков, як виняток, вказав і на Новомалинську школу, «где ответы учеников отличаются бойкостью, живостью и полной осмысленностью» [17]. В програму другого классу церковнопарафіяльних шкіл входили наступні предмети: Закон Божий (з повним Катехізисом), слов'янська мова, російська мова (етимологія і синтаксис), арифметика, церковна історія, церковний спів, російська історія, географія, основи геометрії і фізики. Особливу увагу шкільна програма звертала на спів і передбачала, що другий клас в повному складі має співати на храмових богослужіннях по нотах. Зрозуміло, що ні рідній українській мові і літературі, ні географії та історії України в навчальному закладі Російської імперії місця не могло бути.

А з 1 січня 1905 року з ініціативи о. Дмитра Писаржевського і з дозволу Єпархіальної Училищної Ради при другому класі Новомалинської школи відкрилося учительське відділення для підготовки вчителів для сільських шкіл грамоти. Випускники цього відділення мали змогу продовжити освіту у Волинській церковноучительській школі в пам'ять преподобного Федора, князя Острозького, що працювала в близькому від Новомалина селі Дермань. Тож в шкільну программу майбутніх працівників освіти були включені основи педагогіки і психології, дидактики, методики викладання окремих предметів, практичні заняття з молодшими учнями.

Восени 1907 р. в Новомалинській двокласній церковнопарафіяльній школі під керівництвом повітового спостережника священика Михайла Тучемського проходив один із з'їздів вчителів церковних шкіл Острозького повіту. Програма з'їзду включала винятково питання шкільного викладання та його методики, однак невдовзі з'їзд отримав і громадський резонанс у середовищі освітян, і про нього з'явилася публікація в єпархіальному часописі [18]. Після закінчення офіційної програми з'їзду М. Тучемський запропонував вчителям порушити питання, що їх хвилюють і їх безпосередньо стосуються. І хоча таких проблем було немало – вони стосувалися і складних умов побуту

сільського вчительства, і мізерної оплати його праці, і (чи не найбільш болісне питання) відсутності пенсійного забезпечення вчителів церковних шкіл – жоден із освітян, навіть сивочолі ветерани з непевним у матеріальному плані майбутнім, не насмілилися порушити ці питання. В кінці розмови М. Тучемський, ніби підштовхуючи на роздуми і дії, сказав: «Не падайте духом, бедные труженики, будущее ваше красно будет». Це спонукало одного із учасників з'їзду в Новомалині виступити на сторінках єпархіального друкованого органу із роздумами про долю сільського вчительства, а головно – щодо самоорганізування в цій справі шляхом створення емеритальної (пенсійної) каси вчителів церковнопарафіяльних шкіл Волинської єпархії, не чекаючи вирішення пенсійного питання на загальнодержавному рівні.

Завідувач Новомалинської школи священик Дмитро Писаржевський на з'їзді церковношкільних діячів Волині в Житомирі 16-21 червня 1908 р. очолював роботу однієї з п'яти комісій з'їзду з питань двокласних церковних шкіл [19].

Просвітницька праця новомалинських церковних педагогів не була обмежена лише шкільними стінами і навчальними програмами. Так, у звіті про діяльність Волинського відділу Імператорського Православного Палестинського Товариства за 1904-1905 роки відзначено Палестинські читання (про святині та історію Святої Землі), що їх в с. Новомалин при парафіяльному храмі і двокласній школі проводили священик Д. Писаржевський та вчителі І. Смаржевський, диякон В. Багінський, псаломщик Е. Давидюк. Було проведено вісім читань, кожне з яких відвідували від 100 до 300 селян, а всього за рік – майже 1600 осіб. Читання супроводжувалися співами церковного хору, роздаванням листівок з розповідями про Палестину і зображеннями її краєвидів та святинь [20].

18 травня 1906 р. в Новомалинській школі відбувся літературно-вокальний вечір [21]. А в різдвяні дні 1908-1909 навчального року в трьох школах Острозького повіту, в т. ч. у Новомалинській, були організовані шкільні свята з ялинками і літературно-вокальними вечорами. В програму свята входило читання дітьми віршів, виконання шкільним хором пісень і колядок, спільні дитячі ігри під керівництвом вчителів. Наприкінці свята діти отримали різдвяні подарунки [22]. Отож, традиція шкільних ялинок у наших краях започаткована була в Новомалині.

Гордістю Новомалинської школи і парафії став її хор. Церковний спів належав до головних шкільних предметів. Метою хору стало, як зазначалося у навчальній програмі, «ввести учащихся в действенное и разумное участие в церковном богослужении». Ось деякі відгуки про стан

викладання церковного співу в кращих школах Острозького повіту, серед яких була і Новомалинська: «В двухкласных школах поют песнопения святой Четыредесятницы, Пасхальные, воскресные, ирмосы, догматики, стихиры и обиходы» [23]; «Церковное пение во многих школах нашего уезда поставлено образцово и создано из учащихся чудные церковно-школьные хоры, которым под стать петь в городских соборах»; «Наши учителя – певцы пользуются особой любовью крестьян и получают поколейно даровой стол от общества» [24].

Тож не випадково Новомалинська двокласна церковнопарафіяльна школа представляла Волинську єпархію на Всеросійській церковно-шкільній виставці, де були показані альбоми фотографічних знімків з Новомалина, письмові роботи учнів, альбоми зразків їх рукодільних робіт, історичний нарис школи, робочий щоденник її фундатора отця Дмитра Писаржевського, методичні розробки вчителів Івана Сморжевського й Миколи Раденького [25].

А вже з січня 1909 р. Д. Писаржевський був переведений на посаду другого священика при Кременецькому соборі і призначений спостережником церковнопарафіяльних шкіл Кременецького повіту, що, безумовно, було визнанням його педагогічних досягнень на шкільній новомалинській ниві. Школу в Ново малині очолив новий настоятель місцевого храму Івана Богослова Олександр Скоробадський, випускник Волинської духовної семінарії 1904 р.

Напередодні Першої світової війни державне і шкільне керівництво звертає увагу на фізичну і військову підготовку сільських школярів – майбутніх новобранців, які захищатимуть «Веру, Царя и Отечество». На початку 1911 р. повітовий спостережник церковних шкіл Острожчини священик М. Тучемський друкує статтю «Потешное солдатское ружье в сельской церковной школе на Волыни». Наведемо декілька фрагментів цієї статті, нагадавши, що згадано у ній острозького повітового поліцейського справника – за сумісництвом і попечителя Новомалинської школи з часу її реформування у двокласну (1903 р.).

«... Много у нас забот о развитии ума дитяти и мало – об укреплении его организма.

... Дети сельських церковних школ, при нищенстве материальном, остаются пока только за книгами, не испитывая радостей и забав потешного воинского строя.

Но свет не без добрых людей. Острожский уездный исправник Иов Матвеевич Голоскевич прислал в местное Отделение Училищного Совета 110 потешных солдатских ружей, красивого образца, изготовленных за свой счет, для рассылки по церковным школам уезда. Ружья эти, по мысли

жертвователя г. Голоскевича, должны служить в сельских захолустиях Острожского уезда образчиком изготовления на местах детских ружей для обучения школьников военному строю, пособием при подготовке сельской учащейся молодежи к предстоящей им воинской службе» [26].

Схваленням заслуг Новомалинської школи і її педагогів у вихованні вірних слуг «Церкви і Престолу» стала царська милість. 2 листопада 1913 року в своєму Ліваділйському палаці Імператор Микола ІІ «Высочайше соизволил на присвоение шести церковно-приходским школам Волынской епархии: Вилийской, Здолбицкой, Воробиевской, Бережнецкой, Нетишинской и Новомалинской, наименования каждой «Школа в память 300-летия Царствования Дома Романовых». Про імператорську волю було урочисто оголошено в сільському храмі Новомалина, відбувся хресний хід в шкільний будинок і відслужений подячний молебень, після якого проспіваний народний гімн «Боже, Царя храни» перед царськими портретами [27].

Коли друкувався звіт про цю подію, вчорашні новомалинські школярі – і вже не з дерев'яними рушницями – воювал и на фронтах Першої світової війни.

Література

1. Nowomalin // Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich . – T. VII. – Warszawa, 1886. – S. 264.

2. Шостак І. В. Участь римо-католицького луцько-житомирського духовенства у розвитку початкового шкільництва на Волині в першій половині XIX ст. // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – № 2-3. – С. 93-97.

3. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Т. ІІ. – Вінніпег, 1986. – С. 147.

4. Земський Ю. С. Нереалізований проект створення народних шкіл на Остріжчині 60-70 роки XIX ст. // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя».– Острог, 1994. – С. 50-53.

5. Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии, в 1864-65 году // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – Приложение к № 13-24.

6. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. ІІ: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. – Почаев, 1889. – С. 788.

7. Отчёт Волынского Епархиального Училищного Совета о школах церковно – приходских и грамоты Волынской губернии за 1895-1896 учебный год // Волынские епархиальные ведомости. – 1897. – №21. – часть официальная. – С. 486.

8. Манько М. Священик і педагог Дмитро Іполитович Писаржевський // Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 2. – Острог, 2007. – С.100-101.

9. Волынские епархиальные ведомости. – 1899. – №25. – часть официальная. – С. 609.

10. Михалевич В. Из церковно-школьной хроники // Волынские епархиальные ведомости. – 1901. – №35. – часть неофициальная. – С. 1102 - 1103.

11. Зыков И. Отчёт о состоянии церковных школ Волынской епархии в 1904-1905 учебном году // Волынские епархиальные ведомости. – 1906. – №9 и 10. – часть неофициальная. – С. 301-319.

12. К сведении о.о. заведывающих и родителей учащихся в церковных школах Острожзкого уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1905. – №22. – часть официальная. – С. 409-410.

13. Михалевич В. Из церковно-школьной хроники // Волынские епархиальные ведомости. – 1905. – №26. – часть неофициальная. – С. 864.

14. Манько М. Михайло Тучемський (1872-1945) // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 187-192.

15. Зыков И. Отчёт о состоянии церковных школ Волынской епархии в 1904-1905 учебном году // Волынские епархиальные ведомости. – 1906. – №11 и 12. – часть неофициальная. – С. 385.

16. Зыков И. Отчёт о состоянии церковных школ Волынской епархии в 1905-1906 учебном году // Волынские епархиальные ведомости. – 1907. – №9. – часть неофициальная. – С. 293.

17. Там же. – С. 298.

18. Приймак И. Г. Учитель! Не будь безпечным, не будучи обезпеченным // Волынские епархиальные ведомости. – 1908. – №25. – часть неофициальная. – С. 478-482.

19. Съезд церковно-школьных деятелей // Волынские епархиальные ведомости. – 1908. – №25. – часть неофициальная. – С. 483-486.

20. Отчёт о деятельности Волынского отдела Императорского Православного Палестинского Общества за 1904-5 год // Волынские епархиальные ведомости. – 1905. – №25. – часть официальная. – С. 439-442.

21. Зыков И. Отчёт о состоянии церковных школ Волынской епархии в 1905 – 1906 учебном году // Волынские епархиальные ведомости. – 1907. – №9. – часть неофициальная. – С. 292.

22. Отчёт о церковно-приходских школах Волынской епархии за 1908 – 1909 год // Волынские епархиальные ведомости. – 1909. – №51 и 52. – часть неофициальная. – С. 1028.

23. Там же. – №50. – часть неофициальная. – С. 1009.

24. Тучемский М. Экспонаты на Всероссийскую церковно-школьною выставку от Острожского уезда // Волынские епархиальные ведомости. – 1909. – №15. – часть неофициальная. – С. 311.

25. Тучемский М. Следы и плоды двадцатипятилетнего существования церковных школ на Волыни // Волынские епархиальные ведомости. – 1909. – №27. – часть неофициальная. – С. 561-562.

26. Тучемский М. Потешное солдатское ружье в сельской церковной школе на Волыни // Волынские епархиальные ведомости. – 1911. – №36. – С.704-705.

27. Отчёт Волынского епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Волынской губернии в учебно-воспетательном отношении за 1913-1914 год. – Житомир, 1915. – С. 45.

Світлана ЖУРИК

Конфесії в селі Оженині в XVIII-XX ст.

Багатовікова історія християнства пережила багато знакових подій, що привели до змін в релігійно-духовному суспільстві. Суспільно-політичні та релігійні рухи породили різноманіття церков у світі, реформування яких продовжується і в наш час. Не оминули ці процеси й українських земель, зокрема, – Острожчини. Пов'язані вони також і з історією села Оженина.

За писемними джерелами в селі був діючий православний храм, який 1993 року відійшов до УПЦ-КП. В кінці 90-х років XX ст. в Оженині побудовано ще один православний храм – Свято-Михайлівська церква (УПЦ-МП). В селі діяли костел Найсвітлішого Серця Господа Ісуса та домова каплиця католицької філії при палаці Єловицьких.

Реформаційні впливи активізувалися на початку XX століття. Мали вони вплив і на жителів села Оженина. В результаті сформувалися громади: баптистська та євангелістів-п'ятидесятників.

Нижче спробуємо дослідити історію конфесій в селі Оженині в XVIII-XX ст.

Свято-Михайлівська церква УПЦ – Київського Патріархату

В описах церковного майна за 1806 р. сказано, що стара Свято-Михайлівська церква була дерев'яна, в якому році побудована – не відомо. До церкви куплено простої столярної роботи з «подобающим благолєпиєм» іконостас з храму, що знаходився на Новому місті в Острозі, за 22 рублі 25 копійок, а також дві ікони – Богоматері та Архангела Михаїла вартістю 30 рублів, прикрашенні двома коронами та трьома підвісками. Копії метричних книг зберігаються з 1779 р., сповідні записи – з 1800 р. Оженинська церква була приписана до Бродовської Миколаївської. Повна назва її – Бродово-Оженинська парафія. Опис церковного майна скріплено і затверджено печаткою Волинської духовної консисторії в присутності священика Федора Антоновича. Наявні відомості дають право стверджувати, що Свято-Михайлівська церква в Оженині збудована в XVIII ст. як уніатська.

У відомостях за 1804 р. Волинської єпархії Житомирської губернії сказано, що в Острозькому повіті, при оженинській Михайлівській церкві землі: ріллі на 12 днів, сінокосу і косарів на 6 днів і городу на 2 дні. В копії метричної книги («Екстракту») 1808 р., підписаними священиком Космою Ботаневичем та дяком Савою Середницьким зазначено, що

в тому році народилось 19 душ чол. статі, 6 жін.; одружилось 6 пар; померло 6 душ чол. статі і 11 жін.

Книги фінансової звітності по церкві початку XIX ст. засвідчують, що церковні кошти витрачалися на ремонт церковного майна, реставраційні роботи іконостасу, закупівлю воску, свічок, червоного вина, церковного начиння, релігійної літератури, оплату податків. З церковних книг були придбані Требник, Малий Часослов, Біблія Московського друку. Придбані ікони для храму іконописців Чистяківського та місцевого – Максимука. Розрахунки велися сріблом та міддю. В книзі за 1822 р., в списку благодійних пожертв парафіян, значиться місцевий поміщик Єловицький, від якого було отримано 4.50 рублів сріблом.

Більш повний опис приписної Оженинської Михайлівської церкви подають церковні відомості Бродово-Оженинської парафії за 1836 р. Будівля церкви дерев'яна, із дзвіницею «ветхой», недостатнім церковним начинням, прислуги при церкві не належить. Садибної землі при церкві 2.5 десятини, орної 11.5 десятин (на 15 днів робіт), сінокосу 11.5 десятин (на 7 косарів). На дані землі документи відсутні, вона є в спокійному володінні священика; справа на землю знаходиться в поземельній комісії. Будинок на церковній землі є власністю священика Косми Ботаневича. Крім того, є два невеликих будинки для церковнослужителів, з невеликими прибудовами, непридатними для проживання. На утримання священнослужителів поточних коштів («окладу») не належить. Відстань церкви від Консисторії 100 верст, від Духовного управління 10 верст, від місцевого благочинного округу 4 версти, найближчих церков: Бродівської Миколаївської церкви 3 версти, Краївської Покровської 2 версти, Стадницької Різдва Богородиці 2 версти. Так як Свято-Михайлівська є приписною до Бродовської Миколаївської, то богослужіння в них ведеться почергово. Домова церква в парафії відсутня. Парафіяльні книги церковної фінансової звітності прошнуровані, завірені печаткою Духовного управління з датою 1834 року, ведуться справно і зберігаються в цілісності. Утримання священнослужителів становила плата від поземельних церковних прибутків і добровільних пожертв парафіян.

Збереглися сповідні списки («Росписи») 1813, 1818, 1820 років. Перепис проводився подвірно. Першими записувалися духовні особи, далі підданні і домашні власника села – поміщика Єловицького. В парафії у 1813 р. нараховувалося 63 двори, 495 душ. З них: чоловічої статі – 247, жіночої – 248. В 1818 р. дворів – 62, душ – 514 (чол. статі – 255, жін. – 259); в 1820 р. – дворів всього 60, душ – 534 (чол. статі – 266, жін. – 268). Відомості підтверджують, що на той час в селі сформувалися родини, нащадки яких проживають там і сьогодні. Найбільшими за кількістю душ були родини

Аліксіюків, Андрущаків, Безруких, Бернацьких, Бугайчуків, Василюків, Гаврилюків, Ковалів, Ковалюків, Козаків, Кондратюків, Кравчуків, Ляшуків, Максимуків, Марискевичів, Мацюків, Мельників, Нагорних, Онищуків, Поліщуків, Овдіюків, Савчуків, Слободянюків, Стельмахів, Тарасових, Ткачуків, Троцьких, Хаврук ів, Шалабаїв, Шевчуків, Шостаків, Якобчуків, Ярмолюків. Серед відомих прізвищ поміщицької прислуги – православні Пасічники, Троцькі, Фурмани; уніати – Локаї; римо-католики – Кухти.

Серед церковних святинь храму вказано образ «Римської Богородиці». Відомо, що власник маєтку Франциск Боженець-Єловицький біля 1772 року здійснює паломництво до Риму, звідки привозить ікону для палацової католицької каплиці. Згодом вона подарована уніатському храму св. Михаїла, а з часу переходу до православ'я і донині є найбільш шанованою у селі.

В 1871 р. на кошти парафіян була зведена нова дерев'яна будівля храму, про що свідчить документ, складений в 1931 році Мироном Ярмолюком і Віктором Максимком. В цьому списку перераховуються прізвища 104 сімей. Під садибу і церкву було відведено 1 десятина 1,138 сажнів. У власності храму: орної землі 12 десятин 1,275 ½ сажнів; сінокосу 2 десятини 912 сажнів; під лісом 3 десятини 2,145 сажнів і під кладовищем і канавами 809 сажнів. Церква приписана до парафії с. Бродова , – за 4 версти від Оженина. Дворів: 61 ¾, парафіян – 503 душі чол. і жін. статі.

Протягом 1921-1939 рр. наш край перебуває під владою Польщі. В 30-х роках в податкових та страхових документах значиться як православна. Церковний податок в лютому 1936 р. становив 22.86 злотих. Сума платежів з кожним роком збільшувалася. Річна страховка церковної будівлі в 1936 р. становила 2000 злотих, а вже у 1937 р. вона зросла до 2340. В 1932 році Оженин відвідує Степан Скрипник (майбутній патріарх Мстислав). Біля церкви відбулася його урочиста зустріч з парафіянами села.

Богослужіння в храмі не припинялося і в період німецько-фашистської окупації 1941-1944 років. Збереглися метричні книги окупаційного періоду, в яких вказано місце проживання, дата смерті, а також хвороби, від яких помирали люди (цукровий діабет, катар шлунка, водянка, грип, тиф, «розрив серця», «чахотка»). За переказами місцевих жителів священик Василь Люткевич володів вмінням лікувати. Велися сповідні записи. Так, в період посту 1943 р. до сповіді було 274 душі. Страхування церковної будівлі проводила Острізька районна управа. Річна фінансова звітність за 1943 р. завірена печаткою німецької влади. Під час визволення села радянськими військами в січні 1944 р. в церкві було вибите все скло, пошкоджено залізний дах та дерев'яні стіни, сторожка зруйнована на 75%

та пограбована. В серпні того ж року Оженинську парафію легалізовано в Єпархіальному Управлінні (Волинсько-Ровенська єпархія з центром у м. Луцьку). Відбудова храму тривала до кінця 40-х років.

Церковну громаду зареєстровано 14.02.1946 р. за № 304. Проведено опис майна. В 1946 р. за угодою церковного комітету з сестрами Болтович Вірою та Надією їм було передано на один рік в безкоштовне користування сторожку за виконання певних робіт на користь храму.

Цікавими є записи щодо статистики православного населення Оженина протягом 1944-1946 рр. Всього в списку – 785 чол. Крім того, протягом цих років в парафію прийнято: переселенців з колишніх поселень Вітольдівки – 200 чол., Майовки – 8 чол.; Оженина – 18 чол. Народилося: 1944 р. – 28 чол., 1945 р. – 17 чол., 1946 р. – 39 чол. Вибуло: 1944 р. – 10 чол., 1945 р. – 20 чол., 1946 р. – 15 чол. (всього 59 чол.). Вбитих (без віри) 14 чол. На 1946 р. православних в оженинській окрузі було 1036 чол.

Церковної бібліотеки як такої не було. Відповідно до звітності 1951 р., значилися старі (кінця XVIII – початку XIX століть) метричні книги, сповідні акти, декілька розрізнених номерів журналів «Воскресные чтения» за 1939 р., «Церква і нарід» за 1937, 1938, 1939 роки, десяток брошур про християнських подвижників.

Релігійне життя регламентувалося радянським законодавством. Острозький райфінвідділ проводив інструктажі щодо прийому коштів від віруючих за виконання релігійних обрядів. Розпорядженням Уповноваженого у справах РПЦ по УРСР від 22 червня 1959 р. було наказано здати всі метричні книги в органи загсу; церкві не дозволялося видавати громадянам довідки про реєстрацію актів громадянського стану. З другої половини 50-х років заборонялося паломництво до води, самостійний благоустрій джерел, ведення торгівлі церковними предметами, хресні ходи. Радянська влада здійснювала не тільки ідеологічний, а й матеріальний наступ на церковне життя. Численні податки та побори були важким тягарем для життєдіяльності церкви. Проводились вони на підставі законодавчих актів про місцеві податки і збори. Крім єпархіальних внесків, церковна громада сплачувала державні податки і збори: воєнний, земельну ренту, внески у пенсійний фонд , на страхування, позики, на підтримку товариств охорони історичних пам'яток та охорони природи, культзбір на підтримку шкільної освіти, на підписку партійної преси (газет «Сталінський шлях», «Правда Украины») та ін.

В 1950 р. протоколом №11 Виконкому Острозької районної Ради депутатів трудящих передбачалося для забезпечення приміщеннями шкіл в сс. Коростова, Милятин, Межиріч, Оженин, Сіянці, м. Острог

(Нове місто) передати на ці потреби громадські будівлі, які використовувалися служителями культу. Після звернення представників оженинської церковної громади та священика Люткевича у владні органи їм вдалося виграти судову справу в районному суді Острога. В тому ж році проведено відчуження 2000 квадратних метрів церковної землі (півтори тисячі квадратних метрів біля школи, п'ятсот поблизу церкви) в користування сільським жителям Макаревичу С. К. та Бернацькому Д. М.

В церковних описах за 1950 р. зазначено, що до парафії входять колишні хутори: Майовка, та Високий хутор. Число парафіян: Майовка – 35 душ, Високий хутір – 194 душі. Разом з Оженином – 824 душі. Храм типовий, 3 крила, вівтарі на схід, на окраїні, 4 дзвони, страховка – 14.210 руб., сторожка побудована в 1932 р. (7х3 м). Площа церкви без вівтаря - 110 квадратних метрів. Каплиця поблизу школи, на місці старої церкви, наглухо затильована; в неї ніхто не вхожий, крім сторожа. Причт: священик і псаломщик; число хористів – 15. Проведено обрядів хрещення: 1948 р. – 40, 1949 р. – 364, 1950 р. – 24, 1951 р. – 18; шлюбів: 1948 р. – 6, 1949 р. – 2, 1950 р. – 6, 1951 р. – 2; сповідалося: 1948 р. – 525, 1949 р. – 534, 1950 р. – близько 475, 1951 р. – 360; відспівано померлих: 1948 р. – 20, 1949 р. – 18, 1950 р. – 20, 1951 р. – 5. Священик проживав в церковному домі (город 0,15 га) на землі, відведеній церковній громаді.

Згадана каплиця при церкві оновлена і освячена в 2010 р.

В ХХ ст. над розписами та реставрацією іконостасу та образів працювали художники Подкович, Л. І. Спаська, Ф. М. Андрощук.

Розпорядженням №221 від 14.05.1993 року Представника Президента України у Рівненській області зареєстровано статут релігійної громади УПЦ – Київського патріархату в с. Оженин. Відповідно до свідоцтва №760 Свято-Михайлівська церква відійшла до УПЦ-КП.

Відомості про священно- та церковнослужителів Свято-Михайлівської церкви

Ботаневич Косма (Кузьма) Михайлович – народився 1776 р. в с. Бураках Житомирського повіту. Рукоположений в сан священика 1 жовтня 1802 р. єпископом Варлаамом. Настоятель церкви в 1802-1819 рр.

Середницький Сава Іванович (1758 р. н.) – житель с. Оженин, служив дяком у 1808-1819 рр.

Аліксіюк Каленик – староста церкви в 1809-1816 рр.

Мельник Парфен – староста церкви в 1816-1919 рр.

Отець Данило Афанасійович Петровський – настоятель церкви у 1819 р.

Ботаневич Афанасій служив дяком у 1820 р.

Протоієрей П. Михайловський – настоятель церкви у 1821 р.

Отець Василій Голядинський. Згадується у 1871 р., коли було зведено новий Свято-Михайлівський храм.

Отець Григорій Пашкевич – настоятель церкви у 1908 р.

Іван Лучанський – псаломщик у 1908 р.

Отець Максим Михайлович Тарнавський. Народився 1896 р. в с. Завода Мостиського повіту Львівського воєводства. До святої православної церкви приєднаний в 1928 р. у м. Львові. Пройшов прискорений курс православного богословського відділу Варшавського університету. 22 листопада 1931 р. висвячений в ієреї при храмі св. Петра і Павла містечка Межиріч Рівненського повіту. У 1938 р. трудився в Оженині.

Руль Андрій Тимофійович (19.08.1898-17.06.1964) народився у с. Головниця на Кореччині. На початку 30-х рр. керував церковним хором в Свято-Михайлівському храмі.

Люткевич Василь Євгенійович народився 15.01.1897 р. в м. Новоград-Волинську. У 1912 р. закінчив Духовне училище, 1918 р. – Духовну семінарію, 1920 р. – два курси Київського Комерційного інституту. Протягом 1920-1925 років працював в податковому відділі Острозького міського самоуправління. У 1925 р. отримує посаду секретаря освітніх закладів м. Острога. 15 липня 1935 р. прийняв духовний сан. Протоієрей – з 1943 р. Приїздить до Оженина в 1938 р. за особистим проханням. Протоієрей Свято-Михайлівського храму до 1952 р.

Нагорний П. І. – 1908 р. н., регент церковного хору в 1940-1941 рр.

Савич С. І. – староста церкви в 1940-1956 рр.

Отець Петро Боярчук – настоятель церкви в 1953-1956 рр.

Протоієрей Терентій Савович Міщук – настоятель церкви у 1956-1967 рр.

Кондратішин П. І. – 1908 р. н. – церковний псаломщик в 1950-1952 рр.

Мельничук М. К. – настоятель церкви в 70-х роках.

Отець Ігнатій Федорович Дячик – настоятель церкви в 70- х роках.

Протоієрей Василь Володимирович Данилюк – настоятель церкви в 1984(?)-1993 рр.

Болотін В. Г. – староста церкви в 1985-1988 рр.

Протоієрей Анатолій Олексійович Мирончук народився 1958 р. в м. Кизил Пермської обл. в українській сім'ї репресованих. 1960 р. повертається з батьками в с. Дуліби Гощанського р-ну. Закінчив Волинську духовну семінарію. Отримав сан диякона та священика. 1993 р. призначений настоятелем Свято-Михайлівського храму села Оженин. У 1994 р. обраний благочинним церков Острозької благочинії УПЦ-КП.

Ієрей Микола Косик в Оженинській Свято-Михайлівській служив тимчасово: з 23 жовтня по 20 листопада 1994 р.

Андрощук Юрій Іванович – народився 06.04.1982 р. в с. Межиріч Корецького району Рівненської області. Протягом 1999-2003 років навчався в Рівненській духовній семінарії. 24 травня 2004 р. прийняв сан священика УПЦ-КП і призначений настоятелем Свято-Михайлівської церкви с. Оженин. У 2003 р. вступає на другий курс Національного університету «Острозька академія», факультет – релігієзнавство. З 2006 р. – бакалавр філософії. В 2007 р. отримав вищу освіту за спеціальністю Богослов'я.

Свято-Михайлівська церква УПЦ – Московського патріархату

У зв'язку з розколом серед православних Оженина ініціативною групою в кількості 22 чоловік були проведені парафіяльні збори. Вони прийняли присягу «… до останньої краплі крові боронити Святу Православну Віру і її Святі традиції, не передавати Святе Православ'я в руки другій церковній общині для відправлення служби і церковних обрядів». Парафіяни, які категорично не погоджувалися з рішеннями щодо відходу храму до УПЦ-КП, певний час продовжували богослужіння під церквою, на цвинтарі, в будинку священика протоієрея Василя Данилюка, пізніше в хаті сестер Наталії і Тетяни Кондратюків. Протягом чотирьох років отець Василь приїздив з Гощанського району (50 км від Оженина) проводити Божу службу та виконувати треби: похорони, хрестини, вінчання. Громада збільшувалася, до неї приєднувалися люди з інших сіл. Згодом було прийнято рішення збирати кошти на будівництво нової церкви.

В 1997 р. громада викупила приміщення колишньої котельні, яка знаходилася поблизу залізничної станції «Острог» і належала колишньому «райпо». Розпочалося будівництво нового Свято-Михайлівського храму по вулиці Поштовій.

До котельні належали прибудовані приміщення, водонапірна башта. Територія для новобудови була розчищена від цегли, каміння і сміття силами парафіян. Велику допомогу в цій справі надавав місцевий житель Адамчук А. М. Під керівництвом протоієрея Олександра Ткачука працювали дорослі і діти Оженина, інших сіл та районів. Допомогу надавали організації і підприємства міст Здолбунова, Острога, Нетішина, Рівного. Куполи для храму виготовили поліські майстри. В проектуванні храму брали участь протоієрей Олександр Ткачук, староста церкви Іллін Г. П., парафіянин Денищук С. М.

Зареєстрували релігійну громаду 17.04.1997 року. Настоятелем церкви є протоієрей Ткачук Олександр Митрофанович (освіта – Волинська духовна семінарія).

З історії римо-католицьких костелів

30 липня 1629 р. в Луцькому земському суді І. Одинець-Соколовський перепродав с. Оженин Данилові Боженець-Єловицькому – кременецькому підкоморію. З того часу й до 1939 року селом володіли Єловицькі.

В другій половині XVIII ст. почесний власник Оженина Станіслав Єловицький, волинський мечник, вибудував на місці старого замку палацово-парковий комплекс, який був одним з найкращих на Волині. Двір складався з трьох будівель – головного житлового будинку, одноповерхового будинку (офіцини) і домової каплиці католицької філії, в середині якої знаходився дубовий, мистецьки вирізьблений вівтар в стилі бароко (був знищений більшовиками в 1920 р.).

У 1722 р. Франциск Боженець-Єловицький здійснив паломництво до Риму і привіз для католицького філіального костелу образ Божої Матері (Мадонни), пізніше переданий до місцевої, уніатської на той час, Михайлівської церкви.

На початку 30-х років XX століття, неподалік панського маєтку, за благодійні кошти будується римо-католицький костел Найсвітлішого Серця Господа Ісуса. Поряд з костелом зведено великий дерев'яний будинок – в одній половині проживала сім'я ксьондза, друга призначалася для проведення католицьких та державних свят. Першими отцями були Вінцент Ях та Кобилянський Станіслав (дані потребують детальнішого дослідження).

В 1939 р. радянською армією проведено «визвольну» місію в західноукраїнських землях. Маєток Єловицьких зазнає руйнації. На його території організовується МТС, розбудова якої ведеться до початку п'ятдесятих років, тоді ж було знищено і домову каплицю. Певний час в каплиці стояв генератор для подачі електроенергії.

Радянська влада проводить депортацію польського населення. До Оженина прибувають вигнані з костелу Святої Трійці м. Острога отці капуцини. Отець Габріель Банась стає служителем місцевого костелу. За переписом населення в 1940 р. костелу належало і знаходилося під кладовищем 0,88 га землі (в 1941 р. – 0,42 га), під будівлею і двором – 0,22 га, садибної – 0,89 га Г. Банась (1880 р. н.) з сестрою Оленою Францівною Бриловою (1896 р. н.), яка була домогосподаркою і кравчинею, проживали в будинку ксьондза, на подвір'ї костелу. У 1943-1944 рр. він організував самооборону хуторів Вітольдівка і Майовка від нападів повстанських загонів ОУН-УПА, де в більшості проживали польські осадники. Налагоджує відносини з військовими частинами угорців і словаків, які розташовувалися на околиці села. Польські самооборонці отримують допомогу зброєю, одягом, харчами. В кінці 1944 р., після визволення села

радянськими військами від німецько-фашистських загарбників, капуцини повертаються до Острога. Діяльність костелу призупиняється.

Як згадували старожили, після війни, певний час там був клуб (будинок культури), в п'ятдесятих роках – складські приміщення. У 1960-х роках відкрито восьмирічну школу. Зараз там розташовані кілька класів Оженинської ЗОШ І-ІІІ ступенів №2.

Церква Євангельських християн-баптистів (ЄХБ)

Баптизм (від грецького «баптіздо» – занурювати, хрестити у воді), – найпоширеніша протестантська конфесія в Україні. Виник баптизм на початку 17 ст. в Англії. Єдиним джерелом віровчення є Біблія, передусім її Новий Завіт. Головний принцип – жити у світі, або бути не від світу цього, повністю віддаватися Ісусові Христу. Перші громади баптистів в Україні з'явилися у 1852 р. в с. Основа Одеського повіту Херсонської губернії та пізніше в селах Карлівка й Любомирка Єлизаветградського повіту Таврійської губернії. В Західній Україні євангельський рух поширився пізніше, зокрема, на Волині – в 1864 р.

На території нашого краю відомості про християн-баптистів нам відомі з двадцятих років 20 ст. В той час Острожчина перебувала під владою Польщі. У 1922 р. першим проповідником християн-баптистів оженинської громади був Григорчук Роман Андрійович. Він спочатку відвідував зібрання баптистів в с. Плоска Острозького повіту, де і прийняв водне хрещення. В Оженині згуртувалася громада, до якої увійшли сім'ї Сергія і Якима Шалабанів, Пилипа Марискевича, Петра Савича, Романа Романського, Івана Ляшука, Антона Огородника, Гребенюків із с. Бродова, Зеленюків із с. Хорова та ін. Зібрання проводилися в хаті Степана Романського.

В 1923 р. розпочинають свою працю на місіонерській ниві оженинці Проханов І. С., Марцинковський В. Ф. Житель с. Плоска Назарук Григорій Стодотович після навчання в місіонерській школі США був направлений в Оженин на пасторську роботу. Протягом 20-30-х років представники баптистів не раз зверталася до польської влади зареєструвати громаду, але поляки не були прихильними до їхньої діяльності. В спогадах старожилів є пам'ятною подія про те, як у Хорівській гміні більше тижня під арештом побували Роман Григорчук і Степан Романський.

На протязі трьох-чотирьох років громада поповнилася сім'ями Шманів, Чорноморців, Сотнійчуків, Гаврилюків та ін. В 1926 р. розпочалося будівництво молитовного будинку на земельній ділянці Петра Савича. Марія Бернацька пожертвувала 5 золотих рублів, всі інші по-можливості. Через два роки, в день Святої Трійці, дім був відкритий для богослужіння.

Ревно відданий своїй роботі Назарук Г. С. в другій половині 20-х років створює недільну школу для дітей, займається організацією проведення багатолюдних богослужінь баптистів з навколишніх сіл. Пресвітером громади він був до 1944 р. В післявоєнний час Назарук Г. відбував заслання за Уралом. Після повернення проживав в м. Здолбунові.

В 30-х роках відбувається відхід частини оженинських баптистів до протестантського напряму – християн віри Євангельської п'ятидесятників. Саме на цей період припадає початок активної діяльності їхніх місіонерів.

У 1944-1945 роках відбулося об'єднання баптистів Євангельських християн та християн віри Євангельської п'ятидесятників. Виникла єдина організація – Євангельські християни баптисти (ЄХБ). До 1960 р. ці громади проводили спільні зібрання. В 1961 р. від Всесоюзної ради ЄХБ відкололася група баптистів, яка не сприйняла примиренської політики керівництва церкви щодо влади й утворила Союз церков ЄХБ.

Щодо чисельності баптистів в с. Оженині в різні роки, - збереглися відомості при православному Свято-Михайлівському храмі. В реєстраційній Анкеті зазначено: 1947 р. – 86 чол., 1949 р. – 77 чол., 1951 р. – 74 чол.

В 1961 р. радянська влада (головою Оженинської сільської Ради трудящих на той час був Володимир Радчук) відбирає молитовний будинок, релігійну літературу, серед якої т. з. Велика Біблія. Будинок молитовний розібрали, матеріал перевезли на територію школи й використали для будівництва майстерні столярних робіт і класів трудового навчання. Репресивні заходи радянської влади не завадили подальшому проведенню зібрань. Члени громади збиралися по хатах Агафії Кухарчук, Андрія Ковалюка, Василя Савича. В 1998 р. громада церкви ЄХБ купила хату під молитовний будинок по вулиці Мирній.

Пресвітери: Ковалюк Андрій – 1977-2004 р. р.;

Терещук Василь Федорович – з 2004 р.

Церква християн віри Євангельської п'ятидесятників

Християни віри Євангельської – протестантська течія, для якої головним є заклик до покаяння і молитви в прощенні гріхів, вірування в сходження святого Духа на апостолів в п'ятидесятий день воскресіння Ісуса Христа.

На українських землях громади віри Євангельської виникають в 20-х роках XX ст. через українських репатріантів. За спогадами старожилів першими місіонерами в Оженині були Порфирій Ільчук із с. Колесники (нині Гощанський район), який повернувся із заробітків у США, пізніше – І. Мельник.

У 1937 р., у вже існуючій на той час громаді християн-баптистів відбувається розкол. На 1941 р. організовується громада християн віри Євангельської п'ятидесятників. Першими п'ятидесятниками були родини Сорочинського П. М., Шевчуків, Ярошиків, Аліксіюків, Ляшуків та інші. Остаточно громада сформувалася в 50-ті роки, пастором якої був Сорочинський Петро Миронович, згодом заарештований і висланий в Казахстан, де провів три роки.

У реєстраційних документах при православній Свято-Михайлівській церкві зазначено, що п'ятидесятників в Оженині було: 1947 р. – 49 чол., 1949 р. – 47 чол., 1951 р. – 38 чол.

В 60-х роках п'ятидесятники проводять зібрання по хатах Григорія Ярошика, Іллі Шиндерука, Петра Козака. На початку 70-х років радянська влада посилила переслідування громади – штрафували, погрожували тюрмою. Зібрання стали напівлегальними.

В 1973 р. на зустріч з членами громади прибули обласний пресвітер Радчук, від Всесоюзної ради Шатров, уповноважений у справах релігії Шкурський. На спільному засіданні було прийнято рішення зареєструвати релігійну громаду християн віри Євангельської п'ятидесятників, що і було зроблено.

Молитовний будинок приблизно на 300 чоловік був збудований протягом 1984-1989 рр. по вулиці Криничній. Реконструкцію його проведено в 1999 р. Нині приміщення розраховане на 800 чоловік. У 1993 р. релігійна громада ХВЄП зареєстрована під назвою «Жива надія».

Пастори: Сорочинський П. М. – 1941р. – ?
Зеленюк П. П. – 1973 р. – ?
Ярошик А. Г. – 1994-1995 рр.
Крутій Федір – 2002 р.
Ярошик В. Г. – з 2003 р.

Джерела та література

1. Архів Свято-Михайлівської церкви с. Оженина.

2. Особистий архів жителя с. Оженина Олександра Кучера – пастора церкви ХВЄП села Бродівське.

3. Погосподарська книга за 1940 р. Архів Оженинської сільської Ради Острозького району Рівненської області.

4. Спогади жителів с. Оженин: Ярошика В., Аліксіюка М., Ніколаєвої Л., Муляра О.

5. Фонди пришкільного музею історії села Оженина.

6. Бендюк М., Журик С., Гущук Т. Історія Оженина, Краєва, Бродова, Стадник. – Острог, 2011. – С.70-78.

7. Борщевич В. Волинський пом'янник. – Рівне, 2004. – С. 273, 324.

8. Історія міст і сіл України. Ровенська область. – К.,1973.

9. Ковалів В.-Й. Знаки римо-католицької церкви на Острожчині // Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 1.– Острог, 2004. – С. 49.

10. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. II. – Почаев, 1889. – С. 743-744.

11. O. Remigiusz Kranc Ofmcap. Z Ostroga na Kołyme. – Osrodek "Wołanie z Wołynia", 1988. – S. 30, 36, 91.

Олександр РОМАНЧУК

Гончарний промисел в Острозі у 1920-1990-х роках

Дописемний період історії людства може бути вивчений тільки на основі археологічно-речових джерел. Археологічні матеріали збереглися у вигляді залишків поселень і жител, поховань, майстерень, різноманітних знарядь праці, зброї, прикрас, предметів домашнього вжитку, виробів мистецтва, архітектурних споруд тощо [1].

Територія України багата археологічними пам'ятками. В результаті багаторічних досліджень були одержані важливі відомості для виділення й характеристики археологічних культур різних епох. Вивчено планування жител і поселень, набуто необхідні дані для характеристики господарства, побуту, культури давньої людини. В період неоліту, нового кам'яного віку, на території Старого Світу існували неолітичні культури, які мали розвинуту кераміку [2]. Поява різних неолітичних культур в Україні відноситься, очевидно, ще до середини VI тис. до н. е.[3]. Перший гостродонний ліпний посуд з'явився у населення Буго-Дністровської культури, яка існувала протягом довгого часу з VI до початку IV тис. до н. е.[4]. Найбільшого розквіту гончарство набуло у племен трипільської культури (IV-III тис. до н. е.). В ті часи було винайдено гончарний круг, посуд випалювався у вогнищах, а також у одно-двоярусних горнах [5]. З часом гончарство то розвивалося, то згасало. Стабільно посуд став виготовлятися на гончарних кругах на території Волині в часи культури Лука-Райковецька [6] (період X-XIII ст.).

Місто Острог відоме з 1100 року [7]. Археологічні розкопки, проведені на його території в різні часи, свідчать, що місто існувало вже у IX-X століттях. Про це свідчить також гончарний і ліпний посуд тих часів [8]. Протягом свого існування це було ремісниче і торгове місто, в якому розвивалась низка різних промислів і ремесел. Одним із них було гончарство, яке проіснувало майже до кінця XX століття.

Розвиток гончарства в Острозі можна частково прослідкувати за деякими архівними та опублікованими історичними джерелами. Так, у 1603 році в Острозі згадується Федір гончар [9]. У 1620 році на Новому місті йменуються Михайло гончар, Федір чашник, Ониско гончар, Іван гончар та Левко гончар [10]. Згодом, у 1635 році, в Острозі на частині Анни-Алоїзи Ходкевич відмічається наявність 16 гончарів [11]. На 1654 рік у джерелах фігурують Лазар гончар [12] та Васько гончар [13]. В 1687 році на частині Острога згадується 13 гончарів та один глиняр [14]. В інвентарі ординатської частини Острога за 1708 рік знаходимо згадку про будинок

гончара Петра Дахновського на Заріччі за Зарванською брамою [15]. В цьому ж документі на Сухій Волі за Дубенською брамою по праву сторону від брами згадується будинок Кузьми глиняра, а також порожній плац Тимоша гончара [16].

Ця стаття написана на основі спогадів гончарів мікрорайону «Нове місто» в Острозі Симоновича Петра Сергійовича, 1933 р. н. [17], Симоновича Костянтина Сергійовича, 1927 р. н. [18] та Борчаковського Віктора Ананійовича, 1921 р. н. [19], записаних автором у 1994 році.

Для виготовлення посуду гончарям потрібна була глина високої якості. І така глина була в сусідньому з Острогом селі Вельбівне [20]. Гончарі з Нового міста купляли глину у Вельбівному до 1955 року [21]. З 1955 р. глину почали брати у селах Волосківцях, Милятині, Могилянах.

Найвищої якості глина була у Вельбівному, яка не мала «дутіка». «Дутік» – це народна назва вапнякових камінчиків, від яких при випалюванні посуду «рвало стінки».

Глина копалася на глибині 8-10 м шахтним способом. Розмір колодязя був 1 м. 20 см. × 1 м. 20 см. На глибині 10 м. залягав шар гончарної глини товщиною 80-100 см По кутах квадратного «ствола» (колодязя) стояли чотири «росохи» (жердини товщиною 10-12 см). Розпиралися росохи відрізками кругляків, щоб вони щільно прилягали до стінок. Копачі глини по росохах спускалися у шахту і по них вилазили на поверхню. Стінки шахти мали таку структуру ґрунту: пісок, вапняк, пісок, 20 см шар глею, гончарна глина. Вони обшивалися дошками для того, щоб вапняк не осипався на дно колодязя і не потрапляв у глину.

Глиняні копальні у Вельбівному були на землі хазяїв, які самі копали глину для гончарів. Глина добувалася «копаницею», яка мала форму «скарба» (кірки з одним широким лезом). Вибір глини проводився тільки на чотири сторони, а не по периметру колодязя. Робилося це для того, щоб не було обвалів ґрунту. У викопаних печерах (штреках) по кутах на всю висоту шару глини ставилося два стовпчики, під які підбивалися дошки щільно до шару глею. Печери копали довжиною 3-4 м і серед вельбівських професіональних копачів гончарної глини така печера звалася «вікно». Людей, які копали глину, називали «копачі».

Глину витягували із штольні плетеними з лози колисками за допомогою сплетеної із конопляних волокон вірьовки і «колесика» – блочка. Металеве коліщатко кріпилося до дошки, яка лежала на землі. Витягувати глину із шахти копачам допомагали дорослі діти. Для витягування глини сторонніх людей ніколи не наймали. Завжди цю роботу виконували члени сім'ї (діти, дружини). Гончарна глина у Вельбівному копалася протягом року, крім свят, а копали її тільки дорослі чоловіки.

Викопана глина грузилася на воза, і її копачі розвозили гончарам Острога. Привезена хура глини в часи Польщі продавалася гончарам по 5 злотих. Коли глину з колодязя витягував сам гончар і вантажив на свого воза, то ціна глини була 2 злотих. За часів радянської влади гончар копачеві за хуру глини, запряженою парою коней, платив 8 карбованців, а запряжену одним конем – 5. У 1950 році у Вельбівному організували колгосп. Земля стала власністю держави і глину почали виписувати у колгоспній конторі по ціні 8 і 5 карбованців за воза. Копачеві колгосп ставив за віз глини два трудодні.

Як уже згадувалося, глина у Вельбівному була високої якості, сивого кольору, жирна і не мала ніяких домішок. За часів Польщі копачі глини мали у Вельбівному по 5-6 гектарів орної землі, сінокоси і тримали пару коней. Жили копачі незаможно, бо піщана земля давала низькі врожаї. Глину для виготовлення посуду гончарі з Нового міста брали у Вельбівному до 1957 року. Копали її до тих часів Сидір і Герасим [22]. Гончарі глину у Вельбівному брали по потребі протягом року. Запасів глини не робили. Гончарі, які не мали власних коней, робили запас глини по 5-8 хур, яку їм привозили копачі. Привезену глину зберігали у чистому хліві, де не було соломи, сіна, сміття.

Привезену із кар'єра глину переносили із хліва в майстерню, в кутку якої була викопана яма (різної величини), обшита дошками. Викинуту в яму глину товщиною 30 см замочували водою. На це ішло 2-3 відра води. Замочену глину лопатою з рівним лезом різали на всю товщину раз біля разу вздовж і впоперек. Під час різання у розрізи заходила вода, від чого глина розм'якшувалася. Глину різали хвилин 30-60, в залежності від об'єму.

Порізану заступом глину, яка трималася купи, збивали у «пеньок», який мав форму «копиці» (конуса). Висота пенька була 50-80 см, але завжди була вища, ніж ширина. Пеньок стояв на землі на дощечці. На дошку насипали пісок, щоб глина не прилипала до дерева. Глина в пеньку стругалася стругом, зробленим із коси, який мав округлу форму і дві ручки. Глина стругалася тоненьким, як папір, шаром. Це робилося для того, щоб глина добре вимішувалася. Після першого стругання із глини збивали пеньок і знову стругали, і так чотири рази. Вистругану чотири рази глину місили на лавці і качали із неї болванки, розмірами на вироби, які хотіли виготовляти. Болванок гончар заготовляв перед тим, як сідати за гончарний круг, не менше 40 штук.

Працювали гончарі з глиною за гончарним кругом в старому полотняному одязі. На гончарові були штани і сорочка із закоченими рукавами. Гончарний круг крутили майстри тільки босими ногами. Від взуття круг вібрував і неможливо було формувати вироби.

Гончарні круги виготовлялися з різних порід дерев: ясена, дуба, сосни, вільхи, осики. Веретено круга і маленький круг «вершняк» були з ясена або дуба. Вершняк мав діаметр 20-25 см, і товщину не менш 5 см. Нижній круг міг бути з будь-якої породи дерева діаметром 80-100 см, а товщиною більше 8 см. Веретено стояло на крем'яному камені, в якому була ямка. Ямку постійно змащували смальцем, риб'ячим жиром чи солідолом. Кріпився круг до лавки ремінцем шириною 0,5-1 см. Гончарні круги на замовлення виготовляли столярі Нового міста Свідерський Цезарій Єлізарович-Навроцький.

Для формування посуду в приміщенні повинна була бути температура не нижче 20 градусів. При нижчій температурі руки в гончара хололи, мерзли і такими руками «витягати» посуд із глини неможливо. Працювали гончарі за гончарним кругом протягом року, крутячи круг босими ногами.

Біля гончара, який сидів за гончарним кругом, на лаві стояла риночка з водою, яка називалась «мачка», а біля неї лежала «досочка», якою зшкрібали з рук глину і формували всі види посуду крім мисок. «Досочку» гончарі називали «ножик». Для виготовлення мисок служив ножик у формі пістолета з діркою для вказівного пальця. Ножики виготовляли з деревини тільки клена, тому що деревина клена слизька і до неї не прилипала глина. Для формування великого об'єму посуду були ножики більших розмірів, а на дрібніший посуд – малого. В ножика три сторони були прямими, а одна півкругла. На вказівний палець була дірочка.

«Виклісована» глина рвалась на «грудки», з якої робили посуд. Її рвали на куски – «грудки», які заготовляли зранку і ніколи не залишали на другий день. За один раз заготовляли не менше 10 грудок, а найбільше – 50. Під час формування виробів грудку глини кидали на центр верхняка і приплескували долонею, щоб під глиною було сухо. Миски і покришки на гончарному крузі витягували в ширину, а горщики, баньки тягнули доверху. Розлогі тарілки з «крильцями» Петро Симонович при обертанні круга виводив пальцями.

Для випікання пасхальних бабок виготовлялись спеціальні ринки. Такі ринки по боках мали вертикальні канавки, які витискалися двома пальцями із середини посудини, а одним із зовнішньої сторони. Таку посудину називали «ринка з пальцями». Внизу вона була вужча, а зверху хоч на сантиметр ширша, щоб з неї легко виймалась бабка.

Горщики робили двох видів: «стовбуни» і «чеські горщики». «Стовбуни» – це високий стрункий горщик, а «чеський горщик» широкий і низький. Ширину він міг мати 20 см при висоті 12 см.

«Фалірчики» – це до семи штук маленьких риночок, з'єднаних між собою для випікання євреями «гугелів» (ритуальної їжі з тіста). Риночки

об'ємом до 400 г після виготовлення ставилися на дощечку і стояли до тих пір, поки не стануть твердими. Після цього їх на дощечці перекидали догори дном. Замішувалася рідка глина наполовину з піском і риночки в певній кількості (3-7) цією глиною зліплювалися до купи. Між риночками з боків давали перемички з цієї ж глини товщиною з палець. Перемички служили для з'єднання риночок. На гончарному крузі виготовлялася кругла пустотіла ручка і прикріплювалася до риночок, скріплених між собою перемичками. В пустотілу ручку жінки вставляли палицю, за допомогою якої фалірчик ставили у піч.

Деякий гончарний посуд мав «вуха» (ручки). На їх виготовлення ішла рідка глина, в яку давали більше піску, щоб ручка не відставала від корпусу посудини при висиханні і випалі. Вуха ліпили на гончарному крузі до свіжовиготовленого посуду. До горщиків вуха ліпилися тільки з вінчика і до тулуба, а у гладишках від шийки до тулуба. Для ринок на гончарному крузі виготовляли круглі пустотілі ручки. Великі покришки для накривання горщиків мали «вуха», а малі зверху мали виступ. Виготовлений посуд з гончарного круга зрізався сталевим дротиком довжиною до 30 см, до кінців якого були прив'язані ганчірки.

Гончарі для дітей робили різні цяцьки. Це були «свистунці», які формували вручну. Вони мали форму півника, курочки, палички, в які за допомогою палички або залізного штирка протикали дві дірочки.

Виготовлений і зрізаний з гончарного круга посуд знімався і ставився на дошки, довжина яких була 1,5-2 м, а ширина різна. Товщина дош-щок була була 2,5 см. Дошки лежали на лавках або дерев'яних «козлах». Посуд великих розмірів: горщики, миски, знімали з круга двома руками – «оберемком», щоб руки торкалися чотирьох сторін посудини. При цьому посуд не деформувався. Дощок, на які ставився посуд для просушування, у гончара було 30-40 штук. Чим більше було дощок, тим більше можна було виготовляти посуду. Дошки підвішувалися дротом до стелі майстерні або хати. Зимою їх з посудом ставили на піч, грубку або на козли, стелажі біля печі та грубки. Літом посуд сушили на підвір'ї, ставлячи його на дошки і за день він висихав. «Фалірчики» три дні сушили в теплому місці догори дном, а потім ставили на денце і сушили в прохолодному місці до повного висихання. Фалірчики ніколи не сушили на сонці, щоб не було тріщин. По кольору стінок посудин визначали сухість виробів. Сірий колір свідчив, що посуд сухий.

Робочий день гончара починався вдосвіта і закінчувався о 10 годині вечора. Працював круглий рік крім святкових днів. У темну пору дня гончарі працювали при 8 або 12 номерних гасових лампах, які підвішувалися дротом до стелі біля робочого місця. Гончар за день виготов-

ляв до 40 «штук» або 7 кіп «тягових» горщиків. Покришки рахувалися на копи. Гончар, який працював по найму в іншого гончара, за робочий день повинен був зробити 40 гончарних «штук». На одну «штуку» ішло від одного до п'яти гончарних виробів. Найбільше на штуку ішло п'ять «п'ятакових» посудин. Коли гончар працював на себе, то регулював свій робочий день на свій розсуд.

Гончарні вироби були недекоровані і декоровані. Орнаментували їх за допомогою коров'ячого рога, на кінці якого розжареним дротом пропікали дірку, в яку вставляли кусок гусячого пера довжиною три сантиметри та різної товщини. Діаметр гусячого пера залежав від того, яку ширину малюнка збиралися наносити на посуд. Суміш фарби, яку наносили із рога на вироби, за часів польської держави називали «червінь». На «червінь» ішов глей рожевого, червоного кольорів, яким жінки в хатах у ті часи мастили земляну підлогу. Копали глей на Новому місті в районі теперішнього паливного складу і так званого «свинячого» базару й під селом Слобідкою в урочищі Березина, над річкою Вілія.

Глей для оздоби мочили у воді і розмелювали на жорнах. Розмелену суміш розводили водою до певної густоти і заливали риночкою в коров'ячий ріг. Білий посуд розписували червоним глеєм, а сірі миски обливали всередині червоним глеєм, і це називалось «вибіляння» мисок. Коли вибіляння висихало, по ньому писали сумішшю меленої на жорнах глини, із якої виготовляли миски. Це називалось «біле писання», коли миска в середині була червоного кольору.

На вінчики мисок з внутрішньої сторони наносились два-три «пасочки» (лінії), а по дну – 3-4 концентричні «пасочки». По боках наносились хвилясті пасочки. Крім смуг на мисках ставили крапки або «черв'ячки». Горщики не розмальовували. «Баньки», виготовлені з світлої глини, декорувалися трьома-п'ятьма «пасочками» із перепаленої і розмеленої болотної залізної руди, і це називалось «описка». Пензлик для «описки» виготовляли із пір'я гусей, курей, висмикнутих із крил або хвоста. Описка виконувалася під час обертання посуду на гончарному крузі. Посуд після висихання на повітрі декорувався описком, а потім випалювався в горні. Розмальовувався лише той вид посуду, який не покривали поливою. Полив'яний посуд не декорувався.

Для виготовлення поливи використовувалися тільки гончарні жорна. На них також мололи глей. Жорна виготовляли гончарі із каменю вапняку. Круги були гладенькі. На жорнах, призначених для гончарних робіт, зерна ніколи не мололи. В багатьох гончарів були жорна, але не в усіх. Ті, хто не мав їх, ходили молоти суміш до сусідів гончарів. Для виготовлення поливи використовували свинець, який перепалювали. Для цього була

спеціальна дечка з грубого металу, яка ставилася на подвір'ї на цеглу, а під нею ропалювалися дрова. На дечку клали куски свинцю. Перепалений свинець мололи тільки на жорнах. Іноді жорна при розтиранні перепаленого свинцю крутили двоє чоловіків.

Сухий перепалений свинець, болотна руда, сурик, глей та глина на жорнах не перемелювалися, а перемелювалися тільки в мокрому густому стані. Дрібно перемелений перепалений свинець при змішуванні з водою спливав на верх, а крупний – осідав на дно. Розводили водою масу рідко. За часів Польської держави гончарі Острога поливу виготовляли із свинцевого сурика, який продавався у єврейських лавках-крамницях. Сурик був розфасований у паперові мішки вагою по 50 кг. Сурик мололи на жорнах і вже до подрібненого додавали рідку гончарну глину, з якої виробляли посуд та руду (будівельну) глину, якої йшла 1/3 частина від маси. Без рудої глини полива при використанні згоріла б. Розмелена і розведена полива називалася «глейт».

При виготовленні зеленої поливи використовували перепалений мідний дріт або стружку, попередньо перемоловши. На червону поливу ішла болотна руда, яку збирали по краях боліт. Руду перепалювали і мололи. Перепалену мідь і болотну руду додавали в сурик, маючи досвід у визначенні кольору поливи, який хотіли бачити на виробах. Білу поливу, виробляли із сурику, в яку добавляли руду і гончарну глину. Якщо в розмелений сурик давали менше залізної руди, то полива після випалювання була жовтого кольору, а коли додавали багато – то вона була коричнева і навіть чорна. Найбільше гончарі виготовляли поливи червоного кольору. Колір поливи підбирався експериментальним шляхом. Брався уламок черепка, вмочувався в поливу і випалювався в печі, плиті чи грубці.

Розмелений сурик або перепалений свинець з добавками міді чи залізної руди, рудої, гончарної глини розводили водою у великих череп'яних мисках на 1,5-2 відра місткістю. Суміш розмішувалась малою череп'яною риночкою. Густину суміші визначали тим, що обливали один горщик і дряпали по стінці нігтем, визначаючи товщину шару. Якщо шар був товстий, тоді в миску добавлялась вода і розмішувалася. Після розмішування встромляли пальця і визначали «на око» густину суміші. При випалюванні посуду грубий шар поливи розривав стінки.

Гончарні вироби держали над великою мискою, черпали горнятком поливу і, обертаючи виріб по колу, поливали його. Покритий поливою посуд ставили на землю. Коли назбирувалася потрібна кількість, тоді його ставили у горн і випалювали.

Найбільшим попитом серед населення користувалися миски, горщики поверхня яких зсередини була покрита білою поливою, а зовні – черво-

ною. Зеленою поливою найчастіше і в більшій кількості покривали підвазонники, «фалірчики», підставки на підвазонники, великі миски та ринки і горщики. Горщики і ринки завжди були засмалені і зелена полива для них найбільш підходила. Усі підвазонники були темнозеленого кольору. Червоною поливою покривалися зовні тільки баньки, гладишки, дзбанки на воду і сметану, слоїки на варення. Внутрішня поверхня покривалася білою поливою.

Висушений і частково покритий гончарний посуд випалювався у спеціальних печах. Гончарні горни мурувалися із червоної цегли, але більшість із сирої невипаленої цегли. Горн із цегли-сирцю служив довго і не так вигорав, як із випаленої цегли. Під час випалу посуду цегла-сирець у горні сплавлялася у суцільну масу і такий горн служив років 20. Інколи робили в горні незначний ремонт.

Горн мурували на власному городі гончарі за 20-30 м від будівель. Робилося це в протипожежних цілях. Горни були квадратної форми розміром 2×2 м. Це був найбільш поширений оптимальний розмір горна. Горн розміром 2×3 погано випалював посуд і на випал ішло багато дров. Висота горнів була до двох метрів. Товщина стінок мурувалася на півтори цеглини, а напівокругле склепіння викладали із цілих, але бракованих горщиків, а рідкше – з цегли. Зовнішні сторони горна з трьох сторін обшивали дошками або обаполами і засипали піском. Робилося це для того, щоб горна від високої температури не розірвало.

В місцях, де ґрунтові води залягали глибоко, горни вкопували в землю на глибину 1-2 м. В районі Нового міста всі горни стояли на поверхні ґрунту. Під горном палилася напівокругла піч довжиною на весь горн, або дві печі, розділені перегородкою. Склепіння печей називалося «сльоси», а в них були отвори – «люфти». Люфти були на відстані 30 см одна від одної і мали квадратну форму розміром 7×7 см. Черінь горна, на яку ставився посуд, була рівна і мала товщину не менше 30-40 см. Горн із середини був підмазаний глиною, щоб стінки були гладенькі. По гладеньких стінках краще ішло полум'я в середину горна, де стояв посуд. Дим із горна виходив із тильної сторони на висоті 80 см від ґрунту.

Висушений посуд завантажувався в горн через отвір, який мав 70 см ширини і 1 м 20 см висоти і називався «двері». «Двері» ніколи не замуровувалися. Під час випалу посуду їх насухо закладали бракованим посудом, щоб через отвори спостерігати за процесом випалу.

Горн, висушеним на повітрі посудом, закладав гончар, а дружина і діти подавали йому вироби. Гончар давав їм вказівки, який вид посуду і яких розмірів йому подавати. З часом, маючи досвід, дружини з дітьми без вказівок знали, коли і що подавати в горн. На дно горна ставили «почвірні»

горщики або гладишки. На них ставили «потрійні», а потім «подвійні» горщики і так по 2-3 шари закладали кожного виду посуду. На горшки ставили 2-3 макітри. Миски ставили тільки на верх стосу посудин.

Весь посуд в горні складався догори дном. Посуд малих розмірів ставився у більший. Іноді у великому горщику стояло 2-3 менших посудини. Підвазонники для випалу складалися від середини горна і до верху. У великі «штукові» підвазонники влазило 6 менших розмірів у такій послідовності: «восьмаковий», «подвійний», «потрійний», «почвірний», «п'ятаковий» і «шаговий».

Полив'яний посуд в горно теж ставився дном до верху. Внизу на дно горна клався посуд малих розмірів, а зверху більших. Верхня посудина ставилася одна на 2-3 посудини на третину своєї ширини, щоб зв'язати посуд на всю ширину горна. Полив'яний посуд теж вставлявся один в один, але слідкували, щоб стінки не приставали одна до одної. Полив'яний посуд за часів Польщі випалювали два рази. Перший раз випалювали неполив'яний посуд, а потім, коли він охолов, його покривали поливою і знову ставили в горн.

Палили горн сухими сосновими дровама довжиною 1 метр. Дрова кололи на шматки товщиною 7-10 см, але не більше 10 см. Чотири години в горні курілося 2-3 поліна, щоб поступово розігріти посуд. Потім протягом чотирьох годин в піч клали до п'яти оберемків дров, які займали половину висоти топки. Наступні чотири години топку на всю висоту закладали дровами. Коли палилася повна топка дров, то полум'я виходило назовні через «двері», закладені бракованими посудинами.

Дрова для випалювання гончарної посуди за часів польської влади купували у євреїв, які заготовляли їх на ділянках лісу в селі Новомалин, хуторі Подобанка, в урочищі Бір та інших селах та урочищах. Євреї наймали в селах дядьків з кіньми, вантажили на вози дрова і розвозили гончарам. Коли гончар за привезені дрова одразу ж розраховувався, то платив за складометр 8 злотих. А через пару днів, за «почекання», ціна складометра зростала до 10 злотих.

На хуру вміщалося 2 складометри дров, а взимку на сані запряжені парою коней, – 3. На один випал горна розміром 2×2 м потрібно було 5 складометрів дров, а сирих могло піти і 8, але сирими ніхто не палив.

У гончара завжди на подвір'ї було десять складометрів дров, а коли вони закінчувалися, то їх замовляли у євреїв, які жили в Острозі, а ліс заготовляли на околицях сусідніх сіл. Свої горни гончарі розпалювали в будь-який час доби, а на випал посуду ішло не менше 12 годин.

За часів Польщі кожен свій розпал горна гончарі реєстрували в стражниці (прикордонну заставу) і пожежнуій частині міста. Стражниця в ті

часи була на Новому місті. Під час реєстрації записувалося: о котрій годині доби почнеться випал посуду, ким буде здійснюватися і за якою адресою.

В горні через отвори між закладеними горщиками в «дверах» спостерігали за процесом випалу. Дивилися, чи доходить полум'я із топки до склепіння горна, якого кольору посуд. Вкінці випалу посуд в середині горна був червоний як жар. Коли горщики ставали червоні, тоді було видно, що полива на горщиках, як говорили гончарі, «пливе». Коли «глейт» плив, то було видно, якого він кольору.

Під час випалювання полив'яного посуду через отвір встромляли в середину горна скалку дров товщиною 2×2 см і та загорялася. Під час горіння скалки спостерігали, яка поверхня посуду – в «прищах» чи гладенька. Якісно випалені посудини були гладенькі, а коли на посуді були «прищі» то це свідчило, що в горні недостатня температура для плавлення поливи. Після спостереження підвищували в горні температуру.

Після закінчення випалювання посуду з топки горна вигрібали головешки і жар, щоб в горно не зайшов дим. Від диму посуд коптився і втрачав товарний вигляд. Охолоджувався горн в теплу пору року через добу, а в холодну – за півдня. Випалений посуд вибирали з горна в світлу пору доби, сортували і складали в хліві. Браковані посудини складали окремо, а потім дешево продавали. Побитий посуд за часів польської влади закопували на власних городах на глибину 80-100 см. Інколи гончарні вироби закуповувались євреями у гончара партіями, і посуд прямо з горна перекладали на вози замовника, запряжені парою коней.

В період, коли в горні не випалювався посуд, його накривали листами бляхи яка була збита у щити. Робилося це для того, щоб всередину горна не потрапляв дощ чи сніг. Коли снігом завівало горна, то його вимітали.

Були часи, коли гончарі продавали невипалений посуд гончарам Нового міста. Робили це лише ті гончарі у яких не було власного горна і які тільки виготовляли «шагові» горщики. Чим менший був горщик, тим важче було його виготовити. На малі горщики, а також на покришки і миски потрібно було багато місця. Для їх просушки на підставки ішло до 50 дощок. Під час сушіння, випалювання частина посуду руйнувалася з різних причин, а їх було до десятка. Так, коли сирого горщика з товстим дном поставити на сонці для просушування, то він тріскав. Коли сухий посуд переносився і вдарявся один об другий, то під час випалу у місці удару були тріщини. Коли в горн загружали сируваті посудини, щоб уникнути їх тріскання, горн годину обкурювали. Тріскали стінки посуду, коли в горні різко піднімали температуру. Щоб цього уникнути, в горні температура підіймалася поступово. Грубий шар поливи під час випалу рвав

горщики. Коли полив'яний посуд вибраний з горна після випалювання, на полив'яній поверхні мав «прищі», то такий посуд гончарі не продавали. Посуд цей був недопалений і отруйний тому, що свинець із поливи переходив у страву, яку в ньому варили. В такому посуді не можна було зберігати харчові продукти. «Фалірчики» не можна було сушити на сонці. Від сонячних променів вони тріскали, і тому їх завжди сушили в тіні.

Типи і місткість посуду, який виготовлявся гончарами, був досить широкий. Розглянемо детально кожний тип. Найбільшу кількість виробів становили горщики, які були двох типів: «стовбули» і «чеські». «Стовбул» – це високий стрункий горщик. Виготовляли їх, в основному, для євреїв. Місткістю горщики були «шагові», «п'ятакові», «почвірні», «потрійні» і за формою однакові. Зовні їх від вінчика до половини тулуба покривали зеленою поливою. До дна їх ніколи не поливали. Внутрішня поверхня цих горщиків обов'язково була покрита жовтою або зеленою поливою. Полив'яні горшки євреї використовували для приготування страв на Пасху та по суботах. Неполив'яні горщики євреї купляли у гончарів із села Вілія теперішнього Острозького району.

Денце кожного горщика мало по діаметру виступ, який звався «копитець». Копитець служив для того, щоб горщика було зручно брати під час покриття його поливою, при ставленні у горн для випалювання. Такі виступи – «копитця» були у всіх видів посуду, крім мисок.

«Чеський горщик» – це низька куляста присадкувата посудина. Цей тип горщиків мав широкі вінця і широке дно. Діаметр тулуба посудини міг мати 20 см, а висота 10-12 см. Цей тип посуду покривали поливою зовні і з середини. Чехи і «переселенці» (українське населення, примусово вивезене з території Польщі) використовували горщики такого типу для відстоювання в ньому молока. З широкої горловини було легко ложкою збирати сметану. В гладишках чехи молоко не відстоювали, а тільки українське населення.

За місткістю горщики були таких типів: «шагові» – 1 л, «почвірні» – 2 л, «потрійні» – 3 л, «подвійні» – 5 л, «восьмакові» – 1,5 відра, «черіньові» – 2 відра (20 літрів). В часи Польської держави, як на Заході України говориться, «при Польщі», гончарі на Новому місті найбільше виготовляли «подвійних» і «потрійних» горщиків, у яких варили їжу. Багато виготовлялося і «черіньових». В «черіньових» горщиках варили свиням їжу, зберігали ллянку.

Після горщиків, за кількістю, друге місце займали миски. Для маленьких дітей гончарі виготовляли мисочки місткістю до 0,5 л. Далі були: «шагова» миска – 0,5 л , «п'ятакова» – 1 л, «почвірня» – 2 л, «потрійна» – 3 л, «подвійні» – 5 л, «восьмакова» – 1,5 відра, «штукова» – 2 (20 літрів). Виготовлялися миски 10 літрові, які служили для умивання рук і облич-

чя, ніг. У великих мисках місили тісто на пироги і складали вже спечені, зберігали в них борошно і зерно. Миски були з прямим вертикальним вінчиком і розлогі. Найбільше виготовляли мисок з прямими вінчиками.

У кожній хаті українця своєрідним декором приміщення є вазони. Для вирощування кімнатних рослин гончарами виготовлялися спеціальні посудини – «підвазонники», які були «шагові», «п'ятакові», «почвірні», «потрійні», «восьмакові», «штукові». Цей вид посуду був стрункий, із трохи розширеним вгорі тулубом і обов'язково у денці мав отвір. Покривався цей вид посуду тільки темно-зеленою поливою. Підвазонники ставили на підставки – це широкі мілкі блюда різного діаметру.

В асортименті гончарних виробів були макітри, глечики, гладишки, баньки, ринки. У гладенках, глечиках, баньках були петельчасті ручки, а в ринках – круглі, пустотілі, виготовлені на гончарному крузі.

Для випікання бабок на Пасху у гончарів можна було придбати «ринку з пальцями». Це звичайної форми ринки, які по боках мали вертикальні канавки відтягнуті пальцевим вдавленням. Для освячення Пасхи в церкві її випікали у шагових посудинах. Були «ринки з пальцями» «п'ятакові», «почвірні», «потрійні», «подвійні».

Під час сільськогосподарських робіт робітникам у поле їжу носили у горнятах-«двійниках». Це два горщики, з'єднані між собою дуговидною ручкою, а по боках – двома перемичками. Збоку між горщиками приліплювалася сільничка без кришки. Накривали горщики-двійнята дерев'яною кришкою.

Для євреїв гончарі виготовляли спеціальний посуд «фалірчики», який складався від 2 до 7 риночок, з'єднаних між собою. У фалірчика була кругла пустотіла ручка, як у ринок.

В асортименті гончарних виробів були бокали, чашечки, чарки, які служили для пиття води, молока, пива, горілки.

За часів Польщі та після Другої світової війни на базарах великий попит був на дитячі іграшки, горщечки, горщики-двійнята, мисочки, глечики, підвазонники, стопочки об'ємом 50-100 грамів. Виготовляли коники, ляльки. Популярні були серед хлопчиків свистунці у вигляді півників, курочок, трубочок. Ці вироби продавалися у містах на базарах та розвозилися по селах. Для накопичення монет виготовлялися посудини круглої форми з вузьким отвором, півники висотою 15-20 см та баньки подібні тим, які виготовляли для води. У вузькій горловині баньки був вузький проріз на монетку.

Люльок для куріння тютюну гончарі на Новому місті не виготовляли.

Серед гончарів була своя система рахунку гончарних виробів та об'єму посудин. На гончарну «штуку» рахували горщики, миски, рин-

ки, макітри, підвазонники, гладишки, збанки, баньки. На «штуку» ішло «п'яткових» виробів – 5 штук, «почвірних» – 4 штуки, «потрійних» – 3 штуки, «подвійних» – 2 штуки, «восьмакових» – 1,5 (півтори) шт., «штукова» – 1 на «штуку». «Штука» – мала не однаковий літраж, а це була одиниця рахування глиняних виробів при виготовленні і при продажі. «Шагові» вироби (горщики, миски та інші вироби), а також покришки рахували на копи. На гончарну «сотку» ішло 100 гончарних «штук». При оптовій закупівлі гончарних виробів у гончара єврей брав на воза, запряженого парою коней, «сотку», а на воза з одним конем – «півсотки». Найбільше на воза брали гончарних виробів «сотку» і 20 «штук».

Випалений гончарний посуд гончарі збували оптом євреям-перекупникам, які за виробами приїжджали самі і вантажили посуд біля горна на вози. В часи Польської держави в Острозі було три євреї, які партіями скуповували гончарні вироби. Маючи 2-3 пари коней, вони наймали фурманів серед українських чоловіків та розвозили посуд по містах: Рівне, Дубно, Здолбунів; містечках: Гоща, Мізоч, Варковичі. В цих містах у них були власні крамнички, де продавався гончарний посуд з Острога. Здавали посуд в магазини євреїв міст: Рівне, Дубно, Мізоч, Здолбунів. На базарах євреї гончарний посуд з возів ніколи не продавали, а тільки в лавках. Закуплений євреями оптом посуд в крамницях коштував дешевше, ніж ці вироби продавалися гончарами на базарах з возів.

Гончарний посуд євреями і гончарами возився на продаж тільки возами «драбиняками» довжиною 4 м. Гончарні вироби на возі пакувалися соломою тільки гончарами. Інші члени сім'ї підносили посуд, солому. Найретельніше гончар пакував вінчики посудин. На дно воза клалися горщики і гладишки малих розмірів. Зверху на віз пакували миски, ринки, макітри, підвазонники. У більші посудини при пакуванні вкладали менших розмірів. Весь посуд пакувався на возі тільки лежачи на боку. При пакуванні посуду стінки драбиняка були обставлені дошками товщиною один сантиметр для того, щоб посуд не випадав крізь драбини і щоб не витрушувалася солома. Паковані вироби на возі викладалися округло, а спереду воза залишали місце для фурмана. Запаковані на возі вироби покривалися зверху солом'яними матами товщиною 5 см і довжиною 2 м. На покриття воза ішло три мати, які шнурувалися «вужиськом» (грубою конопляною мотузкою) через 2-3 щаблі зверху вниз від задка до передка воза. Щоб посуд не трусився на возі під час їзди, його шнурували щільно. Не зашнурований щільно посуд в дорозі бився. Випалені гончарні вироби не були важкі. Загружений посудом чотирьохметровий драбиняк мав вагу до 60 пудів і возили його тільки парою коней. За часів Польщі на кожну хуру гончара, і не тільки його, на драбині збоку підвішували дерев'яну

табличку, на якій була домашня адреса перевізника. За порушення цієї вимоги фурманів штрафували.

Наприклад, на базар Сергій Симонович їздив майже кожного тижня. З собою в дорогу брав сина Сергія з 9 років і до 21, а сина Костю брав рідше. З дружиною посуд на базар не возив. Сини допомагали батькові на базарах виймати з воза посуд, слідкували, щоб посуд не вкрали, годували і поїли коней, допомагали пакувати непродані вироби.

Як уже згадувалося, гончарі з Нового міста їздили на базари міст Рівного, Здолбунова, Дубна, Гощі, Мізоча, Варковичів. Свої вироби продавали в містах і містечках тільки за гроші. Непроданий товар возили по селах і міняли на будь-яке зерно, брали лянку, насінн'я конопель, квасолю, сушені яблука та груші. Міняли на полотно, борошно і, навіть, на хліб. Брали картоплю в такій пропорції – за горщик брали два горщики картоплі, яку в нього насипав покупець. У вибрану покупцем посудину по край вінця насипалося будь-яке зерно і висипалося в мішок гончара. Після цього посудина залишалася у покупця.

Їзда на базари в гончарів забирала багато часу. Наприклад, до Варковичів з Острога треба було їхати добу. Іноді гончарі їздили і вночі, але така поїздка була важкою, тому старалися в якомусь селі переночувати. За ночліг і харчі з людьми, у яких просилися на ніч, розраховувалися тільки посудом. Харчів у дорогу гончарі з собою не брали, а купляли гарячу їжу на базарах у корчмі, а частіше їли в сухом'ятку. Пашу для коней брали з собою або вимінювали за посуд.

На базари гончарі групами не їздили, а тільки поодинці. Кожний гончар шукав де кращий базар, де більший попит і на які вироби. За часів Польщі кожний приїзд гончара додому в нічну пору повинен був реєструватись його дружиною в прикордонній стражниці, яка була на Новому місті. Дружини гончарів повідомляли прикордонників, що їхній чоловік, називалося повне прізвище, цієї ночі буде повертатися додому. Такі повідомлення реєструвалися, а коли реєстрації не було, то прикордонники гончара вночі на Нове місто не пускали, і тому доводилося шукати нічліг в Острозі. Зимою гончарний посуд на базари возили саньми-«підсанками».

З приходом «перших совєтів», як говорилося на Західній Україні, з 1939 по 1941 рік попит на гончарний посуд в нашому краї був досить великий. Перед приходом німців у 1941 році євреї купляли у гончарів посуд великими партіями і перепродували в тих містах, що і в часи польської окупації. З 1941 по 1944 рік, в часи Другої світової війни гончарі свої вироби продавали в Острозі, а також в інших містах і селах. В цей період за посуд брали рівненськими карбованцями, німецькими марками і міняли на все, що давали взамін.

В цій статті варто більше уваги приділити формуванню серед населення попиту на гончарні вироби. Як уже згадувалося вище, гончарі з Нового міста за гончарним кругом працювали протягом року. Але, залежно від пори року, мінявся попит на асортимент і кількість гончарних виробів. Наприклад, перед Різдвяними святами гончарі не могли «настарчити» всім бажаючим горщиків на кутю різних розмірів, мисок та макітер. Кожна господиня хати перед Різдвом Христовим купляла на кутю нового горщика, макітру і миску. Такі покупки були обов'язковими для кожної православної сім'ї.

На Пасху господині випікали бабки в спеціальних «ринках з пальцями». Випечені в них бабки на своїх боках мали вертикальні випуклі реберця. Цей вид посуду мав попит на базарах і розкуповувався у великій кількості тільки перед Пасхою.

Перед єврейською Пасхою гончарі виготовляли горщики-«стовбуни» різної величини. Користувалися цим посудом євреї також по суботах і неділях. Для приготування їжі у будні дні був інший посуд. Цікавим видом посудин є ритуальний посуд – «фалірчик» для випікання «гугелів». Як уже згадувалося, цей вид посуду складався із серії риночок. «Фалірчик» кожна єврейська сім'я замовляла у гончара за декілька тижнів перед святом на стільки риночок, скільки душ було в сім'ї. В цих риночках випікали розтовчену в ступці «мацу» – прісне тісто. З розтовченої маци пекли «гугелі» і кожний єврей в сім'ї з'їдав її із своєї риночки.

Цілий рік серед населення великим попитом користувалися круглі «чеські» горщики різної величини. Це був наймасовіший виріб гончарів з Нового міста. Особливо він був популярний в чеських колоніях, а у післявоєнні роки й у «переселенців» – людей, примусово переселених на територію СРСР з Польщі, Чехії. Чехи з колоній Урвенна, Залісся, Миротин та інших сіл спеціально замовляли низькі, з широкими вінцями горщики. Розраховувалися за цей посуд грішми або зерном. Любили чехи великі широкі ринки та макітри, в яких теж тримали молоко для скисання.

Навесні і влітку масовим виробом у гончарів були гладишки для зберігання молока, які були популярні серед українського населення. За кількістю вони були на другому місці після горщиків. В теплу пору року у використанні були макітри та підвазонники. Перед весіллям у гончарів закуповували багато «п'ятакових» мисок, в яких ставили на столи холодець та закуску. Ці миски були глибокі, з прямими вінцями. Тарілки з широкими розлогими вінцями на Новому містечку виготовляв тільки Симонович Петро Сергійович з 1948 року. До 1948 року їх ніхто з гончарів не робив. Виготовлялися вони, в основному, на замовлення і рідко для базару.

Щоб здобути професію гончара, потрібно було в часи Польщі учитися три роки. На виготовлений учнями посуд дивилися досвідчені гончарі і оцінювали роботу. Після цього давали дозвіл займатися гончарством самостійно або працювати у гончарів по-найму. В роки Польщі гончарів поляки не вважали майстрами, бо ті жили бідно і гірко працювали. Їх презирливо називали «гомновозами». Старі гончарі мали невеликі ділянки землі і працювали на ній. Тримали, в основному, по дві корови, але не більше тому, що на Новому місті було мало випасів і сінокосів.

Гончарі з Нового міста свої вироби могли відрізнити від посуду десятків гончарів.

Щоб займатись гончарством в роки Польщі і за радянської влади потрібно було брати патент і платити податки. «Перші совєти» обклали гончарів Нового міста у 1939 році податком і змусили брати патенти. Хто з гончарів в той час був малограмотний або безграмотний – то їх заставляли ходити у вечірню школу. В той час патент надавали на півроку і на рік за невелику плату. Кожного року патенти поновлювали у фінансовому відділі м. Острога.

Після Другої світової війни до 1954 року в Острозі працювали гончарі-одноосібники. У 1954 році в місті був організований промисловий комбінат, куди на роботу влаштувалася частина гончарів. Гончарі-одноосібники у післявоєнні роки обкладалися великими податками і гончарувати стало економічно не вигідно. Так у 1957 році одноосібник гончар Симонович Петро Сергійович був обкладений податком в 10000 тисяч карбованців. За те, що був бездітний, то платив ще 800 карбованців. Після чотирьох місяців одноосібної роботи, в квітні 1957 року здав патент і пішов працювати у промкомбінат.

Збираючи матеріали про гончарство в Острозі, я поцікавився, де ще були гончарні осередки в нашому краї навколо Острога. В селі Дорогощі, тодішнього Плужнянського району, гончарі з глею робили червоні горщики, макітри. Село Вілія було осередком гончарства в нашому краї, де виробляли білий і полив'яний посуд. Посуд гончарі з Вілії збували, в основному, в містечку Шумськ, а після війни на базарах міст Рівне, Здолбунів, Мізоч. В селі Ступне, теперішнього Здолбунівського району, вироблявся чорний димлений посуд. Займався цим ремеслом один гончар низького зросту з бородою, який мав більше 50 років. Працювали гончарі в селах Ходаки і Сураж теперішнього Шумського району Тернопільської області.

Зі спогадів гончарів вдалося скласти список майстрів, які жили і працювали в районі Нового міста до кінця 1950-х років.

В урочищі Гончарі жило найбільше гончарів, серед яких були цілі династії: Борчаковський Іван (1911-?), Борчаковський Ананій Іванович

(1907-1992), Борчаковський Федір Ананійович (1911-1986), Борчаковський Григорій Ананійович (1916-1989), Борчаковський Роман Ананійович (1917-1945), Борчаковський Віктор Ананійович (1921). Ветерлецький Корній, Ветерлецький Олександр (Олексій?), Виніченко Павло, Гевінський Григорій, Зубчук Василь Андронович, Малецький, Малецький Володимир, Міліченко Павло Єфремович, Остра Леоніда (Льоня), сини Острий Санько (Олександр), Острий Петро, Прокопов, Перепилиця Клим, Перепилиця Клим, Перепилиця Ананій Климович (1907-1966), Равський Андрон, Симонович Христя, Симонович Ананій, Симонович Сергій Ананійович (1890-?), Симонович Костянтин Сергійович (1927-?), Симонович Петро Сергійович (1933-?), Симонович Лука, Симонович Мунько Лукович, Симонович Модест Лукович, Симонович Юрій Модестович, Ситнік Іван Степанович, Талащук Федос, Талащук Олександр, Ярмолюк Григорій, Ярмолюк Іван Григорович (1894-1968), Ярмолюк Анісій Іванович (1921-1980).

Гончарі з урочища Участки: Коріньовський Григорій, Коріньовський Іван, Коріньовський Мефодій, Каліновський Петро, Фищук Григорій, Ярмолюк Мефодій.

Гончарі, які жили поблизу кладовища: Симонович Леонід, Симонович Леонід Леонідович.

В урочищі Красностав жив гончар Коріньовський.

В кінці червня 1941 року м. Острог було окуповане військами Німеччини та її союзниками. Частина гончарів була демобілізована на фронт, але гончарний промисел існував в місті і у воєнні роки. Попит на гончарні вироби був постійний.

В січні 1944 року радянські війська увійшли в місто Острог. Почали керувати органи радянської влади, а в місті стояло декілька військових гарнізонів. В їдальнях військових частин не вистачало мисок. Серед солдатів виявилися гончарі, які налагодили контакт з гончарами з Нового міста. На обійсті Ярмолюка Івана солдати виробляли і випалювали миски, горщики, макітри. Миски ішли у військові їдальні, а горщики і макітри солдати продавали на міському ринку. Співпраця солдатів з гончарами Острога тривала більше року. Після війни побут у військових частинах Острога налагодився і потреба у гончарних мисках відпала.

У 1954 році місцевий гончар Ситнік Іван Степанович в пустій хаті свого батька організував артіль гончарів. В роки Польщі І. С. Ситнік гончарував у селі Сураж теперішнього Шумського району Тернопільської області. В артілі працював Зубчук Василь Андронович та Перепелиця Ананій.

У 1957 році в артіль прийшли гончарі: Борчаковський Віктор, Бор-

чаковський Федір, Гострий Петро, Мартинюк Микола, брати Симонович Петро та Симонович Костянтин, Симонович Юрій, Ярмолюк Анісій з села Дорогоща Плужнянського району. В артілі у кожного гончара був свій круг, а горн – один на всіх, розміром 2×2 м. В перші роки в артілі виготовляли всі види гончарного посуду. Свої вироби збували у містах Острозі, Здолбунові і Ровно. Здавали їх у крамниці і у так зване «зелене господарство», де вирощували квіти, саджанці дерев.

У 1962 році артіль гончарів з Нового міста перевели на вулицю Бельмаж. Першим директором артілі був Богдан Систалюк. Крім посуду, в артілі виробляли кахлі. Проіснувала артіль гончарів в Острозі до початку 1990-х років. З розпадом Радянського Союзу промислова артіль з гончарним цехом перестала існувати.

Свій внесок у вивчення гончарства Острога зробив український мистецтвознавець, доктор мистецтвознавства Лащук Юрій Пилипович, уродженець села Липки теперішнього Гощанського району Рівненської області. Закінчив у 1953 році Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва. У 1962-1975 рр. викладав у цьому ж інституті. Автор праць з питань українського народного декоративного та ужиткового мистецтва, в яких відображено західні і східні регіони Поділля. Співавтор колективних праць «Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва» (1969), «Історія українського мистецтва» (т. 2, 4, 1967-1970).

Лащук Ю. П. у 1990-х роках брав активну участь у краєзнавчих конференціях «Острог на порозі 900-річчя», на яких ми й познайомилися з науковцем. Дізнавшись, що ми цікавимося і збираємо матеріали про гончарство нашого краю, він передав нам копію своїх польових записів, зроблених в м. Острозі.

ДОДАТОК

Запис, зроблений Ю. П. Лащуком в 1959 році. Острог (Нове місто)

Дані отримані від Ярмолюка Івана Григоровича – 1892 р. н., з династії гончарів. Остріг, вул. Леніна, 63.

Кількість гончарів

	перед 1914 р.	перед 1939 р.	тепер
Сіянці	–	2-3	
Дорогоща	?	?	3
Мощаниця були орні	8		
Нове місто	30	25	9/4+5/
Слобідка	10?	?	?

На Новому місті у 1889 р. було 22 гончарі. Їм виділено місце на межах міста. Раніше тут не було гончарства. Воно прибуло із Слобідки (?). Прадід Ярмолюка переїхав із Слобідки. Чорного посуду «не робили зроду». Дід ще не вмів поливати, був «простим гончаром». Поливали «ліпний посуд для міста». Батько Ярмолюк Григорій Федорович (1867-1937) вже поливав.

Роблять все.

Половина майстрів працює не в хаті, а в окремій майстерні. Кожен має свій горен. Гончарували переважно безземельні.

Брали в науку учнів, які помагали і вчили 3 роки.

Колись робило 2 жінки, які навчилися у батька, а чоловік був шевцем, рибалкою тощо, то вдовиці.

Тепер в цеху Промкомбінату робить 5 майстрів.

Райони збуту: Рівне, Клевань, Тучин, Гоща, Межиріч, Костопіль, Березне, Мізоч, Здолбунів, Славута, Заслав (Ізяслав).

За Польщі видавали дипломи на право роботи та відкривати власне гончарське підприємство в місті.

Технологія.

«Глина настояща» – до неї трішки додається піску. Беруть її у Вельбівному – 4 км від Острога, на глибині 7-9 метрів, або копається на схилі горба.

Пласт товщиною 70-100 см.

Нині глину продає колгосп. Є спеціальна людина, яка копає глину та продає її.

Добувають глину шахтним способом «б'є киркою із-за плеча сидячи в ямі». Викопану глину скидають в яму – «гору» вимовляють дзвінко, як в слові «грунт», «ганок» поливають водою і ріжуть заступом – «різуном» – дерев'яна лопата обкована залізом, широка.

Далі збивають глину «довбнею» в «кулю», стружуть «стругом», дротом не пересікають.

Стружуть 3-4 рази.

З глини «рве грудки».

«Круг» складається з веретена, вершняка, «спідняка». Веретена дерев'яні, закінчені металевими «шипами», закінчений сталевими «шпинями». «Шпинь» спирається на «порплицю» – сталеву або краще «камінь». До лави тримає «ручка».

На лаві стоїть «мачка».

Ліплення вручну та шпицевого круга – «заведенції не було».

Робили «люльки», «свистуни», «медведки», а також іграшкові горняточка-«близнючки».

Сушать на «дошках», які кладуть на «п'ятра».

Жорна – на них мололи складники поливи. Поливо купляли за Польщі по ціні 15 злотих за 16 кілограмів.

Вироби малюють «опискою» – камінь, який перепалюють, б'ють дрібно, мелять на жорнах.

Малюють курячим пером та «щіточкою». Прикрашають також предмети відтисканням коліщатком – і колись, і тепер.

Колись палили раз, потім обливали поливом і випалювали вдруге. Тепер поливають сире і поливають всього один раз.

Частина горна («горен»): «пограбиця» і чорнова частина «балган». З погребниці починається «пічка», «козел, 2 «сльосі», черінь, люхти (всі однієї величини), стіни, клубук, поріг (вікно). Горен з цегли, клубук з горщиків. Збоку горно обкладали дошками – «цебрування горна». Зверху горна є накривка з дощок – «плита», крита драницями. Нею закривають горен, коли не палять.

При випалі здіймається.

Горен за конструкцією за пам'яті сучасників не змінився, лише дещо зменшився. Горен служить 30-50 років. Сльоси виводить з вогнетривкої цегли, «огнеупорка», маленького формату звуть «ніпорка» (очевидно «огнеупорка»).

Палять дровима 6-10 годин. Перших 5 годин – «кур», потім – «вогонь».

Види виробництва:

Плити на селах поширилися в XX ст. проте варисті печі не виходять з ужитку.

«Горщики» поділяються:

«стаканне горнятко» – 0,5 л; «п'ятачок» – 1 л; «почвірне» – 2 л; «потрійне» – 3 л; «подвійне» – 4 л; «осьмакові» – 5 л; «штукові» – на відро.

Частина горщика: денце, унтур, пучок, вінця, вухо.

Покришки мають і вухо і «пуп» – «пупок».

Роблять також близнюки.

Миски: всі однієї форми. Миски стоять у «посуднику». Миска на 1 літр – «п'ятакові», на 2 літри – «почвірна», великі миски – «відрові».

Макітри: за розміром поділяються як і горшки, а також є штукові макітри, макітри без вуха.

Ринки з вухами, нижчі від макітри, колись мали ніжки, мають держак, який звуть «ручка» або «туліка». Відомі великі ринки як ночовки – «поросятники». Хліб на Пасху печуть в «формах».

Гладишки – мають вухо і «шию». Без вух роблять в Мощаниці коло Мізоча. «Збанок» має шийку з дзьобиком, який проходить через цілу висоту шийки. Теж у глечика.

Роблять «слоїки» на мед і повидла.

«Баньки» менші і більші.

Нічники або «уринали».

«Вазони, вазонки: «малі» і «підставки» до них.

Роблять «кормушки» для бджіл. Висота 117, дно – 117, в верх, отвір – 166. Кормушка має всередині ручку з діркою. На неї надягають поплавок з великою діркою. Поплавок має багато малих дірок, щоб бджоли їли і не потопали в поживі.

Колись робили «миски на вулик» – коли ще вулики мали форму колоди. Черепиці ніколи не робили, лише труби для заводів.

Сезон: На Різдво свіжі нові миска і горщечок. Жиди (євреї. – О. Р.) на Песах беруть завжди.

Прикраси:

«Посочок», «кривулька», писав «кривульками».

«Капочка» (на макітрі) та цяпки.

Перед 1914 р. полив'яні миски малювали зеленою, жовтою, червоними фарбами. Створювали карпів, щупаків.

Тепер розписують по сирому червоною глиною ріжком – «виписують рогом». Тепер в артілі роблять неполив'яні миски і малюють червоною фарбою.

Колір глини – майже білий.

Кажуть і «полив'яний» і «поливаний».

Найкращі майстри Симонович Лука (1868-1939), Симонович Леонід (1878-1943), Калиновський Петро (1881-1942). Ярмолюк Онисій Іванович (1921), Борчаковський Федір (1908).

В артілі тепер найкращі майстри Зубчук Василь – 1907 р.

Перепилиця Онаній – 1909 р.

На молоко посудина зветься «гладишка».

Література

1. Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 5.
2. Там само. – С. 7.
3. Там само. – С. 111.
4. Там само. – С. 111.
5. Там само. – С. 120.
6. Там само. – С. 209.
7. Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 1. – С. 181-182. Пура Я. Край наш у назвах. – Рівне, 2002. – С. 4.
8. Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1975. – Т. 3. – С. 118-119. Прищепа Б. А. Позіховський О. Л. Романчук О. М. Чекурков В. С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської

обл. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 262-265.

9. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 76, 194.

10. Там само. – С. 195.

11. Там само. – С. 335.

12. Там само. – С. 365.

13. Там само. – С. 366.

14. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. Радзимінських, 130 / І, 1.

15. Osiadłość miasta Ostroga Anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – T. 7. – S. 191.

16. Ibidem. – S. 192.

17. Записи автора від 23 квітня, 14 травня, 8-9 червня 1994 року в місті Острозі (Нове місто), вул. Комуністична, від Симоновича Петра Сергійовича (1933-?).

18. Запис автора від 14 червня 1994 року в місті Острозі (Нове місто), вул. Комуністична, від Симоновича Костянтина Сергійовича (1927-?).

19. Запис автора від 28 червня 1994 року в місті Острозі (Нове місто), вул. Комуністична, від Борчаковського Віктора Ананійовича (1921-?).

20. Романчук О. Були у Вельбівному шахтарі // Життя і слово. – 1995. – № 66. – 2 вересня. – С. 3.

21. Там само.

22. Там само.

Ольга РУЙ

1917-1918 роки в спогадах острожанина Сергія Мілієвича Рафальського (1896-1931)

Народився Сергій Мілієвич у 1896 році. Навчався в Острозькій гімназії. Його батько о. Мілій Рафальський був довгий час настоятелем Свято-Воскресенської церкви, що в м. Острозі на Новому Містечку. Отець Мілій, який був тут священиком до 1935 року, залишив після себе добрі спогади у парафіян. Був він одиноким. Дружина і дочка померли, певний час жив з сином Сергієм. В 1914 р. Сергій закінчив Острозьку гімназію, вступив до Петербурзького університету, де його застала війна і революція. Роки громадянської війни провів з батьком в Острозі. Вже в еміграції в Парижі написав спогади «Що було і чого не було» (Лондон, 1984). Вони значно відрізняються від спогадів політичних діячів: О. Ф. Керенського, Л. Д. Трубецького, П. Н. Мілюкова, А. І. Денікіна, гр. Ігнатьєва. Всі ці діячі свідомо чи несвідомо в першу чергу стараються виправдатись «перед лицем історії». Вони описують життя країни, життя епохи, але не як життя громадянина, обивателя, в них ви не відчуєте атмосфери, в якій довелося в той час жити сучасникам, простим людям.

С. М. Рафальський не партійний вожак, не політичний діяч, а свідок подій, які переживало місто, його знайомі, його родина, а тому в його спогадах відчувається дух епохи, саме життя. Ми бачимо як ті чи інші історичні події сприймалися рядовими сучасниками.

Половина спогадів присвячена подіям безкровного лютого 1917 р. в Петербурзі, Києву перших місяців пролетарського Жовтня, але для нас найбільш важливі події, які відбувалися в Острозі. Тільки один раз названо наше місто, але, описуючи географічне положення («тихе волинське містечко 12 км від залізниці»), згадуючи знайомі нам прізвища, ясно, що події відбуваються в нашому місті.

А бачило наше місто загони гетьмана Скоропадського. Чубатих петлюрівців, перших червоноармійців, знову петлюрівців, польських кавалеристів, німецьких ландштурмовиків, знову совітників, знову ж німців – вже Третього Рейху і вже надовго більшовиків.

Ось що розповідає Сергій Мілієвич Рафальський: *1914 р., рік в якому я закінчив Острозьку гімназію. В мій час навчання серед гімназистів панувала атмосфера битової свободи і, не дивлячись на те, що молоді хлопці мали різні політичні погляди, були різного віросповідання і соціального походження,але вірили один одному, поважали думку іншого, тому не було серед нас донощиків, аморальних особистостей. Минули*

напружені дні екзаменів, настав випускний вечір, на який були запрошені всі викладачі, крім, математика, якого вважали несправедливо придирливим. Із солідарності не прийшли всі викладачі, крім, молодого історика. Після балу в місцевому клубі була товариська вечеря, де гості і молодь веселились, вилазили на дерева, куди їм подавали каву з лікером, а Гриша Френкель їхав додому на 5-ти візках: на одному – студентська шапка, на другому – піджак, на третьому – жилет, на четвертому – пантофлі, на п'ятому – він сам. Але в той час молодь уміла веселитись, не роблячи нікому шкоди: не писала дурниць на стінах, не розбивала вітрин магазинів.

Я вирішив вступити на юридичний факультет Петербурзького університету. Велике враження справило на мене місто з його архітектурними ансамблями, чорною водою Неви, студентське життя. Як і в гімназії мої товариші були різними за складом, поглядами, але всіх нас об'єднувала думка, що ми обов'язково повинні щось корисне зробити для свого народу, незалежно від отриманої професії і поглядів.

Повернувся з канікул в 1917 р. на 4-й рік навчання. В місті було тривожно, я б сказав, що «громадська психологія була на грані інфаркту: цар Микола II виїжджав під сильною охороною, жив переважно в своїх приміських резиденціях, складалося враження, що він майже не бере участі в житті країни. Наростав вибух і я вирішив залишити революційний Петербург і перевестися в Київський університет, ближче дому. Літо 1917 р. я провів у батька в Острозі. Початок революції острожачи відмітили Першотравневою революцією. По головній вулиці в порядку і, майже, в строю йшли люди із знаменами, прапорами, плакатами, квітами. Нікого не змушували брати участь: йшов той, хто хотів. Потрібно відмітити, що 2/3 населення міста вперше почули себе вільними громадянами: могли їхати куди їм подобається, селитися де завгодно і бути не постійно дійною коровою до при прискіпливої поліції, і віддавати своїх дітей в будь-які школи на території величезної країни.

Політичне життя в місті було тихим, але була невелика організація РДРП і партія Народної свободи, до якої належав і я, існував і більшовицький Ревком. Політичне життя трошки пожвавилося напередодні виборів в Установчі Збори.

Культурно-суспільне життя міста, як не дивно, не тільки не затихло, але навпаки оживилося і навіть розквітло. Ще до революції існувало в місті краєзнавче товариство, правда, його основою був православний патріотизм. Його душею був другий священик собору о. Михайло Тучемський. Товариство реставрувало замок князів Острозьких. Після революції в Товаристві з'явилася нова людина на ім'я Юзя (Йосип Новицький). Він носив на лацкані значок Археологічного інституту. В одному з волинських монастирів знайшов шовковий плат з нашитим позументом хрестом, який оголосив штандартом Петра Великого і на видному місті повісив в замковому музеї. З молоддю Юзя розкопав в

околицях міста «холми» – справжні хоч невеличкі кургани, які виявилися дулебськими похованнями, і я бачив надзвичайно гарну за формою кам'яну сокиру з просвердленою акуратно дірочкою. Однак, про що я дізнався пізніше, розкопки велися далеко не на науковій основі, що в майбутньому не дало можливості їх детально дослідити.

Часто жителі міста слухали доповіді на різноманітні теми. Широку діяльність розгорнула «Острозька Спілка студентів Вищих Навчальних закладів». Політичних завдань ця Спілка собі не ставила. Вони зосередилися на культурі, спорті і розвагах. Окрім клубу вона організувала перший в місті футбольний матч і першу виставку картин місцевих художників. Найкраще в Спілці працювали концертно-танцювальний і драматичний гуртки. Ставили водевільні п'єси. П'єси Островського, Гоголя, Фонвізіна, давали концерти. Великою популярністю користувався майстер естради (розповідь і пародія) київський студент Павло Троїцький. Спілка видала свій літературно-художній журнал «Богема». На жаль вийшов тільки один номер.

Часом мені важко встановити, які події відбувалися в той чи інший період. А як запам'ятаєш, коли влада в нашому місті змінювалася як «хмари над тихим ставком»: Тимчасовий Уряд, «Вся влада Радам», німці, гетьман, Петлюра, перші більшовики, другі поляки, знову більшовики, німці і вже назавжди поляки і більшовики.

Всі зміни політичних устроїв відбувалися в Острозі досить тихо, що, мабуть, було тому, що місто віддалене від залізниці. В місті вже побували червоноармійці і петлюрівці, і коли ранком ранньої весни я вийшов на головну вулицю, то побачив великий німецький обоз, що складався з літніх німців. Але потрібно відмітити, що в той час німці ще не вважали себе «вибраним народом», знали, що на фронтах їх частинам нелегко, були раді, що замість напівголодної Німеччини перебувають в ситій Україні. Вони нікому не заважали, в неділю гуляли по місту і навіть їх оркестр грав на площі. Одного дня четверо німців завітали до директриси приватної жіночої гімназії (Рекало) з ордером Управи на поселення. Вибрали найменшу кімнату і жили як ввічливі квартиранти, за все платили і відправляли додому пакунки з продуктами. Життя начебто було мирним і навіть продовжував існувати клуб, де збиралися любителі гри в преферанс.

В Острозі після революції склалися три дуже відмінні одна від одної групи: російська (малороси, інтелігентні євреї, чехи, німці з колоністів, русифіковані поляки), радянська (робітники, дрібні ремісники, переважно із єврейської бідноти) і українські патріоти-націоналісти.

Спілка Студентів Вищих навчальних закладів не дивлячись на зміни влад існувала і належала до першої групи і почала набирати політичних ознак. Як німці, так і гетьманці в культурне життя не вмішувалися і навіть відвідували заходи.

У військових казармах, де раніше квартирував Рильський піхотний полк розмістилася чи то авторота, чи то залізничний батальйон.

На наших культурних заходах з'явився чоловік «в хакі», без знаків розрізнення, почав втручатися в розмови і обурюватися, що народ так покірно прийняв німецьку окупацію. Сам він відрекомендувався як «есер-максималіст», що повернувся із заслання і за власним бажанням вступив до армії. Молодь запитувала: «Так що ж робити?». Були різні пропозиції терактів: кинути бомбу на Бродівський залізничний міст, зірвати німецькі казарми, склади, обози. Він розсміявся і сказав, що насамперед потрібні великі гроші і вніс пропозицію пограбувати Збігнєва Петрошевського, який недавно продав свій маєток і гроші тримав дома. Але саме п. Збігнєв був нашим добрим знайомим, відвідував наші заходи, тому вночі грабувати його квартиру ми не пішли б, навіть для того щоб зірвати всі мости на всіх річках. Есер-максималіст незабаром і зник.

Осінню 1917 року я поїхав у Київ на навчання, але побачивши демонстрації, стрілянину, кров, вирішив повернутися додому. З кінцем гетьманату і німецької окупації довоєнний «миколаївський побут» почав зникати, хоч обивателі ще довго зберігали в своїх скринях 500 рублів («Петри») і 100 рублів («Катеринки»). Одного ранку з'явилися підрозділи Петлюри. Відкрилися школи, але підручників українською мовою не було, довелося користуватися російськомовними. Тоді я став народним учителем. Вчив російської мови, ставив п'єси за байками Крилова. Не дивлячись на невтішні вісті з фронту, в місті в цю зиму багато розважалися. Працювала наша «Спілка» і «Просвіта».

Настала весна. Поширилися чутки, що сусіднє місто зайняли більшовики. Було свято. Мій батько відправив у церкві службу, в соборі задзвонили дзвони. В той же час почалася гарматна стрілянина. До лісу поскакав підрозділ козаків, а через півгодини пронеслися в зворотному напрямку одні коні. Через декілька хвилин з'явилися більшовики з полоненими. Двоє з них вдерлися в наш дім, почали вимагати віддати зброю, якої не було, причепилися до батька, що з дзвіниці по них стріляли, але це було неправдою, і повели батька на розстріл. Врятувала батька валіза, яка трапилася по дорозі. Вони її пограбували, а батька відпустили. До третьої години ночі наш дім обшукували 18 разів.

Вранці я вийшов пройтися містом, але повернув мене червоноармієць, який увірвався в дім. Забрав батькову рясу зі словами: «Добра буде бурка» і деякі дрібниці. В місті головував комісар полку, сердився, що бійці не можуть взяти Бродівський залізничний міст, але там курсував бронепоїзд. В будинку одного з найбагатших євреїв міста Гольдберга (його будинок був поряд з гімназією) розмістилася комендатура і господар Лев Ісакович сварився з «квартирантами», які вели себе нечемно. Біля тюрми я побачив величезне вогнище з тюремних нар, на якому смажився здоровенний кабан. Було вбито кілька ні в чому не винних людей, але загалом червоноармійці більше цікавилися скарбами казначейства і обивателів, а не політичними поглядами. Я поспішав додому, боячись залишати батька одного. По дорозі мені розповіли, що

напередодні свята більшовики зосередили свої сили в лісі і тільки чекали, коли петлюрівці розпочнуть парад, щоб розпочати наступ. Вночі сон був тривожним і, прокидаючись, мозок сверлила одна думка: «Що нас чекає в майбутньому?». Вранці вийшов на вулицю. Сусід підмітав подвір'я і розповів, що вночі більшовики зникли і в місті немає нікого.

На цьому спогади закінчуються. Мабуть, власне, в цю ніч Сергій Мілієвич вирішив емігрувати. З біографічної довідки дізнаємося, що він брав участь у громадянській війні в армії генерала Врангеля. Був інтернований у Польщі, був членом «Спілки Захисту Батьківщини і Свободи» Б. Савинкова. З 1924 по 1926 рр. був працівником Ін-ту по вивченню Росії. В 1927-1929 р. жив у Польщі. В 1929 р. переїхав до Парижа, де працював декоратором в майстерні Д. Кнута. З 1958 р. – постійний дописувач Нью-Йорської газети «Нове російське слово». Писав вірші, прозу, публіцистику. Автор «Николин бор» (Париж, 1984), «Их памяти» (Париж, 1987 р.).

Проживав з дружиною Тетяною, дітей у подружжя не було. Нещодавно родичі С. Рафальського переслали мені його лист з Парижа (приблизно 70-років), де він описує своє емігрантське життя. Пише, що жити в більшовицькій країні, де не було свободи особистості, а були знущання не міг і ніколи не жалів, що виїхав, хоч на чужині жилося нелегко.

Вважає себе винним, що залишив батька одного і не був толерантним до релігії і обов'язків священика. Як найкращого товариша згадує М. М. Рекало і його родину, яка допомогла матеріально при виїзді за кордон, А. Тузова, родину царського полковника Григор'єва, які жили в одному будинку з Рафальськими, своїх сусідів навпроти Кавецьких, Н. С. Лисяну.

Слід відзначити, що спогади написані чудовою літературною мовою, багато порівнянь і посилань до історичних фактів та літературних героїв, філософських роздумів і осмислення життєвих ситуацій і подій. 56-ти сторінкові спогади багато цікавіші й змістовніші, ніж мій короткий переклад.

Валентин ВІТРЕНКО

Волинський народний календар – щорічник етнічних німців Західної Волині в 1935-1939 роках

На сучасному етапі особливе місце посідає вивчення культури етнічних меншин, що проживали і проживають тривалий час в Україні. Ця стаття пов'язана із дослідженням історії і культури етнічних німців, що мешкали на території Волині, зокрема в її західній частині, у минулому столітті після поділу Волині в 1921 році. Особливий інтерес становить дослідження місцевої преси, що досягла в 1920-1930-х роках величезного впливу на всі сторони культурного життя суспільства.

Зокрема, з 1935 по 1939 рік у Луцьку видавався щорічник «Wolhynischer Volkskalender» (надалі – WVK – В. В.), зміст і традиції якого багато в чому нагадував проблематику німецького тиижневика «Волинський посланець».

До редакційної колегії входили німецькі пастори Волині: Альфред Кляйндінст із Луцька, Райнгольд Генке з Рожища та інші. Їм допомагали сільські вчителі – кістори і кантори німецьких шкіл Західної Волині. Спочатку друкувався щорічник у Лодзі, у видавництві «Liebertag», – Товариство з обмеженою відповідальністю, що розміщувалося на вулиці Пьотрковській (Piotrkowska), будинок 86 [1]. Видання носило назву «Wolhynischer Volkskalender» («Волинський народний календар»), на обкладинці вказувався рік: наприклад, «für das Jahr 1937» («на 1937 рік»).

Це був досить об'ємний щорічник, що складався спершу із 140 сторінок у 1936 році, а уже 1938 року мав більшу кількість сторінок. Сам календар мав розмір сторінки 17х24 см. Друкувався він на газетному папері підвищеної якості (білий). Обкладинка була з тонкого картону, однотонна, сірого кольору. Назва щорічника розміщувалася таким чином: перший ряд вгорі – Wolhynischer, другий ряд – Volkskalender, третій ряд (меншим шрифтом) – für das Jahr 1937, четвертий ряд – 1936, (рік видання), п'ятий ряд (невеличким шрифтом) – назва волинського видавництва і місце видання: Atlas, Luck [1].

Вочевидь, що волинські німці мали на той час свою друкарню під назвою «Атлас», де можна було друкувати пресові матеріали. До «WVK» у цій друкарні видавали також додатки – настінні календарі невеликого формату. Один із таких календарів містив вірш І. Я. Франка німецькою мовою «Мойсей».

Що ж було характерним для нового пресового видання?

Видання мало насамперед релігійну спрямованість, про що свідчить

не лише склад редакції, а також зміст щорічника: наявність у виданні штампів-кліше з висловами з Біблії та Мартіна Лютера; воно містило статті релігійного характеру, які доповнювалися малюнками. Наприклад, стаття «Buchgebet und Freies Gebet» («Молитва покаяння й вільна молитва») супроводжувалася відомим малюнком Альбрехта Дюрера «Betende Hände» («Руки, що моляться»). Проте релігійних матеріалів у щорічнику було менше, а ніж у тижневику «WVB».

Варто відмітити, що члени редколегії, за спогадами колишнього волинського пастора Г.-К. Шмідта, досить прискіпливо перевіряли серйозні матеріали, давали редакційні завдання лише тим вчителям і німецьким активістам, яких добре знали [2].

Щорічник «Волинський народний календар» на 1936 рік мав, для прикладу, 144 сторінки разом із обкладинкою. На другій сторінці обкладинки містилася фотографія відомого замку Вартбург. На третій сторінці опубліковано вірш «Die Wartburg», що разом із фотознімком утворює єдиний ілюстративний матеріал. З 5 по 30 сторінку займав календар на 1936 рік. Цей календар на початку містив знімок Луцької євангельсько-лютеранської церкви. Непарна сторінка містила біблійний календар кожного місяця, де вказувалися число, схід і захід Сонця та Місяця, а також які розділи та вірші з Біблії повинні читатися в ці дні.

Парні сторінки містили вислови Мартіна Лютера щодо віри німців, виділені вгорі орнаментом, після чого йшов чотирирядковий вірш на тему біблійного повчання, а сама сторінка була поділена на дві частини. Ліву, меншу частину займали такі теологічні визначення, як «Природжена віра», «Хвала людини», а права частина була чистою і містила позначення: «Для заміток» [3].

Щорічник «Волинський народний календар» (надалі – ВНК – В. В.) був виданням євангельсько-лютеранської церкви і містить, насамперед, матеріали редігійного змісту. Наприклад, 31 сторінка містила теологічну статтю Освальда Ратмана «Ісус повинен бути нашим рішенням» і вірш «Молитва», підписаний ініціалами Ф. Л. з Волині. Сторінки 40-42 були присвячені історії виникнення німецьких племен, їх розвитку та християнізації. На сторінці 42 містився вірш «Пісня колоністів», що особливо підкреслював християнську, колонізаторську місію німецького народу.

Проте ВНК публікував також матеріали краєзнавчого змісту, що не втратили свого інтересу і до сьогодні. Так, на сторінці 51 містився вірш Карла Херми «Волинський степ», присвячений боям на території Волині в 1916 році. Сторінки 51-53 містили статтю Альфреда Кляйндінста з нагоди 20-ти річчя Брусилівського прориву та ескіз олівцем Марти

Мюллер «Замок у Луцьку». Ескіз був здійснений, очевидно, етнічною волинянкою.

На сторінці 69 вміщено вірш Людвіга Бете «Вечірнє сонце» із замальовкою з життя німецької колонії, яка виконана олівцем. Сторінки 70-71 містять казку братів Грімм «Час життя», що присвячена життєвому циклу людини, ця стаття супроводжується відповідною замальовкою. Сторінка 78 містить дві фотографії з життя німецьких общин: перша показує школу і церкву в селі Кут-Залісся Тучинського церковного округу; друга фотографія показує церковний актив і віруючих з дітьми Костопільської кірхи. На сторінках 48-79 матеріал пастора Генке про будинок престарілих громадян при німецькій церкві в Рожище з фотографією цього будинку. Сторінки 79-80 містять вірш «Пагорб предків», присвячений колонізації етнічними німцями Західної Волині, вірш написав Герберт Кіршфельд.

Сторінка 80 містить невелику статтю німецького історика Вальтера Куна, присвячену 50-тиріччю церковного округу в Рожище. Сторінки 81-82 подають статистичні дані щодо колоній в церковних округах Торчин і Рожище. Статистика подається за таким порядком; назва колонії, рік її заснування; скільки є господарств; скільки в середньому землі має господарство; скільки великої рогатої худоби та коней має в середньому кожне господарство; скільки чоловічого населення у колонії; скільки жіночого населення і разом ця статистика охоплює близько ста колоній і компактних хуторів. Закінчується сторінка віршем етнічного німецького поета Густава Тичковського «Взимку».

У щорічнику були вміщені окремі статті, присвячені визначним діячам Німеччини донацистського періоду, а також нового гітлерівського режиму. Наприклад, на сторінцках 134-137 представлена стаття, яка присвячена періоду зміни Веймарської республіки нацистським режимом та вміщено дві фотографії: останнього президента Пауля фон Гінденбурга й Адольфа Гітлера – лідера нацистів та нового рейхсканцлера Німеччини.

Щорічник містив загалом велику кількість статтей, присвячених історії етнічної німецької меншини Західної Волині, етнографічні замальовки давніх німецьких колоній з фотографіями. Їх авторами були пастори і вчителі, зокрема пастор Р. Лірш (стаття про церковний округ Торчин), У. Депнер (стаття про Юзефіни), Г. Тичковський (стаття про швабську колонію Гнідау), Райнхольд Нецель (стаття про колонії Фрідріховку, Адамовку і Вазовіче в церковному окрузі Рожище) та інші. Ці статті містили цікавий історичний, етнографічний і краєзнавчий матеріал.

Щорічник публікував також огляд про життя лютеранських громад в 1936-1938 роках із великою кількістю фотографій євангельсько-

лютеранських церков, будинків шкіл, групові портрети учасників духових і струнних оркестрів у німецьких колоніях тощо.

Деякі статті були присвячені ювілейним датам у житті відомих німців, зокрема, до 250-ти річчя відомого німецького композитора і органіста Йоганна Себастьяна Баха з'явилася стаття етнічного вчителя і композитора Евальда Вайса «Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit» (ст. 42-45) («Божий час – це найкращий час») [4].

Подальші випуски ВНК (наприклад, у 1937 і 1938 роках) мали більше сторінок і були ще цікавішими для читання. Зокрема, щорічник містив також добірку матеріалів, присвячених народно-релігійним святам, Різдву та Великодню, що супроводжувалися ошатними кліше, а також містив постійну дитячу сторінку «Der Verkehrsweihnachtsbaum» із фотографіями на ст. 35-37 («Різдвяна ялинка»); біблійне оповідання на ст. 68-71, що супроводжувалося малюнками; підбірку матеріалів до Дня матері в травні місяці «Zum Muttertag», постійну рубрику «Sonntagsgruß fürs Kinderherz», ст. 131 («Недільне вітання для дитячого серця»), що перейшла із тижневика «WB».

На сторінках 80-82 є цікава стаття про життя німецької етнічної меншини в Східній Європі – «Die Lebenskraft des Deutschtums in Osteurora» («Життєва сила етнічних німців у Східній Європі»). Стаття містить цікавий статистичний матеріал періоду 20-х років. Є також цікаві статті про етнічних німців на Холмщині і Поліссі, вміщені на сторінках 92-94, 98-100.

Вказаний щорічник містить невеличкі статті і замітки, повідомлення з життя німецьких релігійних громад на Волині, огляд політичних подій за тиждень тощо. Дуже цікавим є матеріал історика-дослідника Вальтера Куна «Deutsche Ortsnamen in Wolhynien» («Німецькі назви населених пунктів Волині»), ст. 64-67. Увагу привертає також матеріал історика Альфреда Крюгера про долю етнічних німців на початку Першої світової війни «Die Flüchtlinge von Wolhynien» («Втікачі з Волині») (ст. 72-75), що є, по суті, уривком з його одноіменної книги.

Щорічник публікує підбірку матеріалів про стосунки німців з поляками і євреями, німецькі приказки і прислів'я на Волині, тексти окремих пісень, ставлення німців до корінного населення – українців – на ст. 153-154, а також до євреїв і поляків [5].

Звичайно, дуже активно представлена літературна сторінка, зокрема, у ВНК за 1938 рік є стаття, присвячена 150-річчю від дня народження відомого німецького літератора і казкаря Вільгельма Грімма «Ein Schatzgräber des deutschen Volkes» («Археолог скарбів німецького народу») (ст. 59-76, 82) за підписом Е. Гранц; цікаві оповідання Ернста Штевнера, а також Петера Розсегера, зокрема, «Als ich das erste Mal auf

dem Dampfwagen saß» (ст. 46-51) («Коли я сидів перший раз зверху на потязі»). Також вміщено чимало різних віршів німецького поета Густава Тичковського. Сторінка 90 публікує вірш «Посланець» підписаний буквами Р. Л. Цей вірш присвячений тижневику волинських німців «Волинський посланець» з нагоди його десятирічного ювілею.

Однією із важливих сфер опіки щорічника залишалась німецька школа, тому тут опубліковано обширні за обсягом статті пастора Райнгольда Генке «Schule in Wolhynien» («Школа на Волині») на сторінці 94-99. Стаття доповнена фотографіями шкільних будинків в німецьких колоніях Західної Волині. Матеріал Е. Мюллера "Stelle der deutschen Schule in Wolhynien" («Місце німецької школи на Волині») вміщено на ст. 100-102. Сторінка 105 публікує пісню «Sperling» («Горобець») із нотами, яка взята редакцією із книги доктора Курта Люка і Роберта Клятта «Співаючий народ» (книга присвячена фольклору волинських німців). На сторінці 120 міститься стаття вчителя і кантора Евальда Вайса, присвячена десятиріччю євангельсько-лютеранської спілки духових інструментів Волині. Стаття публікує фотографію із зображенням майже 50 активних учасників спілки-вчителів і канторів. На сторінці 127 міститься орнаментований вірш Герхарда Фукса «Різдво». На сторінках 134-135 дається замальовка «Німецькі імена місяців». Ця замальовка пов'язує місяці з народним сільськогосподарським календарем, з обрядами і традиціями селян. Сторінки 138-139 публікують рубрику «Подумай. Гра. Жарт. Загадки», у якій друкуються невеликі німецькі «шванки» (фантастичні історії сатиричного змісту – В. В.), кросворди, дитячі загадки і римівки.

Слід відмітити, що етнографічні статті сільських вчителів, канторів і пасторів про ті чи інші німецькі колонії є цікавим історичним матеріалом, який свідчить про історію виникнення німецьких сіл, побут, традиції і звичаї їх мешканців. Такі статті нерідко супроводжувались текстами пісень, що їх склали невідомі етнічні автори; ці пісні присвячувалися способу життя етнічних німців: «Zufriedenheit» («Задоволення») (ст. 45), трагічним подіям 1915 року: «Mein Heimatland: Erinnerungen an den Weltkrieg» (ст. 157) («Моя Батьківщина: спогади про світову війну») тощо. Тут же: «Lied der Verbannten» (ст. 83) («Пісня вигнанців»), «Wir lagen in Wolhynien im Morast» (ст. 84) («Ми лежали у Волинському болоті»), «Der 30. Juni 1915» (ст. 181) («30 червня 1915 року») тощо [6].

Зазначене пресове видання сприяло прилученню етнічних німців до літературної німецької мови, ознайомленню їх із здобутками нової німецької літератури, із обрядами, традиціями і звичаями німецького народу, його історією.

У «Волинському народному календарі» за 1938 рік на сторінці 79 знаходиться гарний невеликий вірш Фелікса Дана «Heimat» («Батьківщина»), що є освідченням німця-колоніста своїй Батьківщині-Волині. На сторінках 80-85 надруковано три волинські оповідання німецького історика Курта Люка під загальним заголовком «Німецький брат». На сторінках 86-91 вміщена обширна інформація Альфреда Крюгера «На канікулах на Прабатьківщині: німецька молодь з Волині». Інформація супроводжується низкою фотознімків про перебування волинських підлітків у Німеччині, їх зустріч із офіційними особами націської партії регіонального рівня. Сторінки 92-97 містять дослідження вчителя Ернста Штернера «Німецьке життя на Холмщині». Воно супроводжується знімками, що показують побут німецьких переселенців у Холмщині. На сторінках 98-100 поміщена стаття вчителя Рудольфа Цігляра «У німецьких товариствах на Поліссі». Сторінки 101-113 вміщують велике дослідження пастора Райнгольда Генке «75 років церковного округу Рожище». Р. Генке змальовує історію створення цього округу, називає число колоній, прізвища та імена церковних активістів, подає перелік німецьких пасторів, які очолювали цей округ з 1862 по 1938 рік. Тут же містяться фотографії окремих пасторів і знімок активу церковного округу. На сторінках 114-119 Гуго-Карл Шмідт друкує своє дослідження, присвячене 50-тиріччю церковного округу в Тучині. На сторінках 120-121 розміщена публікація вчителя Готфріда Острошайна «З діяльності Спілки духових оркестрів». А сторінки 122-124 містять публікацію вчителя Сігізмунда Єдана «Союз німецьких вчителів Волині».

ВНК за 1938 рік є справді досить різноматніним. Так, сторінки 73, 74, 75 присвячені німецьким біженцям з Волині в період Першої світової війни. Ця стаття супроводжується фотографією, взятою з книги Альфреда Крюгера «Волинські біженці». Тут же, також, міститься краєзнавчий матеріал щодо історії виникнення німецьких колоній Мар'янівка, Нова Павлівка та Александрівка. Сторінка 45 містить вірш Густава Тичковського «Моя Батьківщина». Сторінка 52 публікує обширне дослідження вчителя Гюго Хільмера «Замальовки з життя німців Волині», де розповідається про побут, звичаї, традиції та усні народну творчість німців.

Вміщена фотографія веселих німецьких дівчат. Фотографія підписана «Дівчатка, що сміються, із Союзу німецьких дівчат Волині».

Німецький вчитель і краєзнавець Альфред Крюгер публікує на сторінках 86-91 статтю «На канікулах у Німеччині», присвячену півторамісячному відпочинку дітей волинських етнічних німців у Німеччині. Стаття супроводжується фотографіями Бранденбурзьких воріт і Рейхстагу в Берліні. Альфред Крюгер публікує також свою статтю

на сторінках 73-78, присвячену подіям Першої світової війни у Західній Волині. Сторінки 94-99 публікують фотографії німецьких шкіл в окремих колоніях і статтю пастора Ранхольда Генке «Стара і нова німецько-євангельська приватна школа на Волині». Сторінки 100-102 публікують статтю Ф. Мюллера «Місце німецької школи на Волині».

На сторінці 93 публікується вірш Герберта Гіршфельда «Моя батьківщина». На сторінках 85-86 публікуються вірші Філліппа Бауерлє «Волинська доля», Фрідріха Рінка «Моя Батьківщина», Густава Тичковського «Рідна земля» і «Любіть малу Вітчизну». На сторінках 87-88 міститься стаття вчителя Ернста Штевнера «Любов до Батьківщини-Волині». Стаття супроводжується фотографією автора «Вид замку Любарта в Луцьку та католицького собору».

Сторінки 92-94 публікують статтю німецького історика доктора Курта Люка «400 німецьких сіл», в якій розповідається про історію переселення німців на Волинь, зокрема говориться, що перші утворені колонії – це Карльсвальде і Антонієндорф біля Острога (до 1815 р.); колонія Дезіндорф біля Володимира-Волинського (до 1807 р.); колонія Міхалін (до 1811 р.); колонія Гараще біля Рівного (до 1817 р.); колонія Софіївка (до 1811 р.), Луцький повіт; колонія Етвантов біля Дубно (до 1809 року).

Сторінка 57 публікує вірш Вільгельма Фебера «Німецька мова». На сторінках 153-154 публікуються зібрані Оскаром Кнайфелем німецькі прислів'я та приказки. Сторінки 155-156 присвячені 70-тиріччю німецького вчительського семінару – тут розміщуєтьс стаття Еріха Шлехта, який написав про вчительський семінар у Лодзі, а також про німецькі народні школи за межами Німеччини. Сторінки 157-162 містять краєзнавчі нариси Давида Бьоллера та вчителя Хумеля про колонії Софіївку та одну з перших колоній на Волині Кули Залісся поблизу Тучина.

Сторінки 44-45, 60-61 публікують статтю вчителя Гуго Гільшера «Замальовки з життя волинських німців». Сторінка 61 публікує закінчення краєзнавчої статті кантора Адольфа Крюгера про колонію Буковинський ліс на Холмщині. Така ж сама стаття «Німецьке життя в Холмському краї» публікується із підписом Ернста Штевнера на сторінках 92-93. Стаття супроводжується фотографіями Холмського ландшафту, німецької школи та будинку пастора. На сторінках 98-100 розміщується стаття Рудольфа Ціглера «У наших одновірців на Поліссі», присвячена побуту німецьких колоній на Поліссі.

На сторінках 163-165 подана краєзнавча стаття Альфреда Карасека про звичаї та традиції німецьких колоній на Волині. На сторінках 142-143 публікується стаття, присвячена 10-тиріччю німецького волинського

товариства – банку «Кредит Луцьк» і видавництва «Атлас». Стаття супроводжується фотографією Фрідріха Снайдера – одного із засновників банку. Сторінки 125-127 присвячені окремим євангельсько-лютеранським общинам, публікують знімки фотографій храмів і шкільних будинків, які зробив Альфред Кляйндінст [7].

Досить різноманітним і насиченим був «ВНК» на 1939 рік. Так, на сторінках 71-72 поміщається моралізаторське оповідання Ф. Штрохамера з Гайнталю (Східна Волинь) «Чудо в зернині». Тут же міститься вірш Г. Тичковського «Ми, діти, у зимовий вечір». Вірш супроводжується ідилічною замальовкою олівцем німецької багатодітної сім'ї в хаті. На сторінках 80-82 подана невелика стаття німецького історика Вальтера Куна «Статистика церковного округу Рожище за 50 років». Сторінки 84-87 публікують статтю Райнгольда Генке про перебування дітей волинських німців у Ростоку під час літніх канікул. Стаття супроводжується фотографіями веселих дітей на фоні моря [8].

Проаналізувавши зміст «Волинського народного календаря» на 1937 рік, можна сказати наступне. 16% всіх матеріалів займав власне Календар на 1937 рік; 14% становили релігійні повчання, промови, проповіді; 4% – моралізаторські оповідання; стільки ж – інформація про життя в церковних округах; 3% займав статистичний матеріал з переліком євангельсько-лютеранських церков на Волині та переліком вчителів-канторів; 16% займали краєзнавчі розвідки різного виду; 3% займали повідомлення про літні канікули волинських дітей у Німеччині і стільки ж – інформація про шкільне життя; 2,5% займала інформація про діяльність різних етнічних спілок німців Волині і стільки ж – матеріали про сільське господарство; 1% – про різні міссіонерські товариства за кордоном і стільки ж займала публікація німецьких прислів'їв та приказок. Вірші та пісні релігійного і світського характеру займали 6%; шванки – 1%; куточок «Для роздумів, ігор, жартів і загадок» – 2%; роз'яснення про походження і значення назв німецьких місяців – 0,5%; інформація про походження і значення німецьких власних назв – 3%; оповідання про роль німецької матері – 3 %; казки братів Грімм та інших авторів (у тому числі з Волині) – 3%; інформація про десятирічний ювілей виходу в світ «Волинського посланця» – 1%; інформація про поштові тарифи, річні ціни на ринках на товари першої необхідності із вказівкою передплатної ціни на щорічник – 3%; зміст щорічника – 1,5%; повідомлення з-за кордону – 1,5%; «Куточок для дітей» – 2%; інформація про головні політичні події року – 2%.

Література

1. Wolhynischer Volkskalender. – Luzk, 1935.
2. Schmidt Hugo-Karl. Die Evangelisch-lutherische Kirche in Wolhynien. – Marburg, 1992.
3. Wolhynischer Volkskalender. – Luzk, 1936.
4. Wolhynischer Volkskalender. – Luzk, 1936.
5. Wolhynischer Volkskalender. – Luzk, 1937.
6. Wolhynischer Volkskalender. – Luzk, 1937.
7. Wolhynischer Volkskalender. – Luzk, 1938.
8. Wolhynischer Volkskalender. – Luzk, 1939.

Микола БЕНДЮК

Україно-польське протистояння на території Острожчини під час Другої світової війни

Правда, яку сьогодні визнає і польська, і українська сторона, полягає в тому, що в липні 1943 року на Волині почався кривавий міжетнічний конфлікт. У сутички польських та українських повстанців було втягнуто цивільне населення сіл, у яких базувалися ті й інші повстанські загони, а також саме цивільне населення з «загонів самооборони».

І вояки УПА, і польської Армії Крайової брали участь як у захисті «своїх» сіл, так і в нападах на ворогуючі, хоча були й загони, що самоусувалися від сутичок. Усе це супроводжувалося убивствами не лише озброєних ворогів, а й цивільних з обох сторін.

Звичайно, українці можуть згадати, що трагедія відбувалася на споконвічних українських землях Волині, щодо яких польські організації прямо заявляли про намір після війни приєднати їх до Польщі. Крім того, німці на Волині ставили на поляків, діючи за принципом «розділяй і володарюй», із 1943 року формували з них поліцію, яку самі поляки розглядали як засіб приєднання Волині.

Ще у міжвоєнний період на Волинь почали масово завозити польських «осадників» – колоністів, серед них солдатів у відставці, офіцерів польської армії, які відзначилися в польсько-українській та радянсько-польській війнах, цивільних добровольців-переселенців з числа поляків, яким польська влада безкоштовно роздавала землі, всіляко підкреслюючи вищість колоністів над місцевим населенням.

Відносини між польською владою і українськими підприємцями вибудовувалися на основі польської державної політики, яка була спрямована на асиміляцію українського населення і закріплення на території Волині своєї влади. Здійснення цих планів передбачало досягнення домінування польського елементу в усіх галузях господарства. Все, що перешкоджало цим планам, оголошувалось ворожим державі із відповідними наслідками. Державна політика була спрямована на перетворення “східних кресів” на сировинний придаток, шляхом штучного гальмування їхнього промислового розвитку.

Була встановлена спеціальна система залізничних тарифів: завищені тарифи на ввезення сировини в Польщу і занижені на вивіз готової продукції з неї. Це знижувало рентабельність місцевих підприємств і посилювало конкурентні позиції готової продукції з Польщі на

Волинь, що робило промислове виробництво на українських землях неконкурентоспроможним. [Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської і української буржуазії (1920-1939). – К., 1985. – 250 с.].

За українську Волинь у роки Другої світової війни билися росіяни, поляки і німці. Право Польщі на Західну Україну і зараз люб'язно обстоюють проросійські організації в Україні. «Польська Україна, що тягнеться від Карпат до Полтави, була заселена в XVII столітті, і там зовсім інші традиції, ніж у Російській Україні», – пише Ангеліна Дем'янюк, яка висвітлювала тему виставки «Волинська різня...» на сайті «Одна Родина». Пропонується раціональним здійснити, якщо не розлучення за прикладом Чехословаччини, то хоча б вибудувати конфедерацію чи для початку федерацію.

Професор Павел Вечеркович у часописі «Wprost» за 31 серпня 2008 року називає Волинські події «польсько-українською громадянською війною», яку використовували у своїх інтересах як Москва, так і німці. Професор, до речі, стверджує, що спеціальні загони червоних партизанів представлялися як українські підрозділи, коли виступали проти поляків, або, навпаки, маскувалися під самооборону чи Армію Крайову, коли чинили «умиротворення» українських сіл.

Якщо ж звернутися до історії, ми можемо прослідкувати низку подій, які передували подіям на Волині в 1943 році.

26 січня 1934 року в Берліні було підписано «Декларацію про невикористання сили між Польщею та Німеччиною». У розмові з міністром закордонних справ Німеччини Ріббентропом міністр закордонних справ Польщі Юзеф Бек заявив, що його країна претендує на частину українських земель, зокрема на вихід до Чорного моря. Фундамент під майбутнє польсько-українське взаємознищення закладав генерал Владислав Сікорський – прем'єр польського емігрантського уряду в Лондоні у вересні-жовтні 1941 року під час переговорів із Молотовим. Керована лондонським урядом Сікорського Армія Крайова, вступивши на Волині в порозуміння з німецькою окупаційною адміністрацією, регулярно провадила антиукраїнські спецоперації, готуючись до встановлення контролю над західноукраїнськими територіями.

Надії на допомогу німців у відновленні самостійності України не виправдались. Тому в 1942 році ОУН дає наказ українській поліції, яка підтримувала порядок на окупованій території, перейти на нелегальне становище у ліс до повстанців.

В тому числі рівненський полк ім. Холодного Яру під командуванням Леоніда Ступницького (псевдо „Гончаренко") теж перейшов у підпілля. Самого командира було призначено шефом Генерального Штабу УПА

„Північ”[1]. Після переходу українців з поліційних відділів до лісу їх місце зайняли поляки. На відміну від українців, які з повагою ставилися до місцевого населення і підтримували порядок, поляки розпочали грабунки та вбивства. Це призвело до конфлікту, який зараз називають Волинською трагедією.

За часів німецької окупації ліси і сільські території повністю контролювалися повстанськими загонами. В містах хазяйнували німці та поляки.

Курінний УПА Макс Скорупський, описуючи стан українців на квітень місяць 1943 року, пише: «Деякі польські села дістали від німців зброю для поборювання українських партизанів. Найближче положене від лісу польське село Кути (Шумського району) тероризує довколишнє наше населення. На всі ці вістки хлопці затискають кулаки і чекають наказу командира, певні, що вони тепер за все і всім відплатять, що караюча рука українського потоптаного народу, як месники за народні кривди… Загроза з боку поляків, які дістали від німців зброю проти нас, змусила договоритись виконати спільну атаку на Кути». [Скорупський М. Туди де бій за волю. (Спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса). – К., – 1992. – С. 351].

Із 7 червня 1943 року почався генеральний наступ німецьких та польських поліційних сил на загони УПА. Як нацисти, так і червоні налаштовували поляків і українців одне проти одного. Для червоних союз АК і УПА був небажаним. Гауляйтер України Еріх Кох заявляв, що буде втішений, коли «при зустрічі українець уб’є поляка, а поляк – українця». Німецька адміністрація на Волині була сформована з поляків, і вони також скеровували гнів окупантів проти українського населення.

В. Сікорський доручив Армії Крайовій «розчистити політичне поле» на Волині, усунувши з нього український етнічний і військово-політичний фактор. Характерно, що коли розгорілась взаємна українсько-польська різанина, і митрополит УГКЦ Андрей Шептицький, щоб зупинити трагедію, закликав свого колегу польського єпископа Твардовського спільно звернутись до мирян із закликом «Не убий!», той відмовився. І владика Андрей самостійно видав таку листівку до вірних УГКЦ. Провід ОУН звертався до польського уряду в екзилі (у Лондоні) з пропозицією сісти за стіл переговорів і припинити різанину. Але відповідь була однозначною: Волинь має бути польською. На час звільнення від німців на цій території мали б кількісно переважати поляки. У разі плебісциту

[1]*Леонід Ступницький в період між 1-ю і 2-ю світовими війнами проживав в Острозі. У 1939 році його сім’ю репресовано. Самого генерал-хорунжого в 1947 році вбито під час бою з більшовиками. Похований в селі Дермань.*

вони висловилися б за приналежність цієї території до Польської держави. (Корінний народ на Волині – українці. За польськими переписами, поляків там налічувалося максимум 15-16 відсотків).

Щоб краще зрозуміти причини україно-польського протистояння, пропоную прочитати «Заклик Головної команди Української повстанської армії до українців», виданий ще в червні 1943 р.

УКРАЇНЦІ!

Німецька жандармерія, озброївши поляків та одягнувши їх в німецькі однострої, обступила вдосвіта 29 травня цього року Дермань, Залужа на Здолбунівщині. Добре знаючи, що це означає, населення, коли побачило, що німці оточили село, почало втікати до лісу. І хоч жандармерія стріляла по втікаючих, більшість мешканців Залужа втекла з села.

Тоді німецький офіцер, зібравши людей, які залишилися в селі, став закликати, щоб всі мешканці Залужа повернули додому, бо, мовляв, німецька влада переконалася, що в селі нема нікого озброєного, та ще на німців не упав ні один стріл – отже, нема чого боятися, селянам не станеться нічого злого.

Дехто з селян легкодушно повірив запевненням німецького офіцера і повернув з лісу додому.

Другого дня поляки, під проводом німців, щільно обступили село, почали мордувати людей, грабувати дорібок, палити хати, чоловіків, які намагалися втікати, стріляли, жінок забивали прикладами та кололи багнетами, дітям розбивали голови, або живих кидали в огонь.

З мешканців села залишилося в живих тільки ті, які втекли були до лісу, хати, хліви, клуні – попалені, речі пограбовані, худоба забрана. На місці, де стояло Залуже, залишилися тільки руїни та згарища. Між помордованими розпізнано вже сто трупів.

УКРАЇНЦІ!

Не легковаженням, а злочином, злочином супроти свого народу та майбутньої його держави треба назвати те, що дехто з вас вірив в запевнення німецького офіцера! Так кожне слово німецького загарбника, від найвищого державного достойника до звичайного жандармського посіпаки – це підступ і брехня! А кожний німецький офіцер – це розбійник і злодій!

Чи мало вам ще тих відомих з щоденного життя прикладів, прославленого вже німецького крутійства, ошуканства, злочинного підступу, підлої брехні та звичайного бандитства? Так нехай кров невинних жертв, кров українських селян, замордованих німцями й поляками в Дермані-Залужі, стане вам тією осторогою, щоби не йняли віри ні одному слову, ніякій обіцянці переченню німецького загарбника!

Ті ж нечисленні з-поміж українців, які ще сьогодні дають своє ім'я, свій підпис під німецьке запевнення, нехай краще вже тепер, як Юда, повісяться на сухій гілляці, щоб їхньою смердючою кров'ю не плямили собі рук вірні сини українського народу!

УКРАЇНЦІ!

У мордуванні і катуванні німцями українського населення беруть масову участь поляки.

Не маючи ніяких ворожих замірів супроти польського народу та бажаючи й йому здобути для себе Самостійну Національну Державу на своїй етнографічній території, ми мусимо, ствердити, що поляки, які замешкують в незначній меншості, [в] українських землях, зокрема на Волині та в Поліссі, ведуть злочинну протиукраїнську роботу.

Нехай знають про це всі, що лісові польські села й колонії є осередками й базами большовицької партизанки, яка ще діє на наших землях. Шлях пересування відділів большовицької партизанки з півночі на південь веде, за здобутими нами документами штабу большовицької партизанки, виключно через польські села Саренщини, Костопільщини, Рівенщини та Здолбунівщини. Поляки по селах України є на службі імперіялізму большовицької Москви, зверненого в першу чергу проти Українського народу!

Поляки ж, осілі по містах України, забувши про свою честь і долю свого народу під німецьким чоботом, вислуговуються тому ж таки німецькому загарбникові. Вони чи то як так звані фольксдойчі спершу чи то тепер як добровольці – німецькі жандарми, поліцисти, або й просто як учасники німецьких розбійницько-грабіжницьких виправ по українських селах, пішли на службу імперіялізмові гітлерівської Німеччини і знову у боротьбу проти українського народу.

Тому, якщо на українських землях вибухне нова Гайдамаччина чи Коліївщина, то відповідальність за неї спадає цілковито й виключно на ті круги, що завели польську визвольну політику в протиукраїнський табір московського та німецького імперіялізмів, і діють сьогодні на українській території як прислужники Москви й Берліна проти українського народу!

Але нехай не забувають прислужники Москви й Берліна, що український народ уміє дати відплату! І тільки так, осторогу відплати треба пояснювати собі той факт, що чотири дні, як після знищення поляками Залужа, пішла з димом польська колонія Гурби – осідок большевицької партизанки в місцевих лісах…

Постій, червень 1943 р. ГОЛОВНА КОМАНДА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНЧОЇ АРМІЇ

(ЦДАВО України. – Ф. 3967. – Оп.1. – Спр. 46. – Арк. 337 і зв. Копія).

Польська поліція, без сумніву, брала участь у численних винищувальних акціях в українських селах, здобуваючи собі тим недобру славу серед українців. Про це свідчать багато спогадів із того періоду. У каральних акціях найчастіше брав участь 202-ий шуцманшафтбатальйон. Один із поліціянтів так описував діяльність загону: "Село Підлужне оточене і спалене, мешканців розстріляно. Злазне спалене дощенту. (...) Нападаємо раптово з лісу і робимо ґрунтовні чистки (...). У кожному селі насамперед спалюємо млини і церкви, отож невдовзі на засягу кільканадцяти кілометрів уже немає жодного млина, жодної церкви, жодного попа. Так само знищуємо могили і пам'ятники" [Relacja policjanta, oprac. G. Motyka, M. Wierzbicki, "Karta", nr. 24, 1998].

І ще одна цитата, на цей раз зі спогадів вояка 27-ої Волинської піхотної дивізії АК Леона Карловіча: "Коли ми наближалися до українських сіл, нам було суворо заборонено розмовляти по-польськи. Ми вдавали їхній загін. (...) Одного разу, коли ми минули село, у якому мешкали українці (...), до нас підійшов український підліток років п'ятнадцяти і став наполегливо проситися, щоб ми забрали його зі собою. Прагне-бо вступити до Української Повстанської Армії. (...) Поручник "Яструб" (...) з ненавистю зиркнув на хлопця. Коли ми знову зупинилися на широкій галявині посеред густих верболозів, а хлопчина й далі не вгамовувався і просив дати йому зброю, поручник коротко перемовився з іншими офіцерами, після чого кивнув головою "Штахеті" і, здається, "Крукові" (...), які схопили неповнолітнього різуна за комір і штовхнули поперед себе.

– Іди! Дістанеш по заслузі! – крикнув котрийсь із них.

Я побачив, що на обличчі українського хлопчини з'явився жах, і відвернувся. (...) Його завели у гущавину верболозів. Невдовзі мені здалося, що прозвучав якийсь звук, так наче хтось плеснув у долоні. (...) Ті, що його супроводжували, незабаром повернулися (коли ми вже рушили), але вони були без хлопця. [Karłowicz, Od Zasmyk do Skrobowa, Opole, 1994, s. 149, 150].

„Выписка из разведсводки штаба соединения партизанских отрядов Камянец-Подольской области" от 1-го июня 1943 года №7 карта 1:100000 хут. Гороховый г. Славута" зазначається: „ ...В лесах Острожского, Шумского и Мизочского районов националисты активизируют свои действия против немцев.... Польская полиция, находящаяся на службе у немцев, спровоцирована выступить против националистов".

Загін польської самооборони вибрав місце собі під базу в Острозі у приміщенні колишнього жіночого училища імені графа Блудова (зараз це корпуси НаУОА). Звідси готувалися всі каральні акції, які проводила польська самооборона стосовно українського населення сіл Острожчини.

Інші випадки протистояння на нашій території можна також навести.

7.01.43. Повстанці мали бій з польськими поліцаями на хуторі Високий поблизу села Оженин Острозького району. В цьому бою загинув повстанець Подчерук Яків із села Бродівський хутір. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша: Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 76].

У березні 1943 року був арештований бургомістр Острога, його заступник та ще 15 чоловік із міської управи. Всі вони були членами ОУН (б). Їх було заарештовано за те що бургомістр (можливо Шумбарський) дозволив надрукувати листівки в острозькій друкарні для ОУН-УПА Бандери. У листівках були надруковані 10 наказів, виданих командуванням УПА. [Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1992. – С. 606-607 (Уривок з донесень начальника поліції СД. Берлін 1943 р.)].

Березень 1943 року. Мадяри з поляками у кількості біля 70 чоловік прийшли у село Мощаниця грабувати і палити. Неподалік був відділ УПА в силі біля 300 вояків. Зав'язався бій. Були великі жертви у ворога. У цьому бою загинуло 5 повстацiв. [Денищук О., Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 79].

Бихалець Іван згадує: «На початку літа 1943 року у навколишніх лісах уже діяли відділи УПА. Мій старший брат Мілетій підтримував з повстанцями зв'язок. Він тоді організовував у Мізочі «Просвіту» і його німці хотіли заарештувати як члена ОУН.

Одного вечора брат прийшов додому з двома хлопцями – Володимиром Дутком із Будеража та Нікою із Дерманя. Перший працював перекладачем у німецькій жандармерії, другий – секретарем міської управи. Брат попрощався з усіма нами, зі своєю дружиною, і хлопці подалися до повстанців. Братові, як випробуваному членові ОУН і людині бувалій, довірили сотню новобранців. Після кільканедільної муштри його сотня прийняла бойове хрещення у бою з мадярами під селом Білашевим Мізоцького району.

У ті самі часи хлопці, які служили в німецькій поліції, перейшли зі зброєю всі в УПА. Німці тоді створили шуцкоманду з поляків, що повтікали в Мізоч з довколишніх сіл. У складі шуцкоманди було близько трьохсот чоловік. Вони разом із німцями спалили село Святе, де у клуні живцем згоріло 71 чоловік та Залужжя у Дермані, де вбили всіх жителів від старого до малого. І не було такого дня, щоб окупанти не виїжджали в якесь село і когось не вбили.

Як УПА набрала силу, то вирішила окупантів із Мізоча вибити. Однак ті сподівалися нападу, тож довкола міста звели укріплення і ночами добре

пильнували. Повстанці провели розвідку, засікли вогневі точки ворога, потім підтягли гармати і міномети, обстріляли ці точки і повели наступ. Курені Сталевого і Докса штурмували місто зі сходу, півночі і півдня. А курінь Крука прибув із запізненням, його ділянка була із заходу, від цукрового заводу. Але гарнізон, укріплений у панському маєтку (нині там побудували школу-інтернат), не дав змоги Крукові пробитися ні через греблю, ні через воду. Окупанти мали вдосталь набоїв і гранат, а повстанці берегли кожен набій, кожну гранату. Ворожі укріплення повстанці брали з великим трудом.

Здавалося, повстанці ось-ось візьмуть панський маєток і все місто, але тут почало розвиднятися, а зі Здолбунова до ворогів підійшло підкріплення. І повстанці відступили в напрямку Півча і Дерманя. А окупанти осміліли, почали палити хати, в яких проживали українці – по вулиці Середній, Дерманській, Красній горі, Литовці, Дрищівці. Хто з українців не встиг або не мав змоги втекти, того розстрілювали, кололи багнетами, палили живцем у хатах.

Пригадую, брат Мілетій забіг до нашої хати, попередив, щоб вантажили на віз усе цінніше і їхали у Дермань. І поки ми з середнім братом Петром навантажили, що встигли, на підводу і виїхали на шлях, по нас теж строчив кулемет. Ледве пощастило сховатися за горбком. А мати із коровою пішла долиною через хутір Кам'янку на хутір Клопіт. Над Мізочем закружляли німецькі літаки.

Якщо за цілу ніч бою повстанці втрат майже не мали, то при відході впали трьох важко поранених. Один на вулиці Середній, біля пожежки, другий на городах (де зараз ферми), а третій вже на полях за Кам'янкою, на горбочку. Перших двох окупанти подомордовували, а третього чи то не помітили, чи боялися відійти від Мізоча, щоб його забрати. Увечері повстанці забрали його уже мертвим.

Після цього нападу на Мізоч вороги перестали бути такими зухвалими і вже остерігалися нападати на довколишні села, де влада була всуціль у руках УПА. Люди молотили збіжжя і закопували зерно в землю, у схованки. Німцям не давали жодного пуда.

Пізньої осені того ж 1943 року відбувся другий напад повстанців на Мізоч. Цього разу нашим пощастило більше, бо напад був добре підготовлений. Після невеликої перестрілки повстанці швидко оволоділи містом, захопили багато різного майна, зброї, коней. І що головне – повстанці не понесли ніяких втрат.

Брат Мілетій тоді вранці заскочив додому. На грудях у нього висів новенький шмайсер. А мені із братом він подарував короткого кріса і десять набоїв».

БИХАЛЕЦЬ Іван Євстафійович житель смт Мізоч Здолбунівського району Рівненської області.

13 квітня 1943 року. Німецько-польський загін, який передислоковувався з с. Мирогоща в м. Острiг оточив с. Святе і частину с. Будераж, зігнав до клуні гр. Денисюка 83 дорослих чоловіків. Запалали хати. Запалала і клуня з живими людьми. Крики... Стогін... 72 чоловіки згоріли живцем. 11 громадян були вбиті з кулеметів при спробі вирватися із вогненного пекла. [Інтернет ресурс http://lib.ukrsd.com.ua/index.php?name=Pages&op=page&pid=104].

Червень 1943 року (кінець). Відділ УПА зробив засідку на автошляху поблизу села Мале Дерев'янче Острозького району на автоколону з німцями й поляками, які виїхали з Острога. Зав'язався жорстокий бій, у якому противник поніс великі жертви. Із сторони повстанців було вбито 5 чоловік. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 106].

9.07.43. У селі Тайкури Здолбунівського району німці, поляки й мадяри вбили 30 місцевих жителів. Зокрема, поляками вбито й спалено живцем 18 громадян. [ДАРО: Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 65.– Арк. 35].

10.07.43. У селі Гільча Здолбунівського району поляками вбито 11 українців. [ДАРО: Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 12].

24.07.43. Поляки вбили в селі Мізочику Івана Виноградного (1911 р.н.), Савку Наумнюка та Порфирія Мосійчука (1887 р. н.). [ДАРО: Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 3 зв.].

14.08.43. У селі Стара Мощаниця відділ УПА, відбиваючи напад польської банди, вбив 40 і поранив 16 поляків [Літопис УПА. Т. 2. – Торонто, 1977. – С. 169].

Липень 1943 року. Мадяри з поляками, які стояли в селі Оженин Острозького району, виїхали на грабунок і паління ближніх сіл. Вони спалили декілька хат у селі Стадники, вбили у селі Колесники Гощанського району українського патріота-художника – Величка Дмитра Сидоровича. [Денищук О., Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С.122].

Липень 1943 року (початок). Мадяри з поляками спалили колонію села Бухарів Острозького району (33 хати) і вбили 33 мирних жителі. У цій кривавій акції злочинну активність проявили місцеві поляки: Францішка Тодор, Францішка Станіслав, Доскоч. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 122].

Про цей випадок початкового етапу україно-польського протистояння автору розповів один із учасників тих подій: «У нас в селі Бухарів (село

знаходиться на кордоні Острозького та Гощанського районів) проживали і поляки, і українці. Жили в основному дружно, але коли в 1943 році українська поліція перейшла до лісу, її місце зайняли поліцаї польського походження. Наш відділ УПА складався в основному з вихідців з одного села і, зазвичай, на свята ми приходили до дому на постій. Так сталося і в черговий раз, але коли відділ пішов до лісу, в село навідалися польські поліцаї з Корця в супроводі німців. Родичі поліцаїв вказали на сім'ї тих, хто пішов в УПА і недавно відзначали свято в дома. Поляки за згодою німців одних розстріляли, інших повісили, але знищили всіх, в кого були родичі в українському війську. Дізнавшись про трагедію, що сталася в селі, відділ повернувся назад до дому, де застав тільки трупи своїх рідних. Звичайно, які могли бути почуття в батька, в якого задушили всю сім'ю разом з малолітніми дітьми? Він йшов і вбивав родину свого ворога, сім'я якого проживала по сусідству».

Серпень 1943 р. Відділи УПА «Яреми», «Хмари», «Явора» і чота сотні «Чорноморця» напали на німецький держлісгосп (штаатсгут) у селі Милятин Острозького району. Повстанці оточили німців, мадяр, поляків і таджиків (біля 50 німців, 100 поляків, 200 таджиків), які приїхали змолоти награбоване збіжжя. У результаті бою ворог втратив біля 50 чоловік. Таджики за домовленістю здалися відразу ж в полон. Загинуло два повстанці – вихідці із Східної України. Повстанці розбили держгосп і зерно роздали людям. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 131-132].

Вересень 1943 року. Німці з поляками приїхали у село Білашів і вбили декількох мешканців села. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 288].

3.09.43 р. прибуло в с. Тесів (р-н Остріг) 18 автомашин СС-ів. Вони спалили 14 господарств, школу, кооперативу й церкву. Це мала бути відплата за 3-ох убитих в тому селі німців.

20.09.43. Відділи «Сторчана» і «Довбенка» напали на село Грем'яче Острозького району, де поляки з німцями хотіли змолотити награбоване збіжжя. Зав'язався бій. У результаті бою було знищено біля 50 поляків. Через деякий час німцям надійшла підмога, повстанці відступили. Серед повстанців було вбито 2 човіки. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 138].

Жовтень 1943 р. Бій у селі Болотківці. «Був ранок. Веселе і гаряче сонце обдавало своїм гострим промінням широкий шлях, що в'юном повився ген-ген серед розкішних ланів золотистого жита, дозріваючої пшениці і шовкових ячменів.

Я ішов твердим кроком і любувався нивами, багатством рідної землі. Якраз у цей погожий ранок двома автами в село Болотківці прибуло дев'ять німаків і чотири ляхи, які мали заставити селян везти в місто сіно. «Погосподарювавши» в селі, ці панки арештували трьох «підозрілих» осіб. Десь коло полудня «непрохані» гості верталися назад.

На віддалі двох кілометрів від села їх зустріли градом куль наші друзі. Цей несподіваний напад смертельно налякав бандитів, і вони панічно, деякі навіть без зброї, кинулися тікати.

Пройшло трохи часу. Німаки залягли біля шляху у вівсі і відкрили вогонь. У цей момент наші друзі пішли в наступ проти бандитів. Заграли кулемети, заговорили кріси. Боротьба велася недовго. Наші кулі не летіли не дармо. Звільнено арештованих хлопців з того ж села, спалено вантажне авто, одинадцять бандитів убито, а одного живим взято в полон.

У наші руки попало непошкоджене легкове авто, два кулемети, тринадцять крісів, п'ять пістолів і багато амуніції. Ніч пройшла спокійно.

На другий день німаки, зібравши чималу силу, хотіли забрати свої трупи. Але знову сталося так, як і повинно було статись. Ми, як і першого разу, привітали розбійників вогнем. І знову тринадцять бандитів пішло на той світ». А. БУРЕВІЙ. (Журнал «До зброї» – видання Політичного відділу УПА, р. 1, ч. 4, жовтень 1943 р.)

1.10.43 р. в с. Точивики Острізького району був бій відділу української збройної самооборони з загоном німців, що приїхали грабувати у населення, харчові продукти. В бою згинуло 21 німців, 3 було ранених, 5 попало в полон, а решта втекла. [До зброї. Видання Політичного відділу УПА. – Р. 1, ч. 4, жовтень 1943 р.].

Жовтень 1943 р. Теренова чота УПА прийняла вогнем німців, що приїхали грабувати село Хорів Острізького р-ну. В бою вбито одного німця. Здобуто 3 рушниці. По українській стороні був один стрілець убитий і 1 ранений. [Літопис Української Повстанської Армії. Том 2. – Торонто, 1990].

10.10.43 р. до сіл Карпилівка, Верхівськ, Ясениничі та Кривичі приїхало біля 150 озброєних німців з метою стероризувати населення. Всього вбили 6 осіб, між ними районового шкільного інспектора, арештували 8 осіб, спалили хату й клуню. Того ж дня німці спалили ціле село Олешів за те, що хтось підложив міну під товарний потяг недалеко села. [Літопис Української Повстанської Армії. Том 2. – Торонто. – 1990].

12.10.43. Німці з поляками повністю спалили село (біля 90 хат) Грем'яче Острозького району, вбили і спалили біля 100 мирних жителів. В Урочищі «Міжгори» поблизу села було спалено живцем у клуні 60 осіб, серед них діти і старі. Окрім цього бандити зловили для відправлення на

підневільні роботи до Німеччини біля 80 чоловік. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 145-147].

12.10.43. Німці з поляками спалили повністю село Грозів (біля 200 хат) вбили і спалили десятки людей. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С.147].

12.10.43. Німці з поляками повністю спалили село Михалівка Острозького району загинуло 56 мирних жителів. У цій кривавій акції активну участь брали поляки, мешканці села Гремяче: Красніцький, брати Михалєвчики. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С.148-150].

13.10.43. Німці з поляками приїхали з міста Острога до села Точивики. Вбили 4 жителі (сім'ю священника Бобровницького). [Денищук О., Злочини польських шовіністів на Волині. Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 150].

14.10. 43. Німці з поляками повністю спалили село Білашів Острозького району і вбили біля 50 мирних жителів. У цій акції брав активну участь поляк Зелінський, мешканець цього ж села, який пізніше був знищений повстанцями. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 289].

Жовтень 1943 р. Німці з польською поліцією приїхали з облавою на село Точивики. Між селами Велике Деревянче і Точивики вони були оточені відділом УПА. Зав'язався бій, у якому багато гітлерівців було знищено. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 160].

Жовтень 1943 року (початок). Німці з поляками приїхали у село Михалівка і забрали збіжжя на полях українців. Тоді велику активність у цій грабіжницькій акції проявили полячки: Красніцька Софія і Красніцька Леоніда. [Денищук О., Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 160].

Жовтень 1943 року. Два повстанці напали на групу німців з поляками в урочищі «Березняки» поблизу села Попівці Острозького району, які приїхали грабити. У результаті бою двох грабіжників було вбито, а решта розбіглося. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 160].

Жовтень 1943 року. Польські поліцаї наскочили на село Вілія Острозького району, вбили дві людини і поранили і мирного жителя. Бандити пограбували село (забрали 70 корів, більше 100 свиней, 150 овець) і спалили більше 230 хат. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 162].

Жовтень 1943 р. Гітлерівці й поляки, які відзначалися особливою жорстокістю замордували 500 жителів сіл: Білашів, Галівка, Грозів, Грозівський Корчунок, Грем'яче, Грем'яцькі хутори, Завидів, Лючин, Михалівка, Новомалин, Озера, Попівці і Точевики. [Сергійчук В. Трагедія Волині. – 2003. – С. 119].

«Осінь 1943 р. значилась також новою великою терористичною акцією німецьких окупантів проти УПА. Цим разом її очолював – СС обергрупенфюрер і генерал поліції – Пріцман, але методи залишились старі: примітивна пропаганда, жахливі терористичні акції палення сіл і вбивання людей, масові розстріли українських політичних в'язнів і закладників, бомбардування й обстрілювання сіл з літаків та мілітарні акції проти УПА. Дня 12-15 жовтня відбулась велика терористична акція в Острiжчині, що охопила 16 різних сіл (м. і. Білашів, Грозів, Грем'яче, Точевики, Завидівка, Лучин, Новомалин і інш.), в яких спалено багато хат і вбито сотні людей. Острізький крайсляндвірт виправдував цю акцію підтримкою, яку ці села надавали для УПА. «Села, що дають притулок бандам, не представляють для нас жодної вартости й можуть бути знищені», писав крайсляндвірт у своєму заклику до населення». (Історія Українського Війська. Друге доповнене видання. – К.: – «Панорама», 1991. – С. 45-47).

«Вночі з 29-30 жовтня м. р. до Української Повстанчої Армії перейшов зі Здолбунова відділ азербайджанців у складі 160 чоловік з повним вирядом та узброєнням. Ця подія викликала радісні настрої, як серед українських, так і азербайджанських відділів УПА, які щиро вітали своїх земляків.

Наступного дня уранці в поблизьке село Гочівк(а), Острізького району, приїхала сотня німців, щоб своїм диким звичаєм погуляти. Заки повідомлено наші відділи, німці встигли вже гаразд погуляти, й пограбивши населення, від'їхали. Однак незабаром забаглося їм знов погуляти в тому ж селі. На цей час приїхав сам ляндвірт з сотнею добре одягнених та узброєних молодих летунів. Але тут їм не пощастило. Не вспіли ще як слід «розгосподарюватись» біля селянського добра, як наша чота і дві азербайджанців вдарили на них і змусили їх до втечі.

Хоробрі азербайджанці, бачучи перед собою зненавидженого ворога, з великим завзяттям ішли до бою і своїм геройством додавали охоти деяким нашим молодим бійцям, які вперше були в бою.

Дорого коштувала та прогулянка: 50 лягло трупом, кільканадцять було поранених, а двадцять німецьких «героїв» врятувалось втечею. Попав тут і ляндвірт. Населення радісно витало повстанські відділи, радіючи дружніми відносинами та спільною боротьбою азербайджанських та

українських відділів проти німецького загарбника». [До зброї. – Видання Політичного відділу УПА. – Р. 1, ч. 4, жовтень 1943 р.].

У листопаді ц. р. відділи УПА зайняли районове місто Мізоч на Остріжчині й тримали його цілу добу. Знищено багато німців. Здобуто 150 крісів, багато амуніції та іншого воєнного матеріялу. У бою за місто геройськи бився по боці українських повстанців – відділ азербайджанців. [Підпільна газета «За самостійну Україну», ч. 9, 10 грудня 1943 р.].

5.11. Німці з поляками спалили село Бушу Мізоцького району, вбили там, 4 підпільників, 4 мирних жителів і 2 азербайджанців. [Літопис УПА. (Нова серія). – Київ-Торонто, 1992. – Т. 2. – С. 450].

«6.11.43 року О десятій годині 4 авта та 10 кінотників німців, козаків (російських) та ляхів наїхали на село Бущу район Мізоча і спалили її. Друга група в числі біля 100 кінотників і частина піших пішли в напрямі Суйна де спалили дві хати, награбувавши всякого добра повернулися до Мізоча. З ними співдіяв літак.

8.11.43 р. З Мізоча виїхав відділ німців поляків та поліцаїв східняків понад 200 осіб. Їхали фірманками і верхи. Переїхали через село Дермань, декого пограбували вбили 4 особи двох поранили і від'їхали до села Верхів. В Верхові забрали одну свиню і поїхали в напрямку села Хорів. Не доїжджаючи до села Хорів під лісом, кіннота окружила хату лісника в якій відбувалася підрайонові відправа, на якій були присутні 11 осіб, з котрих один вспів втекти, а 10 осіб вбито. Цей відділ заквартирувався в с. Хорові по хатах, а 9.11.43 р. виїжджаючи із села Хорова награбували харчових продуктів та поїхали у напрямку Здолбунова. По дорозі заїхали в с. Вишеньки, спалили господарство станичного цього села, його брата та одного зв'язкового і поїхали на Здолбунів». [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівн, 2003. – С. 299].

7.11.43 р. Німці з поляками пограбували село Карпилівку, спаливши при цьому 3 хати [ЦЦАВОВУ: Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 125].

8.11.43 р. До с. Більмаж (зараз частина міста Острога) прибули німці з поляками та пограбували хати тих господарів з котрих члени сім'ї пішли до УПА. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 199].

13.11.43 р. О двадцятій годині через село Озірко їхало понад 5 фір німців та 100 осіб піхоти німців, поляків, та східняків з Мізоча в напрямі Дерманя. На Озірку застрілили трьох повстанців. Приїхавши в Дермань почали палити в центрі села монастирські будинки та спалили біля 100 господарств. Під час акції в Дермані вбито 4 особи. На другий день від'їхали до Мізоча. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне 2003. – С. 299].

13.11.43 р. Німці й поляки напали на село Дермань ІІ Здолбунівського району, де спалили 60 господарств, убили 6 і поранили 3 мирних жителів [Літопис УПА. (Нова серія). – Київ-Торонто, 1999. – Т. 2.– С. 450].

«Німецьке командування пробує прийти німецьким поліційним частинам на допомогу і висилає для ліквідації УПА на Волині й Поліссі дивізію війська, що складалася з полку СС-ів, двох полків мадярів, полку козаків і відділу німецької жандармерії. Та це підприємство скінчилося повною невдачею. Зручно маневруючи повстанчими відділами, командування УПА заставило німців розділити дивізію на менші боєві частини, а тоді в низці боїв нанесла УПА тим частинам нищівні удари. Так, наприклад, в бою під Вербами згинуло 120 німецьких вояків, біля села Шумське – 30, в Острозі – 32, в Мізочі – 11. Мадярські полки розлетілись зовсім, а частина козаків перейшла до УПА». [Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. – Мюнхен, 1953. – С. 41-42].

2.12. Відділ Цимбала зробив наскок на Нове містечко – Острiг, знищивши 4 польські пункти і забравши багато майна. [Літопис УПА. (Нова серія). – Київ-Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 357].

23.12. Під час відбиття бандитського нападу на село Мізочик чота УПА вбила 3 поляків [Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто.– Т. 2.– С. 470].

27.12. Курінь Ясена знищив польську колонію Вітольдівку (Оженин), де вбито кільканадцять осіб. Втрати українських повстанців – 4 вбитих і 2 поранених. [Літопис УПА. Нова серія. – Київ-Торонто. – Т. 2. – С. 357].

18.01.44 р. Німці з поляками розстріляли у селі Оженин Острозького району 6 мирних жителів: Савича Солов'я Петровича (35 років), Савич Устину (60 років), Бернадського Кузьму Матвійовича (21 рік), Алексіюк Марію (65 років), Федорець Галину (13 років), Дмитрука Володимира Оксентовича (10 років). Крім цього бандитами було вбито багато мирних жителів з інших сіл, ще більше було поранено. [Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. – Книга перша. Рівненська область. – Рівне, 2003. – С. 254].

Давній міжнаціональний конфлікт поляків і українців, що поглибився втручанням гітлерівців і більшовиків, призвів до трагічних наслідків обох народів. Відбувалися відплатні збройні акції з обох сторін польсько-українського характеру. Звірськими були спільні каральні дії проти мирного населення німців і поляків. Василь Семенович Давидов згадує: «В той час (період) мені було 15-16 років. Я був свідком тих подій на території с. Оженин. А мій батько, Давидов Семен Іванович, 1904 року народження, вів щоденник. Ось окремі епізоди з щоденника:

Мовою оригіналу: «... 1943 р. 11 серпня. Спалено хутори с. Оженин і с. Бродів німцями і поляками (шуцманами):

1. Федора Савича спалено хату і клуню;

2. Миколайчука Івана: хата і хлів, замордували його дочку Софію і вкинули в вогонь;

3. Василюка Панаса: спалено хату, клуню і вбили коня. Самого Панаса шуцмани хотіли спалити в огні живцем, але він був настільки міцним, що чотири шуцмани не могли з ним справитись. Тоді поляки його застрелили і тіло вкинули у палаючу хату;

4. Дулевич Ганни згоріла хата;

5. Михалюка Оверка хата і клуня;

6. Фурманець Мелашки спалено хату;

7. Болтович Марію живу вкинули у вогонь.

Був страшний пожар...

18 листопада 1943 року села палили венгри, без німців і поляків. Ніхто не загинув, бо завчасно, заховались по лісах".

В книзі „Трагедія Волині" В. Сергійчука наводяться факти: „27 грудня 1943 року курінь Ясеня знищив польську колонію Вітольдівку, де вбито кільканадцять осіб. Втрати українських повстанців – 4 вбитих і 2 поранених". В організації самооборони хутора Вітольдовка у 1943-1944 роках брав участь ксьондз місцевого костелу Габріель Банась. Він займався організацією доставки фуражу, одягу, продуктів.

Наближався січень 1944 року. Повертався фронт. В щоденнику С. І. Давидова записано: „1944 рік, 18 січня. Німці з венграми відступили в сторону Здолбунова. Люди с. Оженин і навколишніх сіл розпочали забирати додому зерно з німецьких складів. О годині 11 дня із сторони Тайкур-Новосілок приїхали чотири бронемашини і одна грузова машина німців з поляками. Без усякого попередження почали стрілянину по людях. Загинуло шість осіб: 1. Савіч Соловей Петрович; 2. Савіч Устина; 3. Бернацький Кузьма (21 рік); 4. Алексіюк Марія; 5. Федорець Галя (13 років); 6. Дмитрук Володимир (10 років). Багато людей загинуло з інших сіл, ще більше було поранено. Під час стрілянини люди намагалися заховатись. Хто сховався в клуню чи хлів, польсько-німецька банда підпалювала будинки".

Савич Антоніна Степанівна, 1930 року народження, згадує: "18січня 1944 рік. Зранку було тихо. Люди йшли до церкви. А потім десь появились німці і поляки. Стрілянина. Село горить. Люди біжать до лісу. Жінки боялися, що підпалять церкву і пішли, по сусідству, до одного господаря – Бернацького Матвія. Його син Кузьма в цей час спав у хаті. До хати вбіг німець і запитав: "рус партизан". Моя мама, Савич Устина, сказала, що нема нікого. Кузьма вибіг, і хотів втекти через двір сусіда Савича Петра. Але його наздогнала німецька куля. Німець повернувся

у хату і застрелив мою маму. Її на драбині принесли додому. Мене послали в ліс, до дядька Кузьми, щоб зробив домовину. Коли переходила залізницю, почула навколо себе свист, то стріляли з бронепоїзда. Але коли побачили, що дитина, припинили обстріл. Дядько Кузьма не зміг прийти, тому, що німці вбили його тещу. Домовину зробили вдома. Того дня було вбито восьмеро людей.

19 січня. Стрілянина стихла. Вісім домовин, на санчатах, привезли до церкви. Відправи не було. Вбитих неможливо було поховати через обстріли бронепоїзда, що курсував по залізничній колії. Люди тиждень копали могили. До поховання труни стояли у церкві".

Після перших локальних конфліктів весною 1943 року, розгорнулася справжня війна на винищення один одного. Польська поліція разом із загонами польської самооборони, а також паралельно з підрозділами Армії Крайової та польсько-більшовицьких загонів знищували українські села, спалюючи хати та вбиваючи мирне населення. Командування УПА у відповідь запропонувало полякам залишити села і перебратися до міст, де контроль здійснювала польська поліція. Якщо поляки не переселялися, – їх знищували.

За період з початку 1943 по початок 1944 років на території району поляками разом із німцями було вбито приблизно 750 чоловік.

Спалили села: Білашів, Грозів, Грем'яче, Точевики, Завидів, Новомалин, Галівка, Грозівський Корчунок, Гремяцькі хутори, Лючин, Михалівка, Озера, Попівці,Точивики, Вілія, Буща, Тесів, колонію села Бухарів, Дермань із Залужжям. Тільки з 12 по 15 жовтня 1943 р. на Острожчині було спалено 16 сіл.

В свою чергу упівцями було спалено дві польські колонії Вітольдівка (біля Оженина) та Гурби (Здолбунівський район).

Звичайно, помста – це не виправдання. Але треба врахувати, що то була війна і кожен хотів жити. Крім того, Українська Повстанська армія воювала на своїй етнічній території, захищала свою родину, свою землю. Поляки ж за всю історію співіснування українського та польського народів майже завжди виступали як гнобителі українського народу, української церкви та української культури.

Ігор МАРЧУК

Чи була у Будераж Перша конференція поневолених народів Східної Європи та Азії?

Опрацьовуючи різні матеріали з історії ОУН та УПА на Волині часом не звертаєш увагу на те, що окремі вже ніби загально відомі обставини тих чи інших подій, встановлені хрестоматійні факти насправді є помилковими чи не зовсім достовірними. Так сталося і з частиною інформації про Першу конференцію поневолених народів Європи та Азії. Про неї часто згадується у різних виданнях з історії українського національно-визвольного руху, називається точна дата проведення, склад учасників і місце – село Будераж на південній Рівненщині. Щодо дати і складу учасників застережень немає, оскільки збереглися спогади чільних членів ОУН Петра Дужого та Омеляна Логуша, окремі офіційні матеріали конференції, а от щодо місця проведення виникли певні запитання. Навіть ще не так давно автор цих рядків був переконаний, що сталась ця подія у 21-22 листопада 1943 року у селі Будераж Здолбунівського району Рівненської області. Виявилось, що про це першим написав ще 19 листопада 1993 року (див. газету «Волинь», До 50-річчя Першої конференції поневолених народів Східної Європи і Азії), вже нині покійний, відомий місцевий краєзнавець Гурій Бухало. Вже з його подачі цю інформацію розповсюдив відомий діяч ОУН, який мешкав у Львові, Петро Дужий. Хоч він і був разом з Романом Шухевичом на Конференції, але назву села не запам'ятав, тому у своїх публікаціях використовував як авторитетне джерело матеріал Г. Бухала.

Гурій Васильович почерпнув цю інформацію зі спогадів активного учасника ОУН Олекси Скоропади, який начебто виступав з хором на цьому заході. Примірник цих спогадів, написаних на початку 90-их років XX ст. є і в Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Дійсно, у них Олекса описує свій виступ у Будераж як виступ для учасників Конференції поневолених народів Східної Європи і Азії. На підтвердження цього факту Г. Бухало цитує спогади ще одного учасника УПА, односельця Скоропади А. Кисіля – «Немо», який супроводжував угорську делегацію у грудні 1943 року у с. Будераж: «Недалеко в цій околиці відбулась недавно конференція поневолених народів». Зверніть увагу, А. Кисіль чомусь не вказує чітко на Будераж, а пише про околицю. Помилка, навряд чи. Скоріше Г. Бухало не до кінця зрозумів автора споминів, той не мав на увазі Будераж. Чому, пояснюємо далі. Нещодавно видрукувані окремою книгою спогади відомого повстанського командира

М. Андрощука-«Вороного» містять кілька невеликих згадок про цю подію. Що цікаво, він як працівник штабу «Енея», знову ж уникає згадок про Будераж, а чітко пише, що у листопаді 1943 року у с. Батьківці відбулась Конференція поневолених народів, після завершення якої було зроблено кілька фотознімків. Отже, Батьківці – село, де восени 1943 на початку 1944 року розміщувався штаб Південної групи УПА. Та й тут виявляється не все так просто. Вдалося виявити протоколи допитів двох безпосередніх учасників Конференції Д. Паламарчука-«Лимана» та вчителя з Бущі В. Дудка-«Давида», які на той час перебували у Батьківцях при представникові проводу ОУН «Іванові». Саме він з різних частин УПА збирав делегатів на цю конференцію. Д. Паламарчук у серпні 1944 року свідчив: «Я був присутній на конференції… але не як делегат. Вона була скликана у селі Ляшівка (Ілляшівка) Острозького району у період німецької окупації». Він зазначав, що було близько 36 делегатів та 10 гостей. Тривав захід три дні. Село Ілляшівка розташоване по сусідству з Батьківцями і знаходиться недалеко Будеража. Ось чому вже згаданий А. Кисіль писав про околиці. Крім того, цілком логічно проводити такий захід не у місці розташування штабу (с. Батьківці), а поруч. Всі сумніви розвіюють свідчення бущанця Володимира Дудука: «21-22 листопада 1943 року у школі села Ляшівка Острозького району Рівненської області була скликана так звана «конференція поневолених народів». У конференції брали участь представники інонаціональних відділів УПА: узбеки, татари, грузини, казахи та багато інших національностей… На цій конференції була й українська делегація, очільником якої був член Центрального проводу ОУН «Іванів» (на конференції виступав під псевдонімом «Стеценко»)».

Отже, всі вище цитовані джерела вказують, що Конференція поневолених народів Східної Європи і Азії відбулась не у Будеражі, а у селі Ілляшівка (Ляшівка) Острозького району. Та пильний читач скаже, чекайте, а як же зі спогадами О. Скоропади, на які свого часу оперся Г. Бухало. Виявляється, що час в котрий раз довів, що спогади – досить суб'єктивне джерело, яке постійно потрібно перевіряти і співставляти з іншою інформацією. Дійсно, Олекса Скоропада виступав з хором у с. Будераж, але не на Конференції, а на нараді керівництва Південної групи УПА. Збереглись його власноручні свідчення від листопада 1944 року, які він написав у Рівному, вийшовши з підпілля, де про Конференцію ні слова, але міститься інформація про те, що наприкінці грудня 1943 року багато місцевих керівників ОУН та УПА зібралося у Будеражі на нараду. У актовій залі місцевої школи О. Скоропада побачив багатьох знайомих – Ростислава Волошина – «Горбенка», «Енея», «Іваніва», Григорія

Кучерука-«Буйного», Василя Тибенка-«Клима», Мелетія Сидорчука-«Платона», районного провідника «Самсона» та інших. Саме тоді вперше під його керівництвом гарно виступив дерманський хор. Тобто, на час написання спогадів у автора відбулось злиття двох подій у одну. Крім того на Конференції він дійсно не був і про це у 1944 році не згадував. Тому мусимо засмутити будеражців – пам'ятні дошки, які є на їхній школі та на постаменті перед сільською радою потрібно зняти. А відповідну дошку встановити у селі Іляшівка Острозького району.

Ярослав АНТОНЮК

Діяльність Служби безпеки ОУН(б) на Острожчині у післявоєнний період

13 січня 1944 р. війська 1-го Українського фронту, розгортаючи Рівне-Луцьку наступальну операцію, звільнили від німців Острог, а 5 лютого – Оженин. Ці, без перебільшення, визначні для Острожчини, події, не обійшлися без трагізму. 22 січня в с. Межиріч відбулася перша сутичка підвідділу УПА «Партизана» з червоноармійцями [15, с. 487]. 27 січня підрозділ кінної розвідки 8-ї стрілецької дивізії 60-ї армії на чолі з старшим лейтенантом Печкурою в с. Кургани відібрав 30 місцевих селян та у помсту за 3-х вбитих солдатів їх розстріляв. Загинуло 20 осіб, четверо було поранено та шестеро врятувалися [2]. У таких складних умовах розпочалося відновлення радянських органів влади на території району. Цьому процесу намагалася протистояти Служба безпеки ОУН(б).

Будувалася вона за територіальним принципом. Референтура СБ Острозького району №9 «Озеро» входила до складу Здолбунівського надрайону Рівненської округи «Гори» [4]. Комендантом СБ району до загибелі 12 грудня 1944 р. у бою з військами НКВС в с. Мар'янівка був Олександр Єфимович Бернадський («Корній») [24, арк. 26]. Після нього посаду зайняв Гуменюк Михайло («Роман») з с.Черняхів [18, с. 423], а згодом Сава Софронович Гордійчук («Якір», «Залізняк»), 1911 року народження з с. Грозів, який в 1941-1942 рр. служив у Острозькій поліції, а з весни 1943 р. в СБ. Загинув 1952 р. у бою з МДБ. Його заступником був Степан Олійник («Корба») з с. Дерев'янче. Районну боївку СБ очолював Іван Ліщук («Явір», «Савченко»), арештований 21 січня 1945 р. НКВС [3].

Підрайонним СБ були: в селах Батьківці, Данилівна, Ілляшівка – Володимир Федорович Ковтун («Чайка»), 1919 року народження з с. Ілляшівка, згодом арештований НКВС; в селах: Гремяче, Лебеді, Верхів – Олександр Васильович Кравчук («Крук»), 1917 року народження з с. Верхів [12, арк. 2]; в селах: Вільбівно, Бадівка, Черняхів, Кургани, Могиляни – Василь Панасович Ткачук («Микола»), 1911 року народження з с. Мощаниця Здолбунівського р-ну [14, с. 179].

Напередодні приходу Червоної армії головні зусилля підпілля спрямовувалася на підготовку до майбутнього протистояння з радянською владою. В інструкції для провідників ОУН зазначалося: «Час фронтового хаосу, боротьби партизан з німцями і т. д., використати для збільшення боєприпасів організації і знищення опорних пунктів (по містах)» [7, арк. 271]. Важливу роль у цьому відігравали боївки СБ. Так, 17 січня 1944 р.

розвідка СБ повідомила своєму керівництву, що 15 січня о 14.00 Острог покинули німці та угорці й великим обозом рухаються в напрямку Дубно. У місті (в приміщені в'язниці) залишився лише польський гарнізон (50 осіб) [10, арк.165]. Зранку 16 січня до Острога увійшли червоноармійці та спільно з поляками (допомагали возити солому) спалили міст на с. Вельбівно. Того ж дня, увечері, коли солдати покинули місто, повстанці здійснили напад та здобули віз зброї й амуніції. 17 січня вночі підрайонна боївка СБ знову здійснила напад на місто. Було здобуто 3 мотоцикли та бензин. Того ж дня на залізничній станції Оженин повстанці здобули багато угорської та німецької амуніції, лікарських приладів та радіоприймачів [8, арк.165-166].

Іншим напрямком роботи боївок СБ була організація диверсій. Найвідомішою була засідка кущових боївок СБ сіл Михалківці і Сіянці [6] на командуючого 1-м Українським фронтом генерала Миколу Федоровича Ватутіна. 29 лютого 1944 р. о 19.40 автокортеж генерала з двох «віллісів», штабного «доджа» і вантажного «студебекера» під'їхали до с.Милятин і почули одиночні постріли. Ватутін наказав зупинитися, щоб вияснити ситуацію. Тоді, раптово, з вікон будинків, їх обстріляли. Охорона та водії загалом повели себе мужньо, крім водія Моноселідзе, який під час обстрілу злякався і втік на автомашині, не взявши жодної участі в обороні. Важко пораненого вище коліна генерала три охоронці підхопили, розвернули машину і поїхали до Гощі, 15 квітня Ватутін помер у військовому шпиталі Києва [20, с. 8]. Як це не парадоксально, але під час поховання генерала у Радянському (тепер Маріїнському) парку, в почесній варті стояли мобілізовані в Червону армію з Рівненської обл. колишні повстанці [15, с. 21].

До рядових червоноармійців СБ не відносилася вороже. У випадку вибуху війни між Заходом і СРСР їх планували використати у антирадянській боротьбі (як це було в часи німецької окупації з українською поліцією). Острозькою районною боївкою СБ 27 липня 1944 р. було затримано дезертирів з Червоної армії Григорія Зверюка родом з Кабардино-Балкарії та Івана Огнатенка з Вінницької обл., які втікали додому з шпиталя в Дубно. Їм надали медичну допомогу та після допиту відпустили [11, арк. 55].

Успіхи діяльності не лише СБ, а й усього оунівського підпілля залежав від ефективності роботи її інформаційної мережі. Підрайонним СБ району «Озеро» було наказано: «збирати інформацію і всякі відомості, які виникають в їхньому терені» [11, арк. 49]. У інформатори намагалися залучати осіб, які мали реальні розвідувальні можливості – голів сільрад, колгоспів, істрибків, священиків тощо. Наприклад, на СБ працював

священик с. Почапки Комаревич [22]. Вони слідкували за найменшими дрібницями і звітували керівництву. У інформації СБ за 3 червня 1944 р. повідомляється: «із Здолбунова совіти возять автами до Острога де що бачать. Крісла, шафи, залізо сьогодні возять цілий день» [9, арк. 11].

Завдяки активним діям підпілля влада у багатьох селах району контролювалася ОУН. У звіті інформатора СБ за 6 червня 1944 р. повідомляється: «Острозьке НКВД говорило, що краще підем на фронт, то може останемось живі» [11, арк. 80]. Для забезпечення такого становища, СБ діяла методом погроз щодо радянських службовців та залученням їх на свою сторону. 1 травня 1944 р. голові сільради с.Бадівка Арсену Марковичу Ткачуку підкинули записку: «Совіцький запроданцю. Якщо не вишлеш большевицької печатки – знищимо». Завдання він не виконав, тому зранку його знайшли мертвим з 19-ма кульовими ранами [22].

Головним завданням СБ була боротьба з внутрішньою та зовнішньою ворожою агентурою. Інформацію про підозрілих осіб збирали та систематизували. В Державному архіві Рівненської області збереглися «чорні листи» СБ на осіб, які підлягали ліквідації. У цій картотеці зустрічається чимало даних на жителів Острозького р-ну. Лише з с. Оженин – 24 особи [11, арк. 29-43]. Наприклад, Матвійчук Іван Григорович, 1927 року народження «В 1947 р. НКВД арештовують його батька, скидають з роботи (дежурним на станції Івачків) і дають йому завдання вислідити трьох повстанців з цього ж села, тоді пустять додому батька. Робота йому не вдається і він 15.07.1947 р. йде до НКВД і тепер їздить з нквд-ми на село, має зброю (фінку)».

Нагорна Марія, 1922 року народження «З 1943 р. працювала станичною ОУН. В 1944 р. закохалася в більшовицького капітана. В листопаді виїжджає з капітаном до м. Ковель, де капітана забирають на фронт, а вона повертає додому і працює секретарем сільради с. Оженин. Видає НКВД тих людей, які допомагають УПА» [11, арк. 40-43].

Більшість запідозрених у сексотстві страчували (нерідко разом з сім'єю). У звіті поліцейсько-виконавчого відділу СБ «Озеро» зазначено, що за період з 1 березня по 4 травня 1944 р. було арештовано 307 осіб (комуністів – 111, сексотів – 59, агентів НКВС – 67, їх родини – 67). З них ліквідовано 306. Всі речі вбитих передано господарчому відділу [11, арк. 51].

Нерідко, методи, якими СБ проводила знищення сексотів, викликали обурення не лише серед населення, а й самих підпільників. Станичний «Яшка» скаржився своєму керівництву, що вночі 16 червня 1944 р. боївка СБ «Олега» підрайону № 115 сильно покалічила сокирою Дарину Захарчук, яка наступного дня померла у лікарні. Головною підозрою було те, що вона часто ходила до Острога (нібито в НКВС) і в її будинку

зупинялися солдати військ НКВС. «Населення деморалізувалося тому, що її знищено таким варварством, як великого приступника, вона на такі муки не заслужила» [9, арк. 50]. За подібні звинувачення у 1946 р. в с. Лючин «Корбою» було вбито Оксану Масловську [5]. Співчуваючи жертвам СБ, частина підпільників намагалося врятувати приречених. Житель Острога Антон Самчук згадував, що працюючи в боївці СБ Василя Нагорного («Бандури»), повідомляв людей, але лише тих, за яких був впевнений, що не донесуть на нього [18].

Викриті радянські агенти намагалися переховуватися в райцентрі, тому навіть в самому місті діяли бойовики СБ. На Різдво 1946 р. в Острозі було зарубано сім'ю колишнього сотенного Тараса Кравчука («Волинця») [23].

Терор СБ викликав панічний страх серед місцевого населення. Так, весною 1944 р. в с. Дерев'янче боївкою «Якоря» за підозрою у сексотсві було вбито двох малолітніх синів Панасини Манько – Петра та Олексу, а її саму важко поранили та, вважаючи мертвою, разом з трупами дітей, вкинули до колодязя в центрі села [1]. Наступного дня вона прийшла до свідомості і почала кликати про допомогу. Через деякий час зібралися сусіди, щоб вирішити як діяти далі. До натовпу підійшов станичний СБ Назар Іванов і попередив: «Не чіпайте, а то і з вами так буде!» [13]. Після цього люди розійшлися, надвечір прибув «Корба» та кинув до колодязя гранату [19].

Незважаючи на відчайдушні спроби СБ знищити усіх підозрілих у співпраці з НКДБ, радянська агентура й надалі залишалася найбільш ефективною зброєю у боротьбі з підпіллям. 14 січня 1945 р. за даними сексотів опергрупою Острозького райвідділу (РВ) НКДБ та підрозділом військ НКВС на Черняхівських хуторах було виявлено криївку СБ. На пропозицію здатися вийшли: заступник окружного коменданта СБ Федір Степанович Сидорчук («Гаврило»), комендант розвідки СБ району Михайло Андрійович Гуменюк («Гуня»), підрайонний господарчий «Чумак», станичний господарчий «Гречуха» та бойовики СБ – «Клин», «Вихор», «Копач». Застрілилися: комендант групи СБ «Даниленко», господарчий СБ району Василь Матвійович Шостак («Карась»), працівник районного проводу «Оспилко» та бойовик СБ «Корнієнко» [24, арк. 37].

Острозьке НКДБ не поступалося есбістам у жорстокості методів боротьби. 27 листопада 1945 р. були затримані стрільці з сотні «Деркача» – Микола Іванович Клочко («Лісовий») та Андрій Трохимович Данчишин («Коваленко»). На допиті вони вказали місця криївок станичного та господарчого в с. Завизів та погодилися вбити підрайонного коменданта СБ «Горькавого» і господарчого «Лішню». Наступного дня агенти прибули до дружини «Лішні» вимагаючи викликати чоловіка. Знаючи їх обох, вона

повідомила про місце знаходження його криївки. Прибувши, Данчишин відразу ударом ножа вбив «Лішню», а Клочко кинув до схрону гранату, вибухом знищивши «Горькавого». Наступного дня з метою прикриття операції на місце прибула опергрупа РВ НКДБ, в убитих було вилучено гвинтівку, німецький автомат та сумку з документами. Агентів було залишено на нелегальному становищі для виконання наступних завдань [24, арк.195]. Також, починаючи з вересня 1944 р. при Острозькому РВ НКДБ діяла «легендована» група з 11 осіб, яку очолював розвідник Юрій Тараскін. Увійшовши в довіру до станичного с. Милятин їм вдалося вступити до складу сотні Володимира Петрука-Кирика («Деркача») [16].

Протистояння між прихильниками ОУН та радянської влади, розкололо населення Острожчини на два непримиренні табори. 21 жовтня 1947 р. на станції відправки депортованих одна з жінок намагалася втекти, але була затримана місцевою активісткою Бабак, яка їй сказала: «Потрібно було ревіти раніше. До цього мабуть сміялася, коли твій син стратив мого чоловіка, а я плакала біля дитячого осиротілого ліжечка. Я знала, що за мої страждання ви відповісте вдвічі і я не помилилась» [25, арк. 62]. Переслідування окремих есбістів продовжувалося радянською владою до 1980-х рр. 18 січня 1982 р. в Острозі відбулося відкрите судове засідання над С. Олійником, якого було засуджено до розстрілу [19].

Таким чином, запеклий опір СБ ОУН(б) процесам радянізації був зламаний більшовицьким режимом. Трагізм ситуації полягав у тому, що заручником їх збройного протистояння виявилося місцеве населення. Збройна боротьба набула характеру громадянської війни в ході якої протилежні сторони широко застосовували методи, несумісні з нормами законності і людяності. Рани нанесені українському суспільству в ті часи не повністю загоїлися й донині.

Джерела та література

1. Баталов В. Люди пам'ятайте / Валерій Баталов // Зоря комунізму (Острог). – 1982. – 22 травня.

2. Баталов В. Трагедія села Кургани / Валерій Баталов // Життя і слово (Острог). – 1992. – 24 червня.

3. Баталов В. Терор / В. Баталов // Замкова гора (Острог). – 2005. – 25 червня.

4. Вальчук П. Криниця смерті / П. Вальчук // Зміна (Рівне). – 1991. – 31 серпня.

5. Григорук С. Нелюди / С. Григорук // Зоря комунізму (Острог). – 1970. – 27 червня.

6. Данилюк В. Шинеля Ватутіна служила в УПА? / В. Данилюк // Молода Волинь (Луцьк). – 1992. – 6 березня.

7. Державний архів Рівненської області, ф. Р-30, оп. 2, спр.16, 285 арк.

8. Там само, спр. 22, 354 арк.

9. Там само, спр. 38, 128 арк.

10. Там само, спр. 39, 167 арк.

11. Там само, спр. 116, 78 арк.

12. Там само, ф. Р-2777, спр. 1255, 33 арк.

13. Дубовик І. Крик з колодязя / І. Дубовик // Зоря комунізму (Острог). – 1981. – 10 жовтня.

14. Жив'юк А. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями / Андрій Жив'юк, Ігор Марчук // Реабілітовані історією. Рівненська обл. – К.; Рівне, 2006. – Книга перша. – С. 8-78.

15. Літопис УПА. Т. 8. Нова серія. Волинь і Полісся: УПА та Запілля, 1944-1946: Документи і матеріали / П. Сохань, П. Потічний та ін. (ред.), О. Вовк, С. Кокін (упоряд.). – К.; Торонто: Літопис УПА, 2006. – 1448 с.

16. ОУН-УПА (правда про националистов Украины) // http://vk.com/video69552451_161990545.

17. Руцький М. Вони виборювали волю України: історична повість. – 2-ге видання, доповнене та перероблене / Микола Руцький. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 564 с.

18. Самчук А. Мене обдурили / А. Самчук // Зоря комунізму (Острог). – 1980. – 26 серпня.

19. Супрун А. Не забудимо, не простимо / А.Супрун // Зоря комунізму (Острог). – 1988. – 26 січня.

20. Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го / О. Тищенко. – Рівне: Перспектива, 2005. – 200 с.

21. Ткачук С. Пам'ять людська не прощає / С.Ткачук // Зоря комунізму (Острог). – 1982. – 30 жовтня.

22. Федорчук С. Суд пам'яті / С. Федорчук // Зоря комунізму (Острог). – 1983. – 26 травня.

23. Фурманчук П. Чорні ворони / П.Форманчук // Зоря комунізму (Острог). – 1980. – 2 жовтня.

24. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 1700, 235 арк.

25. Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 4973, 99 арк.

Іван ГЛУШМАН

Межиріцьке духовно-пасторське училище

Межиріцьке духовно-пасторське училище Української Православної Церкви було започатковане у 1994 році з благословення архієпископа Рівненського і Острозького Анатолія. Впродовж 6 років роботи там навчалися студенти, які були родом із Острожчини, майже усіх районів нашої області, сусідніх – Волинської, Тернопільської та Львівської областей, де вже були свої духовні семінарії, а також із Житомирщини та Хмельничини. Тепер колишні викладачі училища пишаються тим, що їх випускники є пасторями у багатьох населених пунктах нашої країни навіть за кордоном. Є випускники Межиріцького духовно-пасторського училища в Острозі (отець Віктор Земляний), Білашеві, Вілії, Лючині, Завізові. Один із колишніх студентів училища має парафію у Курській області Росії. Є серед випускників і такі, що вчилися в духовних академіях, навіть за кордоном. У 2011 році у Римі закінчив богословський інститут Микола Щербак, і тепер він є викладачем богословського вузу. Вадим Зубик навчався у Німеччині, де закінчив богословський університет. Благочинним Іверського монастиря в Одесі є Олександр Мирида, якого колеги вважають еталоном чернецтва.

Після закінчення училища для його випускників, як кажуть, була «зелена вулиця» до Київської, Луцької та Почаївської духовних семінарій. Там їх приймали на 4 курс. Колишній викладач навчального закладу Лариса Фурманець каже, що про хорошу підготовку студентів, закладений добрий фундамент, який став основою для подальшого їх навчання і вдосконалення, свідчить те, що з ВНЗ надходило дуже багато подяк. Колишні випускники, приїжджаючи до своєї обителі, також висловлюють багато вдячних слів на адресу колишніх наставників.

Лариса Василівна розповідає, що матеріальна база закладу була досить сильною, бо її опорою був монастир. Після рішення Рівненського єпархіального управління відкрити училище було підписано угоду між єпархією і намісником Свято-Троїцького чоловічого монастиря ігуменом Федором про надання останнім «5 кімнат у безкоштовне користування для училища». Монастир також дозволив користуватися трапезною, бібліотекою, брати участь у храмових богослужіннях тощо. Під час божественних служб, спостерігаючи за укладом життя в обителі, майбутні священики могли багато корисного взяти для себе.

Надавши свою матеріальну базу училищу, суттєво допомагаючи студентам у їх навчанні, адміністрація училища також допомагала монасти-

рю. Під час практики майбутні священики допомагали пекти просфори, прибирали територію, займались іншою господарською роботою. Лариса Василівна пригадує, що чотири дні студенти вчилися, а один день у тиждень мали практику. Служби відбувалися щоденно, і студенти співали у хорі, прислужували в храмі, найкращим із старших надавали можливість виступати із проповіддю, читати акафісти та ін.

В основному студентами училища ставали вчорашні випускники шкіл, але були й такі, що вже мали за плечима навчання в училищах, технікумах і навіть вузах. Лариса Василівна каже, що легше вчитися було тим, хто закінчив чи навчався в культосвітньому чи педагогічному училищі, відслужив армію, тобто – мав певний життєвий досвід.

У процесі навчання студенти вирішували: будуть вони одружуватись чи ні. Звичайно, у переважній більшості випадків майбутні священики мали намір створити власну сім'ю, і тому їхнє рукопокладення відкладалося до часу після укладення шлюбу. Хоча були й такі, що вже мали сім'ї. Закінчивши навчання, всі студенти отримували відповідний документ; одружившись, здійснювалось щодо них рукопокладання у священство. Велика частина випускників до рукопокладення продовжували навчання у семінаріях, академіях.

Для потреб училища монастир підготував спеціальні келії у підвальній частині монастиря. Після підйому була обов'язковою вранішня молитва. Потім студенти снідали і слухали лекції, відповідали на семінарах (кожного навчального дня було по 2-4 пари). Інші йшли на практику. О 14.40 починався обід. Після нього до 17 години студенти мали вільний час, коли з дозволу відповідальних чергових по училищу мали можливість відлучатися у місто, відпочивати чи займатися своїми справами. Але о 17 годині всі обов'язково приступали до самопідготовки. О 20 годині майбутні священики вечеряли, молилися, готувалися до наступного дня і лягали спати. Уклад життя майбутнього священика мало чим відрізнявся від звичайного студентського, можливо, лише з більшою кількістю молитов. Трохи відрізнявся день у тих студентів, які були на практиці. Вони, як правило, не відвідували лекції та практичні заняття, не мали вільного часу і самопідготовки. Під час першого тижня Великого посту і останнього навчання не проводилось – студенти молилися у храмі, спостерігали за службами. Так само навчання не проводилось у великі церковні свята, а ось у присвятки графік навчання не міняли. Під час різдвяних свят, а також влітку після здачі сесії студенти мали канікули.

На початку кожного дня, заняття, роботи обов'язковою була молитва. В училищі викладали церковнослов'янську мову, Новий і Старий Завіт, історію української церкви, пасторське і основне богослів'я, гомілетику

(мистецтво проповіді), церковне діловодство та інші предмети. Ректором училища майже весь час був тодішній благочинний церков Острозького району протоієрей Ростислав Трепачук. Для молодого колективу викладачів він був великим авторитетом і прикладом у житті і службі. Викладачами працювали люди, які перед тим закінчили семінарії (по двоє – Санкт-Петербурзьку і Одеську, по одному – Мінську і Луцьку) та вузи, в основному, молодь. Лариса Василівна працювала секретарем училища і викладала церковне діловодство.

Навчання відбувалося на трьох курсах, на яких у різний час навчалися біля 80 студентів. Після другого року бажаючі могли продовжити навчання на заочному секторі. В основному, такий спосіб навчання обирали ті, хто одружувався, отримував роботу, але ще не завершив навчання. Два рази заочники приїжджали і здавали сесії.

Отець Віктор Земляний, який тепер є настоятелем Свято-Воскресенського храму в Острозі, родом з Рівного. В Межиріцькому монастирі бував, навчаючись ще у школі. Отримавши благословення після закінчення школи, навчався у Межирічі. Потім закінчив семінарію та академію. Священик каже, що в училищі була та ж сама програма, що і в семінарії, але великим плюсом була близькість до дому. Окремо о. Віктор наголосив на тому, що всі студенти, незалежно від курсу, жили дуже дружно. У семінарії і академії такого не було. Подобалось йому також те, що училищем опікувався монастир. Монахи для майбутніх священиків були прикладом в послушничестві, кротості, смиренні, стриманості.

Лариса Василівна каже, що буквально через місяць навчання для викладачів ставало зрозумілим, хто яку мету переслідував, вступивши до училища. Діти, які мали покликання до служіння Богу, дуже чітко вирізнялися серед тих, хто такого покликання не мав. Хоч рідко, але траплялося, що такі студенти залишали навчання. Адміністрація не перешкоджала їхньому вибору, бо зрозуміло, що бути священиком – це, перш за все, покликання і талант.

Вступали до училища майбутні священики, складаючи два іспити. Під час першого – великої співбесіди комісію очолював архієпископ Рівненський і Острозький (до 1995 року – Анатолій, а пізніше – Варфоломій). До неї входили ректор училища Ростислав Трепачук, настоятель Межиріцького монастиря ігумен Федір (викладав церковний спів), проректор о. Борис (Логвинчук) та інші викладачі. Лариса Василівна каже, що аналізували характеристику, надану священиком парафії, звідки прибув абітурієнт, брався до уваги бал атестату середньої школи, абітурієнту давали різнобічні складні запитання на знання Біблії, церковної служби, поведінки в побуті та ін. – переважно були вони не з легких. Серед абітурієнтів чітко

вирізнялися діти священиків та воцерковлені. Звісно, вони регулярно прислужували в церквах, читали богослужбову літературу, жили «церковним життям». Важче було тим дітям, які вступали за наполяганням батьків чи близьких, навіть якщо їхній загальноосвітній рівень був високим.

Окремим абітурієнтам владика давав завдання, які вони мали виконати впродовж визначеного терміну, і якщо вони не передумали, то могли вступати наступного року. Якщо їх наміри були вагомими, то вони досягали свого, а якщо ні – значить, священство – не їх справа. Другим випробуванням був диктант, який найчастіше диктував сам владика Варфоломій. Як і у всіх вузах, за наслідками випробувань відбувалося зарахування на навчання.

Пригадуючи роки роботи в училищі, Лариса Василівна каже, що порушення дисципліни, низька успішність не були характерними для студентів, які мріяли стати священиками, хоча траплялося всяке. До порушників вживали традиційні методи впливу. Перш за все прізвище студентів, які навчаються найгірше, вивішували на спеціальному стенді. Їх поведінку і успішність аналізували під час розширеної відкритої педагогічної наради, на якій були присутні не лише викладачі, але й усі студенти. Якщо це не давало результатів, то повідомляли батьків. Найсуворішим покаранням було відрахування з числа студентів. Лариса Василівна таких випадків пригадати не може. Тобто можна сказати, що майбутні священики дисципліну порушували рідко і навчалися непогано, крім тих, що добровільно покинули навчання – плинності не було. Молодий колектив училища намагався входити в становище студентів, розуміти їх.

В кінці 90-х нестачі священиків вже не було. Тоді вже функціонувало багато семінарій, і було вирішено закрити переважну більшість училищ. До цього переліку потрапило й межиріцьке. У 2000 році училище, випустивши останній курс, було закрите.

За традицією, кожного вівторка перед Вознесінням Господнім Свято-Троїцький Межиріцький чоловічий монастир відзначає одне із своїх монастирських свят – пам'ять чудотворного Межиріцького образу Божої Матері «Життєподательниця». Цього дня до святої обителі прибуває багато гостей, в тому числі архієпископ Рівненський і Острозький Варфоломій. Після божественної літургії відбувається зустріч колишніх студентів і викладачів училища. Більшість із них із вдячністю згадують навчання у Межирічі, кажуть, що їм були дані міцні знання і вміння для майбутнього служіння Богу, діляться з колегами своїми враженнями та власним духовним досвідом.

ПИТАННЯ МУЗЕЄЗНАВСТВА ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Олексій ЗБРУЦЬКИЙ

Плебанія (будинок ксьондза), костьолу Іоанна Хрестителя в місті Ізяславі Хмельницької області

В цій статті вводиться до наукового обігу пам'ятка XVIII ст. – плебанія в місті Ізяслав Хмельницької області. На підставі опису початку XIX ст. аналізується планування будинку та його архітектурні особливості.

Так уже сталося в історії, що в невеличких волинських містечках можна зустріти величаві споруди та цілі архітектурні ансамблі, руїни яких ще й сьогодні вражають уяву сучасників. Щоправда, є й такі об'єкти, про які знають лише фахівці – архітектори, мистецтвознавці. Це, як правило, будинки міської забудови. Пройшовши через війни і соціальні катаклізми, зруйновані та перебудовані, вони, тим не менш, також є витворами архітектури – свідками минулого. З часом їх чисельність катастрофічно меншає, тому кожний з тих, що залишився, повинен бути предметом серйозних досліджень. І дійсно, на підставі лише фрагментів фахівці можуть реконструювати первісний вигляд того чи іншого будинку з тим, щоби зберегти його для нащадків і визначити роль у містобудівній ситуації окремого періоду. Допомагають реставраторам у цій справі архівні документи й іконографічні зображення, старі плани міст тощо.

Ізяслав – одне з таких стародавніх міст історичної Волині, яке також не оминув процес безконтрольної урбанізації. Насамперед, це стосується втрат історичного обличчя міста. На жаль, для Ізяслава й досі не розроблено науково обґрунтованої програми розвитку, внаслідок чого сучасна забудова ведеться хаотично й безсистемно – відтак необхідність інтеграції залишків архітектурної спадщини у нове життя взагалі не враховується. В місті налічується декілька пам'яток архітектури національного значення, але ними ніхто не опікується, що й казати про пам'ятки міської забудови.

У зв'язку з цим, хотілося б повернути історичну справедливість, звернувши увагу громадськості на житловий будинок на вул. Острозькій (Острізькій), 9, що був колишньою плебанією, де мешкав ксьондз костелу Іоанна Хрестителя, розташованого поруч.

Дуже побіжно згадується будинок у історіографічних матеріалах, виданих ще у XIX ст. Так, окрему згадку про плебанію біля фарного костьолу містить праця Т. Стецького [1]. Доступні нам плани міста кінця XVIII – першої половини XIX ст. уточнюють розташування

будинку відносно костьолу. Декілька довоєнних фотографій, одну з яких використав у своєї праці (2007 р.) Юзеф Скрабський – ось майже й все. На жаль, ми не знаходимо детального опису споруди, ототожнення та порівняння із сучасним станом. Заслуговують на увагу архівні матеріали наукових і проектних установ. Наприклад, серед матеріалів інвентаризації, проведеної працівниками інституту «Укрпроектреставрація» на початку 1990-х років, знаходимо обміри цього будинку [2]. Низка переробок відрізняє його як від опису початку XIX ст., так і від зображень на фотографіях 20-30-х років XX ст. Наразі вважаємо за потрібне звести до купи накопичений матеріал.

За архітектурними дослідженнями будинок плебанії – одноповерхова, мурована з червоної цегли споруда з розмірами в плані 26´6 м. З південного боку до споруди примикає розвинений ризаліт гранчастої форми, ймовірно – вхідний тамбур. Фасади тиньковані. Про характер архітектурного декору сьогодні важко говорити, бо основні його елементи втрачені, але, судячи із залишків вінчаючого карнизу, це була презентабельна барокова споруда у складі ансамблю костьолу Іоанна Хрестителя. Кілька фотографій початку – середини XX ст. свідчать про це. На одній з них бачимо розвинений фронтон із профільованим завершенням, ймовірно були також декоративні обрамлення навколо вікон.

Про первісний вигляд і внутрішнє розпланування плебанії стає відомо також із архівних джерел, зокрема, з візити 1801 р.:

Поруч із костьолом розташовано одноповерховий будинок пробоща, вкритий ґонтом, із цегляними трубами, виведеними на дах. Вхід до нього зроблено у формі ґанку чи окремого кам'яного присінку з двома вікнами білого скла у дерев'яних рамах, в одному з котрих два скла вибито. Підлога і стеля в ньому із соснових дошок; двоє одинарних дверей на залізних завісах і гаках, з них перші з вулиці мають внутрішній замок із ключем і клямкою, а з середини зачиняються на клямку. За ним невелике приміщення (передпокій) чи невеликі сіні з підлогою, укладеною із соснових дошок і стелею, мащеною глиною; з одним вікном, що дає світло в глибину, та другим, малим вікном над дверима, та з шафоподібним каміном, через який опалюється кахляна піч у кімнаті. Від тих сіней праворуч знаходиться кімната, при вході в яку двійні двері на гаках і завісах із засовами знизу та зверху, з внутрішнім замком і залізним ключем для замикання. В цьому приміщенні підлога з дошок, стеля з дошок, обмазаних глиною. Стара піч [з] білого кахлю, кутовий камін біля дверей [який саме камін – незрозуміло (kapiasty) – авт.], альков [у стіні одинарна ніша – авт.] на одно ліжко. Вікон з усією оковкою [металічні кутки та ін. – авт.], білого скла, у дерев'яних рамах два. Вся ця кімната

оббита полотном, оздобленим різними квітами. З цього приміщення гардероб, до якого малі одинарні двері на гаках і завісах, із клямкою та внутрішнім замком, щоб зачиняти; стеля обмащена глиною. Два вікна білого скла в дерев'яних рамах. Вертаючись назад у сіні та повернувши ліворуч, де знаходяться одинарні двері з соснових дошок із завісами та гаками, з внутрішнім замком для замикання, потрапляємо за ними в передпокій, у якому підлога із соснових дошок, стеля ж мазана, побілена вапном, тільки потріскалася. Двері для виходу в тильний бік наполовину засклені частково розбиті, з тилу закривають іншими, цілими дверима, обидві двері на залізних гаках і завісах із защіпкою та скоблями, в одної й іншої зі сторони кімнати – внутрішній замок. Одне вікно білого скла у дерев'яній рамі, один камін шафоподібний та інший подібний до нього, спеціально для закриття груби вдома. З того передпокою двійні двері на гаках і завісах із внутрішнім замком і залізними засувками, за котрими приміщення або зал. У ньому підлога із соснових дошок. Стеля обмазана та побілена вапном. Стара піч [з] білого кахлю. Три вікна білого скла з усілякою оковкою. Стара шафа звичайної роботи. З цього залу до спеціальних гардеробчиків, що розділені сосновими дошками, [ведуть] двоє одинарних дверей на гаках і завісах, із внутрішніми замками, ключами та залізними клямками. Підлога в них із соснових дошок, а стеля з дошок, обмащених глиною. Два вікна білого скла в дерев'яних рамах, у яких дві шиби вибито. У всьому будинку дев'ять вікон, що закриваються віконницями на гаках і залізних завісах. Дві старі погнилі драбини розміщені на даху для чищення димових труб. Виходячи у двір, перед будинком ліворуч – звичайний штахетник […] кам'яний льох.

Вищеописане не згоріло під час пожежі 23 липня 1797 року [3].

Згадка про пожежу, що трапилася наприкінці XVIII ст., підтверджує існування плебанії вже на той час, а Юзеф Скрабський, спираючись на польські архівні джерела, наводить навіть дату будівництва – 1760 р. («Przy kościele w roku 1760 wzniesiono oficynę»). Причому пов'язує це з діяльністю архітектора Паоло Фонтана [4]. Він обґрунтовує свою думку, аналізуючи зображення на фото [5], але далі гіпотези, посилаючись на обмеженість даних, не йде [6].

Друга світова війна залишила свій відбиток на багатьох, якщо не на всіх містах України. Не оминула вона й Ізяслав: під час бойових дій споруда плебанії повністю вигоріла. В такому стані будинок зафіксовано на одній із повоєнних фотографій. Ми бачимо плебанію праворуч костьолу, вцілілими є лише стіни, у т. ч. фронтон.

У складних умовах післявоєнного життя плебанію пристосували

під житло, відтак, ні про яку реставрацію не було й мови. Поруч розташований костьол використовували як склад [7], потім взагалі залишили напризволяще.

Ксьондз залишив Ізяслав ще до війни і його будинок, імовірно, був реквізований. Релігійні громади (в т.ч. й католицькі) були розпущені, а їхні осередки в місті підлягали ліквідуванню. Ніхто не ламав собі голову щодо повернення плебанії історично достовірних форм. То ж, потрібно бути вдячним хоча б за те, що споруду взагалі не зруйнували, як це відбулося з багатьма іншими у тому ж Ізяславі.

І все ж пам'ятка вижила! Обдертий, зневажений будинок продовжує свою «еволюцію» у XXI ст., обростаючи новими прибудовами. Прийшов вже час поставити питання про взяття його на облік, хоча б на місцевому рівні.

Джерела та література

1. Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów: druk i nakład zakładu nar. im. Ossolińskich, 1864. – T. I. – S. 325.

2. Дослідження історично-архітектурних фондів м. Ізяслава. Хмельницької обл. – Т. 5, кн. 3 – Схематичний обмір цінних історико-архітектурних об'єктів/ Укрпроектреставрація. – К., 1993 // Архів інституту «Укрпроектреставрація», шифр 267.

3. Державний архів Житомирської області, ф.178, оп. 4, спр. 17, арк. 55–55 зв.

4. Skrabski J. Paolo Fontana nadworny architekt Sanguszków/A. Bartosz (red). – Muzeum Okręgowe w Tarnowie – Tarnów, 2007 – S. 80.

5. Нині ця світлина міститься тут: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. № 278, спр. № 98, картка 104.

6. Skrabski J. Ibid. – S. 90, 93.

7. Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур: Матеріали наукової конференції 21-22 грудня 2006 року / Упор. І. Тесленко. – Острог: Видавництво НаУ «Острозька академія», 2006. – С. 232.

ДОДАТОК

Dom mieszkalny proboszcza niedaleko kościoła murowany, o iedney dolney kondygnacyi, gątami pokryty z kominami murowanemi nad dach wywiedzionemi. Wchod do niego na kształt ganku czyli przysionku murowany o dwoch oknach skła białego w drzewo osadzonego, z nich w jednym tafel dwie wybitych. Podłoga w nim y sciel z tarcic sosnowych, o dwoch drzwiach poiedynczych, na zawiasach y hakach żelaznych, z ktorych pierwsze od podworza mają zamek wnętrzny z kluczem y klamką, a z przed pokoju na klamky zamykaią się. Za niemi przedpokoik czyli sien niewielka z podłogą ułozoną z tarcic sosnowych z suffitem lepionym, o oknie iednym w tył swiatło daiącym, a drugim małym nad drzwiami y z kominkiem szafiastym przed

ktory piec kaflowy pokojowy opala się. Z tych sionek po prawey ręce pokoy do ktorego wchodząc drzwi podwoyne na hakach y zawiasach, z zasuwkami u dołu y u guru, z zamkiem wnętrznym, y kluczem do zamykania zelaznemi. Wewnątrz tego pokoju podłoga z tarcic, suffit lepiony. Piec stary kafli bialych, kominek narozny przy drzwiach kapiasty, alkowa na łozko poiedyncze. Okien ze wszelkim okuciem skła białego w drzewo osadzonego dwa. Ten cały pokoy obiciem płociennym w roznie kwiaty ozdobiony. Z tego pokoju garderoba, do ktorey wchodząc drzwi poiedyncze małe na hakach y zawiasach, z klamka, y zamkiem wnętrznym do zamykania, wewnątrz podłoga z tarcic, suffit lepiony. Okien szkła białego w drzewo osadzonego dwa. Powracając nazad do sieni y biorąc się wlewą rękę, drzwi poiedyncze z tarcic sosnowych, o dwoch zawiasach y hakach z zamkiem wnętrznym do zamykania zelaznemi. Za temi drzwiami przedpokoy, w ktorym podłoga z tarcic sosnowych, suffit zas lepiony, wapnem wybielony, lecz poryssowany. Drzwi do wyiscia na tył do połowy szklane w częściach potłuczone, drugiemi całymi drzwiami z tyłu zamykane, a oboie na hakach y zawiasach zelaznych z zaszczepką y skoblami u jednych a u drugich z pokoju zamek wnętrzny. Okno iedno skła biołego w drzewo osadzonego, komin jeden szafiasty y drugi podobny temu dla ukrycia gruby umyslnie dany. Z tego przedpokoju drzwi podwoyne na hakach y zawiasach z zamkiem wnętrznym y zasuwkami żelaznemi, za ktoremi pokoy czyli sala. Wewnątrz ktorey podłoga z tacic sosnowych. Suffit zas lepiony y wapnem wybielony. Piec stary kafli biatych. Okien szkła białego ze wszelkim okuciem trzy. Szaffa stara ordynaryiney roboty. Z tey sali do garderobek osobnych tarcicami sosnowemi przeszalowanych. Drzwi poiedynczych dwoje na hakach y zawiasach, z zamkami wnętrznemi, kluczami y klamkami zelaznemi. Podłoga w nich z tarcic sosnowych, a suffit lepiony. Okien szkła białego w drzewo osadzonego dwa, w ktorych tafel dwie wybitych. W tym całym mieszkalnym budynku okien dziewięc okiennicami na hakach y zawiasach zelaznych zamykane. Drabin dwie starych pogniłych dla wycierania kominów na dachu tegoż budynku ulokowane. Wyszedłszy z tego budynku na dziedziniec, po lewey ręce sztachet ordynaryiny ... дали – Loch murowany.

Opisane powysze zabudowania od wydarzoney konflagraty w roku 1797 dnia 23 lipca pozostałe.

Іл. 1. Фрагмент плану м. Ізяслава (Заславля) кін. XVIII ст.
(стрілкою показано розташування плебанії)

Іл. 2. Плебанія в місті Ізяслав. Фото другої половини 20-х років XX ст.

Іл. 3. Костел Іоанна Хрестителя і плебанія в місті Ізяслав. Фотографія. Приблизно друга половина 40-х років XX століття

Іл. 4. Плебанія. Фото другої половини XX-го століття

Ігор СТАРЕНЬКИЙ

Охорона пам'яток старовини на території Волині та Поділля на початку XX ст.

У статті розглядається проблема охорони пам'яток старовини на території Поділля та Волині на початку XX ст., роль у цій діяльності пам'яткоохоронних структур та державних органів влади.

На сьогодні актуальною є проблема вивчення пам'яткоохоронного руху в Україні в зв'язку з національним та культурним відродженням, зміцненням національних та державних цінностей. Велике значення приділяється вивченню історії пам'яткоохоронної діяльності в регіонах, зокрема на Волині та Поділлі.

Певні аспекти розглядуваного питання досліджували О. О. Нестуля [14; 15], Л. Д. Федорова [19] та деякі інші автори. Проте проблему не можна вважати повністю вивченою.

В охороні пам'яток Волині та Поділля на початку XX ст. можна виділити декілька напрямків:

1) збереження пам'яток архітектури;
2) пам'яток археології;
3) некрополів;
4) музейна робота;
5) збереження пам'яток друку та письма.

Збереженням пам'яток сакральної архітектури займалося духовенство. Так, у Подільській губернії існував певний порядок ремонту та розбору церков. Роботи дозволялися лише рішенням консисторії за підписом єпископа, при цьому консисторія опиралася на експертні висновки Подільського церковного історико-археологічного товариства. У дозволі на ремонт вказувалося, що можна робити, а чого не можна. Щоб отримати дозвіл, притч через благочинного звертався до консисторії, яка, в свою чергу, передавала прохання на розгляд Подільського церковного історико-археологічного товариства, члени якого оглядали споруди, проводили фотофіксацію екстер'єру та іконостасу. Проте через фінансові труднощі не завжди була змога зберегти споруду, що заганяло пам'яткоохоронців «у глухий кут, особливо якщо це стосувалося дерев'яних церков». Юхим Йосипович Сіцінський з гіркотою наводив факти про Сутковецьку церкву-фортецю та дерев'яну церкву в с. Чемериси Волоські Могилівського повіту, де на розсуд місцевих діячів було змінено давні форми дахів і куполів [16, с. 394-395; 11, арк. 21-22 зв.].

У Волинській губернії за консультаціями зверталися до Товариства

дослідників Волині [10, арк. 107]. 1913 року в Житомирі В. Г. Леонтовичем було видано брошуру «О необходимости сохранения старых церквей», яка позитивно вплинула на формування в свідомості громадян сприйняття церков як пам'яток. У ній автор порушив низку важливих питань, зокрема й теоретичних, щодо охорони пам'яток церковної архітектури. Згідно зі статтею 95 Будівельного статуту імперії, стародавній вигляд храмів, – як зовнішній, так і внутрішній – потрібно було дбайливо зберігати. Не дозволялися ніякі необгрунтовані поправки й зміни без дозволу Синоду за попереднім погодженням з Імператорським археологічним та історичним товариствами [19, с. 94]. В. Г. Леонтович звернувся із запискою про необхідність збереження старих церков нарівні з новими і до керівництва Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва. У червні 1913 року Рада та Розпорядчий комітет Товариства підтримали цю пропозицію та ухвалили звернутися до єпархіального начальства трьох губерній Південно-західного краю з проханням особливо обачно дозволяти розбирання старих храмів, каплиць і дзвіниць, а якщо можливо – переносити їх на кладовища [10, арк. 153].

Ці заходи привернули увагу Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, до районів діяльності якого входили Волинь та Поділля [9, арк. 5; 18, с. 3]. Так, у протоколі засідання Товариства зазначалося: «О. І. Мердер [голова Товариства – І. С.] запропонував звернутися у Волинську та Подільську губернії, де за чутками існує певний порядок і де слідкують за ремонтом церковних будівель» [10, арк. 106 зв.].

Звертало увагу Товариство на збереження фортифікацій. Величезне занепокоєння викликав обвал стіни в Кам'янецькій фортеці в 1913 році [12, арк. 16-18]. Дещо раніше, 1912 року, на запит Товариства було проведено огляд Жванецького замку та вироблено кошторис на його реконструкцію [12, арк. 39-46].

Охорона пам'яток архітектури Волині та Поділля на державному рівні розпочалася в період Центральної Ради. Так, ми маємо інформацію про взяття під охорону «зібрання пам'яток і архівів у двірцю Ходкевича в Млинові» на Волині [2, арк. 8]. Також на Волині під охорону були взяті збірка Копровського в Дядковичах [2, арк. 15] та маєтки в Молочках і Пединках [2, арк. 6]. На Поділлі під охорону був взятий маєток у с. Курилівці Літинського повіту [3, арк. 2].

У 1918 році йшла переписка між Міністерством освіти і мистецтв Української Держави та Подільською «Просвітою» про охорону Кам'янецької фортеці та перетворення її музейний заклад [1, арк. 1-9]. Проте реальних дій щодо збереження пам'ятки не було.

В 1919 р. Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва намагався зберегти пам'ятки архітектури, зокрема шляхетські маєтки. Так, голова Ольгопільської земської управи І. С. Христич прохав про охорону маєтків, зазначаючи з сумом, що в Бершаді та с. Баланівці палаци вже поруйновані [6, арк. 9-9зв.]. Подібні прохання надсилали член Гайсинської повітової управи про охорону палаців у м. Куні, с. Комарівці, с. Теплик, м. Кіблинці; агроном Літинського повіту М. Михалевич про охорону маєтків у сс. Чернятин, Северинівка, Манаківці, Рів, Качанівка, Стара Синява [6, арк. 11]. Проте заходи Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва вже не могли вплинути на ситуацію – збільшовизовані війська при підтримці місцевого населення продовжували громити шляхетські маєтки, зокрема про це повідомляв держінспектор 3-ї дивізії Потішко [6, арк. 30]. Але траплялися випадки збереження палаців. Голова Волочиської волосної управи на Волині І. Сіров писав Подільському товариству охорони пам'яток про те, що в с. Копачівка зберігся нерозграбований маєток і просив взяти його під охорону [6, арк. 31].

Велика увага спрямовувалася на збереження фортифікаційних об'єктів. 1919 року М. Ф. Біляшівський повітовим ісправникам тих повітів, де були фортеці розіслав листи такого змісту: «Обов'язок адміністрації стежити за тим, щоб мешканцями містечка не робилася цьому пам'ятнику ніяка шкода, не розбиралось б каміння, не робилось б хижацьких розкопок і т.і. У випадку, коли замкові чи іншим пам'яткам старовини містечка загрожує небезпека – прошу негайно повідомити про це відділ». При цьому прохав надсилати фотографії пам'яток [6, арк. 5-8].

У досліджуваний період проходило збереження і пам'яток археології. Відбувалося це шляхом виявлення пам'яток, їх фіксації, взяття на облік, проведення археологічних розкопок, передачу речового інвентарю до музеїв. Проте в губерніях існувала проблема відсутності фахових археологів. Тому для дослідження залучалися знані археологи з інших місцевостей (С. С. Гамченко, В. Б. Антонович та ін.), співпрацювали з Імператорською археологічною комісією, Київським товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва. Певну роботу в галузі охорони пам'яток археології на Поділлі проводили Ю. Й. Сіцінський, К. В. Широцький. З початком Першої світової війни, коли Волинь та Поділля опинилися в прифронтовій зоні, археологічна діяльність у досліджуваних регіонах була призупинена.

На початку XX ст. роботами з дослідження та збереження некрополів керували з Санкт-Петербургу. Микола Михайлович, щоб створити «Російський провінційний некрополь», звернувся за допомогою до православного відомства. Результатом стало розпорядження Синоду від 29

листопада 1908 року, яке зобов'язувало усіх єпархіальних та монастирських керівників організувати створення «списку осіб, похованих у церквах та на кладовищах, з чітким зазначенням надгробних написів, збережених на могилах духовних осіб, дворян і найбільш видатних місцевих діячів…» [21, с. 7]. У березні 1910 року розпорядження було підтверджене, а по єпархіям розіслані інструкції, що детально пояснювали, які саме дані і про яких осіб потрібні. Проте в звіті про хід роботи над «Російським провінційним некрополем» за 1910 рік співробітник Московського архіву Міністерства юстиції В. В. Шерємєтьев писав про прислані матеріали, що в них часто трапляються «випадки явної безвідповідальності: донесення пишуться дуже нерозбірливо, криво, на шматках, з помилками на титулах; у багатьох донесеннях помітне безвідповідальне бажання відписатися щоб це не було від неприємного доручення. Частина священиків невірно зрозуміла вимоги: замість дослівного викладення надгробних написів з біографічними даними про похованих присилалися архітектурні описи пам'ятників; інші вважали зайвим включати в списки жінок, дітей, родичів колишніх господарів усипальниць; треті вважали метою збір епітафій і на основі цього не вносили в донесення написи, які містили тільки дати народження і смерті, вважаючи їх «звичайними». Більш повні та якісні, внаслідок порівняної нечисельності поховань, виявилися списки, які прислали сільські священики» [20, с. 205].

Збір матеріалів до «Російського провінційного некрополя» затягнувся, а з початком Першої світової війни робота була зупинена, тому матеріали й досі зберігаються в рукописах у Російському державному історичному архіві в місті Санкт-Петербург [21, с. 7-9].

Не зважаючи на неповноту даних, цей збір інформації мав вагоме значення. Саме завдяки йому в уяві громадян некрополі починають виступати як пам'ятки старовини. Завдяки збору матеріалів вдалося втілити в життя такі напрями пам'яткоохоронної роботи як фіксація та популяризація, які й були основними в галузі охорони пам'яток некрополів.

Активно розвивалася в досліджуваний період музейна справа. Музейні збірки поповнювалися, упорядковувалися, систематизувалися. На цей час церковні збірки перестають відповідати своїм назвам, адже більшість фондів складали нецерковні предмети. Так, в Подільському Давньосховищі співвідношення церковних і нецерковних речей складало 2:3, що призвело до його перейменування в 1912 р. на Музей Подільської губернії [17, с. 164]. Поступово починають створюватися світські музеї, які засновувалися при різних товариствах та комітетах. Сплеск у розвитку музейної справи припав на період Української революції. В цей

час створюється законодавча база охорони пам'яток на державному рівні, в якій одним із пріоритетних напрямків був розвиток музейної справи. 1917 року розпочалося створення Подільського обласного художньо-промислового музею в м. Вінниці [4, арк. 33-34 зв.; 6, арк. 17, 51, 61, 168]. Існували також ряд проектів по створенню музейних установ, які не знайшли своєї реалізації [1, арк. 4; 5, арк. 2].

Надзвичайно важливим для збереження пам'яток друку та письма було функціонування бібліотек та створення архівів. На початок XX ст. величезну цінність складали бібліотеки єпархіального відомства, де була нагромаджена велика кількість стародруків XVI-XVIII ст. та рукописів. Тогочасна епоха витворила декілька типів таких бібліотек: шкільні, духовних навчальних закладів, парафіяльні, окружні. Важливу цінність складали приватні бібліотеки. Проте в період революції воли були піддані нещадному руйнуванню. Пам'яткоохоронці спрямували свої сили на збереження бібліотек та архівів маєтків. На Поділлі ця справа вирішувалася шляхом передачі Кам'янець-Подільському державному українському університету та створення Наукового архіву [6, арк. 48, 54, 81-82, 109, 113, 117; 8, арк. 6, 8, 14-15, 38; 13, с. 105-109]. На Волині Законопроектом Головного управління мистецтв та національної культури створювалася Волинська архівна комісія в м. Острозі, яка мала координувати роботу зі збереження архівної спадщини [7].

Отже, на початку XX ст. на території Волині та Поділля проводилася активна пам'яткоохоронна робота. Вона була багатовекторною та проводилася в багатьох напрямах. В період російського самодержавства вона обмежувалася суворим контролем та слабким фінансуванням. Перша світова війна завдала потужного удару по активності пам'яткоохоронної роботи. Проте в період Української революції відбувся потужній сплеск: пам'ятки почали сприйматися як національне надбання, створюється законодавча база пам'яткоохоронної роботи, структури, які займалися охороною пам'яток старовини. З встановленням радянської влади розпочався новий етап пам'яткоохоронної діяльності на території Волині та Поділля.

Література та джерела

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 2457, оп.1, спр. 42, 12 арк.
2. ЦДАВО, ф. 2581, оп.1, спр. 218, 18 арк.
3. ЦДАВО, ф. 2581, оп.1, спр. 219, 40 арк.
4. ЦДАВО, ф. 2581, оп.1, спр. 249, 40 арк.
5. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 9, 57 арк.
6. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 14, 189 арк.

7. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 16, 31 арк.

8. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 17, 38 арк.

9. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 725, оп.1, спр. 1, 62 арк.

10. ЦДІАУК, ф. 725, оп.1, спр. 3, 294 арк.

11. ЦДІАУК, ф. 725, оп.1, спр. 66, 43 арк.

12. ЦДІАУК, ф. 725, оп.1, спр. 105, 306 арк.

13. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: основні результати діяльності / О. М. Завальнюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 398-409.

14. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії) / О. О. Нестуля; НАН України, Ін-т іст. України та ін. – К.; Полтава, 1994. – 240 с.

15. Нестуля О.О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917-1920 рр. / О. О. Нестуля; Полтав. наук. т-во краєзнавців та ін. – Полтава, 1993. – 90 с.

16. Сецинский Е. И. Исчезающий тип деревянных церквей / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск: Тип. С. П. Киржацкого, 1904. – Вып. X. – С. 393-416.

17. Старенький І. О. Подільське єпархіальне Давньосховище: віхи розвитку (1890-1920 рр.) / І. О. Старенький // Науковий вісник «Межибіж»: матер. V наук. – краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж; Хмельницький: Мельник А. А., 2011. – Ч.2. – С. 158-166.

18. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К.: Тип. окруж. штаба, 1910. – 17 с.

19. Федорова Л. Д. Теоретичні та правові питання збереження культурної спадщини в діяльності пам'яткоохоронних структур України (1910-ті рр.) / Л. Д. Федорова // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С. 91-106.

20. Шилов Д. Н. Материалы к «Русскому провинциальному некрополю» по Подольской губернии / Д. Н. Шилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2008. – С. 204-219. – (Серія: «Бібліотекознавство. Книгознавство». – вип. 1).

21. Шилов Д. Н. Томский некрополь (по документам фонда великого князя Николая Михайловича в РГИА) / Д. Н. Шилов; Российская библиотечная ассоциация. – СПб.: Российская национальная библиотека, 2010. – 62 с.

Валентина ПЕТРОВИЧ,
Фаїна РЯБЧИКОВА

Проблеми застосування новітніх технологій в обліку музейних предметів

З розвитком музейної справи в Україні виникає необхідність детального вивчення обліку музейних фондів та предметів. Сутність музейного обліку полягає у визначенні кількості, складу і стану в одиницях обліку музейних предметів і колекцій та відображенні вказаних пам'яток у фондово-обліковій документації музеїв для фіксування належності до певних класифікаційних груп, забезпеченні організаційної упорядкованості, можливості адресного пошуку та контролю за їх належністю і станом.

Об'єктами музейного обліку є пам'ятки – об'єкти природи, матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства. В природі та суспільстві існує чимало об'єктів і предметів, які мають наукову, художню, історичну або меморіальну цінність і через це зберігають значущість для музею. Їх прийнято називати предметами музейного значення. Для того, щоб набути статус музейного предмета, вони повинні пройти низку послідовних операцій, під час яких їх готують до тривалого зберігання та багатопланового використання.

Протягом останніх років актуального значення набуває вивчення стану комп'ютерного обліку предметів державної частини Музейного фонду України.

На сьогодні лише незначна частина музеїв – в основному це столичні і великі регіональні заклади – здійснює облік пам'яток за допомогою електронних засобів. Переважна більшість інформації досі зберігаються на паперових носіях. Це, у свою чергу, породжує ряд недоліків у роботі щодо обліку музейних предметів: унеможливлює оперативний контроль за наявністю одиниць зберігання, їхнім станом, рухом предметів та значно ускладнює інформаційний обмін у процесі підготовки виставок, каталогів, телевізійних передач тощо.

Музеї, які використовують новітні інформаційні технології, у здійсненні обліку та каталогізації предметів керуються різними підходами в описі й представленні даних. Для цього вони закуповують іноземні продукти, або розробляють власні програми.

На ринку Росії домінують три головні продукти: комерційні «КАМІС» та «НікаМузей», а також бюджетна АС «Музей» від Міністерства

культури та масових комунікацій Російської Федерації. Кожна з систем є сформованим, перевіреним на практиці продуктом.

У застосуванні новітніх технологій в організації музейного обліку та забезпечення музеїв відповідним програмним інструментарієм величезний крок вперед зроблено у Білорусії. Музейні заклади цієї країни використовують програмний пакет з автоматизації фондової роботи, реалізований засобами системи управління базами даних (СУБД) АСПІД на базі DOS [5, с. 3].

Система забезпечує автоматизацію усіх основних видів фондової роботи: обліку та реєстрації музейних предметів (як основного, так і допоміжних фондів), стеження за рухом музейних цінностей, здійснення наукової інвентаризації та звірення наявності, ведення документації та звітності, оперативного пошуку та відбору даних тощо.

Музеї, що здійснюють облік пам'яток за допомогою електронних засобів, використовують при цьому програмне забезпечення «КАМІС» (Санкт-Петербург). Виробники «КАМІС» здійснюють активну і грамотну роботу з просування своєї продукції на всіх рівнях.

Комплексна автоматизована інформаційна система (КАМІС) – це сучасна музейна інформацийна система, що забезпечує вирішення широкого кола музейних завдань: облік і збереження, каталогізацію, підготовку виставок та експозиційй тощо. Вона являє собою сукупність Автоматизованих робочих місць (АРМ): хранителів, наукових співробітників і працівників відділу обліку, обєднаних в єдину систему.

У відділі обліку система КАМІС забезпечує випуск необхідного пакету облікових документів, отримання довідок і статистичної звітності. У процесі оформлення різних облікових документів береться до уваги юридичний статус музейних предметів (предмети тимчасового або основного зберігання, предмети, ті що повернуті власнику), а також їх місцезнаходження.

КАМІС – гнучка система, що дозволяє оперативно працювати з усіма видами музейних фондів: живопис, графіка, ікона, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво, нумізматика, археологія, рукописи та рідкісна книга тощо.

Проте, програмне забезпечення «КАМІС» коштує дуже дорого. Вартість одного комплекту становить приблизно 10 тис. доларів США. Також потрібно враховувати ще й сервісне обслуговування, вартість якого щорічно складає від 5 до 10% від загальної вартості програми [3].

Звичайно, таке програмне забезпечення можуть дозволити собі музеї передові, головні, з найбільшими колекціями, насамперед, київські. Наприклад, у 2009 р. з міського бюджету м. Києва було виділено 400

тис грн. на закупівлю та встановлення найсучаснішої спеціалізованої комп'ютерної програми «КАМІС» з обліку та збереженню музейних цінностей. Наразі вона вже впроваджена в Музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Київському музеї російського мистецтва, Музеї історії міста Києва, Музеї гетьманства [1].

Якщо усі столичні музеї перейдуть на один з типів програмного забезпечення, логічним буде поширення цього ж програмного забезпечення серед інших музеїв. Але питання постає в тому, чи знайдуться кошти на його використання. В Україні нараховується близько 400 музеїв, разом з філіями – понад 550. До них слід додати сотні музейних закладів іншого підпорядкування, які зберігають предмети державної частини Музейного фонду. Якщо помножити кількість музеїв на вартість програмного продукту, сума одноразової сплати буде становити від 3 до 5 млн. доларів та щорічну виплату у розмірі 300-500 тис. доларів за сервісне обслуговування.

Натомість несумісне програмне забезпечення не дає змоги об'єднати відомості різних музеїв і згодом може призвести до значних інформаційних втрат і цілої низки негативних наслідків.

По-перше, ускладнить створення єдиного державного реєстру унікальних пам'яток Музейного фонду України. Використання програмних засобів, несумісних між собою й не орієнтованих на єдині загальнодержавні стандарти опису облікової інформації, може загальмувати наповнення реєстру на роки.

По-друге, якщо істотна кількість провідних музеїв перейде на використання іноземного програмного забезпечення, цілком прогнозованим є створення державного реєстру саме на основі цих продуктів і їх поширення в обов'язковому порядку серед інших музеїв для забезпечення уніфікації підготовки даних. Закупівля професійного програмного забезпечення іноземного виробництва, зокрема, російського, що за якістю на сьогодні є об'єктивно кращим, створює загрозу повної втрати цього сегменту внутрішнього ринку.

Найбільш оптимальне вирішення проблеми – створити українське програмне забезпечення. Для здійснення музейно-облікової роботи запропонувати усім музеям країни його безкоштовне використання. Відповідно його вартість повинна складати від 30 до 50 тис. доларів, що в сотні разів дешевше за іноземні аналоги.

Для практичної реалізації проекту в Україні, а саме, створення програми електронного обліку музейних предметів в Україні необхідно залучити музейних фахівців, спеціалістів з інформаційних технологій, експертів; розробити та затвердити вимоги до програмного забезпечення,

яке має використовуватися в музеях України для обліку одиниць зберігання з подальшим створенням єдиного державного реєстру; вивчити існуючі українські професійні розробки програмного забезпечення, які вже використовуються; провести серію методичних семінарів щодо практики впровадження програми в музейну роботу тощо [2].

Держава повинна забезпечити умови для якісного вирішення проблеми електронного обліку музейних предметів і створення їх реєстру.

Український центр розвитку музейної справи подав пропозиції щодо уніфікації методик електронного обліку музейних предметів, а також становлення в нашій державі ринку спеціалізованого програмного забезпечення для музейних потреб. Для цього необхідно:

По-перше, запровадити єдині стандарти обліку та опису музейних цінностей у масштабах усієї країни з виходом на створення єдиного державного реєстру.

По-друге, суттєво зменшити ціни на програмні розробки та підвищити їх якість [4].

Необхідно створити відповідні нормативно-методичні документи, в яких відобразити чіткі державні вимоги і критерії оцінювання програмного забезпечення, яке може використовуватися для музейного обліку, а також методики електронної фіксації і опису пам'яток. Вимоги і критерії повинні отримати статус державних стандартів, а методика опису – статус інструкції.

Облік музейних предметів в електронній формі ведеться у музеях відповідно до Положення про Музейний фонд України та Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Положення про Музейний фонд України» та порядку його ведення [6]. Порядок технічного захисту інформації, що зберігається в електронному вигляді, визначається Законом України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» [7].

Необхідно зауважити, що музеї України багато років чекають на досить важливий документ «Інструкцію з обліку, охорони, зберігання музейних предметів та музейних колекцій державної частини Музейного фонду України». У проекті цього документу, зокрема, говориться, що оформлення облікової документації за допомогою автоматизованих інформаційних систем передбачає обов'язкову наявність рукописного примірника книги надходжень. Інвентарні книги і спеціальні інвентарні книги можуть заповнюватися у спосіб комп'ютерного набору за наявності рукописного примірника книги надходжень і паспорта музейного предмета (як зразок для ідентифікації і захисту інформації про предмет, виконаного у електронний спосіб). В роздрукованому вигляді

ця інформація має бути в формі тому інвентарної книги чи спеціальної інвентарної книги, ступінь захисту якої визначається інструкцією [8].

Таким чином, актуальним питанням у розвитку музейної справи в Україні є запровадження електронного обліку музейних предметів. Для цього необхіно вирішити низку проблем. Найгловніша з них це створення вітчизняного програмного забезпечення у цьому сегменті. Це стосується усіх музеїв, оскільки музейний фонд є національним багатством України і невід'ємною складовою частиною її культурної спадщини. До Музейного фонду можуть належати також пам'ятки, що перебувають за межами України та, відповідно до міжнародних договорів, підлягають поверненню. Також важливим є створення відповідної нормативно-методичної бази обліку музейних предметів в електронній формі.

Література

1. В столиці створено електронний облік музейних цінностей // Хрещатик. – 2009. – № 96 (3542). / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // www.kreschatic.kiev.ua/ua/3542/news/1190203585.html. – Назва з екрану.

2. Зубенко В. Програмувати не можна облікувати // Український музей. – 2006. – № 3 (10).

3. Комплексная автоматизированная музейная информационная система КАМИС / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.artinfo.ru/eva/EVA2000M/eva-papers/200013/Loshak-R.html. Назва з екрану.

4. Копитько О., Піоро В. Завантаження почалось… (Проекти центру розвитку музейної справи) // Український музей. – 2006. – № 5 (12).

5. Піоро В. Музейний облік у Росії та Білорусії // Український музей. – 2007. – № 3 (17).

6. Про внесення змін до Положення про Музейний фонд України: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 1007. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1007-2010-%D0%BF. – Назва з екрану.

7. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від від 05 червня 1994 р. № 80/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 31. – Ст. 286.

8. Проект Інструкції з музейного обліку, зберігання та використання пам'яток державної частини музейного фонду України 25 жовтня 2007 р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/category/84703. – Назва з екрану.

Олена ЖУКОВА

Створення ансамблевих музеїв як актуальне питання сьогодення вітчизняної музейно-пам'яткоохоронної справи

Оцінюючи стан музейної справи в Україні, слід зазначити, що сучасна суспільно-культурна ситуація не сприяє розвитку музейної мережі, особливо музеєфікації об'єктів історико-культурної спадщини шляхом створення на їх основі нових музеїв. Це пояснюється об'єктивним становищем вітчизняного музейництва, відсутністю достатніх ресурсів для відповідного функціонування вже існуючих музеїв. Тож музейно-пам'яткоохронна справа звертається до нових форм по збереженню історико-культурних пам'яток і розвитку музейної мережі в цілому.

Такими формами, що розвивають музейну мережу за рахунок залучення об'єктів нерухомої історико-культурної спадщини є діяльність ансамблевих і комплексних (що сполучають риси колекційних, ансамблевих і середовищних форм) музеїв [8, с. 394]. Відстежуючи цей напрям музейної галузі необхідно зазначити, що він долучає до музейного будівництва пам'ятки історії та культури шляхом створення на їх основі музеїв ансамблевого типу. Така практика тим більш важлива, що вирішує проблеми охорони історико-культурної спадщини одноразово з питаннями всебічного розвитку музейної мережі за рахунок найменш представлених у вітчизняному музейництві типів.

Адже сьогодні більшість ансамблевих музеїв України не відповідає вимогам до такого типу. У вітчизняній музейній практиці традиційно застосовується підхід пристосування історико-культурних пам'яток до музейних функцій, тобто побудова експозицій на основі профільних музейних колекцій в стінах історико-культурних об'єктів. Це призводить до спотворення історико-культурного обліку пам'яток, викривлення самої ідеї ансамблевого музею і, найголовніше, залишає без сучасного раціонального використання безліч історико-архітектурних об'єктів, які поступово руйнуються.

Ансамблеві музеї – музеї, діяльність яких базується в першу чергу на музеєфікованих ансамблях нерухомих історико-культурних пам'яток. В основі діяльності музеїв цього типу лежать переважно пам'ятки архітектури з їх інтер'єрами, прилеглою територією, природним середовищем. Функцію документування такі музеї виконують шляхом збереження або відтворення ансамблю нерухомих пам'яток і властивого їм оточення [8, с. 395].

На сьогодні практика побудови ансамблевих музеїв на основі

історико-культурних пам'яток визнана міжнародним співтовариством як найперспективніший напрям розвитку музейної справи, оскільки демонструє ряд переваг перед традиційними колекційними музеями. Для ансамблевого музею історико-культурна пам'ятка є головним експонатом, музей створюється для її збереження, відтворення притаманного їй оточення та якнайповнішого розкриття інформаційного потенціалу, закладеного в будь-якому історико-культурному об'єкті [7, с. 10].

Отже, згідно головному принципу побудови, ансамблевий музей не потребує формування тематичних колекцій [4, с. 113]. Це тим більш важливо, враховуючи ситуацію в музейному світі, за якої всі більш-менш значущі музейні цінності вже давно належать різноманітним музеям. Тож створити новий колекційний музей, не маючи достойних колекцій, що володіють музейною цінністю, з кожним роком все важче. Таким чином, перспективи розвитку музейної мережі залишаються за тими музеями, що спираються на інший, не колекційний, тип спадщини, яку він оберігає.

Не менш важливо й те, що ансамблеві музеї залучають до музейної мережі історико-культурні пам'ятки (переважно – архітектурні, що руйнуються або залишаються невідомими без належного використання).

Створення традиційного музею потребує вкладення значних коштів на реставрацію будівель та їх подальше пристосування до музейних функцій, збір та організацію належного збереження музейних колекцій. Тоді як ансамблевий музей відкриває більш широкий дієвий простір, заснований на ідейній музейній концепції, що здатна ставити перед собою зовсім інші завдання, ніж колекційний музей.

Для розвитку музейно-заповідної мережі в сучасній Україні створення саме ансамблевих музеїв є найбільш перспективним.

По-перше, українська музейно-заповідна мережа досі не має гармонійно розвиненої структури, представленої усіма типами історико-культурної спадщини (наявне значне переважання колекційних музеїв), що не відповідає ні розвитку музейної справи, ні наявності історико-культурних пам'яток.

По-друге, Україна має достатній історико-культурний потенціал для створення музеїв ансамблевого типу. Це значна кількість архітектурних пам'яток (особливо пам'яток фортифікаційної та садибної архітектури), що давно вже потребують уваги та включення в музейну мережу України. Останнім часом ці об'єкти знаходяться в центрі уваги науковців, представників сфери охорони пам'яток, громадськості, але доля їх досі не вирішена й вони так і не отримали належного соціокультурного використання, як того вимагає статус пам'ятки [2].

Світова практика побудови ансамблевих музеїв демонструє широкий

набір методів створення музеїв на базі пам'яток архітектури. Це і садиба-музей з відновленням всіх взаємозв'язків між елементами комплексу; це й історико-культурний парк, в якому всі елементи консервуються в тому стані, в якому є зараз; це й екомузей, що залучає до збереження історико-культурної спадщини місцеве населення; це й музей відновлюваної пам'ятки, де головним демонстраційним моментом є процес відтворення складових елементів архітектурного комплексу з залученням до нього музейних відвідувачів в рамках спеціально розроблених програм.

Вітчизняна музейна практика свідчить про те, що форма ансамблевого музею в Україні майже не поширена. Не зважаючи на значну кількість історико-культурних пам'яток, музеї в них створюються за колекційним типом. При цьому виникає одна з головних проблем – відсутність музейних фондів для значної кількості пам'яток. Ця проблема є значною перешкодою при такому підході, що й унеможливлює саму музеєфікацію, залишаючи історико-культурні пам'ятки без використання напризволяще.

Традиційний для України напрям пристосування архітектурних пам'яток до музейних функцій всього лише використовує внутрішні об'єми для розміщення колекційних експозицій (наприклад, Ужгородський замок з історико-краєзнавчим музеєм в Ужгороді, Чорна кам'яниця з історичним музеєм у Львові, Вороновицький палац з музеєм авіації на Вінниччині, міська Ратуша з низкою тематичних музеїв у Кам'янці-Подільському й т. ін.). Така практика суперечить принципу побудови ансамблевих музеїв, бо не здатна розкрити історико-культурний вміст об'єкту.

Головною проблемою, що гальмує розвиток ансамблевих музеїв, є невирішеність питання експозиційного будівництва.

Якщо звернутися до теорії музеєзнавства, ансамблеві музеї самі по собі не мають потреби в експозиції [4, с. 114]. Адже сама пам'ятка і є головним експонатом. Але, з іншого боку, саме музейна експозиція здатна доповнити собою історико-культурний вміст пам'ятки, найбільш повно розкрити її інформаційний потенціал. У випадку побудови ансамблевих музеїв експозиція – це специфічний вид мовлення, за допомогою якого пам'ятка здатна „розмовляти", найбільш повно розкривати закладений в ній зміст і реалізовувати свої функції [5, с. 98].

При вирішенні цього питання знову виникає проблема, пов'язана з нестачею оригінальних музейних предметів [1, с. 7]. Вони давно є частиною фондів колекційних музеїв. І ця проблема іноді є каменем спотикання в питанні створення ансамблевих музеїв, оскільки в українському музейництві поширена практика побудови експозицій лише з предметів-оригіналів. Тому деякі ансамблеві музеї зовсім відмовляються від експозицій, покликаних якнайповніше розкрити

їх інформаційний потенціал шляхом відновлення взаємозв'язків між елементами середовища [3, с. 42]. Приклад таких ансамблевих музеїв – музей „Київська фортеця", архітектурні пам'ятки, що входять до складу різних заповідників. Ці пам'ятки лише пристосовані до екскурсійного відвідування без будь-яких експозицій, що не дає змоги повністю розкрити інформаційний потенціал об'єкту.

То як створювати експозиції ансамблевого музею й чи можна створювати їх на основі неоригінальних експонатів? Щоб розглянути це питання, необхідно звернутися до теорії музейного експозиційного будівництва. Як відомо, музейна експозиція будується на основі предметів-оригіналів і різноманітних допоміжних засобів (новоробів, макетів, відтворень, копій, моделей, різноманітного картографічного матеріалу й т. ін.) [8, с. 258].

В ансамблевому музеї, на відміну від колекційного, експонатом-оригіналом є сама пам'ятка і її складові елементи (форми, образ, стіни, будівельний матеріал, будівельна техніка), через які проявляються властивості історико-культурного об'єкту та реалізуються його функції. Відповідно, внутрішнє наповнення покликане розкрити інформаційний потенціал, реконструювати на документальній основі типову для певної епохи обстановку [5, с. 101]. Тому, спираючись на теорію експозиційного будівництва, цілком виправдано, маючи за основний експонат-оригінал саму пам'ятку та її складові елементи, відтворити властиве їм оточення за допомогою неоригінальних предметів – різноманітних новоробів і відтворень [6].

Не зважаючи на невизначеність питання побудови ансамблевих музеїв, у вітчизняній музейній справі цей напрям потроху просувається, що дозволяє говорити про перспективи його розвитку.

Одним з найбільш давніх музеїв цього типу є палацово-парковий ансамбль Тарновських у складі історико-культурного заповіднику „Качанівка", в якому поступово створюється експозиція, побудована за ансамблевим методом.

У Золочівському замку, що на Львівщині, відновлена атмосфера, характерна для конкретного хронологічного періоду того суспільного стану, до якого належали власники замку.

Найбільш яскравим прикладом побудови ансамблевих музеїв є музей „Чинадієвський замок" на Закарпатті. Його експозиція яскраво ілюструє особливості створення ансамблевих музеїв. Головне її завдання – це реконструювати на документальній основі правдиву реальну обстановку, характерну для цього замку в конкретний історичний період, представити історію функціонування пам'ятки та її зв'язки з минулими історичними

епохами та видатними особистостями, пов'язаними з нею. Використані для цієї мети новороби, відтворення, окремі рішення експодизайну своїми зовнішніми формами, кольором і матеріалами наповнили внутрішній зміст пам'ятки відповідною атмосферою, „оживили" її. Це дозволяє передати відвідувачам найбільш повну історико-культурну інформацію, реалізувати соціокультурні функції – завдання, яке вирішує експозиційне будівництво в цілому.

Таким чином, можна бачити, що форма ансамблевих музеїв, хоча й не характерна для вітчизняного музейництва, дещо викривлена таналежно не опрацьована, все ж таки поступово знаходить реалізацію на основі історико-архітектурних об'єктів.

У вітчизняному музейництві досі не осмисленні вигоди й значення ансамблевих музеїв. З одного боку – це більш простіша форма ніж колекційна, бо музей створюється навколо пам'ятки, що є і фондами, і предметом для вивчення, і головним експонатом. З іншого боку – поширення саме ансамблевих музеїв здатне врятувати та надати нового змісту багатьом пам'яткам України, що руйнуються, не мають сучасного пристосування, залишаються без уваги та невідомими для науковців, широкої громадськості, іноземних туристів і всіх тих, хто цікавиться історією та пам'ятками України.

Більші можливості та відповідна свобода у виборі методів експозиційного будівництва, більша варіативність для кожного окремого випадку дозволяють розвивати музейну мережу за рахунок ансамблевих музеїв. В умовах, коли монополія створення колекційних музеїв вичерпала себе, створення музеїв, заснованих на інших типах спадщини, що зберігається, здатне вирішити проблеми збереження та соціокультурного пристосування історико-культурних пам'яток, а з іншого боку – збагатити музейну мережу ансамблевими музеями, що можуть стати яскравим явищем в музейному житті України.

В сучасних умовах перед ансамблевими музеями існує широкий простір реалізації, обумовлений наявністю значної кількості пам'яток, що потребують збереження й відповідного соціокультурного використання.

Література

1. Баранова О. Ф. К вопросу построения экспозиции в музеях дворцах-усадьбах и специфика их научной пропаганды / О. Ф. Баранова // Музей. Художественные собрания СССР. – Вып. 4. – М., 1983. – С. 6-9.

2. Добровольская Э. Д. Музеефикация памятников архитектуры: Теория и практика / Э. Д. Добровольская // Музейное дело и охрана памятников: Обзор информации. – Вып 1. – М.: НИО «Информкультура», 1989. – С. 124-138.

3. Карпов В. Памятник архитектуры как объект музеефикации / В. Карпов //

Актуальные проблемы советского музееведения: Сб. науч. тр. – М , 1987. – С. 40-49.

4. Майстровская М. Т. Музейная экспозиция и памятник / М. Т. Майстровская// Музееведение. На пути к музею XXI века: Сб. науч. тр. – М., 1991. – С. 112-125.

5. Мишура О. О. Музеефикация памятников архитектуры / О. О. Мишура // Кафедра І.. Материалы научно-практической конференции «Музей в храме-памятнике». – СПб., 2005. – С. 97-104.

6. Сердюк О. Музеєфікація комплексних пам'яток / О. Сердюк, Е. Градун // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – 2009, вип. 3. – С. 43-68.

7. Соустин А. К вопросу о приспособлении памятников архитектуры под музей / А. Соустин // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры: Сб. науч. тр. – М.: НИИК, 1982. – С. 8-18.

8. Юренева Т. Ю. Музееведение: Учеб. для высшей школы / Т. Ю. Юренева. – М.: Академический Проект, 2003. – 560 с.

Музей „Київська фортеця"

Експозиція палацово-паркового комплексу „Качанівка”

Експозиція Золочівського замку

Експозиція музею „Чинадієвський замок”

Валентина НАДОЛЬСЬКА

Комплектування збірки Волинського краєзнавчого музею: досягнення і проблеми

За роки державотворення у музейній справі Волинської області сталися значні зміни, які активізували творчий пошук музейних працівників у науковому і культурному житті регіону, в розбудові незалежної України, поглибили історико-краєзнавчі дослідження, посилили процес переосмислення експозиційного показу історичного минулого і сучасного краю, дали поштовх до створення експериментальних виставок.

Всі процеси трансформації музейної справи у Волинській області пов'язані з діяльністю Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ). Попри випробування перехідного періоду, брак фінансування, невелику платню працівники закладу перебувають у постійному пошуку: відкривають, збирають, досліджують широке коло пам'яток матеріальної та духовної культури населення регіону, активно популяризують їх шляхом виступів на наукових конференціях, семінарах, через публікації в наукових збірниках та інших виданнях.

ВКМ володіє значними фондами, які дають можливість безперервно їх вивчати та дізнаватися нові факти з історії Волинського краю. На основі музейних фондів розгортається діяльність будь-якого музею. Його успіх залежить від цікавих, автентичних та цінних музейних предметів. Виявити і здобути ці предмети і є завданням наукового комплектування фондів.

Наукове комплектування фондів є основою музейної роботи, що в значній мірі визначає тематику багатьох тем і розділів експозицій, виставок, публікацій.

Після проголошення незалежності України фондова робота ВКМ позбавилася принципів марксистсько-ленінської методології, що була основою у радянський період. У сучасних умовах комплектування фондів базується на принципах і законах музеології, що використовує методи профільних та допоміжних історичних дисциплін.

Своєрідним підсумком багаторічної краєзнавчо-пошукової роботи науковців стала фондова колекція пам'яток матеріальної і духовної культури Волині. До її складу входить чимало унікальних експонатів, історичних реліквій та меморіальних предметів. Станом на 1 січня 2010 р. у фондах ВКМ, його філіалу та відділів нараховувалося 140622 експонати основного фонду та 132101 – науково-допоміжного [7, арк. 15].

ВКМ поповнює свої фонди різними шляхами. Експонати надходять до

музею завдяки проведенню наукових експедицій, обстежень земельних ділянок під будівництво, закупівлі, надходжень з митниць, судів та СБУ, пожертв меценатів та співпраці з установами та організаціями, в тому числі й закордонними, надходжень з конкурсів до народних свят. Ще однією цікавою формою збору експонатів є звернення музейних працівників до місцевих жителів через засоби масової інформації.

Згідно листа Волинської обласної ради «Про погодження землевпорядних робіт з управлінням культури і туризму облдержадміністрації» № 352/600 від 15 грудня 2000 р. та відповідного наказу управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації [6, арк. 11] проводяться обстеження земельних ділянок під будівництво на предмет виявлення пам'яток археології. В разі виявлення цінних речей вони передаються у фонди ВКМ.

Основним шляхом поповнення музейних фондів залишається, як і в попередні роки, закупівля пам'яток за рахунок спеціальних асигнувань, передбачених кошторисом музею.

Фонди музею в останні десятиріччя поповнюються також завдяки тісній співпраці музейних працівників зі Службою безпеки України. Так у червні 1992 р. управлінням СБУ по Волинській області до ВКМ було передано 40 творів оригінальної і тиражованої графіки українського художника, члена УПА Ніла Хасевича (1905-1952 рр.). Завдяки роботі працівників Ягодинської митниці музей також поповнився цікавими колекціями порцеляни XIX ст., металопластики – литі ікони і хрести XVIII – поч. XX ст., монет – римські, середньовічні європейські, срібних предметів побуту – скарбнички, коробки для сигар і тютюну [8, с. 8].

Музею Волинської ікони митниця також не раз передавала конфісковану контрабанду (як правило, це зразки російського іконопису XVIII-XIX ст.), з якої склалась збірка у 330 одиниць. Таким же шляхом сформувалася колекція підокладних ікон з карбуванням у стилі рококо, класицизму, з посрібленням та позолоченням, з оригінальними сюжетами, наприклад, «Не кидай мене, Мати», «Богородиця – всіх скорбящих радость», «Умягчення злих сердець», «Триіпос-тасне Божество». Такі образи не характерні для українського іконопису, вони з'являються у кінці XVIII – на початку XIX ст. у Росії, але після третього поділу Польщі і приєднання Волині до складу імперії побутували в православних храмах краю [11].

У 2007 р. волинські митники подарували краєзнавчому музею області 5 старовинних листівок 1910, 1921, 1929 рр. випуску із зображенням визначних пам'яток архітектури Росії та Білорусі та 4 листівки із видами міст Полтави, Львова, Києва та Бережан [5].

У 2009 р. було організовано передачу у фонди ВКМ з наступним

опрацюванням історико-культурних цінностей по закритих кримінальних справах з управління СБУ у Волинській області – 365 предметів, відділу Державної виконавчої служби по м. Ковелю та Ковельському району – 114 предметів та Володимир-Волинського міського суду – 7 предметів, зокрема, колекцій нумізматики, фалеристики, зброї, декоративно-ужиткових і декоративно-прикладних предметів [7, арк. 14].

Ще одним джерелом поповнення фондів музею є дарування – заклад має своїх меценатів та жертводавців. Як правило це – випадкові люди. Як зазначає на сайті VIP (Волинський інформаційний портал) директор ВКМ Анатолій Силюк: «Нещодавно лікар з Млинівського району передав Волинському краєзнавчому музею знахідки з часів кам'яного віку. Волиняни часом дарують свої сімейні раритети. Нещодавно одна літня жінка передала музею 2 видання «Кобзаря» Тараса Шевченка, одне з яких видане у 1942 році у Львові. Буває, і колекціонери та антиквари передають речі. Проте не завжди цінні.

Речі для музею-садиби Лесі Українки в Колодяжному – рідкість. Їх переважно дарують. Зокрема, цьому сприяв Микола Жулинський, український літературознавець і політик. Поверталися речі не тільки від людей, а й з «минулого» – під час проведення газифікації музею-садиби виявили господарську яму, де були рештки фарфорового посуду, яким, ймовірно, користувалася Леся Українка» [4].

Важливе місце в активізації роботи ВКМ мають зв'язки з українцями за кордоном. За роки існування незалежної держави Україна ці зв'язки були досить плідними. Вже у 1990–1991 рр. у створенні нової експозиції в «білому» і «сірому» будиночках Музею-садиби Косачів у селі Колодяжному допомогу надала родина Косачів зі США. Сестра Лесі Українки Ізидора та її дочка Ольга Сергіїв, Ірина Кривинюк з Торонто, дослідник Петро Одарченко із Вашингтона сприяли створенню в експозиції розділу «Трагедія родини Косачів», де були розміщені меморіальні речі, зокрема ручка, предмети особистого користування Лесі Українки, прикраси Олени Пчілки, фотографії, автографи тощо. Тоді вперше в Україні з'явилась книга Ізидори Косач з її автографом «Хронологія життя і творчості Лесі Українки» (Нью-Йорк, 1971 р.), яку передали Ольга Сергіїв та С. Гелюта – виходець з Ковельщини. Волинський краєзнавчий музей і музей у с. Колодяжному через налагоджені зв'язки з Романом Кухарем зі США, який детально досліджував творчість Лесі Українки, отримав підбірку його публікацій. Доктор Маркіян Коць із Нью-Йорка, який знав родину Юрія Косача, передав його неопубліковані твори і власні спогади про нього [3, с. 197].

З дарунків Миколи Ворона, бібліотекаря Святоволодимирського

осередку міста Калгарі в Канаді, сформовано «Фонд вшанування Лесі Українки в Канаді» [2, с. 16].

З початком створення меморіального музею-садиби В'ячеслава Липинського в с. Затурці Локачинського району були наведені контакти з родиною Липинських в Англії та Польщі. Понад 400 експонатів, документів і матеріалів, першодруків творів В. Липинського представники родини передали музею [3, с. 198].

Понад 300 унікальних речей передала ВКМ Галина Мельник-Калужинська, уродженка Володимирщини, яка була нареченою гетьманича Данила Скоропадського. Велику цінність становлять особисті речі Данила, автографи відомого українського хореографа Василя Авраменка й карти: «Течія Борисфена за Бопланом» (фрагмент атласу Блау, Нідерланди, 1650 р.) і «Східна частина Польщі» (рукописна, П. Корнетті, XVII ст.).

Свої спогади, особисті речі і матеріали були передані зі Швейцарії ВКМ дочкою гетьмана Української Держави Павла Скоропадського Оленою Отт-Скоропадською. Серед них унікальна колекція українських поштових листівок, надрукованих у Коломиї і Відні у 30-40-х рр. XX ст. [3, с. 198].

В останні роки значно активізувалась допомога у поповненні фондів музеїв (особливо ВКМ) волинянами із діаспори. Сформував і передав до музею колекцію українських марок 1920-1940-х рр. керівник українського філателістичного гуртка в м. Лідс (Англія) Роман Дубиняк. Частина особистої бібліотеки, архіву, особисті документи, підбірка фотографій, автографи Митрополитів Полікарпа Сікорського, Ніканора Абрамовича, Іларіона (Івана Огієнка), Мстислава, Йосипа Сліпого та ін., всього біля 500 одиниць збереження надійшли до музею від колишнього його працівника, а в останні роки життя Західноєвропейського і Паризького Митрополита Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ) – Анатолія Дублянського. Його спогади про волинський період життя дають багатий фактичний матеріал для розуміння перебігу подій першої половини XX ст. на Волині, розкривають численні «білі» плями історії музею. За ініціативи Митрополита Анатолія в серпні 1997 р. керівництво общини св. Симона в Парижі передало віднайдені реліквії УАПЦ – облачіння і особисті речі покійного Митрополита Полікарпа Сікорського для зберігання у ВКМ.

Окремі свої праці та матеріали – друковану продукцію волинської діаспори в Америці передав доктор Індіанопольського університету із Блумінгтону (США) Максим Бойко [9, с. 198]. Це один із фундаторів Інституту дослідів Волині у Вінніпезі (Канада) та Волинського

бібліографічного центру (м. Блумінгтон, шт. Індіана, США), секретар Інституту дослідів Волині. М. Бойко є автором багатьох праць з історії бібліографії, книгознавства та історії Волині [1].

Цінні краєзнавчі та біографічні матеріали подарували музею Северин Мацко (м. Вроцлав, Республіка Польща). Вони розповідають про його батька, працівника Волинського музею в 1930-х рр., відомого польського ботаніка Стефана Мацка. Мечислав Фітцке (м. Краків, Республіка Польща) передав музею матеріали про свого брата, відомого археолога, керівника музею в 1930-і рр. Яна Фітцке, Владислав Пшемиський (м. Варшава, Республіка Польща) – про батька, працівника музею в 1930-ті рр. Казимира Пшемиського. Ряд маловідомих сторінок історії музею та Волині допомагають розкрити документи та матеріали, передані Адамом Перетятковичем (м. Катовіце, Республіка Польща), дослідником воєнної історії та шкільництва на Волині, уродженця краю; Тадеушом Марцинковським (м. Зелена Гура, Республіка Польща) – польським краєзнавцем, уродженцем м. Луцька; Тадеушом Гумінським (м. Легніца, Республіка Польща) – колишнім головою Польського краєзнавчого товариства та ін. [8, с. 9].

Щороку музейні фонди ВКМ поповнюються матеріалами з обласних конкурсів різдвяно-новорічної атрибутики та волинського писанкарства.

Також у музеї проводиться велика робота з документування подій сучасності. Зібрано комплекси матеріалів про Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., вибори народних депутатів 1994, 1998, 2002 рр., про діяльність політичних партій та громадських організацій на Волині, міжнародні фестивалі «Берегиня», «Оберіг», «Поліське літо з фольклором», «Різдвяна містерія». Сформовано фонди окремих політичних та громадсько-культурних діячів, в тому числі академіків Є. Шабліовського, М. Кравчука, М. Жулинського, письменників М. Малиновської, В. Поліщука, П. Маха, громадських і політичних діячів С. Говдія, М. Коца, Олени та Олександри Левчанівських, митців О. Валенти, Г. Чорнокнижного.

Фондова збірка музею поповнилась матеріалами з історії Української Повстанської Армії, про репресії, що їх зазнали жителі краю в часи тоталітарного режиму, документами, що розповідають про діяльність земляків-волинян, які проживають в діаспорі.

Останні десятиріччя характеризуються відновленням як комплексних наукових експедицій Волинського краєзнавчого музею, так й індивідуальних експедиційних виїздів. Вони організовуються з метою збору матеріалів з етнографії, народних промислів, археології, історії та культури краю по містах і селах Волинської та сусідніх областей.

Результати експедиційної роботи, її активізація в останні роки дали багатий науковий матеріал та сприяли поповненню фондової збірки музею.

Гальмує процес комплектування фондів брак коштів. До музею часто звертаються люди, які від безвихідної ситуації хотіли б продати цікаві речі. Але так як музей не має необхідних коштів – то вони продають їх іншим людям, які везуть потім ці речі за кордон. Також внаслідок нестачі фінансів музей змушений інколи відмовлятися від проведення наукових експедицій.

Отже, в період незалежності України ВКМ продовжує комплектування фондів традиційними шляхами. Разом з тим в цей час характерною стала поява нових форм – надходження музейних предметів з митниць та передання їх представниками діаспори з-за кордону. Відновилися з 1990-х рр. наукові експедиції з метою поповнення зібрань музеїв пам'ятками з історії та культури Волинського краю.

Література та джерела

1. Бойко Максим Симонович [Електронний ресурс] / Сайт Інституту історії України Національної Академії наук України. – Режим доступу: http://histans.com/index.php?termin=Bojko_M.

2. Бондаренко Г. Музейне будівництво у Волинській області від 1939 р.: історико-краєзнавчий аспект / Г. Бондаренко // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк-Колодяжне, 18-19 травня 2004 р., – Луцьк, 2004. – Вип. 3. – С. 14-20.

3. Бондаренко Г. Створення і діяльність регіональних музеїв Волині та їхня роль у збереженні пам'яток (1939 р. – початок XXI ст.) / Г. Бондаренко // Замосцько-Волинські музейні зошити: матеріали наукової конференції / ред. П. Кондрацюк. – Замосць: GAUDIUM, 2006/2007. – Т. 4. – С. 19-217.

4. Волинський краєзнавчий музей поповнює свої колекції різними шляхами [Електронний ресурс] / VIP – Волинський інформаційний портал. – Режим доступу:http://vip.volyn.ua/news/volinskii-kra-znavchii-muzei-popovnyu-svo-kolekts-r-znimi-shlyakhami.

5. Волинські митники подарували краєзнавчому музею старовинні листівки [Електронний ресурс] / ZIK – Західна інформаційна корпорація. – Режим доступу: http://zik.com.ua/ua/news/2007/07/04/-80778.

6. Поточний архів ВКМ. Звіт про роботу Волинського краєзнавчого музею у 2001 році, 23 арк.

7. Поточний архів ВКМ. Звіт про роботу Волинського краєзнавчого музею у 2009 році, 29 арк.

8. Силюк А. Волинський краєзнавчий музей: сторінки історії формування колекції / А. Силюк // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 2. – Луцьк, 1999. – С. 6-10.

9. Силюк А. Історико-краєзнавча діяльність музеїв Волині: стан і тенденції / А. Силюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. – Луцьк, 2009. – С. 197-201.

10. Федонюк С. Митники поповнили експозицію музею / С. Федонюк. [Електронний ресурс] / Електронне видання газети «Волинь». – Режим доступу : http://www.volyn.com.ua/?rub=-20&article=1&-arch-=670.

11. Харів О. Свята Параскева проявилась в образі архистратига Михаїла / О. Харів [Електронний ресурс] / Портал RISU. Релігійний туризм. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/5122/.

Валентина НАДОЛЬСЬКА,
Ольга ТОКАРСЬКА

Науково-дослідна робота відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею

Музейні заклади є унікальним результатом історико-культурних досягнень цивілізаційного розвитку, що виконують специфічні, притаманні лише їм завдання: збирати, зберігати, досліджувати та експонувати матеріальні і духовні надбання – реальні автентичні та оригінальні об'єкти людської діяльності. Саме музеї створюють можливість прямого контакту з першоджерелами знань та інформації, на відміну від інших засобів масової комунікації, що і є їхньою винятковою особливістю та неповторністю. Тому проведення наукових досліджень, головною метою яких є розкриття змісту музейного зібрання і його значення для суспільства, є невід'ємною складовою роботи музею та його відділів. Оскільки музей є багатофункціональним закладом, то і його наукові дослідження носять комплексний та різнобічний характер.

Суто музейними видами наукової роботи є питання створення експозиції, збір музейних матеріалів та вивчення фондових колекцій. Основними видами діяльності в цьому напрямку є написання концепцій, тематико-експозиційних планів, вивчення окремих тем та підготовка до проведення експедицій, а також атрибуція, класифікація і систематизація музейних матеріалів колекції, що сприяє розширенню джерельної бази. Завдяки дослідженням музейних працівників у науковий обіг вводяться нові різнотематичні джерела.

Починаючи з 1989 р., часу заснування відділу етнографії та народних промислів (далі – етновідділу) Волинського краєзнавчого музею (далі – ВКМ), його наукові працівники досліджували матеріали з найрізноманітніших тем народної культури краю, які були використані для написання лекцій, наукових розробок, тематичних екскурсій, підготовки виставок, вдосконалення експозиції. Лише за перший рік роботи музейними працівниками було розроблено і прорецензовано в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР тематико-структурний план експозиції відділу та написано 8 розділів його тематико-експозиційного плану. Також було створено картотеки матеріалів – народні промисли Волині, складені предметні, географічні та іменні картотеки осередків народних промислів та народних майстрів Волині. Велика робота проводилася з підготовки нових текстів, методичних розробок та тематичних екскурсій по експозиції музею, зокрема на тему «Волинські кахлі» [4, арк. 16].

Важливим напрямом науково-дослідної роботи стало дослідження і вивчення матеріалів за темами: розвиток ткацтва на Волині; гончарний промисел на Волині; бджільництво на Волині; з історії волинської дерев'яної архітектури; календарні народні свята та звичаї Волині; народні звичаї та обряди Полісся.

Паралельно з цією роботою проходила підготовка картотеки «Документальні матеріали з етнографії Волині, що знаходяться у фондах ВКМ», а також складання словника ткацької термінології Волині і Полісся. Наукові працівники відділу взяли участь у науково-практичній конференції «Краєзнавство Волині: історія, здобутки, перспективи» [5, арк. 9].

У наступні роки музейними працівниками етновідділу доопрацьовувався тематико-експозиційний план майбутньої експозиції музею етнографії та народних промислів Волині. Готувалися тематичні плани нових виставок та лекцій-екскурсій по відділу. Також велася комплексна дослідницька робота в архівах Києва, Житомира та Луцька, бібліотеці окружного музею у м. Замості. Зокрема, були опрацьовані волинські фольклорно-етнографічні матеріали Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського у м. Києві. Велику роботу в цьому напрямі було зроблено науковим співробітником музею О. Ф. Ошуркевичем. Свої дослідження він публікував у збірниках наукових конференцій [7, арк. 7].

Значну увагу наукові співробітники приділяли й розробці методичних посібників та рекомендацій, присвячених як змісту і формам тих чи інших напрямів музейної роботи, так і методам наукової організації музейної роботи. Тут висвітлювалися питання історії музею та його відділів, наукового й архітектурно-художнього проектування експозиції, організації на наукових засадах екскурсійної та просвітницько-масової роботи. Зокрема, в 1993 р. спільно з Фундацією української культури та Державним етнографічним музеєм у Варшаві (Республіка Польща) було підготовлено і видано буклет виставки «Волинське народне вбрання», надруковано брошуру про народні музичні інструменти «Заграли труби» та афіші виставок «Писемна спадщина Волині». Також спільно з обласною універсальною науковою бібліотекою складено і видано «Календар знаменних і пам'ятних дат Волині», який видається і сьогодні спільно з ВКМ, а також підготовлено методичні рекомендації «Створення етнографічних музейних закладів на громадських засадах» [7, арк. 11].

Для занять «Музейного всеобучу» були підготовлені методичні розробки текстів тематичних екскурсій для вихованців дитячих садків та молодших школярів, зокрема: «Як люди торгували»; «З чого люди їли»; «Як люди займались збиральництвом і полюванням» [6, арк. 8].

Щороку працівники відділу брали активну участь у Всеукраїнських науково-практичних та краєзнавчих конференціях, зокрема у 1996 р. – у

роботі ІІ з'їзду Всеукраїнської Спілки краєзнавців у м. Києві, наукових читаннях до 125-річчя від дня народження Лесі Українки у м. Ялті, а також у проведенні наукової конференції до 125-річчя від дня народження Агатангела Кримського у м. Володимирі-Волинському. Брали участь у підготовці та виданні першого тому статей і документів «Роде наш красний» (Волинь у долях краян і людських документах).

У цьому ж році за упорядкуванням та зі вступною статтею О. Ф. Ошуркевича вийшла брошура «Різдвяний вертеп на Волині». У книзі Волинської організації Спілки письменників України «Джерела безсмертного слова. Лесині місця на Волині», виданої до 125-річчя від дня народження Л. Українки, були вміщені історико-краєзнавчі нариси О. Ф. Ошуркевича – «Луцьк. Столиця її укоханої Волині» та «Бережці. На захід від містечка Любомль» [7, арк. 12].

Наукові працівники етновідділу написали велику кількість статей і заміток до обласної та районної преси, де вони були й надруковані; також неодноразово виступали на обласному та міському радіо. Зокрема, ними готувалася та велася щомісячна передача «Сторінки народного календаря» на Луцькому радіо.

Серед багатьох видань з етнографії Волині і Полісся 1990-х рр.. вирізняються публікації О. Ф. Ошуркевича, а саме його книга «Пісні з Колодяжна», яка вийшла у видавництві «Надстир'я» в 1998 р. за участю у розшифровці та нотації мелодій М. Мишанича, М. Стефанишина і Л. Добрянської. Пісенні матеріали книги, зібрані впродовж 30 років (1965-1996 рр.), висвітлюють історією пісенної творчості селян. Важливо те, що ці пісні співали у тому селі, де з деякими перервами у 1882-1907 рр. разом з родиною жила Леся Українка. Тому вони розкривають атмосферу, в якій формувалися на основі народної творчості її естетичні смаки, і де вона черпала духовні сили для розвитку свого таланту [1, с. 4].

Друга книга, яку впорядкував О. Ф. Ошуркевич, не має аналогів і стосується унікального народного мистецтва лірників Полісся. У книзі вперше були комплексно представлені лірницькі пісні, спогади лірників, матеріали до вивчення одного із своєрідних явищ народно-побутової культури – лірництва. До видання, яке побачило світ у 2002 р., крім пісень було включено ноти, ілюстрації, відомості про лірників. Цікавим для туристів і краєзнавців став путівник О. Ошуркевича «Найрідніший рідний край – Водинь» [2, с. 6].

Завідувач етновідділом Олекса Ошуркевич був людиною багатогранною. Він не лише займався дослідженням та виданням етнографічних матеріалів, а й брав активну участь у різних конференціях. У 1997 р. він став учасником Міжнародної науково-практичної конференції

«Берестейщина: регіональні особливості білорусько-українського етнокультурного суміжжя» у м. Бресті, де виступив з доповіддю «Деякі реліктові форми звичаю запустів на Поліссі» [8, арк. 7].

Також, підготував ряд статей, які увійшли до окремих наукових збірників. Зокрема, були надруковані статті: «Волинь і Полісся у дослідженнях Федора Вовка» у «Наукових записках Рівненського державного інституту культури»; «Українська культура в іменах і дослідженнях» та «Звичай водіння Куста на Волинському Поліссі» у науковому збірнику «Полісся: етнікос, традиції, культура», виданому у Луцьку в 1997 р. [9, с. 3].

Одночасно, працівниками відділу етнографії та народних промислів здійснювалася розкладка нових надходжень та повернутих після використання музейних предметів на постійні місця зберігання з одночасним складанням топографічних списків. Вівся підбір та видача експонатів для поповнення експозиції, проведення масових заходів, вивчення та опрацювання нововиявлених музейних предметів.

10-11 квітня 2003 р. у Луцьку відбулася, організована управлінням культури і туризму Волинської облдержадміністрації та Волинським краєзнавчим музеєм, зокрема працівниками відділу етнографії та народних промислів, за участю Волинського обласного товариства краєзнавців, Держархіву Волинської області, Волинського обласного осередку Національної спілки майстрів народного мистецтва України Перша етнографічна конференція «Минуле і сучасне Волині і Полісся: народна культура – шлях до себе», присвячена 70-річчю Олексія Федоровича Ошуркевича. У ній взяли участь науковці з Києва, Львова, Рівного, Кременця та місцеві краєзнавці, історики, етнографи, шанувальники таланту ювіляра. У межах конференції було проведено круглий стіл з проблем дослідження і збереження традиційної народної культури Волині. Видано науковий збірник на пошану науковця, куди увійшли публікації 66-ти авторів, наукові матеріали, світлини та ілюстрації. Проведення цієї конференції та видання збірника дали новий поштовх активізації наукових досліджень етнографії Волині і Полісся [10].

Волинська етнографічна наукова конференція у ВКМ стала традиційною. У 2005 р. в рамках її роботи учасниками зібрання обговорювалися питання народного мистецтва і духовності. Секційні засідання були присвячені розгляду низки проблем: матеріальній і духовній культурі Волині і Західного Полісся; відродженню та розвитку художніх промислів; діяльності майстрів народної творчості Волині; вивченню, каталогізації та популяризації музейних колекцій народного мистецтва; ролі матеріальної й духовної культури народу в естетичному вихованні

молоді; місцю народного мистецтва у житті та творчості родини Косачів; вивченню та збереженню пам'яток народного релігійного мистецтва.

Проведена 14-15 червня 2007 р. у ВКМ Третя Волинська обласна науково-етнографічна конференція привернула увагу дослідників до проблем побутового середовища сім'ї, родини, роду (дім, вбрання, заняття), традиційних знань з кулінарії, медицини, етнопедагогіки, моралі та етики, родинної звичаєвості та обрядовості; до ролі музейних закладів у дослідженні і збереженні родинної пам'яті [11].

У 2005 р. працівники відділу етнографії та народних промислів ВКМ після підготовки кількох виставок та опрацювання фондових матеріалів підготували до друку матеріали про одяг, який носили краяни у XIX – на початку XX ст. Видання «Поетика волинського вбрання», авторами якого стали завідувач етновідділу Наталя Гатальська і художник Галина Івашків, включило 20 кольорових листівок великого формату, на яких було відтворено зразки народного вбрання з фондів ВКМ. На звороті кожного листа подавався короткий опис костюма та анотації українською, російською, англійською мовами про один з компонентів традиційного одягу: запаску, безрукавку, фартух тощо [2, с. 7].

Наукові працівники етновідділу постійно працюють над вивченням та дослідженням матеріалів етнографічних колекцій ВКМ. Так, ними в останні роки було укладено термінологічний словник до тем: «Рибальство» (Хомова Т. О.) та «Вбрання» (Гатальська Н. Г.); створено каталог скатертин з фондів ВКМ (Хомова Т. О.); підготовлено матеріали (науковий опис експонатів) до каталога килимарських виробів з фондів ВКМ (Гатальська Н. Г.); підготовлено запитальник до теми «Весільна звичаєвість на Волині» (Гатальська Н. Г.); створено картотеки: «Шевство, як вид домашніх промислів» (Гатальська Н. Г.), «Дослідники народно-побутової культури на Волині» та «Народна іграшка у фондах ВКМ» (Мірошниченко-Гусак Л. А.), «Предмети різдвяно-новорічної атрибутики у фондах ВКМ» (Ігнатійчук Н. А.); доповнено картотеки: «Сільськогосподарські заняття», «Рибальство», «Бджільництво» (Хомова Т. О.), «Вбрання та народні тканини» (наукові працівники). У 2007 р. працівниками етновідділу було підготовлено тематичний план збору експонатів до майбутньої експозиції музею етнографії [10-13].

На сьогодні працівники відділу етнографії та народних промислів активно працюють у справі створення етнографічного музею «Волинська дома». Зокрема, у 2010 р. Гатальською Н. А. та Мірошниченко-Гусак Л. А. було підготовлено два варіанти розгорнутого тематико-структурного плану експозиції етнографічного музею і преамбулу до другого варіанту, а також написано тематико-експозиційні плани розділів експозиції майбутнього

музею: вишивка, Волинське народне вбрання, інтер'єр курної хати, обробіток рослинних волокон та вовни, сільськогосподарські заняття населення Волині і Західного Полісся. Наукові працівники етновідділу брали участь в обговоренні першого варіанту тематико-структурного плану етнографічного музею «Волинська дома» на науково-методичній раді ВКМ в 2010 р. [3, с. 355].

Отож, можна зробити висновок, що з дня створення відділу етнографії та народних промислів невід'ємною частиною його діяльності була й залишається науково-дослідна робота. Наукові працівники досліджують та вивчають матеріали з різних тем народної та матеріальної культури краю. Великий крок у цій справі було зроблено з часу відкриття та проведення етнографічних конференцій, які засвідчили неабияку зацікавленість науковців багатьох міст і закладів України до вивчення та збереження народно-побутової, матеріальної, духовної спадщини нашого народу.

Література та джерела

1. Бондаренко Г. Етнографія Волині та її здобутки від 1991 р.: історіографічний аспект / Г. Бондаренко // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народне мистецтво і духовність. Зб. наук. праць. Вип. 15. – Луцьк, 2005. – С. 3-5.

2. Бондаренко Г. Етнографія Західної Волині та Полісся (історіографічний огляд за 1991–2006 рр.) / Г. Бондаренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: роде наш красний. Вип. 24. – Луцьк, 2009. – С. 4-11.

3. Гатальська Н. Етнографічні виставки як прообраз майбутнього музею / Н. Гатальська // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. збірник. Вип. 4. – Луцьк, 2009. – С. 354-361.

4. Держархів Волинської обл., ф. Р-2083, оп. 1, спр. 444.

5. Держархів Волинської обл., ф. Р-2083, оп. 1, спр. 454.

6. Держархів Волинської обл., ф. Р-2083, оп. 1, спр. 464.

7. Держархів Волинської обл., ф. Р-2083, оп. 1, спр. 470.

8. Держархів Волинської обл., ф. Р-2083, оп. 1, спр. 497.

9. Нестер. О. Науково-теоретичні проблеми етнографічних досліджень / О. Нестер // Минуле і сучасне Волині та Полісся: роде наш красний. Вип. 24. – Луцьк, 2009. – С. 3.

10. Поточний архів ВКМ. Звіт за 2003 р.

11. Поточний архів ВКМ. Звіт за 2007 р.

12. Поточний архів ВКМ. Звіт за 2008 р.

13. Поточний архів ВКМ. Звіт за 2010 р.

Віктор АРХІПОВ

Пропозиції щодо скульптурного увічнення визначних подій та постатей історії Острога

Острожчина славна не тільки своєю історією, а й подіями і людьми що не просто творили саму історію Острозької землі, а також стали її частиною.

Місто Острог на протязі тривалого часу було визначним культурним, політичним, духовним, релігійним і економічним центром історичної Волині. І зберегти славну історію нашого міста та примножувати славу і велич древнього Острога і Острожчини, на мою думку, зобов'язаний кожен порядний житель, що проживає тут.

Нашому маленькому творчому колективу, що складається з двох чоловік, мене і моєї дружини Ольги, випала велика честь і нагода в скульптурних витворах увіковічнювати і прославляти величну і славну історію міста Острога і самої острозької землі. Поєднувати в своїх роботах минуле і сучасне та відтворювати це в скульптурних творіннях. Дякуючи далекоглядності ректора Національного університету «Острозька академія» І. Д. Пасічнику на його території були забезпечені ідеальні умови для повноцінної творчої праці, а саме, створена скульптурна майстерня. В цій майстерні були створені багато скульптурних творів, що прикрашають територію академії.

В цій майстерні була втілена в життя скульптурна композиція присвячена першому спудею. Ідею створити пам'ятник «Першому спудею» запропонував ректор академії І. Д. Пасічник. Я, як автор проекту, в свою чергу мовою скульптури спробував зобразити юнацький максималізм, притаманний саме віку студента. Навіть деякі портретні риси були взяті з сучасних спудеїв.

В даний час ми з дружиною Ольгою працюємо над композицією, присвяченій виданню Острозької Біблії.

Я дуже пишаюся тим, що Ольга не тільки допомагає мені в творчій роботі, а працює майже на рівні зі мною, бо має неабиякий хист до творчості.

У нас ще дуже багато ідей і задумів. І ми з великим задоволенням прикладаємо максимум зусиль, щоб втілити в життя задумане. Є дуже багато робіт для самого Острога.

Я також є автором і частково виконавцем меморіального комплексу, присвяченого пам'яті загиблим воїнам-афганцям, урочисте відкриття, якого нещодавно пройшло в місті Острозі.

Ідея всього монумента – це ідея принесення в жертву. Під час афганської війни за чужі гріхи були принесені в жертву ці молоді хлопці, імена котрих викарбувані на кам'яних плитах монументу. Це відображено в композиційному рішенні самого пам'ятника. В середині хреста знаходиться фігура воїна з піднятим догори обличчям. Оповита полум'ям війни, яке одночасно символізує «чорний тюльпан». На обличчі частково відображена жага спілкування з Всевишнім в пошуку відповідей на безліч запитань «чому»?

В цій скульптурній частині монумента я як автор передав внутрішній портрет людини, якій смерть дихала в лице і дивилася в очі на всю їх глибину. В. роботі відтворено людину, в якої за короткий час пройшла усвідомлена переоцінка цінностей, людину, що піднялася на вищий рівень в сакральному і духовному розумінні. Перед людиною на мить відкривався часовий портал і за долі секунди перед нею пролетіло прожите нею життя.

Весь героїзм фігури солдата полягає в спокійній впевненості. На обличчі немає місця ні натяк, ні тінь страху. Спокій підкреслений стомлено обвислими кистями рук і сама розслаблена поза тіла. Впевненості придає прижата до тіла зброя і зручне положення самого тіла.

Типажем для створення образу воїна послугували фото з афганського «альбому».

Меморіальний комплекс загиблим воїнам-афганцям

Модель пам’ятного знаку Острозької Біблії

Пам’ятник «Першому спудею»

Оксана ІВАНЕЦЬ

Значки Хмельниччини у збірці Міського краєзнавчого музею м. Нетішина

Фалеристична колекція, збірка є одним із джерел для вивчення історико-культурних процесів, пам'яток певної місцевості. Окремий значок стисло передає інформацію, часто в символічній, схематичній формі, змушує дослідника чи колекціонера ставити запитання та шукати на них відповіді.

Серед знавців-колекціонерів цінуються «чисті» колекції значків, тобто такі, які чітко відповідають певній темі. Наприклад, у серії «Міста і країни» можна виділити ще одну окрему тему – значки, що відображають архітектурні будівлі або визначні історичні події певної місцевості. Звичайно, поповнення «чистої» колекції – справа непроста, але варта зусиль [10, с. 24-26].

Масовим випуск значків був у період Радянського Союзу, тому значну їх частину складають характерні металічні значки, що випускались на заводах. У той час значки виконували й певну виховну та ідеологічну функцію [8, с. 5-6].

Темою нашої розвідки є значки, які стосуються міст та визначних історико-культурних місць теперішньої Хмельницької області. У збірці Міського краєзнавчого музею м. Нетішина ми нарахували 38 значків, окремі з яких повторюються. Отож, серед наявних виділяємо 29 різновидів. Слід зазначити, що до уваги бралися усі значки, не враховуючи їх типологічної приналежності.

На одному зі значків – герб Хмельницької області. Автором герба є М. Мастикаш, а символ такого зразка було затверджено 21 березня 2002 року. Тло значка у формі щита з півколом в основі, розділене вертикальною лінією на дві частини – синю (права) та червону (ліва). Такий розподіл символічно передає інформацію про те, що нинішня Хмельницька область об'єднала у своїх межах історичні землі Волині (червоне тло взяте з герба Волинського воєводства) і Поділля. Поверх лінії ділення розташовані золотисте шістнадцятипроменеве сонце з людським обличчям і, нижче, два золотисті хлібні колоски. Останні символізують аграрну спрямованість області. Вони розміщені таким чином, що утворюють літеру «Х» – першу в назві області. Значок містить не всі елементи герба області. На останньому, крім названих деталей, щит облямований декоративним картушем, у складі якого над головою герба – зображення розгорнутої книги [18].

Сім різновидів значків стосуються м. Хмельницького, обласного центру (Таб. 1). На чотирьох із них – зображення гетьмана Богдана

Хмельницького. Воно відтворює обриси пам'ятника на Привокзальній площі, який було встановлено 31 липня 1955 року після того, як у січні 1954 року, на ознаменування 300-річчя Визвольної війни українського народу і на відзнаку заслуг видатного державного діяча й козацького полководця Богдана Хмельницького, Проскурів перейменовано на Хмельницький [13, с. 49, 53-54].

Три значки із зображенням герба міста виконані в одному стилі (Таб. 1: 3, 6, 7). На кожному з них герб у вигляді трьох перехрещених стріл, розміщених на блакитному тлі, написи представлено на коричневому фоні. На двох значках є дата «1493-1993», а на третьому – число «500». Очевидно, випуск значків було приурочено п'ятсотріччю міста. Так, за джерелом від 1493 р., Плоскирів був невеликим селом, де мешкало понад 100 жителів та розміщувався гарнізон озброєних жовнірів, які утримувалися місцевим населенням. Зауважимо, що за новішими дослідженнями перша, відома на сьогодні, писемна згадка про поселення Плоскирівці (Плоскирів) відноситься до *10 лютого 1431 р.*, коли польський король Владислав II Ягайло записав його у володіння Янові Чанстуловському. Додамо, що на той час Поділля стало ареною суперечки між литовськими князями та Польським королівством, яка закінчилась на користь останнього. Частина Поділля, включаючи Побужжя, відійшла під владу Польської Корони. У зв'язку з цим король надавав вірній шляхті привілеї на володіння землями [5, с. 3-4; 22, с. 5-9].

Як зазначає С. Єсюнін, «ще до початку XX ст. Плоска при впадінні в Буг мала «безіменний» рукав, завдяки якому утворювався природній острів. Ймовірно той рукав у XV-XVI ст. мав назву Рів (до речі, доволі поширений гідронім на землях Поділля), а поселення, що заснували на острові між Плоскою та Ровом, стало іменуватися Плоскирів (Плоскирівці)» [5, с. 4; див. також: 25, s. 316].

22 січня 1796 р. місто одержало офіційний герб у формі щита, на блакитному полі якого – три складені навхрест стріли, середня – вістрям униз, дві бокові – догори, що підкреслювало характер Проскурова (така назва міста зустрічається в російських документах початку XIX ст.) як важливого військово-сторожового пункта Російської імперії [13, с. 45; 26, s. 55; 22, с. 44; 14, с. 248]. Вибір саме такого герба пояснюють і тим, що Плоскирів тривалий час належав родині Замойських, а відтак для герба міста були запозичені елементи їх родинного символа[1] [13, с. 76].

Ще один значок відтворює герб міста радянського періоду,

[1]*Герб Єліта являв собою три золоті чи жовті списи, покладені в червоному полі на кшталт зірки; над шоломом – зображення половини козла з рогами, що вискакує, від чого, очевидно, ще одна назва цього символа – Козлароги [23, s. 46; 24, s. 254].*

затверджений 1971 року: тло значка поділене навпіл по горизонталі; у верхній частині на червоному тлі зображення двох перехрещених снопів, над якими уміщено серп і молот; у нижній частині на синьому тлі знаходиться шестерня, на яку накладаються уже згадані три стріли, які трансформувалися у перехрещені блискавки (Таб. 1: 4) [17; 5, с. 135].

Значок із зображенням погруддя Богдана Хмельницького в обрамленні, що нагадує контури фортеці, та з підписом на ньому є значком Хмельницького обласного краєзнавчого музею (Таб. 1: 8). Заклад створений ще у 1929 році і нараховує понад 60 тисяч експонатів основного фонду.

Кілька значків стосуються міста Шепетівки. Зазначимо, що остання як село існувала вже у 1590 або ж 1591 рр.[2] [1, с. 241-243]. В музейній збірці виділяємо три різних значки, пов'язані з ім'ям всесвітньо відомого письменника Миколи Островського (Таб. 2: 2-4). Ще один значок пов'язаний з територією сучасної Рівненської області, а саме з селом Вілія Острозького району, де нині знаходиться музей письменника. На цьому значку дві дати: «1904» і «1974», перша з яких – це рік народження М. Островського, а друга, очевидно, являє собою рік випуску значка. На останньому, крім іншого, будівля музею М. Островського в с. Вілії.

На одному зі значків «Червоні прапори» будівлі Обласного літературно-меморіального музею Миколи Островського у Шепетівці. Тут також зображено пам'ятник Миколі Островському, який стоїть поряд із музеєм. Постать письменника у солдатській шинелі, висічена з граніту, є роботою скульптора В. І. Зноби та архітектора І. С. Ланька [4, с. 81]. Музей у 1989 році включено до міжнародного каталогу «Музеї світу». Його особливість полягає в тому, що тут висвітлюється доля однієї людини, яка, незважаючи на тяжку хворобу – повну нерухомість та сліпоту, здійснила особистий подвиг, що став прикладом для багатьох людей [13, с. 308].

Микола Островський – радянський письменник, автор романів «Як гартувалась сталь» і «Народжені бурею». Сімнадцятирічний Микола, як і його герой Павло Корчагін, став прибічником більшовицьких ідей і був відданий їм протягом всього свого недовгого життя. На одному зі значків, окрім портрета письменника, зображено силует вершника, який стрімголов мчить уперед, а нижче – будьонівку, шаблю та квітку – символи тогочасних буремних подій.

---

[2]Це постає з тексту документа від 1 вересня 1594 року, який крім іншого, стосується крадіжки в шепетівському млині [1, с. 242-243]. (Автор дякує за з'ясування цієї історичної інформації, а також за надання інших консультацій Т. Вихованцю, заступнику директора з наукової роботи Міського краєзнавчого музею м. Нетішина).

Рельєфне зображення хлопчика з гранатою у піднятій руці уміщене на значку, присвяченому Валі Котику, учаснику партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, наймолодшому Герою Радянського Союзу. На значку внизу праворуч – медаль «Золота Зірка» (Таб. 2: 1).

Влітку 1943 року Валя Котик став партизаном загону імені Кармалюка під командуванням І. Музальова. В битві за звільнення м. Ізяслава чотирнадцятирічного хлопця було смертельно поранено. У 1958 році йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Ім'ям Валі Котика свого часу було названо вулиці в багатьох містах, школи, піонерські табори тощо. В 1960 році у Шепетівці споруджено бронзовий пам'ятник Валі Котику (скульптори Л. Скиба, П. Фліт, І. Самотос).

Два аналогічних значки, які відрізняються лише розмірами, присвячені місту Славуті (Таб. 3: 4, 5). В давнину це поселення називалося «Славутин». Перша відома на сьогодні його писемна згадка відноситься до 1619 року [2, с. 38].

На значках – герб міста радянського періоду, який був затверджений у 1971 році. Значок має форму французького щита, тло якого розділене червоною стрічкою по діагоналі на дві частини: праворуч вгорі на зеленому тлі срібні автомат і партизанська шапка, ліворуч внизу на синьому тлі срібні заводські будівлі; в чорній главі срібний напис «Славута» (автор – А. Єлагін) [21]. У стислій символічній формі значок несе інформацію про широко розгорнутий партизанський рух на Славутчині в роки Великої Вітчизняної війни [2, с. 174-188]. В місті діє історичний музей, де, зокрема, й висвітлено підпільний рух та партизанську боротьбу у краї в 1941-1944 роках.

На відповідному значку відтворено герб Летичева (Таб. 3: 3). Летичів – селище міського типу, центр Летичівського району у Хмельницькій області. Перша писемна згадка про населений пункт датується 1411 роком, коли в документах згадується фортеця, збудована у Летичеві литовськими князями Коріатовичами. Зустрічається й інша версія – 1265 рік [13, с. 223; 14, с. 244]. Значок, присвячений місту, має форму, наближену до іспанського щита, темно-синє тло якого розділене по горизонталі білою хвилястою стрічкою. У верхній частині зображення сонця (герба Поділля), а в нижній – вовка, що пов'язане з назвою річки Вовк, яка в цій місцевості впадає у Південний Буг [20; 5, с. 91].

До наших днів у селищі збереглась башта, мурована із рваного каменю-вапняку – частина замкових споруд XVI ст. Вона двоярусна, з підвалами, має в діаметрі 10 м. Підвал і перший ярус перекриті склепіннями. Башта має вузькі, рідко поставлені ключовидні бійниці й гарматні амбразури,

кам'яні сходи в товщі стіни. Первісно башта завершувалась високим наметовим дахом. Теперішнє вінчання у вигляді зубців, що утворюють своєрідну корону – мотив, поширений у декоративному оформленні оборонних споруд Поділля XVI-XVII ст. [13, с. 232]. Збереглись до наших днів також будівлі давнього костелу та дзвіниці.

На початку XIX ст. Летичів був одним із центрів повстання, очолюваного Устимом Кармалюком. Поховано ватажка антифеодальної боротьби селян на летичівському кладовищі. В 1974 р. у населеному пункті поставлено бронзовий памятник Кармалюку (скульптор В. І. Зноба) [4, с. 104].

Окрім інших видатних імен, пов'язаних з історією Летичева, відзначимо Льва Толстого. В 1854 році він більше місяця перебував тут як офіцер російської Дунайської армії. Там написано оповідання «Рубка леса». Подільські враження помітні в його творах «Отрочество» й «Утро помещика» [4, с. 105-106].

Значок із зображенням човна з веслами стосується м. Волочиська – центра Волочиського району Хмельницької області (Таб 3: 2). Оскільки місто розташоване на лівому березі Збруча (притока Дністра), човен і хвиляста лінія на значку вказують на цю річку. Зображення відтворює герб Волочиська пострадянського періоду (до 2008 року) [15].

Перша згадка про місто відноситься до 1463 року. Ця дата присутня й на значку. «Вперше поселення під назвою Волочище згадується в документах під 1463 р. Назва походить від слова «волочити», тобто тягти волоком. Ще за часів Галицько-Волинського князівства і у наступні віки тут проходив торговельний шлях із Заходу на Схід. Щоб перебратися через річку та її заболочені береги, купцям доводилося волочити свої вантажі. На цьому шляху по обох берегах Збруча виникло два поселення з назвою Волочище. Одне з них пізніше дістало назву Волочиськ, а друге – Підволочиськ» [4, с. 93; див. також: 14, с. 242].

Цікаво, що в 1893-1894 рр. у Волочиську в прикордонних частинах відбував службу видатний російський письменник О. І. Купрін (1870-1938), який у своїх ранніх творах відобразив життя цього провінційного містечка [4, с. 93].

Про поважний вік міста Ізяслава, одного з найдавніших на Хмельниччині, розповідає значок «Изяслав. 1000 лет» (Таб. 3: 1). Він у формі французького щита із зображенням фортечної стіни та червоної зірки на ній. В центрі стіни арка, на блакитному тлі якої зображення кельні та шестерні. Таким був знак міста Ізяслава з кінця 1980-х років [16]. За однією з версій, місто було засноване у 987 році князем Володимиром Святославичем і згодом передане у володіння сину Ізяславу, від імені якого й отримало свою назву [12, с. 6].

З 2003 року розпочав свою діяльність Ізяславський районний історико-краєзнавчий музей, розташований у Районному будинку культури. Музей пропонує переглянути експозицію з історії і етнографії Ізяславщини.

Комплекс пам'яток культури Ізяслава є одним із найцінніших, проте чи не найзанедбаніших на Волині. Десять об'єктів у межах міста були занесені до Державного реєстру національного культурного надбання України. На сьогодні в Ізяславі збереглись руїни Старозаславського замку (XV ст.); живописні руїни палацу князів Санґушків, Новозаславського замку та палацу князів Заславських (XVI-XVIII ст.); залишки середньовічних мурів і валів міста, зокрема, вздовж річок Сошені й Горині та ін. [19]

Кам'янець-Подільський та Меджибіж – населені пункти, з назвами яких асоціюються фортечні мури та стародавні будівлі. Кам'янець-Подільський представлений чотирма значками (Таб. 4: 1-4). В основному, на значках зображено фортечні мури. Понад шістсот років Кам'янець (до 1795 року, пізніше додали слово «Подільський») був адміністративним і культурним центром Поділля. До кінця XIX ст. головною частиною було Старе місто, розташоване на річці Смотрич. Що стосується заснування міста, то цей відлік пов'язують із наданням Кам'янцю маґдебурзького права в 1374 році [13, с. 95]. Зрештою, питання віку міста залишається відкритим, оскільки існує декілька концепцій, що суперечать одна одній [7, с. 5-9].

На двох значках представлено будівлю ратуші XVI ст. Свого часу ринок польської громади Кам'янця був сформований саме у центральній частині Старого міста. В центрі майдану-ринку було зведено будинок магістрату – кам'яну Ратушу з вежею-дзвіницею, біля якої знаходились помешкання польської верхівки. Вежа надавала приміщенню магістрату суворого й величного вигляду. З неї оглядали околиці під час облоги міста ворогом і дзвонили на сполох [7, с. 17].

У 1672-1699 роках, під час турецької окупації, споруда зазнала нищівних руйнувань. У середині XVIII ст. було проведено ремонт і реконструкцію ратуші в стилі бароко за участю архітектора Яна де Вітте. Численні реконструкції змінили первісний вигляд будівлі. Зараз можна спостерігати, як органічно поєднались у ній риси ренесансу й бароко [3, с. 83]. До 1870 року в ратуші знаходились магістрат і міська управа, згодом – поліцейське управління, пізніше – школа. Нині в ратуші розташовано відділ Кам'янець-Подільського Державного історичного музею-заповідника [13, с. 120].

Після фортеці в Кам'янці-Подільському Меджибізька – одна з найвизначніших пам'яток оборонної архітектури Поділля. Перша писемна згадка про Межибіж (тепер – Меджибіж Хмельницької області)

відноситься до 1146 року. Тоді, згідно з Іпатіївським літописом, київський князь Ізяслав передав Святополку Всеволодичу у володіння п'ять міст, і серед них «Меджибожье» [11, с. 6; 14, с. 28].

На двох різних значках наявні зображення Меджибізького замку XVI ст. (Таб. 4: 5, 6) Комплекс замкового ансамблю складають споруди різних часів. Ця пам'ятка архітектури є прикладом перехідних типів замків з оборонними стінами й вежами до замків-палаців, поєднуючи риси фортечного зодчества з формами ренесансу [13, с. 211]. Замок побудований на мисі при злитті Південного Бугу й Бужка, тому він має форму видовженого трикутника. Фортеця добре гармоніює з місцевим ландшафтом.

На базі комплексу пам'яток замку у 2001 році створено Державний історико-культурний заповідник «Межибіж». Щороку в Меджибожі проводиться міжнародний фестиваль «Стародавній Меджибіж». Туди з'їжджаються сотні учасників військово-історичних клубів з різних країн.

Китайський будинок зображено на значках, присвячених палацово-парковому ансамблю «Самчики» (Таб. 5). Державний історико-культурний заповідник «Самчики» знаходиться у Старокостянтинівському районі. Палацово-парковий ансамбль презентує архітектуру та садово-паркове мистецтво періоду зрілого класицизму в Україні [13, с. 279].

Село Самчики перебувало у володінні різних заможних родин. Після того, як власником маєтку став Пьотр Чечель, помістя набуло нового вигляду (кінець XVIII ст.): збудовано палац, два флігелі, в'їзну браму, оранжереї, зокрема теплицю відкритого типу «Сад в мурах», стайні; парк Хоєцьких реконструйовано в романтичному пейзажному стилі.

Серед паркових будівель вирізняється Китайський будинок – данина екзотичному стилю у мистецтві Європи. Китайський павільйон високий, у формі квадрата, зі шпилястим дахом, який виготовлений у вигляді дахів-пагод (китайський стиль). Його увінчує флюгер із прорізаними цифрами «1814». Будівля цікава й у технологічному плані як приклад улаштування в давнину холодильників [9, с. 105-106].

Китайський будинок неодноразово перебудовувався, тому поєднує риси архітектури XIX-XX ст. Формально як зразок еклектики будівля відображає риси класицизму, неоготики та псевдоорієнтальної архітектури [13, с. 285].

Зображення погруддя Анни Ахматової присутнє на значках, пов'язаних із літературно-меморіальним будинком-музеєм письменниці (Таб. 6). Йдеться про філіал Хмельницького обласного літературного музею, який знаходиться в с. Слобідка-Шелехівська Деражнянського району. Музей відкрито 24 червня 1989 року з нагоди 100-річчя від дня народження

Анни Ахматової. Експозиція закладу розповідає про життєвий і творчий шлях поетеси, а також про її рідних і близьких.

Видатна російська поетеса неодноразово бувала в садибі своєї рідної тітки Анни Еразмівни Вакар. Ахматова вважала будинок тітки своїм тихим домом і любила сюди приїжджати. Тут вона писала вірші, сюди навідувався і її чоловік Микола Гумільов.

В музеї є особисті речі, рукописи Анни Ахматової, речі її матері, меблі. Серед іншого, є альбом спогадів з автографом сина поетеси – відомого історика Льва Гумільова. Щороку, в день народження Анни Ахматової, у музеї проходять традиційні Ахматівські читання [9, с. 205, 207].

Отож, ми здійснили своєрідну подорож Хмельниччиною, розглянувши значки, присвячені її містам та деяким історико-культурним пам'яткам. Ця невелика тематична фалеристична збірка представляє важливі відомості з історії та культури нашого краю.

Література та джерела

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1876. – Ч. 6. – Том 1.

2. Берковський В. Студії з історії Славутчини. – К.: Пульсари, 2008. – 232 с.

3. Винокур І. Хотюн Г. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник / Фото П. Березіна. – Львів: Каменяр, 1981. – 95 с.

4. Гуменюк С. Морський М. Туристські маршрути Хмельниччини: Путівник. – Львів: Каменяр, 1983. – 120 с.

5. Ґречило А. Українська міська геральдика. – К.; Львів: УГТ, 1998. – 192 с.

6. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2004. – 112 с.

7. Завальнюк О. Комарницький О. Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – 120 с.

8. Ильинский В. Значки и их коллекционирование. – М., 1977. – 192 с.

9. Казімірова Л. Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області / Серія «Terra in-cognita: Хмельниччина. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2006. – 228 с.

10. Круглов Г. Что такое фалеристика. – Минск, 1983. – 80 с.

11. Логвин Г. Замок в Меджибожі (Пам'ятник архітектури XVI ст.) / Упорядн. Г. Медведчук, О. Погорілець, А. Трембіцький. 2 вид. – Хмельницький, 2009. – 20 с.

12. Міньков І. Ізяслав – місто старовинне. Історико-краєзнавчий нарис. – Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 1991.

13. Путівник. Хмельницька область / редкол.: І. Курус (голова) [та ін.]. – К.: Богдана, 2010. – 320 с.

14. Рибак І. Наш край в історії України. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – 260 с.

15. Інтернет. uk.wikipedia.org/wiki/Герб_Волочиська.

16. Інтернет. uk.wikipedia.org/wiki/Герб_Ізяслава.

17. Інтернет. uk.wikipedia.org/wiki/Герб_Хмельницького.
18. Інтернет. uk.wikipedia.org/wiki/Герб_Хмельницької_області.
19. Інтернет. uk.wikipedia.org/wiki/Ізяслав.
20. Інтернет. uk.wikipedia.org/wiki/Летичів.
21. Інтернет. www.heraldry.com.ua.
22. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / Упорядник С. Єсюнін. – Хмельницький, 2006. – 80 с.
23. Łodź-Czarniecki K. Herbarz polski podług Niesieckiego. – Gniezno, 1875-1881. – T. 1.
24. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / wyd. K. J. Turowski. – Kraków, 1858.
25. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / pod. red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1887. – T. 8.
26. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / pod. red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1888. – T. 9.

ДОДАТКИ

Значки Хмельниччини зі збірки Міського краєзнавчого музею м. Нетішина

Значок «Герб Хмельницької обл.» Кн-16169/Фа-835

Таблиця 1. Значки м. Хмельницького

1. Кн-4845/Фа-247.
2. Кн-6183/Фа-370.
3, 6, 7. Кн-8210/Фа-581, Кн-8211/Фа-582, Кн-8212/Фа-583.
4. Кн-16168/Фа-834;
5. Кн-6185/Фа-372.
8. Значок «Хмельницький обласний краєзнавчий музей» Кн-7606/Фа-527.

1

2

3

4

Таблиця 2. Значки м. Шепетівки

1. Значок «Памятник Вале Котику» Кн-8573/Фа-586.
2. Значок «Н. Островский» Кн-8574/Фа-587.
3. Значок «Шепетівка» Кн-4849/Фа-251.
4. Значок «Музей М. Островського. Шепетівка» Кн-7603/Фа-524.

1

2

3

4

5

Таблиця 3. Значки окремих населених пунктів Хмельниччини

1. Значок «Ізяслав» Кн-6177/Фа-364.
2. Значок «Волочиськ. 1463» Кн-4593/Фа-234.
3. Значок «Летичів» Кн-16303/Фа-879.
4. Значок «Славута» Кн-17114/Фа-1002.
5. Значок «Славута» Кн-6166/Фа-353.

1

2

3

4

5

6

Таблиця 4. Значки м. Кам'янець-Подільського та смт Меджибіжа

1. Значок «Кам'янець-Подільський. Ратуша XVI ст.» Кн-7239/Фа-509.
2. Значок «Кам'янець-Подільський» Кн-8590/Фа-603.
3. Значок «Кам'янець-Подільський» Кн-16463/Фа-898.
4. Значок «Кам'янець-Подільський» Кн-16563/Фа-917.
5. Значок «Меджибіж. XVI ст.» Кн-16254/Фа-851.
6. Значок «Меджибіж. Фортеця XVI ст.» Кн-5446/Фа-308.

Таблиця 5. Значки Державного історико-культурного заповідника «Самчики»

1. Значок «Самчики XIX ст.» Кн-4597/Фа-238.
2. Значок «Садиба Самчики» Кн-16097/Фа-830.
3. Значок «Самчики. Палацово-парковий ансамбль XIX ст.» Кн-16096/Фа-829.

Таблиця 6. Значки Літературно-меморіального будинку-музею Анни Ахматової

1. Значок «Музей А. Ахматової» Кн-10294/Фа-683.
2. Значок «Музей А. Ахматової. с. Слобідка-Шелехівська» Кн-16095/Фа-828.

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ. ТОПОНІМІКА. АРХЕОЛОГІЯ

Валентина КИХТЮК

Основні типи та кількість поселень на Волині

Населені пункти Волині виникали в конкретні історичні епохи, їх назви змінювалися в часі за формою, а часто і за змістом, поширювалися залежно від конкретних історичних подій, явищ – міграції населення, війн, культурного, економічного і мовного спілкування волинян тощо; часто поява та функціонування назв залежало також від географічного середовища.

Під час дослідження історії та топонімії Волині можемо виділити такі типи поселень на Волині: давньоруські гради (городи), села, селища, міста, містечка, хутори, слободи, колонії, фільварки.

«Повість минулих літ», що є головним джерелом ранньої історії східних слов'ян, у вступній частині дає яскраву картину не тільки їхнього економічного життя, а й рівня суспільно-політичного розвитку. Літописні племена – це великі територіальні об'єднання. Процеси консолідації східнослов'янських племен, що протікали в умовах постійної військової небезпеки з боку кочівників, зумовили виникнення нової форми поселень, вона отримала означення «град». Літопис не розкриває змісту поняття гради, можна лише здогадуватись, що вони були насамперед адміністративно-політичними центрами союзів племен, а також фортецями в прикордонних районах. Слово град у своєму початковому давньоруському значенні – „ограда". Гради (городи) – поселення, укріплені огорожею, оточені ровами та валами, дерев'яним частоколом, часто захищені природними укріпленнями – ярами, річками, болотами. Недостатність писемних даних компенсує археологія, відкриваючи та вивчаючи залишки цих «градів» практично на всій території розселення східних слов'ян. Про існування городищ, як наступників градів розповідає у своїй монографії „Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія" професор М. М. Кучинко. Городища – сільські поселення з валами і ровами, що оточують замкнутий простір. [1, с. 70]

За часів Київської Русі градами називали великі поселення, укріплені дерев'яними стінами з бійницями і баштами, за якими населення ховалося в часи лихоліть від небезпеки. Такі гради з плином часу нерідко втрачали своє військове значення, їх укріплення руйнувалися, а самі вони приходили в упадок і перетворювались у городища – „місця, де був город". Пізніше

на місці городища могло розвиватись нове поселення, яке отримувало назву Городище. Серед літописних волинських градів можемо назвати Всеволож, Волинь (або ж Велинь), Червен, Шеполь, Перемиль [2, с. 151], Володимир [2, с. 67], Угровськ [3, с. 386], Турійськ [3, с. 152] та ін.

Багато градів було спалено і знищено під час нападів кочівників. Деякі з них відродилися як городи, інші – перетворилися в села.

Із формуванням ранньофеодального суспільства городи стали перетворюватись в укріплені центри князівської влади, а потім і в центри економічного життя. Давньоруські городи були також центрами розвитку високої, як на той час, матеріальної і духовної культури, в них будувались монументальні храми та замки.

З часом, можливо, під впливом польської мови, городи почали називати містами. У XIV-XV ст. не маємо звісток про виникнення нових міст на Волині. Причина цього – наслідки монголо-татарської навали, яка підірвала продуктивні сили тогочасного суспільства, і період боротьби між Польським королівством і Великим князівством Литовським. Але однією з головних причин було те, що тільки починало складатися велике феодальне землеволодіння, а дрібні феодали не в змозі були закладати міста. Лише з пожвавленням торгово-грошових відносин, появою і становленням фільварків та зростанням феодального землекористування (тобто з кінця XV – початку XVI ст.) починають масово виникати міста і містечка. Міста в цей час отримують магдебурзьке право (право на самоврядування).

І. П. Крип'якевич вважав, що в Україні місто існувало на кількох рівнях: "містечко", "мале місто" і "велике місто" [4, с. 18].

Містечко – невелике поселення землеробського характеру із слабо розвинутим ремеслом, воно було також місцем проведення торгів. Населення містечок, на відміну від селян, не відпрацьовувало панщину, а перебувало в основному на чинному праві.

На думку Крип'якевича, містечка та малі міста мали однакові устави та привілеї, а також були місцем проведення торгів для найближчої сільської округи.

Містечка були специфічними поселеннями XIV ст. Більшість їх виникала при монастирях, маєтках феодалів, торгових шляхах. Міщани в основному були ремісниками і гендлярами, але деякі з них займалися і сільським господарством. Містечка характеризувались багатонаціональним складом населення. Тут жили у великій кількості євреї, поляки, татари. Прикметою більшості містечок була наявність великої площі у центрі поселення, де організовувався торг різними товарами і виробами, що постачалися туди міщанами і селянами з навколишніх сіл.

Переважна більшість нових містечок закладалась на місці вже існуючих поселень. Однак, не завжди наявність локаційного привілею, виданого феодалу, є ознакою автоматичної появи міста. Дійсно, наявність привілею давала можливість заснувати місто, але траплялося так, що вона з різних причин не була реалізована.

Окремо І. П. Крип'якевич виділяє "великі міста". До цієї категорії він відносить міські поселення, які досягли розквіту ще в давньоруський період. Вони мали розвинуте цехове ремесло і торгівлю, чітко виражену соціальну диференціацію населення. Міста відрізнялися від містечок також за чисельністю населення (критерієм поділу взято 500 димів).

У першій половині XVI ст. є звістки про появу 63 міст і містечок на території Волинського воєводства [139, с. 95]. У XVI столітті отримали дозвіл на локацію такі містечка Волині: Литовеж (1501), Смідин (1508), Квасів (1513), Миляновичі (1543), Мельниця (1539), Козин (1538), Любче (1547), Сокіл (1563), Жидичин (1563).

На становлення та розвиток міст на Волині впливав ряд позитивних чи негативних факторів. Стимулювало ці процеси загальне економічне пожвавлення, що мало місце у Польщі у XVI – на початку XVII ст., наданням містам магдебурзького права тощо. Виникнення такої значної кількості міських поселень пояснюється і зацікавленістю феодалів, які поряд зі своїми амбіційними планами переслідували і фіскальні, розуміючи і переконуючись у тому, що з містечок, навіть невеликих, можна отримати прибутків у кілька разів більше ніж із сіл.

Перешкодою було те, що переважна більшість міст належала приватним власникам, дії яких не завжди відповідали об'єктивним законам розвитку міст. Крім того, велика кількість різних повинностей відігравала негативну роль. Деструктивну роль у житті міста відігравали юридики та різні стихійні лиха. І все ж таки процес урбанізації Волинського воєводства проходив досить інтенсивно. З'являлись нові міста і містечка, які часто були центрами адміністративно-господарських комплексів, резиденціями магнатів і шляхти, частково осередками культури, про що свідчать і нові назви або перейменування.

У «Списку населених місць Волинської губернії» на початку XX ст. на Волині фіксуються такі містечка і міста (із зазначенням кількості дворів та жителів):

Володимирський повіт – містечка Горохів (551 дв., 7202 ж.), Киселин (131 дв., 1556 ж.), Коритниця (48 дв., 822 ж.), Любомль (259 дв., 4216 ж.), Опалин (222 дв., 1614 ж.), Порицьк (298 дв., 2272 ж.), Оздютичі (110 дв., 1614 ж.); місто Володимир-Волинський.

Ковельський повіт – містечка Вижва (165 дв., 996 ж.), Камінь-

Каширськ (286 дв., 3588 ж.), Маціїв (64 дв., 484 ж.), Мельниця (160 дв., 2262 ж.), Мельни (20 дв., 121 ж.), Несухоїжи (164 дв., 1174 ж.), Стобихва (138 дв., 1384 ж.), Турійськ (232 дв., 3183 ж.), Янівка (38 дв., 214 ж.); місто Ковель.

Луцький повіт – містечка Бережниця (679 дв., 3206 ж.), Володимирець (245 дв., 1927 ж.), Гулевичі (74 дв., 463 ж.), Вишнівка (199 дв., 1272 ж.), Рожище (257 дв., 3646 ж.), Торчин (442 дв., 4119 ж.), Троянівка (267 дв., 1564 ж.), Чорторийськ (285 дв., 2020 ж.), місто Луцьк.

Не всі зазначені поселення протягом тривалого часу залишалися містами, деякі перетворилися в села, деякі, в силу історичних обставин, зовсім зникли з адміністративної карти Волині. Однак частина їх зберегла статус міст.

Місто – населений пункт, жителі якого зайняті головним чином у промисловості та торгівлі, а також у сферах обслуговування, управління, науки і культури. Місто – це також адміністративний центр району, що його оточує. Основними критеріями віднесення населеного пункту до категорії міст є чисельність його населення і функції, які воно виконує.

На сучасному етапі існує кілька категорій міст. Міста районного підпорядкування є культурними і промисловими центрами з населенням не менше 12 тисяч осіб, з яких 85% – робітники, службовці та члени їх сімей. До міст районного підпорядкування належать Берестечко, Горохів, Камінь-Каширський, Ківерці, Любомль, Рожище, Устилуг. Більшість з них віднесені до цієї категорії у 1939-1940 роках, Ківерці – у 1951 році.

Міста обласного і республіканського підпорядкування – це міста з населенням понад 50 тисяч осіб. Вони мають розвинуту промисловість, значне комунальне господарство, державний житловий фонд, є економічними і культурними центрами для навколишніх поселень. У Волинській області 4 міста обласного підпорядкування – Ковель, Луцьк, Нововолинськ і Володимир-Волинський, який віднесено до цієї категорії у 1975 році.

Селище – це низова адміністративно-територіальна одиниця, що виникла на Волині в радянські часи. Це було поселення, недостатньо розвинуте для отримання статусу міста, з заданими функціями: промисловою, транспортною, науковою. Селищами називали населені пункти навколо промислових підприємств, будов, залізничних вузлів, гідротехнічних споруд і стаціонарних санітарно-лікувальних та оздоровчих закладів. У цих населених пунктах – не менше 2 тисяч жителів, 60% яких – робітники, службовці та члени їх сімей. Робітничі селища включають понад 500 жителів.

У Волинській області є селища міського типу: Іваничі, Локачі, Луків,

Любешів, Турійськ, Цумань, Шацьк, одне робітниче селище – Жовтневе та 12 селищ: Голоби, Головне, Дубове, Заболоття, Колки, Маневичі, Мар'янівка, Олика, Переспа, Сенкевичівка, Стара Вижівка, Торчин.

Село – як загальна назва поселення змінювало з часом свій статус. Історично село є первинною і універсальною формою осілих поселень. Слово село – праслов'янського походження, яке означало – поле і збігалося у нас зі звучанням іншого слова – се(д)ло – поселення [5, 38]. Звідси селяни – люди, які обробляють землю, мають справу з полем і живуть у селі. За часів Київської Русі село – неукріплене поселення на противагу градам. До монголо-татарського нашестя так звалися селянські та феодальні населені пункти. У XVIII-XIX столітті в Російській імперії село – велике селянське поселення, господарський та адміністративний центр для навколишніх «деревень». Обов'язковою приналежністю села була церква (поселення без церкви, яке б велике воно не було, називали «деревня»), село – поселення з поміщицьким двором (якщо поміщицької садиби не було, то це поселення також звалося «деревня»). Поселення, що не було церковноприходським центром (в якому не було церкви), а була садиба чи двір власника – інколи називали сільце. Наприклад, у назві села Сільце Горохівського району простежується перехід загальної назви у власну. Аналізуючи адміністративно-територіальний устрій Волині XIX – початку XX століття, на картах тих часів знаходимо поселення «деревня» і «село», причому їх майже однакова кількість. Не відрізняються ці поселення і за числом жителів. Наприклад: у Володимирському повіті нараховувалося 180 сіл та 205 «деревень»: с. Звинячи – 194 дворів, 1512 жителів, с. Ізов – 88 дв., 517 ж., с. Запілля – 159 дв.,1066 ж.; с. Овадно – 125 дв.,477 ж.; с. Світязь – 350 дв., 2219 ж.; д. Владинополь – 45 дв., 263 ж., д. Дружкополь – 134 дв., 1278 ж., д. Клопочин – 53 дв., 293 ж.

У Луцькому повіті – 140 сіл та 162 «деревни»: с. Царевичі Великі – 165 дв.,1415 ж.; с. Радомисль – 205 дв.,1670 ж.; с. Усичі – 102 дв., 553 ж.; с. Угринів – 75 дв., 519 ж.; д. Яровиця – 47 дв., 427 ж.; д. Чудля – 44 дв., 368 ж.; д. Рудня – 109 дв., 730 ж.; д. Кіяж – 33 дв.,233ж.; д. Дворець – 31 дв., 290 ж.; д. Одеради – 30 дв., 236 ж.

У Ковельському повіті 123 села, 148 «деревень» [6].

У давньоруських писемних пам'ятках трапляється слово «слобода», що означає маєтково-юридичний стан особи вільної на відміну від невільника. Згодом цей термін поширився і на поселення, які виникали на незаселених землях великих магнатів-землевласників. Ці поселення звільнялися на деякий час від сплати податків. Звільняючи жителів цих сіл від повинностей на користь власника, магнати намагалися зацікавити поселенців освоювати незаселені землі своїх маєтків. В

основу терміна „слобода", „слобідка" покладено слово „свобода", яке у народно-діалектичній мові трансформувалося у слово „слобода". Таким чином, у поселеннях-слободах жили вільні, самостійні, незалежні жителі. Безумовно, що у часи існування слобод (XI-XVIII ст.) названі особливості значною мірою були умовними, але люди у цих поселеннях були, безперечно, більш незалежні ніж жителі сусідніх сіл, містечок, хуторів. Адміністративна карта Волині початку XX століття вміщує такі назви: у Володимирському повіті – Волиця, Волиця-Дружкопільська, Волиця Морозовецька, Волиця Загорівська, Воля Островецька, Вулька Шельвівська, Вулька Угрузька, Вулька Фалемичівська, Вулька Садівська, Вулька Свійчівська, Вулька Видраницька та ін.; у Луцькому повіті – Вулька Підлуцька, Вулька Котівська, Вулька Сокирицька ; в Ковельському повіті – Вулька Ковельська, Вулька Щитинська, Вулька Радошинська, Вулька Качинська, Воля Любитівська, Вулька Вербичанська.

Розглядаючи типи поселень, відзначимо, що на Волині існували хутірські поселення.

Хутірське господарство – це форма ведення дрібного сільськогосподарського виробництва, особливістю якої є розміщення господарства – всього або частини будівель, інвентарю та тягла, необхідного для обробітку землі на відокремленій ділянці – хуторі. Їх виникнення, очевидно, було зумовлене також розвитком лісорозробок і виплавкою заліза. У глухих поліських лісах існували одинокі поселення рудників.

Були й інші причини появи хутірських поселень: під час нападу татар багато родин утікало і ховалося в лісах, засновуючи там одинокі поселення. Важливим фактором, що вплинув на формування широкої сітки хутірських поселень, була поява у XIX ст. на волинських землях іноземних колоністів, зокрема, німецьких, голландських, польських і чеських. Крім того, багато хуторів на Волині виникло на початку XX століття як наслідок столипінської аграрної реформи. У цей час біля кожного великого села існувало по декілька однойменних хуторів та колоній. У 1921-1939 роках було розпарцельовано багато земельних наділів, унаслідок чого з'явилося багато хуторів.

Назви хуторів, як правило, повторювали назви близькорозміщених населених пунктів. Наприклад, на початку XX ст. у Луцькому повіті, за даними довідника адміністративно-територіального поділу Волині [7], знаходимо с. Підгайці Більші і х. Підгайці Малі, с. Котів і х. Котів, с. Зміїнець і х. Зміїнець. Біля деяких сіл знаходиться 2-3 колонії та хутори. Наприклад, у Луцькому повіті – с. Маневичі, х. Маневицький завод, х. Маневицька Смолярня, залізнична станція Маневичі, у Колківській волості – к. Глей, ф. Глей, м. Чарторийськ, к. Чарторийськ, с. Піддубці, ф.

Піддубці, с. Підгайці, к. Підгайці, ф. Підгайці. У Володимирському повіті нараховувалось – 146 хуторів, у Ковельському повіті – 137 хуторів.

За даними Довідника адміністративно-територіального поділу УРСР на 1 вересня 1946 року у Волинській області нараховувалося 2290 населених пунктів, в тому числі – 1219 хуторів [8]. Кількість їх по районах така: Заболоттівський район – 118; Горохівський – 4; Камінь-Каширський – 169; Любешівський – 133; Любомльський – 46; Ратнівський – 186; Рожищенський – 89; Теремнівський – 13; Торчинський – 52; Шацький – 105. Причому, райони Волинського Полісся на цьому тлі вирізнялися величезною кількістю хутірських господарств, де кожна сільська рада включала одне (інколи два) села і 5-6 хуторів з різноманітними назвами. Наприклад, у Любешівському районі до Ворокомлецької сільської ради входили: село Ворокомле і 16 хуторів: Гадьмате, Грибінник, Дворища, Деревище, Забаюме, Заброди, Засмоте, Защире, Кленів Міст, Самець, Щурях, Яквотень, Киселі, Підкормля, Селісок, Творці. У Камінь-Каширському районі Сошичнівська сільська рада включала село Сошичне і 10 хуторів: Виряник, Добривало, Добрий Ліс, Заболото, Завишка, Заоса, Майдан, Підмости, Полониця, Яблунька [8].

Розгалужена система хуторів спостерігається у Ратнівському районі – с. Черче, 35 хуторів; с. Самари, 60 хуторів; с. Видраниця, 33 хутори.

Хутірська система, що виникла в умовах капіталістичного одноосібного господарства, в радянський час за умов колгоспного виробництва визначалася як вкрай нераціональна. Хутірські господарства становили серйозну перепону на шляху запровадження соціалістичних методів господарювання, проведення колективізації. Крім того, хутори стали осередком підтримки українського національно-визвольного руху у 40-50-х роках. Тому сталінський режим доклав усіх зусиль, щоб їх знищити.

Аналіз низки архівних документів свідчить, що масова ліквідація хуторів припала на 1950-1953 роки. Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 12 серпня 1950 року під №2467 було прийнято постанову «Про зселення в колгоспні села дворів колгоспників, а також дворів одноосібних селян і інших не членів колгоспів, розташованих на громадських землях колгоспів у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій і Ізмаїльській областях УРСР» [9, арк. 3].

У відповідь на неї у Волинській області 15 серпня 1950 року було прийнято відповідне рішення Радою депутатів трудящих. Терміни виселення з хуторів були встановлені так, щоб не допустити розриву між розбором і збором на новому місці будинків одноосібників [9, арк. 137]. Під грифом «Цілком таємно» до виконкому Волинської обласної

Ради почали надходити списки господарств, розміщених на хуторах, що підлягають зселенню в села і вказана причина їх ліквідації.

До облвиконкому Волинської області регулярно надходила інформація райміськоматів, організацій та підприємств про виконання планів зселення хуторів у села. За даними 1957 року можна зробити висновок, що темпи переселення були низькими (див. табл. 1) [10].

Таблиця 1

Дані про темпи зселення хуторів в окремих районах Волинської області

Назва району	План зселення (двори)	Зселено
Іваничівський	180	53
Ківерцівський	100	39
Луківський	70	32
Торчинський	222	93

І все-таки така форма поселень як хутори з часом була ліквідована.

Поряд з хутірськими господарствами на Волині були такі типи поселень як колонії. Колоніями називали поселення осіб однієї національності або вихідців з однієї країни, які проживали разом в іншій країні або місті. Іноземні колонії з'явилися на Волині в XIX столітті. Що ж стосується самого типу поселень національних меншин, слід сказати, що часто це були окремі вулиці або кутки в селах, де проживали колоністи. Тоді назва колонії стосувалася не населеного пункту, а лише вулиці або кутка. Були й окремі поселення, які теж називали колоніями. Їх можна знайти на картах тих часів.

Наприклад, у Володимирському повіті – 193 колонії: Антонівка, Антонівка-перша, Антонівка-друга, Антонівка-Борек, Антонівка-Мошлен, Вільгельмівка, Голендри-Забужські, Голендри-Свіржівські, Єлизаветполь та ін. У Луцькому повіті – 303 колонії: Броніславівна, Валентинів, Валентинів Малий, Валер'янівка, Вовнянка, Всеволодівка, Гаразджа, Геленівка, Єлизаветин, Казимирівна, Лідавка, Мар'янівка (7 колоній з такою назвою – 5 Торчинської волості, 2 Рожищенської волості), Мар'янівка Угринівська, Олешковичі, Радзивилівщина, Рудня, Тараж, Таркарука та ін.

Немало на адміністративній карті Волині і фільварків. Фільварок – у феодальній Польщі, Литві, Білорусі та Україні – комплекс земельних угідь, на яких феодал-поміщик вів власне господарство. У Польщі, Західній Україні та Західній Білорусі (до 1939 р.) фільварок – панський маєток із господарчими будівлями. На початку XX ст. у Володимирському повіті – 34 фільварки, у Луцькому повіті – 27 фільварків.

Замість колишніх хуторів, колоній, фільварків залишилися назви, які належать до окремих кутків, урочищ, ярів та ін.

Помітним явищем в історії Волині є зникнення з адміністративної карти краю багатьох сіл, хуторів, присілків, а також їх назв. Однією з причин, які призвели до цього, слід назвати входження малих поселень до меж міст Луцька, Ковеля, Каменя-Каширського та ін., що пояснюється інтенсивним економічним розвитком останніх. При злитті приміських сіл із межами міста назва села, як правило, ставала назвою кварталу чи мікрорайону, але з плином часу вона забувалася, оскільки не була офіційною назвою.

Населені пункти Волині з'являлись і зникали у різні часи. Від поселень давніх часів залишились часто сліди, які вже можуть і не мати назви, що загубилася у минулому, але вони досліджуються археологами, істориками та постають з минулого. Так, зникли такі населені пункти як Волинь, Угровськ. З адміністративної карти Волині у радянську епоху зникли такі види поселень, як колонії (у зв'язку з переселенням іноземних колоністів) та хутори (у зв'язку з проведенням колективізації). У 1946 році на Волині нараховувалося 2290 населених пунктів, то станом на 1 січня 1961 року їх було 1163, а до 1 квітня 1961 року кількість поселень зменшилась до 1156, у 1969 році – до 1108 поселень [11]. На даний час на Волині – 1087 населених пунктів [12].

Назви населених пунктів складають важливу частину джерел для вивчення минулого краю. Вони відображають ті історичні обставини, які спричинили їх виникнення. І навіть тоді, коли в силу різних причин поселення зникають з адміністративних карт, їх назви залишаються в історії краю. Географічні назви Волині є частиною української топонімічної системи, розвиток якої є складовою історико-культурного процесу.

Література та джерела

1. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X-XIV століттях: [монографія] / Кучинко М. М. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 528 с.

2. Літопис Руський (за Іпатським списком). – К.: Дніпро, 1990. – 590 с.

3. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд. вост. лит., 1962. – 1024 с.

4. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Волинська область / ред. тому І. С. Клімаш [та ін.]. – К.: АН УРСР, 1970. – 743 с.

5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского язика / Даль В. – СПб.; М.: М. О. Вольф, 1882. – Т. 3. – 556 с.

6. Список населенных мест Волынской губернии / Волынський губернский

статистический комитет. – Житомир: Волынская губернская типография, 1906. – 220 с.

7. Довідник адміністративно-територіального поділу Волині (X ст. – 1939 р.). – Луцьк: [б. в.], 1982. – 236 с.

8. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К.: Політвидав, 1946. – 1062 с.

9. Держархів Вол. обл. – Ф. Р-677. Волынская областная плановая комиссия. – Оп. 7. – Спр. 463. Информация райисполкомов и райпланов о сселении с хуторов.

10. Держархів Вол. обл. – Ф. Р-6. – Оп. 10. – Спр. 161. Інформації і довідки про хід переселення населення області в південні райони України.

11. Держархів Волинської обл., Ф. Р-6., оп. 16, спр. 683. – Відомості про адміністративно-територіальний склад районів області.

12. Адміністративний поділ Волинської області. [Електронний ресурс]– Режим доступу: http://uk.wikipedia.org›wiki…поділ_Волинської_області.

Тарас ВИХОВАНЕЦЬ

Матеріали з історичної топографії Острога першої третини XIX століття

Століття, яке передувало XIX-му, як, зрештою, і раніші, в історії древнього волинського Острога було часом непростих випробувань: військові кампанії, розруха та спустошення, пожежі [1]. Разом із тим – поділеність, а відтак низка власницьких змін та перипетій, котрі, безперечно, теж поступово накладали відбиток і на соціально-економічне становище міщан, і на зовнішній вигляд містечка. Ось і в першій третині XIX ст. між черговими дідичами Острога та деяких його передмість постала незгода щодо меж, завдяки котрій, як не парадоксально, ми сьогодні у змозі представити загалові важливі відомості з деяких аспектів тогочасної міської топографії. Зважаючи на те, що проблема поділеності міста на цей час набула ознак трохи інших, відмінних од тих, котрими характеризувалися XVII та XVIII століття, з'ясуймо хоча б у загальних рисах її ґенезу.

* * *

На початку XVII ст., у 1603 р., Острог укупі з належними йому селами був поділений надвоє між синами Костянтина-Василя Острозького – Янушем та Олександром [2]. Після смерті в 1620 р. краківського каштеляна Януша Костянтиновича належна йому частина міста, згідно з волею магната, набула статусу ординатської [3] (від слова «*ординація*» (інакше – «*майорат*») – порядок спадкування маєтків, при якому вони повинні були передаватися від власника до власника неподільно [4]); друга ж частина 1621 року відійшла доньці вже покійного на той час Олександра Острозького – Анні-Алоїзі [5], заміжній за великим литовським гетьманом Яном-Каролем Ходкевичем.

Позаяк краківський каштелян на той час уже не мав прямого спадкоємця, майорат відійшов до спорідненої з Острозькими родини Заславських. Першим із черги ординатом став Франциск, по ньому – Владислав-Домінік та останнім – Олександр-Януш. З його відходом за межу в 1673 р. чоловіча лінія династії припинилася. Згідно з волею Я. К. Острозького, в такому випадку ординація повинна була перейти до спадкоємця підчашого Великого князівства Литовського Януша Радзивіла, сина його рідної сестри Катерини, а якщо не виявиться й такого, то до котрогось із обраних на коронному сеймі кавалерів Мальтійського ордену [6]. Проте таке положення ординації, начебто, не було схвалене сеймом [7]. Маєтки спочатку потрапили до князя Дмитра

Вишневецького (1631-1682) [8], чоловіка Теофіли-Людвіки з Заславських (1654-1709), рідної сестри останнього ордината, а згодом – Юзефові-Каролю Любомирському (1638-1702), другому чоловікові тієї ж Теофіли-Людвіки, після чого до рук їх єдиного сина Олександра-Домініка (перед 1693-1720); далі – доньці Любомирських Юзефі-Марії (Маріанні) (1693-1729), дружині Павла-Кароля Сангушка та, нарешті, її синові Янушові-Олександрові Сангушкові (пом. 1775) [9].

Вирішальною подією в історії Острозького майорату стала Колбушовська трансакція від 7 грудня 1753 р., у результаті котрої останній ординат, надвірний маршалок Великого князівства Литовського Януш Сангушко, крім іншого, відступив свою частину Острога й низку належних до нього сіл на користь великого коронного канцлера Яна Малаховського [10]. Невдовзі, 13 березня 1754 р. в Луцькому ґроді відбулося представлення інтромісії (від слова «*intromissio*» – введення у володіння нерухомістю; документ про це введення [11]) до згаданих маєтностей. Нові володіння коронного канцлера обіймали не саму лише половину Острога, а й передмістя та осібно село Бельмаж, що належало до Межирича [12]. В новій власності постординатська частина Острога перебувала, напевно, до смерті Яна Малаховського, котра наступила 22 червня 1762 року [13]. Нащадками канцлера були його сини Миколай, Станіслав, Антоній та Яцек (Гіацинт) [14].

Не знаємо достеменно, чи всі четверо братів були співвласниками Острога, чи ні. Якщо навіть і так, то з часом провідну роль, напевно, посів Станіслав Малаховський (1736-1809), коронний референдар та маршалок чотирилітнього сейму. Чи не найяскравішим його вчинком стало надання/повернення 10 вересня 1786 р. містові міського права [15]. Разом із тим, 1790 року Малаховський впровадив у своїх острозьких маєтках загальне переведення селян на чинш, що набуло того часу загального визнання [16].

Закінчення XVIII ст. виявилося доленосним як в історії Речі Посполитої загалом, так і Волині зокрема. Згідно з маніфестом російської імператриці Катерини II від 27 березня 1793 р. Волинь було приєднано до Російської імперії. Указом від 1 травня 1795 року на цій території утворено Волинську, Подільську та Брацлавську губернії [17]. 5 липня того ж року прийнято рішення, що Волинська губернія складатиметься з 13 округів, або ж повітів, в тому числі й Острозького [18], а ще одним указом, даним того ж дня, в Острозі передбачалося «*для отправления правосудия… до времени устроения и в сих Наместничествах уездных городов… учредить окружные Присутственные места, какие где по роду обитателей быть долженствуют, в местечках, от коих присвояются округам наименования: Волынской губернии: в… Остроге…*» [19].

Остаточний поділ Волинської губернії на 12 повітів, в числі котрих був і Острозький, схвалено 29 серпня 1797 р., вже в період правління імператора Павла І [20].

11 червня 1793 р. маршалок продає належну йому частину міста з передмістями Бельмажем і Татарською вулицею та Острозький ключ своєму племінникові, новогродському старості Тадеушові Чацькому [21]. По короткому часі маєтки останнього, як зазначає С. Кардашевич, були конфісковані з огляду на те, що староста не з'явився до присяги російській імператриці [22]. 1 січня 1795 р. Катерина ІІ пожалувала графу Іванові Євстахійовичу Ферзену, в майбутньому генералові від інфантерії [23], з маєтків Чацького Острозький ключ за винятком 188 осіб з огляду на влаштовування тут окружного міста [24].

Описана ситуація, попри зовнішню зрозумілість, є до певної міри заплутаною. Маєтки Чацького, зважаючи на поступок новогродського старости супроти нової держави, підпали секвестру, а до списка казенних, за деякими міркуваннями, потрапили помилково, відтак і Ферзенові надані неправомірно. Розуміючи це, генерал, як зазначається в одному з видань, відмовився від пожалування [25]. З іншого боку, знаємо про низку підготовчих заходів та про те, що 10 травня 1796 р. відбулося фактичне подання маєтків для Ферзена [26].

Між тим, 30 січня 1796 р. з'являється «Указ о возвращении Тадеушу и Михаилу Чацким имений их, находящихся в казенном управлении», в якому значилося, що частина останніх «*пожалована уже от Нас разным чинам за службы, а другая остается еще в казенном управлении. Сию последнюю часть равно как и то их Чацких имение, которое секвестровано во вновь приобретенных Нами землях, из единственного Нашего милосердия повелеваем возвратить им Чацким, с тем однакож, что как они не могут оставаться в Империи Нашей, то и долженствуют те имения свои продать подданным Нашим, на что определяется им сроку от дня вступления во владение два года…*» [27].

Невдовзі ситуація змінилася. Після сходження на престол Павла І, 19 грудня 1796 р. з'явився указ, згідно з яким для братів Чацьких поверталися деякі населені пункти та дозволялось не продавати своїх маєтків, як це було передбачено у згаданій вище імператорській волі [28]. Тадеушові Чацькому поверталась секвестрована частина Острога, щоправда без Бельмажа, Татарської вулиці та частини Межирича, котрі відійшли Ферзенові. Поміж згаданими особами за ці три частки маєтку зав'язалася судова тяганина, котру перший так і не виграв [29]. Врешті-решт Чацький 30 грудня 1800 р. [30] трансакцією у Боремлі продав свою частину міста (без згадки про передмістя) власникові іншої частини Острога – Каролю

Яблоновському (між іншим, одруженому із родичкою першого – Теклею з Чацьких із Боремльської лінії [31]). У зазначеній трансакції містився пункт, котрий гласив, що Яблоновський придбає і маєтності, привласнені Ферзеном, якщо Чацький виграє процес [32].

Після угоди того ж дня, місяця й року, там же в Боремлі, між згаданими сторонами було укладено резигнаційний контракт, у якому без жодної згадки про спір із Ферзеном Чацький продає Яблоновському половину Острога з передмістями, формулюючи це так: «*z całą obszernością, jaka teraz istotnie do tych dóbr należy, lub jaka podług praw oryginalnych do połowy tegoż miasta Ostroga należeć powinna, z prawem windykowania tychże należności od kogokolwiek nieprawnie przywłaszczonych*». З укладенням такого контракту князь *Яблоновський 17 квітня 1801 року дня ввійшов у володіння іншою половиною Острога* з передмістями, про що засвідчувала інтромісія, визнана перед земськими актами Острозького повіту [33]. Від 1603 р. минуло майже два століття, аж поки більша частина міста знову об'єдналася під зверхністю одного власника, хоча згадані вище передмістя продовжували перебувати в руках іншого господаря.

У 1800 році помирає Іван Ферзен. Невдовзі його спадкоємець, син, дійсний камергер двору Карл Ферзен 5 липня 1802 р. продає батьків Острозький маєток новому власникові – російському сенаторові, графу Юзефові-Августові Ілінському «*w takiej obszerności, jaką inwentarz okaże, i jak JW. graff Ferzen władał, zostawując prawo JW. graffowi Ilińskiemu wszystkie oderwane przynależności i zbiegłych poddanych odzyskiwać*» [34]. Від 16 травня 1803 р. до 29 січня 1804 р. тривав ще один процес, розпочатий Чацьким супроти Карла Ферзена та Авґуста Ілінського щодо самовільного забрання колись Іваном Ферзеном належних Чацькому маєтків [35]. По тому мали місце ще деякі маєткові незгоди між Яблоновським та Ілінським, аж нарешті дійшло до розмежування їх Острозьких володінь [36].

* * *

Дотепер в полі нашої основної уваги знаходилась та частина Острога, яку традиційно називають ординатською і яка 1603 р. дісталась Янушеві Острозькому. Вже відзначалося, що інша половина в 1621 р. відійшла доньці Янушевого брата, Олександра Острозького – Анні-Алоїзі Ходкевичевій, котра володіла нею до смерті у 1654 році [37]. З часом бачимо цю частину Острога та належні до неї села у власності сина її покійної рідної сестри Катерини Замойської – Яна «Собіпана» (1627-1665) [38]. З податкового документу від 1662 р. довідуємося, що Янові Замойському в Острозі належали половина Старого й Нового міст, а

також половина передмістя Каролін – сумарно 29 дворів (чому половина Нового міста та передмістя – сказати важко) [39].

Після смерті Замойського Острогом певний час володів син Олександра Конецпольського та Йоанни-Барбари з Замойських (1626-1653) – коронний обозний та краківський каштелян Станіслав Конецпольський (після 1643-1682) [40]. Безпотомно помираючи, останній у 1682 р. відписав власні маєтки, серед яких була й частина Острожчини, своєму дядькові Янові-Олександру Конецпольському (пом. 1719) [41].

Цей Конецпольський не затримав Острожчину на довго, продавши її 8 липня 1690 р. великому коронному гетьманові Станіславу-Яну Яблоновському, про що засвідчилось у Львівських актових книгах [42]. Землі в черговий раз отримали нового власника та господаря. Помер гетьман 3 квітня 1702 року [43], а вже 29 квітня у Львові було споряджено документ, згідно з яким маєтки Яблоновського розподілялися між його синами – Яном, Олександром та Станіславом, при цьому Острозький ключ діставався першому з них [44].

Ян-Станіслав Яблоновський (1669-1731) обіймав уряд руського воєводи. Його маєток по батькові налічував 7 міст і містечок, а також 95 сіл, щоправда все воно було доволі обтяжене боргами [45]. Після нього Острожчиною, найпізніше з 1729 р. [46], володів його син – равський воєвода Станіслав-Вінцентій (1694-1754) [47]. Як зазначав С. Кардашевич, поміж трьома нащадками руського воєводи в 1737 р. у Львові відбувся поділ маєтків: Станіславові-Вінцентію відійшов Кривин, Янові-Каетанові – Підкамінь, а Дмитрові дістався Острог із належними до нього селами [48]. Згодом, як можна зрозуміти з трохи непослідовних спогадів Станіслава-Вінцентія та враховуючи відомості, наведені Кардашевичем, Дмитро поступився Острогом і на 1744 р. місто знову перебувало у равського воєводи [49].

Як указував згаданий вище історик, по Станіславові-Вінцентію Острогом заволодів його рідний брат Ян-Каетан (1699 чи 1700-1764), брацлавський воєвода та родич Лещинських, а відтак споріднений із французьким двором; він уважав себе ріним з монархами, оголошував маніфести подібно до удільних князів, постійно послуговувався титулом «князь на Острозі». Помер в тому ж місті 5 березня 1764 року [50]. В актах Острозького парафіяльного костьолу є згадка про те, що на 1741 р. кілька будинків, котрі належали до костьольної юридики, забрав собі «*чигиринський староста*» Ян-Каетан Яблоновський [51].

На жаль, тогочасні маєткові перипетії є не зовсім чіткими. Після смерті Яна-Каетана якесь відношення до Острога міг мати син згаданого вище руського воєводи Яна-Станіслава Яблоновського – ковельський

староста Дмитро Яблоновський (1706 – перед 1789) [52], а також син Станіслава-Вінцентія – Антоній-Варнава, хоча місто, швидше за все, перебувало в пожиттєвому триманні дружини Яна-Каетана – Анни з Сапєгів (1728-1800) [53]. Річ у тім, що, за Кардашевичем, між 1768 і 1772 рр. трапляються надання, котрі стосуються Острога, затверджені Антонієм-Варнавою [54]; знаємо також, що у триманні Антонія-Варнави з 1775 р. була частина міста, колись іменована єзуїтською юридикою [55]. Станом же на 1795 р., як відзначається у ревізькій казці, частина міста *належала* дідичному власникові, краківському каштелянові і кавалеру Антонію-Варнаві Яблоновському та ковельським старостичам – Юзефові та Станіславові Яблоновським, при цьому *перебувала в дожиттєвому триманні* брацлавської воєводиної, дружини Яна-Каетана Яблоновського (в документі помилково найменованої «*донькою Яблоновською*») та актуальній *посесії* белзького земського регента Томаша Яновича Закашевського за заставним правом з 1795 терміном на три роки [56]. Згодом Острог став власністю іншого сина Дмитра Яблоновського – Кароля (1768-1841), вже відомого нам ковельського старости та маршалка однойменного повіту [57].

* * *

Яким же був «зовнішній» вигляд міста в першій третині XIX століття? Що можна сказати про його вулиці та характер забудови? Що відомо про острозькі урбаноніми того періоду? Зрештою, наскільки його тогочасне «обличчя» нагадувало чи не нагадувало Острог доби розквіту в другій половині XVI – на початку XVII століття? Аби вичерпно відповісти на ці та інші запитання, необхідно вияснити чималу кількість нюансів острозької міської топографії та соціотопографії. Ми ж, принаймні, зупинімось на загальних аспектах окресленої проблеми.

З'ясування останньої природно розпочати з опрацювання картографічних джерел тієї доби. Значний внесок у їх вивчення та залучення до наукового обігу вже зроблено П. Ричковим [58] та О. Михайлишин [59]. Знані на сьогодні плани Острога межі століть назагал не високої точності та, здебільшого, мало чим принципово різняться між собою. З такого комплексу ми обрали документ за назвою «*План Города Острога*» [60], створений у 1798 році [61]. Значно ретельнішим та вірогіднішим є план міста від 1833 року [62]. На жаль, з 10 аркушів документа опублікованим є лише дев'ятий, відтак познайомитись із ним у повноті ми не змогли. Щоправда, навіть фрагмент у сумі з науковими опрацюваннями цього комплексу є важливим джерелом для вивчення міської топографії цієї доби. Інформацію картографічних документів,

за можливості та при потребі, доповнюватимемо іншими джерельними відомостями.

Відтак, у кінці XVIII – на початку XIX ст. з Острога виходило п'ять головних трактів: до Дубна, Новограда-Волинського, Ізяслава, Кременця та до с. Розважа [63]. Примітно, що ці шляхи у джерелах не мали постійних найменувань. Так, до прикладу, дорога до Новограда-Волинського йменується також «*вельбуйская дорога*» [64], а дорога до Розважа – «*ровенская дорога*» [65].

Мережа міських вулиць у першій половині XIX ст. частково підпорядковувалась указаним шляхам сполучення. Так, у документах згадується «*улица, пролегающая из города Дубна в город Заслав*» [66] та «*улица, идущая из городов Дубна и Заславля до г. Житомира*» [67]. Неодноразово натрапляємо на історичні для міста урбаноніми *Татарська вулиця* [68], *Бельмазька вулиця* [69]; є повідомлення про *Межирицьку вулицю* [70], *Бельмазьку низьку* [71] та *Вельбівненську* («*Вильбуинская*») *вулицю* [72]. Напевно, увесь час протягом XIX й до початку XX ст. вулиця, котра сьогодні здебільшого збігається з пр-том Незалежності, називалась *Дубенською* [73]. Часто локалізація нерухомості в місті носила описовий характер: «*деревянный дом, построенный при дороге, ведущей к приходскому римско-католическому костелу, по левой стороне к западу в недалеком расстоянии от церкви, называемой Соборная, а с правой стороны чрез дорогу к северу тоже церкви, называемой Николаевской, к югу от дома церковного, принадлежащего к Соборной церкви*» [74]; в іншому випадку ситуативна прив'язка стосувалася «*дороги, идущей от острожской вольной аптеки к каменному дому доктора медицины Волковинского* [75]» [76]; згадується й будинок «*возле пивоварни при речке Грабарка*» [77]. В центрі Острога знаходилась ринкова площа, або ж ринок [78]. Примітно, що на плані 1798 р. не вказується як окремий об'єкт міська ратуша – її, напевно, в той час уже не існувало [79].

У джерелах цієї доби Острог традиційно поділяється на Старе та Нове місто [80]. Разом із тим, на 1795 р. є згадка, що частина міста раніше входила до ординатських маєтків: «*...części Starego miasta Ostroga z liczby dóbr ordynacyi Ostrogskiej, z której płaci się do Skarbu według dawniejszego Rzeczy Pospolitej postanowienia osobnego podatku, zwanego ordynackim...*», а потім належала Т. Чацькому, у котрого, як ми пам'ятаємо, її було конфісковано [81]. Юридично-господарська пам'ять про належність половини міста до ординації зберігалася ще навіть у 1834 р. В одному із джерел говориться: «*...владения князя Карла Яблоновского ординацкой части*» [82].

Природньо, що окремі дільниці міста теж мали свої найменування, як от: «*юридика, колись єзуїтська*» [83] (найімовірніше, знаходилась

північніше острозького середмістя та західніше будівлі поєзуїтського комплексу); *юридика*, що належала римо-католицькому парафіяльному костьолу [84]; ревізька казка від 1795 р. згадує міську дільницю за назвою *Кордишівка* (тоді знаходилась у дідичному володінні брацлавського підсудка Антонія Бжозовського) [85], локалізація котрої поки що невідома; тим же документом в Острозі йменується терен *Вулька*, котрий знаходився на Загродді та певний час за заставним правом перебував у посесії Межиріцького францисканського монастиря [86], а з 22 квітня 1802 р., після трансакції з настоятелем конвенту, відійшов у володіння Кароля Яблоновського [87]; відома нам справа про встановлення міських меж згадує: *Бельмаж* [88] (котрий не мав однозначного статусу, йменуючись то передмістям чи вулицею, то селом [89]), *Красну гору* (в документі, крім іншого, йдеться також про Красногірський кагал) [90], містечко *Кідер-Відер*, зведене Ілінським на Бельмазьких ґрунтах під Острогом [91]. Трошки раніше, на 1750 р., у наданні ченцям-капуцинам фігурує плац, названий *Віляновським* [92].

В північно-західній частині міста на планах 1798 р. та 1833 р. ще чітко проглядається земляний вал із кількома виступами, який, щоправда, за спостереженням П. Ричкова, «*в першій третині XIX ст.… почав інтенсивно нищитися через втрату свого первісного призначення*» [93]. Ще одна важлива складова міських укріплень – мури – з кінцем XVIII ст., як видається, теж починає втрачати своє первісне призначення, хоча в тогочасних джерелах вони ще згадуються [94]. На плані 1798 р. під назвою «*ворота*» представлено дві колишні міські брами – Луцьку й Татарську [95], котрі раніше входили до системи міських укріплень. При цьому видно, що Луцька брама (котра в першій половині XIX ст. іменувалась Дубенською [96]) на той час вже втратила свою первісну функцію – дорога йшла вбік від неї, напевно приблизно так само, як і зараз [97]. На опублікованому фрагменті плану 1833 р. при виїздах з міста в північному, західному та східному напрямках зазначені застави [98]. Фактично ж, як повідомляє опис Острога від 1843 р., застав було п’ять: Заславська, Бельмазька, Новоград-Волинська, Дубенська та застава Татарської вулиці [99].

Серед споруд релігійного призначення в Острозі у першій третині XIX ст. ще існували: Першокласний Преображенський монастир, котрий розмістився у поєзуїтському комплексі [100]; будівля кляштору кармелітів, де наприкінці XVIII ст. знайшли тимчасовий осідок повітові установи [101], а в 20-х рр. XIX ст. у храмі функціонувала належна армійському відомству православна церква [102]; капуцинський монастир [103], римо-католицький костьол [104], руїни Богоявленської церкви на Замковій горі

[105], православний Успенський собор [106], Воскресенська православна церква на Новому місті [107], православні Миколаївська [108] та Параскево-П'ятницька [109] церкви, єврейські синагоги [110]. У місті на той час було кілька кладовищ: православні на Бельмажі та на Зарванні, католицькі при парафіяльному костьолі та при капуцинському монастирі, єврейське кладовище [111].

Забудова міста того часу, як і раніше, була здебільшого дерев'яною. Ю. Крашевський, відвідавши Острог у першій половині XIX ст., написав: «*Місто складається з кількох вулиць і в переважній більшості дерев'яних будинків*» [112]. За М. Близняком, наприкінці XVIII ст. останніх тут налічувалось 713 (за іншим джерелом – 714 [113]), і лише 53 були мурованими [114]. На плані 1833 р. відзначено наявність у місті 684 дворів [115]. Поряд із руїнами старого замку, на першу третину XIX ст. примітним в Острозі став палацовий комплекс Кароля Яблоновського з оранжереєю, що розмістився на захід від Замкової гори [116]. Населення міста на кінець XVIII ст. становило 4 098 осіб [117]. У 1835 р., за відомостями П. Ричкова, тут проживало проживало 3 300 мешканців [118]. Своєю чергою, кількість острожан у 1845 р. становила 9 415 чол. [119].

Локальні гідроніми на плані 1798 р. представлені річками Грабаркою, Гнилою (тепер не існують), Горинню та Вілією [120]. На плані 1833 р., крім зазначених, згадуються річки Різянка, Дубська, струмки Вирок, Пищик, Прогний, озеро Тебенець, т. зв. Віліянські рівчаки, болото Очеретки [121]. Знаємо, що в Острозі було озеро, зване Круглим, «*рѣчка с правой стороны от бильмажского кладбища протекающая до рѣчки Тетеровки или Грабарки*» а також річечка, котра брала свій початок з колодязя на Татарській вулиці [122].

* * *

Історична топографія міста – це, насамперед, результат його звичного, буденного життя, розвитку чи/та занепаду з урахуванням того, що певного часу один чи більше зі звичних або ж навпаки – екстраординарних чинників могли стати детермінуючими й за відносно короткий строк якісно змінити такі складові населеного пункту, як от: забудову, лінію оборони, гідрографічну мережу тощо. На жаль, комплексного спеціального дослідження острозької топографії з точки зору факторного впливу на її формування поки що немає. Відтак, спробуємо, принаймні, представити штрихи до майбутнього з'ясування проблеми, умовно поділяючи визначальні чинники на *людські* та *інші*.

Однією з категорій сукупності, представленої нами узагальнено як людські фактори, є та, що безпосередньо пов'язана з людською волею,

її бажаннями та осмисленими діями. До прикладу, 1750 р. острозький ординат Януш Сангушко надав плац і ґрунт поблизу міста для зведення капуцинського кляштору [123], який став чи не найпершою мурованою спорудою за межами західного оборонного валу та розширив міську забудову в цьому напрямку. Своєю чергою, як зауважив П. Ричков, на плані 1833 р. «*добре видно, як ченці-капуцини, засипавши оборонний рів і розривши в одному місці земляний вал, влаштували собі зручний зв'язок з центром міста*» [124]. Не виключено, що вони були першими, хто розпочав цілеспрямоване нищення цього сегмента оборони.

Втрата функціональної потреби поступово призводить до руйнування й острозьких міських мурів. Юзеф-Ігнацій Крашевський у своїх подорожніх нотатках відзначив: «*Stanęliśmy na szczęście w dość porządnej karczmie, naprzeciw zrujnowanej i nigdzie nie wiodącej bramy dubieńskiej. Dawniej stała ona w murach otaczających miasto, na których gruzach zbudowana i ta karczma...*» [125]. Про те, що на середину XIX ст. мурована оборонна лінія була сильно знівельована, свідчить і повідомлення Миколи Костомарова від 1844 р.: «*Есть и вал посреди города и обломки стен*» [126]. Буквально майже в той самий час і Яким Перлштейн повідомив широкому загалові: «*...от обозначенной нами каменной стены теперь можно найти местами только едва заметные следы*» [127].

Ще один, доволі яскравий, приклад, щоправда з другої половини століття, представлений Орестом Левицьким відносно будівель єзуїтського колегіуму: «*...Из этого материала были построены в Остроге: здание учительской семинарии, колокольня при церкви местного Кирилло-Мефодиевского братства и несколько частных домов. При этом, как водится, огромное количество материала подверглось всеобщему расхищению, так что в редком из острожских дворов вы не увидите сарая, хлева или другой хозяйственной постройки, сложенных из старинных кирпичей. Во время моего посещения Острога летом прошлого 1882 г. я еще застал уцелевшими два громадных корпуса коллегиатского здания; но ломка продолжается и по-ныне…*» [128]. Своєю чергою, Юзеф Дунін-Карвіцький про острозькі пам'ятки трохи згодом повідав: «*Lecz niestety są to już wszystko smutne ruiny, rozbierane... na cegłę, bo Ostróg równie jak i Łuck, miastem ruin nazwaćby należało*» [129].

Відчутний вплив на урбаністичну зовнішність мали збройні події. Так, Острог кінця XVIII ст. став мимовільним заручником польсько-російського збройного протистояння [130]. У праці Кардашевича згадується про те, що під час гарматного обстрілу міста росіянами дві кулі ув'язли в стіні синагоги, а одна потрапила всередину й при цьому не спричинила шкоди для присутніх там євреїв. Цю кулю вони підвісили в

синагозі як пам'ятку [131]. Щоправда, більш конкретних відомостей про обсяг тогочасних руйнацій у місті поки що не маємо.

На початку XIX ст., коли тривав процес між Авґустом Ілінським та Каролем Яблоновським про межі, граф Ілінський річечку Грабарку, з тієї причини, що заливає належні йому під Межиричем сіножаті, через викопаний на своєму ґрунті рів наказав спрямувати (у Кардашевича – spuścić) до Вілії. Відтак, перестав функціонувати замковий млин, після чого в 1843 р. його взагалі розібрали [132].

Ще одним визначальним чинником трансформації міського обличчя наприкінці XVIII та в першій половині XIX ст., у своїй абсолютній більшості, якщо не цілком, пов'язаним із людським фактором, були пожежі. Їх здобиччю ставали і дерев'яні, й мурованні об'єкти урбаністичної забудови. При цьому дерев'яні будівлі вкупі з вітром ставали каталізатором нищівної огненої хвилі. Так, до прикладу, «*от происшедшего из города Острога 1797 года июля 15 числа, в 11 часу пополудни, сильного с ветром пожара*» зазнала, крім іншого, руйнації й будівля Преображенського монастиря [133]. Навесні 1803 р. в місті погоріли торговельні лавки [134]. Чергова вогнена стихія прокотилася містом після того, як 2 липня 1809 р. о першій годині дня в південно-західній частині Острога, у єврейських кварталах, розпочалася пожежа, яка, знову ж таки, значно посилювалася вітром. За дві години згоріла більша і «*знатнейша*» частина населеного пункту [135]. Палаюче нещастя охопило місто й 18 квітня 1821 року [136]. С. Кардашевич у своїй праці згадує також про пожежі 1825, 1838, 13 липня 1848 років [137] та повідомляє, що у вересні 1841 року згоріла оранжерея князя Яблоновського [138]. Примітно, що в одній із острозьких судових справ середини XIX ст. ми натрапили на вимогу, аби будинки зводились не ближче 20 сажнів від церкви, фактично ж згадані там будівлі, побудовані «*в… 1847 году, после высочайше утвержденного уже плана городу Острогу, отстоят от церкви только в 40 локтях…*» [139]. Масштаби господарських руйнацій та втрат міста в результаті пожарів за якихось півстоліття можна лише уявити, а до того ж додавалися й людські життя!.. [140].

В першій половині XIX ст., щоб упорядкувати міську забудову на засадах регулярності, створюється проектний «План Волынской губернии города Острога составлен 1845 года», котрим передбачалось «*докорінне перепланування майже усієї вуличної структури міста, за винятком головних, історично усталених напрямків*» [141]. Відтак, маємо справу з прикладом ще одного людського чинника – владно-адміністративного. Як відзначив П. Ричков, «*втілення цієї ідеалізованої розпланувальної схеми не могло не наштовхнутися і фактично наштовхнулося на активний*

спротив острозьких міщан та землевласників» [142]. Разом із тим, син уже відомого нам Кароля Яблоновського – Карл Карлович Яблоновський, дозволяючи в 1849 р. одному з острозьких євреїв звести на місці згорілого у 1848 р. «*кагального дому*» будинок, указував, що такий повинен бути збудований «*согласно высочайше утвержденному для города Острога плану*» [143]. Не виключено, що так і сталося.

Вплив *не-антропогенних* факторів на топографію та забудову чи господарські об'єкти у стосунку до Острога вивчені ще менше. Знаємо, що в кінці 1819 р. під вагою снігу частково впав дах на будівлі Преображенського монастиря [144] та що у березні 1845 р. велика повінь знесла в Острозі мости, греблі та млини [145]. Разом із тим, доволі буденним, але дієвим чинником був час та погодні умови. З цього приводу вдало та образно висловився Пантелеймон Куліш, побувавши в місті у 1847 році: «*Время, дождь и ветры крошат здания с необыкновенным вкусом*» [146].

* * *

Після доволі значного відступу повернімося знову до того, що в першій третині XIX ст. між черговими дідичами Острога та деяких його передмість, а саме – згаданими вище Каролем Яблоновським та Августом Ілінським, постала незгода щодо меж їх володінь у місті. Не вдаючись у подробиці цього затяжного конфлікту, окреслимо лише його ключові події.

Так, після судових розглядів 25 жовтня 1824 р. з'явився декрет підкоморського суду з описом так званих *дукту* й *редукту* – меж, котрі були вказані відповідно Ілінським та Яблоновським. По тому наказано покликати геометрів для зняття плану Острога та нанесення цих меж, що й було зроблено 19 липня 1825 р. за участю зі сторони графа Ілінського Міхала Холевінського, а від князя Яблоновського – Щепана Новіцького [147]. По тому розгляд справи продовжився, та рішення підкоморія Новоград-Волинського підкоморського суду, оголошене 25 листопада 1825 р., так і не змогло винести остаточного вердикту щодо жаданих сторонами меж. Уповноважені для ведення справи як від Ілінського, так і Яблоновського зголосилися про подання апеляцій до вищих судових органів [148].

В такій ситуації підкоморський суд Острозького повіту сам приступив до розгляду справи й виніс наступну децизію: «*Przeto sąd podkomorski powiatu Ostrogskiego całkowity dukt graniczny JW. graffa Ilińskiego jako przeciwko dowodom widocznym literalnym, a nawet w przeciwność najwyższym postanowieniom uczyniony, ze wszystkiem niszczy i kassuje, oraz w całym tegoż JW. graffa Ilińskiego aktoracie nienależytą czynność wzkazuje. Redukt zaś JO.*

Xięcia Karola Jabłonowskiego jako na dowodach literalnych grontujący się we wszystkim i całkowicie zatwierdza, i podług tegoż reduktu granicę wieczną dla miasta Ostroga od dóbr Bielmaża i Tatarskiej ulicy JW. graffa Ilińskiego determinuje». Вирок було оголошеного того ж таки 25 листопада 1825 року. Сторона князя Яблоновського погодилася, супротивна ж, графа Ілінського, заявила про апеляцію до вищої інстанції [149].

Пропонований у Додатку опис так званих *дукту* графа Ілінського та *редукту* князя Яблоновського є важливим історичним джерелом, оскільки представляє для нас відомості, насамперед про стан оборонної лінії в місті, а також низку додаткових нюансів щодо об'єктів міської забудови в першій третині XIX століття. В сукупності з іншими історичними та історіографічними джерелами матеріал може бути використаний для реконструкції історичної топографії Острога окресленого періоду.

Примітки

1. Автор висловлює подяку за консультації та допомогу під час написання статті проф. П. Кулаковському, М. Близняку, І. Тесленку, кс. В.-Й. Коваліву, М. Бируку, А. Фелонюку, С. Єсюніну.

2. *Ковальский Н.* Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137; *Його ж.* Свідки сивої давнини: Документальні джерела з історії Острога XVI-XVIII ст. // *М. Ковальський*. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – С. 9-21. Література про родину Острозьких на сьогодні вже доволі чимала. Серед найновіших синтетичних праць див.: *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok.1524/1525 – 1608), wojewoda kijowski, marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997; *Ejusdem.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2002; *Zagórska S.* Halszka z Ostroga: Między faktami a mitami. – Warszawa, 2006; *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009.

3. *Кулаковський П.* Острозька ординація // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2010. – С. 314-315; Volumina legum (далі – VL). – Petersburg, 1859. – T. 2. – S. 466; VL. – Petersburg, 1859. – T. 3. – S. 222; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 97.

4. Див.: *Горбачевский Н.* Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. – Вильно, 1874. – С. 241.

5. *Długosz J.* Podział latyfundium Ostrogskich w roku 1621 // Acta universitatis Wratislaviensis: Historia XVI. – Wrocław, 1969. – № 108. – S. 3-15.

6. *Кулаковський П.* Острозька ординація. – С. 315; Akta publiczne do interessu Ordynacyi Ostrogskiey należące. – S. d., s. l. – S. 7; *Lelewel J.* Geografja. Opisanie krajów polskich. – Poznań, 1859. – S. 84; *Tatomir Ł.* Geografia ogólna i statystyka ziem dawnej Polski. – Kraków, 1868. – S. 325-326; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materyały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913. – S. 219-

220; *Krzyżanowski A*. Dawna Polska ze stanowiska jej udziału w dziejach postępującej ludzkości skrzeslona w jubileuszowym Mikołaja Kopernika roku 1843. – Warszawa, 1844. – S. 145-149.

7. Про це див.: VL. – Petersburg, 1860. – T. 7. – S. 216: [1766] «*...gdy w teyże ordynacyi kilkokrotnie powtorzoney Kawalerów Maltańskich od zagraniczney władzy dependuiących sukcessorami położył, a przeto nie zyskawszy approbacyi Rzeczypospolitey na takową dyspozycyą, też dobra po zeyściu iego prawem naturalnego spadku* per successores sanguinis (виділено в публікації. – Т. В.) *trzymane y rządzone...*».

8. В цьому випадку справа Острозької ординації мала трохи ширший контекст. Відомо, що після смерті Заславського ці маєтки зайняв Дмитро Вишневецький. Разом із тим, до них заявили претензії Теофілина мати Катерина Радзивілова та кавалер Мальтійського ордену Єронім Любомирський. 12 червня 1674 р. відбувся розподіл маєтків, котрі залишилися після Олександра, й ординатських у тому числі. В результаті Катерина Радзивілова з ординатських маєтків отримала Степанський ключ, донька ж майже весь майорат, до якого входила й Острожчина (*Czamańska I*. Wiśniowieccy. Monografia rodu. – Poznań, 2007. – S. 343-344; див. також: *Ciara S*. Senatorowie i dygnitarzy koronni w drugiej połowie XVII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. – S. 159, 161; Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1888. – Ч. 2. – Т. 2. – С. 367).

9. *Кулаковський П*. Острозька ординація. – С. 315; *Ciara S*. Senatorowie i dygnitarzy… – S. 161; *Zielińska T*. Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa, 1997. – S. 136-138, 369. Після смерті Олександра-Домініка Любомирського, за розпорядженням польського короля Августа II від 16 грудня 1720 р., належні Острозькій ординації маєтки було передано у дворічну адміністрацію люблінському воєводі *Янові Тарлові*, надвірному маршалкові Великого князівства Литовського князю *Павлові Сангушкові* та генералові королівських військ *Станіславові Понятовському*. Щоправда невдовзі, 7 червня 1721 р., у Вонборку, було оголошено домовленість про те, що Ян Тарло та Станіслав Понятовський відступають Каролеві Сангушкові свої права на адміністрацію ординацією (Akta publiczne do interessu Ordynacyi Ostrogskiey należące. – S. 37-38, 41-42).

10. Ibidem. – S. 52-53; *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga… – S. 228-229, 270; *Gloger Z*. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. – Kraków, 1900. – S. 234; x. *Kitowicz A*. Pamiętniki do panowania Augusta III i Stanisława Augusta / Wyd. *A. Woykowski*. – Poznań, 1840. – S. 28-29.

11. *Горбачевский Н*. Словарь древнего актового языка… – С. 164.

12. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 5.

13. *Kossakowski S. K*. Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. – Warszawa, 1860. – T. 2. – Tabl. «Genealogia Małachowskich».

14. Ibidem; ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 5.

15. *Machalski E*. Stanisław Małachowski, marszałek Sejmu Czteroletniego. – Poznań, 1936. – S. 21-22; ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 5 зв. – 6.

16. *Machalski E*. Stanisław Małachowski… – S. 99.

17. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Санктпетербург, 1830. – Т. 23. – С. 691-692.

18. Там само. – С. 727-728.

19. Там само. – С. 728.

20. Там само. – Санктпетербург, 1830. – Т. 24. – С. 709; *Карліна О*. Типологія міських населених пунктів Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. М-ли XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції (смт. Маневичі – с. Кукли, 14 квітня 2004 р.). Збірник наукових праць. – Луцьк, 2004. – С. 34.

21. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 6. Порів.: *Китицын П*. Острожское имение // Киевская старина. – 1888. – Т. 21. – Апрель, май, июнь. – С. 23. Матір'ю Тадеуша Чацького була рідна сестра Станіслава Малаховського – Катерина, заміжня за коронним підчашим Щенсним Чацьким (*Chmielowski P*. Tadeusz Czacki, jego życie i działalność wychowawcza. – Petersburg, 1898. – S. 4; *Machalski E*. Stanisław Małachowski… – S. 173).

22. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga… – S. 87;

23. Про нього див.: Русский биографический словарь / Изд. под набл. *А. А. Половцова*. – Санкт-Петербург, 1901. – Т. 21. – С. 51-52.

24. Материалы для истории Подольской губернии. – Б. м., 1885. – С. 216; ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 461, арк. 2.

25. Материалы для истории Подольской губернии. – С. 215; див. також: *Pułaski K*. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. – Brody, 1911. – T. 1. – S. 41.

26. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 7.

27. Материалы для истории Подольской губернии. – С. 268-269.

28. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 7 зв.

29. Там само, арк. 7 зв. – 13; там само, спр. 461, арк. 8 зв.

30. Чи 31 грудня 1800 р. (ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 461, арк. 2 зв.).

31. *Żychliński T*. Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1879. – R. 1. – S. 48; *Uruski S. Kosiński A. Włodarski A*. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1905. – T. 2. – S. 347; *Pułaski K*. Kronika polskich rodów szlacheckich... – T. 1. – S. 45.

32. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 13.

33. Там само, арк. 13.

34. Там само, арк. 14 зв.

35. Там само.

36. Додаток 1.

37. *Wolff J*. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 358. Після смерті княгині було проведено ревізію її Острозьких маєтків (див.: Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. *В. Атаманенко*. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 363-383).

38. У володінні Яна Замойського Острозький ключ бачимо, принаймні, з 1659 року (Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652-1673 рр. / Підгот. *П. Кулаковський* // Пам'ятки історії Східної Європи. – Острог; Варшава; Москва, 1999. – Т. 5. – С. 76 та ін.).

39. АЮЗР. – К., 1905. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 120-121.

40. Там само. – С. 248; *Ciara S*. Senatorowie i dygnitarzy koronni… – S. 155; *Czamańska I*. Wiśniowieccy. Monografia rodu. – S. 225.

41. Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / Wyd. *S. Przyłęcki*. – Lwów, 1842. – S. 371.

42. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1884. – T. 10. – S. 362; *Бирук М*. Села Острозької волості в кінці XVII ст. // Наукові записки. Серія: «Історичні науки». – Острог, 2012. – Вип. 19. – С. 53-54; *Його ж*. Власники Острозької волості в кінці XVII – першій третині XVIII ст. // Актуальні питання модерної історії України. Україна і світ. Зб. м-лів Другої регіональної наукової конференції (Острог, 20 травня 2011 р.). – Острог, 2011. – Вип. 1. – С. 11-13.

43. *Nowak T*. Jabłonowski Stanisław Jan na Jablonowie i Ostrogu h. Prus III (1634-1702) // Polski słownik biograficzny (далі – PSB). – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. – T. 10. – S. 237.

44. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів (далі – ЛННБУС ВР), ф. 103, оп. 1, спр. 6820, арк. 3; AGZ. – T. 10. – S. 404.

45. *Gierowski J*. Jabłonowski Jan Stanisław h. Prus III (1669-1731) // PSB. – T. 10. – S. 221.

46. Принаймні з 1729 р. він титулується «*Illustris et Mg'cus Stanislaus Vincentius in Ducatu Ostrogiensi Comes Jabłonowski*» (Biblioteka Kórnicka PAN (Polska), rkps BK-07842: Akta prawno-majątkowe Stanisława Wincentego i Doroty z Broniszów 1v. Radomickiej Jabłonowskich i ich syna Antoniego Jabłonowskiego [kopia cyfrowa w: Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa], k. 47). Про отримання Острога ще за батькового життя Станіслав-Вінцентій зазначає у своїх мемуарах: «*Za żywota mego Ojca przy jego uniwersale spontanee i z łaski odebrałem Ostróg, ale same miasto tylko, bo i jednej wsi wolnej niebyło...*» Підтвердження батькової волі наступило незадовго до смерті останнього (Zakład Narodowy im. Ossolińskich (Polska), rkps 2249: Pamiętnik Stanisława Wincentego Jabłonowskiego xiążęcia św. Państwa Rzymskiego, wojewody rawskiego, starosty białocerkiewskiego [z lat 1734-1737] [kopia cyfrowa w: Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa], k. 4v-5).

47. *Dobrzyniecka J*. Jabłonowski Stanisław Wincenty h. Prus III (1694-1754) // PSB. – T. 10. – S. 239; *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga… – S. 243; *Bielowski A*. Jan Stanisław Jabłonowski // Biblioteka Ossolińskich. – Lwów, 1862. – Poczet nowy. T. 1. – S. 192; див. також: Pamiętnik Jana Stanisława Jabłonowskiego, wojewody ruskiego / Wyd. *A. Bielowski*. – Lwów, 1862.

48. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga… – S. 243.

49. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, rkps 2249, k. 9v – 10v.

50. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga… – S. 243; *Wereszycka H*. Jabłonowski Jan Kajetan h. Prus III (1699 lub 1700-1764) // PSB. – T. 10. – S. 223-224. За С. Кардашевичем, Яблоновський помер у Вінниці 6 березня 1764 року (*Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga… – S. 243).

51. Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 r. / Wyd. *J. Hoffman* // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – T. 3. – S. 211.

52. *Żychliński T*. Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1881. – R. 3. – S. 99.

53. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga… – S. 243. Кардашевич правно-господарський стосунок Анни до міста називає «володінням»; про неї див.: *Berger-Mayerowa J*. Jabłonowska z Sapiehów Anna Paulina (1728-1800) // PSB. – T. 10. – S. 210-121. Після смерті Яблоновська була похована в острозькому римо-католицькому костьолі. На сьогодні в каплиці Божої Матері при Острозькому парафіяльному костьолі знаходиться її сучасна епітафія (див. ks. *Kowalów W. J*. Szkice z dziejów kośielnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec; Ostróg, 2001. – S. 39).

54. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga… – S. 244. Про Антонія-Варнаву див.: *Wereszycka H*. Jabłonowski Antoni Barnaba h. Prus III (1732-1799) // PSB. – T. 10. – S. 216-218.

55. Державний історико-культурний заповідник м. Острога, відділ фондів (далі – ДІКЗО ВФ), КН 4437 / VI – Р 795, арк. 28.

56. Там само. Про ковельських старостичів, Юзефа та Станіслава Яблоновських, див.: *Uruski S. Kosiński A. Włodarski A*. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1908. – T. 5. – S. 299.

57. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga… – S. 244; *Żychliński T*. Złota księga szlachty polskiej. – R. 3. – S. 99.

58. *Ричков П. А*. Картографічні джерела до історії планувального розвитку та забудови Острога // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». – [Сокаль], 1993. – С. 138-140; *Його ж*. Перший топографічний план Острога 1833 року як історичне першоджерело // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». 1996-1998 роки. – Острiг, 2000. – С. 117; *Його ж.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне, 2010. – Вип. 2. – С. 5-28. Див. також: *Ричков П*. Острог (архітектурно-планувальний розвій міста) // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 116-121.

59. *Михайлишин О*. «Зразковий» генплан Острога 1845 року як один з етапів розвитку планувальної структури міста // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». – С. 96-97.

60. Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка, відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф. П. Максименка (далі – НБ ЛНУ ВРРСК), спр. 1721, IV, арк. 20.

61. Про нього див.: *Вихованець Т*. «Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX века)» як джерело з історичної топографії Острога кінця XVIII – початку XIX ст. // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Острог, 2011. – Вип. 3. – С. 160-165.

62. *Ричков П*. Перший топографічний план Острога 1833 року... – С. 117; *Його ж.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С. 20.

63. НБ ЛНУ ВРРСК, спр. 1721, IV, арк. 20.

64. Додаток 1.

65. Там само.

66. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 59, арк. 10.

67. Там само, спр. 198, арк. 3.

68. Крім уже відомих згадок, див. напр.: ДІКЗО ВФ, НДФ 3514 (1813 р.), КН 11701/6075 (1830 р.).

69. Крім відомих згадок, див. також: ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 200, арк. 3; там само, спр. 203, арк. 2.

70. Там само, спр. 208, арк. 3; порів.: *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga… – S. 264: тут на 1750 р. згадується Межирицька дорога.

71. *Близняк М.* Соціально-економічний розвиток Бельмажа в кінці XVIII – середині XIX ст. // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Вип. 3. – С. 391.

72. *Перлштейн А.* Описание города Острога // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1847. – № 4. – Год третий. – С. 138.

73. Там само. – С. 138; *Сендульский А.* Город Острог // Волынские епархиальные ведомости. – 1882. – № 1-2. – С. 2; *Ковальський М.* Опис Острога середини XIX століття // *М. Ковальський.* Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – С. 144.

74. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 207, арк. 3.

75. Про нього див.: *Шпізель Р.* Фома Волковинський (1778-1841) // Острозькі просвітники XVI-XVII ст. – Острог, 2000. – С. 435-438.

76. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 204, арк. 3.

77. Там само, спр. 95, арк. 2, 4.

78. *Ричков П.* Ринкові площі міст Волині XV-XIX століть. Архітектурно-планувальні вирішення // Тези Республіканської конференції, присвяченої «Атласу історії культури Волинської області» (11-13 грудня 1991). – Луцьк, 1991. – С. 32-35; *Вихованець Т.* Острозький ринок XVI-XVIII ст.: топографія та соціальна структура // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2006. – Вип. 7. – С. 518-541. Див. також: *Близняк М.* Торгові лавки Острога кінця XVIII – середини XIX ст. // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип 10: На пошану проф. В. В. Трофимовича. – С. 68-83

79. Див.: *Вихованець Т.* Острозький ринок… – С. 526.

80. ДІКЗО ВФ, КН 4437 / VI – Р 795, арк. 28.

81. Там само, арк. 88.

82. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 200, арк. 3

83. ДІКЗО ВФ, КН 4437 / VI – Р 795, арк. 50, 268. Порів.: ДІКЗО ВФ, План г. Острога в древнем виде XVII в. Частину поєзуїтської юридики Кароль Яблоновський придбав 27 липня 1801 року (ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 22).

84. Там само, ф. 22, оп. 3, спр. 6, арк. 4 зв. – 5; ф. 22, оп. 4, спр. 53, арк. 111. Ще, принаймні, на першу половину XVIII ст. ґрунти костьольної юридики територіальної цілісності, як видається, не мали (див.: Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 r. – S. 192-212). Якою була ситуація на початок XIX ст., сказати складно. Разом із тим, ревізька казка від 1795 р. має розділ: «*...części Starego miasta Ostroga należącej po funduszowym prawu obrządku rzymsko katolickiego do parafialnego farskiego zostające[go] w mieście Ostrogu, a znajdujący (!) się w*

aktualnym tegoż kościoła (!) dzierżeniu...» (ДІКЗО ВФ, КН 4437 / VI-Р 795, арк. 66); в 1845 р. згадується будинок «*на земле, принадлежащей юридике Острожского римско-католического фарского костела*» (ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 208, арк. 3).

85. ДІКЗО ВФ, КН 4437 / VI – Р 795, арк. 78.

86. Там само, арк. 82, 86.

87. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 13 зв.; див. також: ЛННБУС ВР, Радз. 181 / VI (ч. 1), арк. 46 зв. – 47; тут же див. про францисканські юридики в місті, арк. 39-52.

88. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 8 зв. та ін.

89. *Близняк М*. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Студії і матеріали з історії Волині 2009 / За ред. *В. Собчука*. – Кременець, 2009. – С. 226.

90. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 11 зв., 15 зв., 17 зв.; див. також: *Перлштейн А*. Описание города Острога. – С. 138.

91. Там само, арк. 15.

92. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 264.

93. *Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С. 20.

94. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 7 зв., 8 зв.: «*передмістя Бельмаж і Татарська вулиця відмежовуються муром від самого міста*», 14, 15 зв., 16 та ін.; Додаток 1.

95. Про острозькі брами-вежі див.: *Годованюк Е. М*. Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Строительство и архитектура. – К., 1969. – № 5. – С. 33-36; *Її ж*. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 40-58.

96. *Kraszewski J. I.* Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Wilno, 1840. – T. 2. – S. 144.

97. НБ ЛНУ ВРРСК, спр. 1721, IV, арк. 20.

98. *Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С. 22.

99. *Ковальський М*. Опис Острога середини XIX століття. – С. 145.

100. Див.: *Архимандрит Амвросий*. История Российской иерархии. – М., 1813. – Т. 5. – С. 384-393; *Вихованець Т.* Острозький єзуїтський колегіум: планувально-архітектурний аспект // Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4. – С. 237-251.

101. *Близняк М*. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 231; *Його ж*. Острог в кінці XVIII ст. за матеріалами «Опису Острозького повіту Волинської губернії 1798 р.» // Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 72.

102. *Рафальский Л*. Свято-Троицкий храм, бывший в г. Остроге на Волыни // Волынские епархиальные ведомости. – 1883. – № 23. – С. 671.

103. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 202-203; *Kowalów W. J.*, ks. Szkice z dziejów kośielnych Ostroga… – S. 57-70.

104. Ibidem. – S. 11-30; *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 160-204.

105. *Łuszczkiewicz W*. Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania Komisyi do badania historyi sztuki w Polsce. – Kraków, 1886. – T. 3. – Z. 3. – S. 67-92; *Годованюк О*. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких… – С. 40-58; *Вихованець Т.* Церква Богоявленська соборна // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2010. – С. 453-456.

106. *Вихованець Т.* Пречистенська церква в Острозі: храм-загадка? // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2008. – Вип. 3. – С. 9-16; *Його ж.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 172-174, 177-179.

107. *Теодорович Н. И*. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5-ти томах. – Почаев, 1889. – Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – С. 677-678; *Вихованець Т.*. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 167-168.

108. *Вихованець Т.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 168-170; *Його ж.* Церква Миколаївська // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 458-459;

109. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 155; *Вихованець Т.* Параскево-П'ятницька церква в Острозі // Кобудь-Костянтинів-Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 34. – М-ли Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 року. – Старокостянтинів, 2006. – С. 329-338; *Його ж.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 171-172.

110. На плані Острога 1798 р. ми змогли ідентифікувати два такі об'єкти. Про синагоги в Острозі див.: *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 117-119; *Шпізель Р*. Синагога (Велика) Острозька // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 408-410; *Його ж*. Єшибот в Острозі // Там само. – С. 115-116; *Вихованець Т.* Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Т. 2-3. – С. 31; *Його ж.* Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 193-195.

111. НБ ЛНУ ВРРСК, спр. 1721, IV, арк. 20; *Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога.. – С. 22; *Климчук А.-А*. Некрополі Острога // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Вип. 3. – С. 225-226; *Шпизель Р*. Острожскому еврейскому кладбищу исполнилось 550 лет // «Штетл» як феномен єврейської історії: Зб. наук. праць. М-ли конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К., 1999. – С. 109-114; Додаток 1.

112. *Kraszewski J. I*. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – T. 2. – S. 145.

113. НБ ЛНУ ВРРСК, спр. 1721, IV, арк. 3.

114. *Близняк М*. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 227.

115. *Ричков П*. Перший топографічний план Острога 1833 року... – С. 117.

116. *Aftanazy R*. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. – T. 5. – S. 354; *Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С. 22.

117. *Близняк М*. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 228.

118. *Ричков П*. Острог (архітектурно-планувальний розвій міста). – С. 120.

119. *Близняк М*. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С. 228.

120. НБ ЛНУ ВРРСК, спр. 1721, IV, арк. 20.

121. *Ричков П*. Перший топографічний план Острога 1833 року… – С. 117.

122. Додаток 1.

123. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 202.

124. *Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С.

125. *Kraszewski J. I*. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – T. 2. – S. 144.

126. Листи М. І. Костомарова до К. М. Сементовського / Підг. *В. Міяковський* // Україна. – 1925. – Кн. 3 (12). – С. 45.

127. *Перлштейн А*. Описание города Острога. – С. 138.

128. *Левицкий О*. Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. – 1883. – Т. VII. – Ноябрь. – С. 369.

129. *Dunin-Karwicki J*. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia. – Kraków, 1891. – S. 73-74.

130. *Bartoszewicz K*. Dzieje insurekcji kościuszkowskiej 1794. – Berlin; Wiedeń, 1913. – S. 99; *Korzon T*. Kościuszko. Biografia z dokumentów wysnuta. – Kraków, 1894. – S. 231-233; *Siemieński L*. Żywot Tadeusza Kościuszki. – Kraków, 1866. – S. 135-136; Pamiętniki Seweryna Bukara // Biblioteka pamiętników i podróży po dawnej Polsce, wyd. przez *J. I. Kraszewskiego*. – Drezno, 1871. – T. 5. – S. 77-78; Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego. – Warszawa, s.a. – T. 3. – S. 146; *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 85-86.

131. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 86; трохи інший переказ цієї події див.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod. red. *B. Chlebowskiego*, *W. Walewskiego*. – Warszawa, 1886. – T. 7. – S. 687. Як видається, варіант, поданий у Кардашевича, відповідає дійсності більше.

132. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 93.

133. ДІКЗО ВФ, КН 11132 / ІІІ 5549.

134. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 89.

135. ДІКЗО ВФ, КН 10861 / ІІІ-5285, арк. 1; згадку про цю пожежу див.: ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 59, арк. 14 – 14 зв.

136. ДІКЗО ВФ, КН 11126 / ІІІ-5543; *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 89; *Манько М*. Дев'ятсотлітній Острог. Історико-краєзнавчий нарис. – Острог, 2000. – С. 20-21.

137. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 90; див. також: ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 59, арк. 17 зв.; там само, спр. 207, арк. 12.

138. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 90. Повідомлення Кардашевича будить сумніви, бо ж спогади Ю. І. Крашевського, опубліковані ще 1840 р., вже містять указівку, що «*był tu ogród nie dawno jeszcze sławny z roślin i szklarni*» (*Kraszewski J. I*. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – T. 2. – S. 145).

139. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 207, арк. 10 зв.

140. *Kardaszewicz S*. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 89.

141. *Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога… – С. 20.

142. Там само. – С. 22.

143. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 59, арк. 10; див. також: *Михайлишин О*. «Зразковий» генплан Острога 1845 року… – С. 97.

144. ДІКЗО ВФ, КН 11823 / ІІІ-6195.

145. *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 90, порів: *Фритче*. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. – Санктпетербург, 1850. – Т. 10. – Ч. 3: Волынская губерния. – С. 61.

146. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи / Упор. *О. Федорук*. – К., 2005. – Т. І (1841-1850). – Письмо 163.

147. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 16 зв.

148. Там само, арк. 18 зв.

149. Там само, 18 зв. – 23 зв.

ДОДАТОК

[*арк. 56*]

План города Острога во Волынской губернии состоящего, по опредѣлению подкоморского суда, с пояснением обводов како графа сенатора Илинского [1]**, так и князя Карла Яблоновского** [2]**, нами**[a]**, присяжными**[b] **землѣмѣрами, ниже подписавшимися, начертанный 1825 г. июля**[c] **25 дня** [3]**.**

Описание обвода графа Илинского, вотчинника форштатов Острогских

1. Черта над осушенною[d] рѣкою, прежде Тетеровка, а нынѣ – Грабарка [4] называемою, гдѣ суд, учреждая пункт, называемый a quo [5], вѣлѣл кольем отметить[e].

2. Мосток по вѣльбуйской [6] дорогѣ, которого г. Илинский наименовал[f] Плоскаровым (Плескаровым?) [7].

3. По правой сторонѣ дом Василихи Крывогубицкой.

4. С левой стороны дом Ивана Демблицкого, среди которых граф Илинский показывал[g] свой обвод.

5. Фундаменты или основание древной каменной стѣны.

6. Часть каменной стѣны[h].

7. Древняя каменная стѣна, соединенна с [с]тѣною (?) под № 6.

8. Ворота, называемые Зарванские или Татарские [8].

9. Часть каменной стѣны[i] по другой сторонѣ тѣх же ворот.

10. Перпендикулярная[j] линия, идя от ворот против еврейскому кладбищу [9], по которой фундаменты разрушеной каменной стѣны[k] стороною были оказываемые[l].

11. Черта, гдѣ была старинная башня [10], остатки которой сторона оказывала суду.

12. Прямая[m] линия по левой сторонѣ, проходя земляными[n] окопами[o],

гдѣ граф Илинский показывал фундаменты и часть каменной стѣны, тут же находящейся, покрытой землею и соединенной с воротами[p], гдѣ оных часть сторона оказывала.

13. Видима часть каменной стѣны.

14. Ворота, называемые Луцкие [11], на Красною гору [12].

15. Ворота[q] Часть каменной стѣны с другой стороны Луцких ворот, при которых находятся два еврейские дома – Кучера Аввакума[r] и Мордуха Шкульника.

16. Продолжение обвода от стѣны[s] при Луцких воротах, сходя вниз чрез почтовою Дубенскою дорогу прямо на Стеринга дом по долину.

17. Стеринга дом.

18. Амбар Пердя.

19. Долина помежду аптекою и[t] домом пробоща, гдѣ сторона продолжала свой обвод.

20. Аптека [13].

21. Пробство или дом священника римско[u]-католического исповѣдания.

22. Начало второй долины, от первой по дорогѣ отлученой, гдѣ начинается сад князя Яблоновского, продолжаясь во направлении на оранжерею[v] [14].|| [*арк. 5б зв.*]

23. Каменная стѣна близ долины, окружающа сад.

24. Оранжерея[w], по показанию стороны, на фундаментах старинной каменной стѣны выстроенна [15], от которого (sic!) этая[x] стѣна продолжалась до старинной башни [16], нынѣ уничтоженой.

25. Черта, гдѣ подкоморский суд, перейдя каменною огорожу возле сада окружающею (?), остановился на дорогѣ, с Бѣльмажа [17] идущей.

26. По левой сторонѣ той же каменной стѣны[y] дорога возле валов, на которых башня и замок построенны, и по той дорогѣ подкоморский суд до пункту, называемого ad quemъ [18], был припровожден.

27. Пивоварня.

28. Экономический[z] дом.

29. Корчомка.

30. Мѣльница.

31. Пункт, называемый ad quemъ [19], гдѣ, проходя мѣльницу, сторона указала свой обвод, показывая[aa], что во простой линии по правой рукѣ, помежду мѣльницею и[bb] Хайликовым домом и медовым заводом к пруду от реки Вилии[cc] учиненному, все то, что состоить по правой сторонѣ, принадлежит к графу Илинскому.

32. Дом Хайлюковой.

33. Медовой завод [20].

Описание обвода вотчинника города Острога князя Яблоновского

a) Пункт[dd] между двома колѣнами рѣки Вилии[ee], во небольшой долинѣ, на берегу которой рѣки сторона черту a quo [21] учреждила.

b) Прямая[ff] линия в дирекции на башню [22] и старинной изпорченной церкви [23], гдѣ по показанию стороны находилась огорожа, отдѣляющая бѣльмажские от острогских сенокосы.

c) Черта, гдѣ[gg] переправясь чрез рѣчку, называемою Гнилою [24], и обротясь вправо, по стрѣлѣ той же рѣчки, подкоморский суд был остановлен от (?) настоятеля [25] острогского костела, который увѣдомил, что во дирекции на озеро, Круглым называемое, и бѣльмажском кладбищѣ сѣнокосы к нему (?) настоятелю принадлежать.

d) Линия, отдѣляющая[hh] сѣнокосы бѣльмажские от пробоща острогского [26].

e) Рѣчка с правой стороны от бильмажского (sic!) кладбища протекающая до рѣчки Тетеровки или Грабарки, по которой князь Яблоновский продолжал свой обвод. || [*арк. 57*]

f) Мосток по дорогѣ, с Бѣльмажа к Острогу идущей.

g) Каменная древняя фигура.

h) Долина, которою сторона якобы натуральною границею помежду Острогом и[ii] Бѣльмажем показывала[ij].

i) Усадьба[kk] Грицка Одарчука.

k) Усадьба[ll] Радимского (Радинского?).

l) Усадьба[mm] Фомы Костельного.

ł) Усадьба[nn] до альтарии [27] Петра Борецкого принадлежащая.

m) Большая земляная стѣна, называемая батерью [28].

n) Часть развернутой земляной стѣны, гдѣ, как[oo] сторона доказывает[pp], будтобы[qq] в давних[rr] временах была выстроенна деревянная башня на каменных фундаментах.

o) Вторая батерия[ss].

p) Третья[tt] батерия[uu].

r) Четвертая батерия[vv] во концѣ земляной стѣны, возлѣ кладбища[ww] еврейского, гдѣ, как[xx] оказывает сторона, что этая[yy] стѣна есть границею города Острога, к князю Яблоновскому принадлежащего.

s) Черта возлѣ канавы, которую земли Татарской улицы [29] суть окружаемые[zz], а яко прийдя[aaa] до послѣдной батерии, за[bbb] кладбищами[ccc] еврейском и к Соборной [30] и Святого Николая [31] церквям принадлежащим сторона князя Яблоновского повела подкоморский суд.

t) Малая дорожка во долу из кирпичного завода [32] возлѣ кладбища до ровенской дороги[ddd] [33] проходящая, а от сей дороги[eee] к рѣчкѣ Тетеровкѣ или ГрабаркѢ[fff].

u) Корчма на Татарской улицѣ [34].

w) Мосток над рѣчкою, из колодязя починающаюсь, Плескаровым наименованый[ggg] [35].

x) Черта над рѣчкою Тетеровкою, или Грабаркою, идя по натуральном ей бѣгу до рѣки Горыни[hhh], гдѣ К. Яблоновский пунк[т] ad quem [36] учредил.

z) Черта, поименована[iii] ad quem [37], при входѣ Тетеровки или Грабарки в рѣку Горынь, гдѣ сторона доказывала, что по правой сторонѣ той рѣчки болота и сѣнокосы принадлежать к князю Яблоновскому – и тут то подкоморский суд во дальшем производствѣ судового дела 25 октября 1824 года отсрочил.

Обвод графа сенатора Илинского красным цвѣтом, а обвод князя Карла Яблоновского палевым цвѣтом на плане отзначеный. Сей план обоюдным обводам по постановлению подкоморского суда обоими нами начертан 19 июля[jjj] 1825 года, во чем подписуем. || [*арк. 57 зв.*]

Со стороны графа сенатора Илинского коморник и землемѣр[kkk] присяглый[lll] Михаил Антон Холевинский. Со стороны князя Карла Яблоновского коморник и присяглый[mmm] землемѣр[nnn] Щепан Новицкий.

Сей план города Острога с показанием обводов за силою[ooo] постановления подкоморского суда 25 октября 1824 г. по граничному делу помежду графом сенатором Иосифом Августом Илинским и[ppp] князем Карлом Яблоновским, вотчинником города Острога, производящемусь чрез присяглых[qqq] землемѣров[rrr] на оном подписаных начертаный, со стороны тогож графа Илинского во подкоморском суде представленный 21 августа 1825 г. Свидѣтельствуем: подкоморий Новоградволынского уѣзда и кавалер Шимон Конопацкий. Подкоморий Острогского уѣзда Фавстин Щепковский.

[*В оригінальному російському тексті джерела:* [a] Намы; [b] прысяжнимы; [c] Іюлія; [d] ошешенною; [e] отмечить; [f] наимяновал; [g] показивал; [h] стѣни; [i] стѣни; [j] перпендикуларная; [k] стѣни; [l] оказиваемые; [m] прама; [n] земланимы; [o] окопамы; [p] воротамы; [q] слово перекреслене; [r] Авкума; [s] стѣни; [t] а; [u] рымско; [v] оранжериею; [w] оранжерия; [x] етая; [y] стѣни; [z] Економический; [aa] показивая; [bb] а; [cc] Вилли; [dd] слово прописане по іншому слову; [ee] Вилли; [ff] Прама; [gg] після цього слова перекреслений початок іншого, незакінченого, слова; [hh] отдѣлающая; [ii] а; [jj] показивала; [kk] Усадиба; [ll] Усадиба; [mm] Усадиба; [nn] Усадиба; [oo] як; [pp] доказивает; [qq] бутьтобы; [rr] давных; [ss] батерыя; [tt] Третая; [uu] батерыя; [vv] батерыя; [ww] кладбыща; [xx] як; [yy] етая; [zz] окружамые; [aaa] прыйдя; [bbb] по за; [ccc] кладбыщами; [ddd] дорогы; [eee] дорогы; [fff] Грабовке; [ggg] наимянованый; [hhh] Горыня; [iii] поимянована; [jjj] Июлия; [kkk] земломѣр;

[lll] прысяглый; [mmm] прысяглый; [nnn] земломѣр; [ooo] сылою; [ppp] а; [qqq] прысяглых; [rrr] земломѣров].

[*арк. 58*]

Mappa miasta Ostroga w gubernii Wołyńskiej z rezolucji sądu podkomorskiego w dukcie i redukcie między JW. graffem senatorem Ilińskim z jednej, a JO. X. Karolem Jablonowskim z drugiej strony, przez nas wspólnie komorników graniczynych i przysięgłych geometrów niżej podpisanych delienowana dnia 19 lipca 1825 roku[27].

Opisanie duktu JW. graffa senatora Ilińskiego, dziedzica przedmieść ostrogskich

1. Punkt nad rzeką[a], teraz oszeszoną (osuszoną?), dawniej Teterówka, a teraz Grabarką[b] nazwaną, gdzie sąd termin a quo uformowawszy zabitym w ziemię kołkiem odznaczył.

2. Mostek na drodze wielbójskiej, którą[c] strona Płoskarowym mostkiem bydź mianuie.

3. Dom z prawej strony Wasilichy Krywohubyckiej.

4. Z lewej strony dom Iwana Diemblickiego, między któremi strona dukt swój prowadzić zaczęła.

5. Miejsce wykopanych jakoby fundamentów odwiecznego muru.

6. Ułamek muru.

7. Mur odwieczny, za ułamkiem zaczynający się, i z nim jest spojony (?).

8. Brama Zarwańską czyli Tatarską zwana.

9. Ułamek muru z drugiej strony tejże bramy.

10. Linia prosta od bramy idąc ku okopisku żydowskiemu, na której strona fundamenta jakoby murów już zwalonych w wałach sądowi okazywała.

11. Punkt, gdzie stara baszta murowana exystować miała, na którym miejscu gruzy z wapnem sądowi okazane były.

12. Linia prosta w lewo od punktu pod kątem[d] prostym idąc temiż wałami, na której strona graffa senatora Ilińskiego okazywała miejsce wykopanych jakoby fundamentów, jako też okazywała widzialne mury na wale przy bramie będące[e] a ziemią[f] przykryte i przypieranie się niegdyś onych do biegu (?) bramy Łuckej, przy której ułamek jeszcze widzialny znajduje się.

13.Ułamek widzialny muru.

14. Brama zwana Łucką[g] na Krasną[h] górę prowadząca.

15. Ułamek widzialny muru z drugiej strony tejże bramy Łuckiej, do którego ułamku dwa żydowskie domki przypierają – jeden Aukuna furmana, drugi Morducha szkolnika.

16. Dalsza linia duktu od przypierania muru przy bramie Łuckiej schodząc na dół przez trakt dziś pocztowy Dubieński wprost przez dom Steringa do rozdołu.

17. Dom Steringa.

18. Spiechlerz Peria. || [*арк. 58 зв.*]

19. Rozdół między apteką[i] a probostwem, którym strona dalszy swój dukt prowadziła.

20. Apteka.

21. Probostwo.

22. Początek drugiego rozdołu, jakoby z pierwszym przez [...][28] drogę przerwanego, od tego zaczyna się ogród aż do oranżerii xięcia Jabłonowskiego.

23. Mur nad rozdołem, otaczający część ogrodu.

24. Oranżeria, która jak strona aleguje, oparta jest na fundamentach którego starego[j] muru obwód niegdyś miasta składającego, a od rogu której takiż mur ciągnął[k] się aż do starej baszty nad wałem w ogrodzie teraz zplantowanym.

25. Punkt, gdzie sąd podkomorski mur ogrodowy przeszedłszy, stanął[l] na drodze z Bielmarza popod murem idącej.

26. Droga wlewo popod temże murem, na równi z wałem, na którym baszta i zamek exystuje, a którą to drogą sąd do terminu ad quem był prowadzony.

27. Browar.

28. Ekonomia.

29. Karczemka.

30. Młyn.

31. Punkt terminu ad quem, na którym pominąwszy[m] młyn strona przy dółku stawkowym dukt swój zakończyła. Allegując, że po prawej ręce w prostej linii pomiędzy młynem a domami Chajkilowej (Chajlukowej?) i browarem miodowym aż do stawu z rzeki Wilii[n] formującego się, to wszystko, co się po prawej stronie tejże linii znajduję, składa jakoby własność graffa senatora Ilińskiego.

32. Dom Chajlukowej.

33. Browar miodowy.

Opisanie reduktu xięcia Karola Jabłonowskiego, dziedzica miasta Ostroga

a) Punkt między dwoma kolanami rzeki Wilii[o] przy niewielkim dółku nad brzegiem tejż (?) rzeki, na którym strona termin a quo ustanowiła.

b) Linia reduktu wprost ku baszcie i starożytnej a zrujnowanej cerkwi, na której, jak strona aliguje, stał niegdyś płot, odgradzający sianożęcie ostrogskie od bielmazskich.

c) Punkt drugi, na którym po przewiezieniu się przez rzeczkę Gniłą[p] zwaną i postępiwszy wprawo ku brodkowi, z biegiem tejże rzeczki ciągnącemu się, sąd podkomorski był ostanowiony przez || [*арк. 59*] przez ludzi wysłanych

przez proboszcza ostrogskiego z o[ś]wiadczeniem, że patrząc ku jeziorku, Krągłym zwanemu, i mogiłkom bielmazskim po prawer ręce[q] te sianożęcie do proboscza ostrogskiego należące.

d) Linia, oddzielająca sianożęcie probostwa ostrogskiego z jednej, a posiadacza wsi Bielmarza z drugiej strony.

e) Rzeczka z rozdołu, z prawej strony mogiłek bielmazskich będącego, w Teterówkę czyli Grabarkę wpadająca, którą strona X. Jabłonowskiego redukt swój prowodzi.

f) Mostek na drodze z Bielmarza do Ostroga idącej.

g) Figura odwieczna murowana.

h) Rozdół, który strona [r]naturalną granicą[r] między Ostrogiem a Bielmarzem bydź mianuje.

i) Sadyba Hrycka Odarczuka.

k) Sadyba Radyńskiego.

l) Sadyba Tomasza Kościelnego.

ł) Sadyba do altarii Petra Boreckiego.

m) Wał wysoki, baterią[s] zwany.

n) Przerwa w wale, a jak strona aleguje, że na tem miejscu w dawnych czasach jakoby baszta drewniana na fundamentach murowanych do wyjazdu z miasta była zmurowana.

o) Druga bateria.

p) Trzecia baterja.

r) Baterja 4 w końcu wału przy okopisku żydowskim, któremi baterjami i wałem strona redukt swój prowadząc, aleguje, że ten wał jakoby stanowił obwód miasta y fosa (?) i zamyka część (?) tegoż miasta zdawna [t]Krasną górą[t] zwanej WX. Jablonowskiego […][29].

s) Punkt nad rowem którym gronta Tatarskiej ulicy są okopane, do którego od ostatniej baterii przeszedłszy jar, poza okopiskiem żydowskim i poza mogiłkami cerkwiów Soborną i ś. Mikołaja odwiecznemi strona X. Jabłonowskiego sąd podkomorski przyprowadziła.

t) Drożyna z cegielni węwęzem po pod cmentarzem idąca, którą strona do traktu rówięńskiego w bliskości rogatek (?) położonego, a od traktu do rzeczki Teterówki czyli Grabarki dalszy swój redukt okazała.

u) Karczma w ulicy Tatarskiej.

w) Mostek nad rzeczką[u] z krynicy bieżącą, który strona Pleskaczowym mostkiem bydź aleguje.

x. (sic!) Punkt nad [v]rzeczką Teterówką czyli Grabarką[v], idąc w kierunku naturalnego naturalnego jej biegu aż do ujścia tejże rzeczki w rzekę Horyń przy której strona X. Jabłonowskiego termin ad[w] quem reduktu swego ustanowiła.

z) Termin ad[x] quem przy ujściu Teterówki czyli Grabarki w rzekę Horyń, na

którym strona alegowała, że po prawej stronie tejże rzeczki błonia i sianożęcie do dziedzictwa X. Jabłonowskiego należą, a na którym to terminie ad[y] quem sąd podkomorski tak w dukcie jako i redukcie sądownictwo swoje na dniu 25 października 1824 r. do dalszego w sprawie w sprawie postępu dla obydwoch stron zalimitował. || [*арк. 59 зв.*]

Dukt graffa senatora Ilińskiego strychem rużowym, a redukt X. Karola Jabłonowskiego strychem paliowym jest na mappie oznaczony. Tę mappę duktu i reduktu z sądu (?) podkomorskiego przez nas wspólnie delienowaną na dniu 19 lipca 1825 r. podpisujemy. 'Ze stro'ny (?) graffa senatora Ilińskiego komornik geometra przysięgły Michał Antoni Cholewiński. 'Ze strony' (?) xięcia Karola Jabłonowskiego komornik i przysięgły geometra Szczepan Nowicki.

Tę mappe miasta powjatowego Ostroga z liniami duktu i reduktu wskutek dekretu (?) sądu podkomorskiego dnia 25 października 1824 r. na groncie miasta Ostroga w sprawie granicznej (?) pomiędzy grafem Józefem Augustem Ilińskim, senatorem państwa Rossyjskiego [...] kawalerem, a X. Karolem Jabłonowskim, dziedzicem miasta Ostroga ogłoszonego przez tych geometrów na tejże mappie podpisanych zgodnie zrysowana i w sądzie podkomorskim 21 sierpnia 1825 r. przez umocowanego ze strony Józefa Augusta graffa Ilińskiego złożony (?) produktem sądowym poświadczamy. Podkomorzy powiatu Nowogradwołyńskiego i kawaler Szymon Konopacki. Podkomorzy powiatu Ostrogskiego Faustyn Szczepkowski.

[*В оригінальному польському тексті джерела:* [a] rzeko; [b] Grabarko; [c] напевно потрібно «który»; [d] kontem; [e] bądące (?); [f] ziemio; [g] Łucko; [h] Krasno [i] apteko; [j] слово написане над попереднім словом; [k] ciągnoł; [l] stanoł; [m] pominowszy; [n] Willi; [o] Willi; [p] Gniło; [q] rące; [r-r] naturalno granico; [s] baterio; [t-t] Krasno góro; [u] rzeczko; [v-v] rzeczko Teterówko czyli Grabarko; [w] a; [x] a; [y] a].

[Державний архів Рівненської області, ф. 22, оп. 4, спр. 48, арк. 56-59 зв.]

Примітки

1. Ілінський Август Іванович (1763-9 II 1844), граф, дійсний таємний радник, сенатор, камергер (Русский биографический словарь / Изд. под набл. *А. А. Половцова*. – Санкт-Петербург, 1897. – Т. 8. – С. 88).

2. Яблоновський Кароль Дмитрович (1768-15 IV 1841), ковельський староста та маршалок Ковельського повіту, власник Острога (*Żychliński T.* Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1881. – R. 3. – S. 99; *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materyały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913. – S. 244; Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, rękopisy, rkps 1031, k. 353 a).

3. Тут, очевидно, описка, оскільки нижче йдеться, що план було споряджено 19 липня 1825 року.

4. На плані Острога 1798 р. р. Гнила позначена південніше Старого міста (Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка, відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф. П. Максименка (далі – НБ ЛНУ ВРРСК), спр. 1721, IV, арк. 20).

5. З якого місця, звідки (*лат.*).

6. Дорога йшла в напрямку до с. Вельбівного, тепер Острозького р-ну, Рівненської обл.

7. Можливо, тут називається т. зв. Плескачів міст, який фігурує в акті поділу маєтностей князів Острозьких від 1603 р. в такому контексті: «*Hubina Wola za mostęm Pleskaczowym w tył Zarwańczow za bramą*» (Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. *В. Атаманенко*. – К.; Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 77). Цей же топонім називається в інвентарі ординатської частини Острога в 1708 р. (Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. *J. Nowicki* // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – T. 7. – S. 192). Зважаючи на локалізацію у XVII ст., уміщення Плескачового моста на вельбівненській дорозі видається помилковим.

8. Йдеться про міську браму в напрямку Зарванського передмістя, відому під назвою Татарська (інші назви – Зарванська, Рівненська. Про неї див.: *Годованюк Е. М*. Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Строительство и архитектура. – К., 1969. – № 5. – С. 33-36; *Її ж*. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 40-58.

9. Колись в північно-західній частині Острога. Зараз на місті єврейського цвинтаря парк. Див.: *Шпизель Р*. Острожскому еврейскому кладбищу исполнилось 550 лет // «Штетл» як феномен єврейської історії: Зб. наук. праць. М-ли конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К., 1999. – С. 109-114.

10. Микола Костомаров, відвідавши Острог у 1844 р., писав: «*Я разсмотрел еще три башни в городе, показывающие, что Острог, или часть его, где стоял замок князей был укреплен*» (Листи М. І. Костомарова до К. М. Сементовського / Підг. *В. Міяковський* // Україна. – 1925. – Кн. 3 (12). – С.45). Можливо, третьою, крім Луцької й Татарської, була саме ця вежа.

11. Мається на увазі Луцька (пізніше – Дубенська) міська брама. Літературу про Луцьку браму див. прим. 8.

12. Територія Острога на захід від Луцької брами.

13. Порів.: *Перлштейн А*. Описание города Острога // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1847. – № 4. – Год третий. – С. 138.

14. Про неї згадує опис Острога від 1843 р. (*Ковальський М*. Опис Острога середини XIX століття // *М. Ковальський*. Етюди з історії Острога. Нариси. – Острог, 1998. – С. 147).

15. Див. також: *Вихованець Т*. План прицерковних земель Острозької Параскево-П'ятницької церкви від 1840 р. (з фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога) // Записки Наукового товариства ім. О. Оглоблина. – Острог, 2007. – Вип. 4. – С. 78-79.

16. Згідно з актом поділу маєтностей князів Острозьких від 1603 року, для Олександра Острозького відійшла частина пригородка, що мала таку оборонну межу: «*...увесь мур, котрий іде від башти Нової мурованої аж по паркан, і той паркан аж до великої дерев'яної башти, котра стоїть на розі пригородка над ставом, і з тією баштою. А від тієї башти паркан аж до брами, котрою виїжджають із пригородка на Загроддя, і знову від тієї брами паркан аж до башти дерев'яної безверхої, котра стоїть на розі пригородка над міським парканом, і з тією баштою безверхою*» (Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 79). Можливо, тут йдеться саме про колишню «*велику дерев'яну башту*».

17. В різний час острозьке передмістя, вулиця чи окреме село (*Близняк М.* Соціально-економічний розвиток Бельмажа в кінці XVIII – середині XIX ст. // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Вип. 3. – С. 389).

18. Потрібно – ad quem – до якого місця, куди (*лат.*).

19. Див. попередню примітку.

20. Можливо, про нього ж згадує опис Острога від 1843 року (див.: *Ковальський М.* Опис Острога середини XIX століття. – С. 147.

21. Див. прим. 5.

22. Напевно, мається на увазі котрась із замкових споруд (*Годованюк О.* Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі. – С. 40-58).

23. Йдеться про Богоявленську соборну церкву (*Вихованець Т.* Церква Богоявленська соборна // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2010. – С. 453-456).

24. На плані Острога 1798 р. р. Гнила позначена південніше Старого міста, нижче р. Грабарки (НБ ЛНУ ВРРСК, спр. 1721, IV, арк. 20).

25. Тут, очевидно, йдеться про Домініка Лишевського (бл. 1785 – 1852), почесного олицького каноніка, острозького пробоща у 1818-1852 рр. (*Czyżewski F.* Wykaz księży proboszczów ostrogskich // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – T. 3. – S. 214).

26. Див. попередню примітку.

27. Алтарія (altarya) – фундація, фінансовий запис на утримання вівтаря (*Linde M. S. B.* Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1807. – T. 1. Cz. 1. – S. 14).

28. Тут і далі описується земляний вал у західній частині міста.

29. Йшла на північ від Татарської брами.

30. Йдеться про Успенську соборну церкву (див. напр.: *Вихованець Т.* Пречистенська церква в Острозі: храм-загадка? // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2008. – Вип. 3. – С. 9-16).

31. Див.: *Вихованець Т.* Церква Миколаївська // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 458-459.

32. Можливо, про нього ж згадує опис Острога від 1843 року (*Ковальський М.* Опис Острога середини XIX століття. – С. 147).

33. Див.: Державний архів Рівненської області, ф. 545, оп. 1, спр. 508. – Арк. 1.

34. Див. прим. 29.

35. Див. прим. 7. Очевидно, цей міст дійсно знаходився десь на Татарській вулиці.

36. Див. прим. 18.

37. Див. попередню примітку.

38. Примітки до польського тексту джерела див. відповідно до російського варіанту.

39. Незрозуміле слово.

40. Незрозуміле слово.

Олександр РОМАНЧУК

Мікротопоніми сіл Нетішина й Солов'я та міста Нетішина (XIX – початок XXI століть)

Вивчення топонімічних назв нашого краю цікавить дослідників уже впродовж багатьох років. До з'ясування їх етимології долучаються як краєзнавці, так і професійні історики й філологи. Серед них помітне місце посідав Ярослав Пура (1925-2006) – відомий фахівець у цій царині, котрий довгий час працював у Рівненському педагогічному інституті, автор більше ста наукових, навчально-методичних праць з української діалектології, історії власних географічних назв, особливо назв Рівненської та суміжних областей України. Серед його праць – чотири науково-популярні книжки «Край наш у назвах», які відображають проблематику топонімічних та мікротопонімічних назв чотирьох районів Рівненської області. Одна із них присвячена Острожчині [10]. Питанням власних назв суміжної до Південної Рівненщини території Північної Хмельниччини приділено увагу в захищеному на початку 2000-х років дисертаційному дослідженні Наталії Герети «Ойконімія Північної Хмельниччини» [5].

Відомий український вчений Ярослав Дашкевич свого часу зазначив: «Результати топонімічних досліджень усе частіше використовуються і в історичній науці, хоча специфічна, дуже трудомістка методика топоніміки, суперечливість інтерпретацій та висновків, здобутих на підставі опрацювання того самого матеріалу, вимагають високого ступеня наукової кваліфікації історика, який використовуватиме географічні назви як історичне джерело» [7, с. 441].

З'ясування мікротопоніміки населених пунктів, винесених у заголовок до цієї статті, як видається, об'єктом спеціального огляду ще не ставало. Відтак, є потреба негайно приступити до детального вивчення цієї проблеми, оскільки постає об'єктивна небезпека втрати значного масиву інформації разом із відходом в інший світ її основних носіїв та зберігачів – людей, серед яких багато вже у похилому віці.

Наприкінці 1970-х років на півночі Хмельницької області, поряд із селом Нетішином, розпочато будівництво робітничого селища людей, котрі працювали на будівництві Хмельницької АЕС. З часом селище злилося з сусідніми Нетішином та Солов'єм, в результаті чого постало селище міського типу Нетішин, а згодом – місто Нетішин, котре у 1993 році набуло статусу обласного підпорядкування.

Перші писемні згадки про згадані населені пункти датовані 1542 роком [1, с. 19; 11, с. 115]. На жаль, автору поки що не відомі джерела, які б

указували та тогочасні, ранні мікротопоніми цих сіл. Відомості про назви внутрісільських кутків, місцевостей тощо виринають щойно на початку XIX ст. у важливому для нас на сьогодні картографічному джерелі – карті Нетішинського фільварку, датованій 1813 роком [8, арк.1; див.: 3, с. 217-218]. Серед згаданих тут мікротопонімів наступні:

а) хутір панів Васькевичів – знаходився за кілометр на південь від села Нетішин. Із заходу, півдня і сходу оточений сосновим лісом;

б) урочище Вигін – випас для худоби на південь від села, недалеко від річки Горинь;

в) урочище Лан І – починалося на північ від шляху, що ішов з Острога до села Кривин;

г) урочище Лан ІІ – розташований на схід від урочища Лан І. Із заходу та сходу межував із невеличкими сосновими лісками;

ґ) урочище Лан ІІІ – урочище на південь від села, за р. Горинню. На півночі межувало з руслом річки;

д) урочище Огороди – знаходилося на південь від села у двох місцях розділені між собою смугою піщаного ґрунту, із східної сторони межували з сосновим лісом;

е) урочище Пастівники – місця для випасу худоби. Знаходилися на південь від села та межували з руслом Горині;

є) урочище Піски – розташоване на південь від центральної дороги Острог-Кривин і частково межувало з нею;

ж) плац минулих Солов'євських садиб – знаходився в бік с. Солов'я. З північної сторони частково межувало з центральною дорогою, а на півдні – з руслом Горині;

з) урочище Нетішинські сіножаті – розташоване на південь від села за руслом річки Горині. На заході межувало із землями Солов'я;

и) болото Утрени – в західній частині села.

Ще один картографічний документ, який суттєво доповнює картину нетішинської мікротопоніміки XIX століття – План інвентарної землі селян села Нетішина від 1865 року [9, арк. 1; див. 3, с. 219]. Він зафіксував уже значно більшу кількість назв як у самому селі, так і на його околицях:

а) урочище Від Вельбівного – орні землі селян Нетішина на захід від села, які межували із територією села Вельбівне;

б) урочище Велика лисень – землі, в основному орні, на південний схід від Нетішина за р. Горинь;

в) урочище Горохова – луг на південь від села за р. Горинь, який із заходу межував із земельними угіддями селян села Солов'я;

г) урочище Гуслів горб – висока піщана дюна за р. Горинь в оточенні ділянок орної землі, з північної сторони поблизу дюни було старе русло Горині;

г) урочище Добринці – ділянки орної землі на північ від села, межували на заході з землями вельбівських селян;

д) урочище Довга нива – орна земля на південь від села за Горинню;

е) урочище За пасікою – до десятка городів різної площі на північ від села;

є) урочище Зарів'є – луг з кущами верболозу у північно-східній частині села;

ж) урочище Копці – на південь за Горинню поблизу лісів Кривинського маєтку;

з) урочище Лаврове – це довгі земельні наділи в північній околиці села в сторону села Мощаниця;

и) урочище Паркевича – луг на південний схід села, через який проходила стежка. Східним краєм луг межував зі старим руслом Горині;

і) урочище Середня рука – смуга полів на північ від села між урочищами Від Вельбівного та Зарів'є;

ї) урочище Утрини – ділянка кущів у прикордонні із землею села Солов'є в північно-західній околиці Нетішина;

й) урочище Хутор – ділянка поля в крайній південній околиці села;

к) урочище Черепки – сінокоси у південно-західній частині села за Горинню в прикордонні із сінокосами села Солов'є.

Перша половина XX ст. має густу сітку мікротопонімів в околицях Нетішина. Кутки села та деякі вулиці мають свої назви. Найпоширенішими є назви таких об'єктів, як от: джерела, струмки, луки, долини, горби, поля, ліси, житлові дільниці тощо. З плином часу й відходом людей старшого покоління відмирають і топоніми, які були в широкому повсякденному вжитку. Серед мікротопонімів сіл Нетішина, а також Солов'я новішого періоду нам вдалося зафіксувати наступні:

Нетішин

а) куток Гречане – територія дачних ділянок за р. Горинь навпроти стадіону;

б) куток Горохи;

в) куток Демидюки;

г) куток Максимчукове (Максимчуки) – в західній частині села;

ґ) куток Ткачі – житловий масив, в якому жило багато мешканців на прізвище Ткачі;

д) куток Перший участок – в західній частині села;

е) куток Снігурі – житловий масив;

є) вулиця Борухи – вулиця, яка простягалася на північ до самого лісу;

ж) вулиця Нивки – тепер вулиця Космонавтів;

з) вулиця Кирилюки – біля Параскево-П'ятницької церкви (в минулому – Георгія Побідоносця);

и) вулиця Степанюкова;

і) вулиця Млинівська – вулиця, яка вела до старого двоповерхового дерев'яного млина, який, за спогадами, знаходився на Горині ближче до Солов'я. Власником був українець. На першому поверсі мололи, а на другому петлювали борошно. За ветхістю у повоєнні роки був розібраний;

ї) вулиця Млини – в бік цегляного млина;

й) вулиця На Возаї – тягнулася до річки Горинь, де жила родина на прізвище Возаї;

к) урочище Аеродром – радянсько-військовий польовий аеродром, побудований в північній околиці села в 1930-х роках. Діяв у 50-ті роки як сількогосподарський;

л) урочище Бабина – луг і частково ліс на південь від села за річкою Горинь;

м) урочище Гуркуньова вербина – луг, пасовище за Горинню;

н) урочище Висока – горб на північ від села в сосновому лісі (тепер – за католицьким костелом);

о) урочище Глибокий яр – яр у лісовому масиві в бік села Бадівки Острозького району;

п) урочище Мости – містки через річку Горинь біля цегляного млина;

р) урочище Перекіп – поле, де в радянські часи вирощувала овочі городня бригада із 30-ти чоловік. Овочі здавали у заготовельну контору міста Славути;

с) урочище Стрельбіще – лісове урочище на південь від села, де проводили стрільби солдати прикордонної застави;

т) урочище Степанюкове – ліс на південь від села, де зараз прорізний канал від річки Горинь до насосної станції Хмельницької АЕС;

у) урочище Холодна – струмок, який раніше був лівою притокою річки Горинь;

ф) урочище Ягодники – лісове урочище на південь від села, де жителі Нетішина збирали чорниці, суницю, малину.

Солов'є

а) Пацаловські хутори – на північ від села, за сосновим лісом Козілок;

б) Хутір за заставою – на південь від села, за річкою Горинь, під лісом. На хуторі стояла одна хата, де жили Поліщук Іван з дружиною Поліщук Ніною Кирилівною;

в) хутір Шахнюки – за Горинню в лісі стояли дві хати. В них жили лісники, один із них мав прізвище Шахнюк. Після Другої світової війни хутір ще існував;

г) куток Бірські – житловий масив;

г) куток Боринікуви (Боринікови), Ковальові – дві назви одного кутка;

д) куток Буні – в північній частині села;

е) куток Гончаруки – в південній частині села, напроти сільського кладовища, в бік річки Горинь;

є) куток Гора – в південній околиці села біля Горині;

ж) куток Кирисі – біля Горині в західній частині села;

з) куток Клещена – в північній околиці села;

и) куток Кавказ – великий масив села в бік Нетішина;

і) куток Лазарове – тут знаходяться братські могили селян та військових, які загинули в часі Другої світової війни;

ї) куток Макарівка – район у східній околиці села;

й) куток Мукора (Мокора) – у східній частині села;

к) куток Піски – північно-західна околиця села, суміжна з Рівненщиною;

л) куток Пончаки – у східній частині села;

м) куток Царюки – дві хати біля Горині. Поряд був брід і кладка. В одній хаті жила сім'я Форсюків Михайла та Ганни, у яких було восьмеро дітей. Сім'я мала вуличне прізвисько Царюки;

н) куток Шулими – те ж, що й Макарівка;

о) урочище Бадівка – поле під селом Бадівка Острозького району;

п) урочище Борщове – луг з кущами над річкою Горинь. Там жив чоловік з вуличним прізвиськом Борщ;

р) урочище Березина – поле;

с) урочище Бльова – висока, витягнута по осі захід-схід, частково розвіяна дюна, на якій з 1921 по 1941 роки стояла радянська прикордонна застава;

т) урочище Вельбівщина – поле, суміжне з сусіднім селом Вельбівне Рівненської області;

у) урочище Гранцева Долина – озера за річкою Горинь;

ф) урочище Городище – висока дюна, витягнута по осі захід-схід, засаджена сосною. На дюні в радянські часи стояв високий дерев'яний тріангуляційний знак поряд кордону з Рівненщиною;

х) урочище Гончаруки – луг в кутку села Гончаруки;

ц) урочище Дубовська – озерця за річкою Горинь, утворені від розривів артилерійських снарядів у 1941 році під час Другої світової війни;

ч) урочище Жидів горб – дюна в лівій заплаві Горині;

ш) урочище Вапельня – на північ від села поблизу кар'єра вапняку, де випалювали вапно. Випалювання відбувалося до і після Другої світової війни;

щ) урочище Козелок – сосновий ліс на південь від села;

ь) урочище Коростяшева – болото, вільха;

ю) урочище Козлове-Козлів горб, дюна за річкою Горинь;

я) урочище Кропивняний – дюна в заплаві лівого берега річки Горинь;

аа) урочище Кондрацьке – присадибні ділянки в кутку села Гора;

бб) урочище Кирилів Берег – тут знаходиться літній загін великої рогатої худоби місцевого фермерського господарства. В давні часи там були городи Ващука Кирила 1860-х років народження;

вв) урочище Криниччина – на захід від села було непрохідне болото, джерело, струмок, вода від якого розділяє в даний час Хмельницьку та Рівненську області. В 1921-1939 роках по струмку проходив кордон між Польщею і Радянською Україною;

гг) урочище Лісянь – дюна в лівій заплаві річки Горинь;

ґґ) урочище Лозницький – горб в лісі на північ від села;

дд) урочище Пасіка – сінокіс;

ее) урочище Попова – сінокіс;

єє) урочище Полянки – на північ від села, в лісі на галявинах були городи;

жж) урочище Перекіп – луг;

зз) урочище Скотомогильник – місце в лісі;

ии) урочище Утреня – луг на схід від села;

іі) урочище Яшники – озерця на місці розірваних снарядів у лівій заплаві річки Горинь.

* * *

14 березня 1971 року ЦК Компартії Радянського Союзу і Рада Міністрів СРСР прийняли Постанову, котра передбачала розширення будівництва об'єктів атомної енергетики в центральних районах України. Відповідно ж до Постанови Ради Міністрів СРСР від 16 березня 1971 року передбачалося будівництво великої атомної електростанції в центральних районах України. Проте, зважаючи на значний зріст експорту електроенергії до держав Ради Економічної Взаємодопомоги, розташування АЕС було перенесено в Західний регіон України [6, с. 14; 13, с. 3].

17 квітня 1975 року було затверджено рішення Міненерго СРСР за № 8 щодо будівництва АЕС. Актом з вибору майданчика для будівництва, затвердженого Постановою Ради Міністрів УРСР від 10 грудня 1975 року № 536, з 50 конкуруючих було обрано майданчик у районі села Нетішина Хмельницької області. Спочатку АЕС була найменована Західноукраїнською № 2, але з 10 грудня 1975 року назву було змінено на

Хмельницьку АЕС [6, с. 14-15; див. також: 12, с. 259]. 4 лютого 1977 року з'явився Наказ Міністерства енергетики та електрифікації СРСР №46-а «Про початок робіт по будівництву Хмельницької АЕС» [2, с. 52].

Указом Президії Верховної Ради УРСР № 7403-X від 8 серпня 1984 року «Про віднесення селища міського типу Нетішин Хмельницької області до категорії міст районного підпорядкування» Нетішин набув міського статусу [4, с. 775]. Поступово й у місті, як колись у селах, що ввійшли до його меж, виникають свої назви будинків чи окремих ділянок. Деякі з них на сьогодні міцно прижилися, деякі мають малоуживаний характер.

На східній околиці села Нетішина з початком будівництва атомної електростанції почали з'являтись об'єкти різноманітних структур, адміністративні будівлі тощо. Все робилося вперше, звідси йшли витоки будівництва, а тому даний район отримав логічну назву – «Піонерна база», або ж «Піонерка».

В південно-східній частині села започаткувалося місто, яке перейняло назву села – Нетішин, а першому п'ятиповерховому житловому будинку в оточенні молодих сосен дали назву – «Я – первый». Назви деяких будинків пішли від міст, звідки походили їх проекти чи будівельні фірми:

«Курахівський» – вул. Курчатова, 7. За проектом, який походить з міста Курахове Мар'їнського р-ну Донецької області;

«Київський» – вул. Варшавська, 23. Будинок зведений Київською будівельною фірмою;

«Тернопільський» – пр-т Незалежності, 19. Збудований з матеріалів та за проектом Тернопільського домобудівного комбінату.

Довгий час в Нетішині проживали та працювали будівельники польської фірми «Енергополь». Їх робітниче містечко знаходилось на східній околиці міста. Зараз цей мікрорайон називається «Польська територія». «Польський» – така назва житлового будинка по пр-ту. Незалежності, 9, збудованого польськими будівельниками.

Деякі назви будинків мають оказійний характер:

«Там, де жили американці» – вул. Енергетиків, 1. Будинок, в якому тимчасово проживали іноземці під час монтажу навчально-тренувального центру Хмельницької АЕС;

«Чорнобильський» – пр-т. Незалежності, 15. Будинок, в якому після аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 році поселили людей з міста Прип'яті. Наступні будівлі своїм «прізвиськом» завдячують конструктивним особливостям:

«Китайська стіна» – пр-т . Незалежності, 3. Найдовший семипід'їздний будинок у місті, який відгороджує «Польську територію» від проспекту Незалежності;

«Лєпестки» – вул. Набережна, 9, 15, 19. Висотні будинки у формі трилисника.

«Свічка» – пр-т. Незалежності, 1. Чотирнадцятиповерховий однопід'їздний будинок. Нагадує горілу свічку.

Деякі будівлі отримали свою назву від магазинів, які тут колись знаходились:

«Овочевий» – вул. Михайлова, 20. Колись магазин «Овочі-фрукти». Після закриття розбудований. Нині там кафе «Домашня кухня», «Нічний більярд-клуб», магазин та ін.;

«Рибний» – пр-т. Незалежності, 19/а. Колись магазин «Риба-м'ясо». Нині добудований другий поверх і тут розміщені різні магазини.

Насамкінець ще декілька місцевих мікротопонімів:

а) зупинка біля «Марини» – біля пр-т. Незалежності, 2. Поряд із зупинкою в минулому було кафе «Марина». На місці кафе звели двоповерхову будівлю банку «БМБ»;

б) Лісок – велика частина міста, в якому залишився в первинному стані сосновий ліс;

в) «Вулиця Дем'яна Бєдного» – іронічна назва мікрорайону із дорогими приватними будинками.

Процес творення мікротопонімів не стоїть на місці. З плином життя та змінами у соціотопографії населеного пункту чи у зв'язку з його конструктивно-просторовими перетвореннями тощо з'являються нові назви, інші ж з часом відходять у забуття. Наше завдання зберегти їх, адже й вони є частинкою історії та людського життя.

Література та джерела

1. Акт введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р. // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004.

2. Вихованець Т. Історія Нетішина. Посібник для середніх навчальних закладів. – Острог, 2006.

3. Вихованець Т. Нарис історії Нетішина (до 1917 року) // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2002. – Вип. 1. – С. 215-225.

4. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 21 серпня 1984 р. – № 34. – С. 686.

5. Герета Н. Ойконімія Північної Хмельниччини. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2004. – 20 с.: табл.

6. Гусаров В. Енергія єднання. – Б. м., б.д.

7. Дашкевич Я. Топоніміка та історичні дослідження // Я. Дашкевич. Майстерня історика. – Львів, 2011.

8. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 545: Острозьке повітове межове відомство. – Оп. 1. – Спр. 473.

9. ДАРО. – Ф. 545. – Оп. 1. – Спр. 474.

10. Пура Я. Край наш у назвах. – Рівне: Перспектива, 2002.

11. Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архів і Особа. – К., 2001. – Вип. 3.

12. Троценко Л. Історія будівництва Хмельницької АЕС // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2002. – Вип. 1. – С. 259-261.

13. Троценко Л. Хмельницька АЕС. – Нетішин: ВДРП ВП ХАЕС, 1999.

Усні повідомлення*

1. Усне повідомлення Брень Надії Захарівни, 1954 р. н. (Хмельницька обл., м. Нетішин, вул. Старонетішинська). Записано Романчуком О. М. 14 травня 2012 року.

2. Усне повідомлення Вихованця Тараса Васильовича, 1979 р. н. (Хмельницька обл., м. Нетішин, вул. Енергетиків, 1, кв. 170).

3. Усне повідомлення Войковського Віктора Степановича, 1950 р. н. (Хмельницька обл., м. Нетішин, вул. Шевченка, 4 кв. 85). Записано Романчуком О. М. 14 травня 2012 року.

4. Усне повідомлення Гончарук Надії Степанівни, 1924 р. н. (Хмельницька обл., м. Нетішин, вул. Солов'євська). Записано Романчуком О. М. 11 травня 2012 року.

5. Усне повідомлення Гончарука Володимира Юхимовича, 1923 р. н. (Хмельницька обл., м. Нетішин, вул. Солов'євська). Записано Романчуком О. М. 11 травня 2012 року.

6. Усне повідомлення Грабарчук (Мельничук) Людмила Василівни, 1971 р. н. (Хмельницька обл., м. Нетішин, вул. Солов'євська, 172). Записано Романчуком О. М. 14 травня 2012 року.

7. Усне повідомлення Малинюка Петра Івановича, 1925 р. н. (Хмельницька обл., м. Нетішин, вул. Солов'євська). Записано Романчуком О. М. 12 липня 1999 року.

8. Усне повідомлення Мрончко Валентини Петрівни, 1958 р. н. (Хмельницька обл., м. Нетішин, вул. Набережна, 13, кв. 93). Записано Романчуком О. М. 21 травня 2012 року.

9. Усне повідомлення Поліщук Ольги Володимирівни, 1929 р. н. (Хмельницька обл., м. Нетішин, вул. Солов'євська, 188). Записано Романчуком О. М. 14 травня 2012 року.

10. Усне повідомлення Походонька Валерія Володимировича, 1953 р. н. (Хмельницька обл., м. Нетішин, пр-т Незалежності, 1 кв. 23). Записано Романчуком О. М. 14 травня 2012 року.

11. Усне повідомлення Савчук (Пясецької) Галини Вікторівни, 1958 р. н. (Хмельницька обл., м. Нетішин, вул. Лісова, 136). Записано Романчуком О. М. 6 травня 2012 року.

* У тексті статті ці відомості подано без указівки на джерело.

Андрій БАРДЕЦЬКИЙ,
Дмитро ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ

Результати археологічних розвідок на території Острозького району в 2011 році

Вступні зауваження

Розвідкові дослідження на території Острозького району Рівненської області проводились експедицією ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України під керівництвом молодшого наукового співробітника Бардецького А. Б. Метою розвідок було виявлення нових пам'яток і збір додаткових даних про вже відомі спостереження за станом пам'яток, на яких було засвідчено факти руйнування культурного шару. В ході розвідок було обстежено 18 пам'яток. З них 13 були відомі раніше, а 6 – нововиявлені (пункти 1, 2, 3, 4, 16 і 17 в описі обстежених місцезнаходжень).

Опис обстежених місцезнаходжень

1. Вельбівне, пункт 2. Знаходиться між селом Вельбівне і містом Острог на відстані 2,33 км (азимут 269,6 градусів) від церкви в селі Вельбівне та за 2,74 км (азимут 131,12 градусів) від церкви в селі Розваж (рис. 1,1). Координати центру пам'ятки 50˚18'03» С, 26˚32'26 « В. Займає маленьку піщану дюну округлої в плані форми в заплаві правого берега р. Горинь, поряд з північного боку від великої дюни іменованої ур. Монастирщина. (Вельбівне, пункт 1). Поверхня дюни задернована. Інформація про пам'ятку в історіографії відсутня. В центральній частині дюни було закладено шурф розмірами 1×1 м орієнтований за сторонами світу. Координати шурфу 50˚18'03.31» С, 26˚32'26.40»В. Стратиграфія: 0-0,3 м сірий слабогумусований супісок, нижче – материковий світло-жовтий супісок. Матеріали зібрано в шурфі. Серед них крупна крем'яна платина (рис. 2/Г,13), фрагменти ліпних мисок могилянської групи (рис. 2/Г, 11,12).

2. Вельбівне, пункт 3. Знаходиться на відстані 2,37 км (азимут 272,6 градусів) від церкви в селі Вельбівне та за 2,62 км (азимут 129,8 градусів) від церкви в селі Розваж (1,2). Координати центру пам'ятки 50˚20'48.64» С, 26˚32'24.40 « В. Займає маленьку піщану дюну витягнуту по лінії північ-південь в заплаві правого берега р. Горинь, поряд з північного боку від дюни, на якій знаходиться місцезнаходження Вельбівне, пункт 2. Інформація про пам'ятку в історіографії відсутня. На момент обстеження дюна була задернована. Матеріали зібрано в кротовинах. Серед них фрагменти ліпних посудин могилянської групи.

3. Вельбівне, пункт 4. Знаходиться між селом Вельбівне і містом Острог на відстані 2,26 км (азимут 279 градусів) від церкви в селі Вельбівне та за 2,58 км (азимут 123,2 градусів) від церкви в селі Розваж (рис. 1,3). Координати центру пам'ятки 50˚20'56.81» С, 26˚32'31.43 « В. Займає маленьку піщану дюну округлої в плані форми в заплаві правого берега р. Горинь, поряд з північного-сходу від дюни, на якій знаходиться місцезнаходження Вельбівне, пункт 3. Інформація про пам'ятку в історіографії відсутня. На момент обстеження дюна була задернована. Матеріали зібрано в кротовинах. Серед них фрагменти ліпних посудин могилянської групи.

4. Вельбівне, пункт 5. Знаходиться між селом Вельбівне і містом Острог на відстані 2,26 км (азимут 286 градусів) від церкви в селі Вельбівне та за 2,5 км (азимут 117 градусів) від церкви в селі Розваж (рис. 1,4). Координати центру пам'ятки 50˚21'05.09» С, 26˚32'35.37 « В. Займає велику піщану дюну округлої в плані форми в заплаві правого берега р. Горинь, поряд з північного-сходу від дюни, на якій знаходиться місцезнаходження Вельбівне, пункт 4. Інформація про пам'ятку в історіографії відсутня. На момент обстеження дюна була задернована. В південно-західній частині дюни було закладено шурф розмірами 1×1 м орієнтований за сторонами світу. Координати шурфу 50˚21'04.61» С, 26˚32'34.35» В. Стратиграфія: 0-0,3 м сірий слабогумусований супісок, нижче – материковий світло-жовтий супісок. Матеріали зібрано в шурфі та в кротовинах. Серед них фрагменти ліпних посудин могилянської групи та латенського часу.

5. Вельбівне, пункт 25. Знаходиться між селами Вельбівне і Монастирок на відстані 1,2 км (азимут 80 градусів) від церкви в селі Розваж (рис. 1,15). Координати центру пам'ятки 50˚21'48.17» С, 26˚31'41.90 «В. Займає велику піщану дюну округлої в плані форми в заплаві правого берега р. Горинь, поряд з північного боку від ур. Горохвисько. Дюну обтікає сучасне русло Горині. Інформація про пам'ятку в історіографії відсутня. На момент обстеження дюна була задернована. В північній її частині було закладено шурф розмірами 1×1 м орієнтований за сторонами світу. Координати шурфу 50˚21'52.98» С, 26˚31'40.06»В. Стратиграфія: 0-0,5 м сірий слабогумусований супісок, нижче – материковий світло-жовтий супісок. Матеріали зібрано в шурфі та в кротовинах. Серед них: фрагмент стінки посудини волинської неолітичної культури орнаментованої трикутним штампом (рис 2/В,4); фрагмент посудини пізньотрипільської культури (рис. 2/В,5); крем'яні пластини доби енеоліту(рис. 2/В,7,8); комбіноване знаряддя на пластині (скребок, серединний різець і вкладиш серпа з кутовою заполіровкою (рис 2/В,9); фрагмент вінця посудини

городоцько-здовбицької культури орнаментованої короткими відбитками шнура на краю вінця (рис. 2/Г,1); фрагменти ліпних посудин могилянської групи, в тому числі горщиків орнаментованих карбованим валиком (рис. 2/В,1,3) і наскрізними проколами під краєм вінця (рис. 2/В,2); фрагменти горщика, мисок і дисків-покришок латенського часу (можливо поморської культури?) (рис. 2/Г,2-6); фрагменти ліпних горщиків культури Луки-Райковецької (рис. 2/Г,7-9).

6. Вельбівне, ур. Горохвисько. Знаходиться між селами Вельбівне і Монастирок на відстані 1,26 км (азимут 103 градуси) від церкви в селі Розваж (рис. 1,9). Координати центру пам'ятки 50˚21'33.77» С, 26˚31'44.80 « В. Займає велику піщану дюну округлої в плані форми в заплаві правого берега р. Горинь, поряд з південного боку від дюни, на якій знаходиться місцезнаходження Вельбівне, пункт 25. Інформація про пам'ятку в історіографії відсутня. На момент обстеження дюна була задернована а в центральній частині розрізана двома паралельними силосними траншеями, орієнтованими по лінії північ-південь. В західній її частині було закладено шурф розмірами 1×1 м орієнтований за сторонами світу. Координати шурфу 50˚21'34.28» С, 26˚31'41.90»В. Стратиграфія: 0-0,4 м сірий слабогумусований супісок, нижче – материковий світло-жовтий супісок. Матеріали зібрано в шурфі, в кротовинах, та на знищеній силосними траншеями розвіяній поверхні. Серед них: фрагменти посудин пізньотрипільської культури (рис. 2/Б,1,2,4); Фрагмент антропоморфної фігурки пізньотрипільської культури (Рис. 2/Б,3); крем'яні пластини доби енеоліту (рис. 2/Б,5,6) та мезоліту-неоліту (?) (рис. 2/Б,7); фрагменти ліпних посудин могилянської групи, в тому числі горщика орнаментованого перлинами під краєм вінця (рис. 2/Б,9) і миски з широким бортом орнаментованим прокресленими лініями (рис. 2/Б,8).

7. Дерев`янче, пункт 2. Знаходиться на західній околиці села Мале Дерев'янче за 1,89 км (азимут 209,85 градусів) від церкви в селі Білашів (рис. 1,5). Координати центру пам'ятки 50˚19'34» С, 26˚23'02» В. Займає мис правого берега річки Вільшки за 0,2 км вниз по течії від її витоку. Територія мису зайнята приватними городами та покинутою цегляною будівлею. Пам'ятка відкрита О. Романчуком. Матеріали зібрано з розораної поверхні. Серед них: фрагменти посуду поморської культури, в тому числі сферичної мисочки (рис. 2/А,5), миски з ограненими вінцями типу ясторфських (рис. 2/А,2); вазочки (або черпака (?) (рис. 2/А,2); горщика (рис. 2/А,3) та посудини орнаментованої пальцевими вдавленнями на основі шийки (рис. 2/А,4).

8. Кургани, пункт 2 (ур. Панський сад). Знаходиться на північній околиці с. Кургани за 3,32 км (азимут 77,7 градусів) від церкви в селі

Хорів, та за 4,77 км (азимут 20,15 градусів) від церкви в с. Розваж (рис. 1,6). Координати центру пам'ятки 50˚24'07» С, 26˚32'06» В. Займає острівне підвищення в заплаві правого берега р. Горинь відділене від берегової тераси невеликою водоймою. Територія останця зайнята приватними городами (рис. 5,Б). Пам'ятка відкрита авторами в 2004 р., обстежувалась О. Л. Позіховським і В. О. Самолюком. Матеріали зібрано з розораної поверхні. Серед них: скребки та ножі на крем'яних пластинчастих відщепах та пластинах доби енеоліту-бронзи (рис. 3/А,1-3,5); фрагмент шліфованого леза крем'яної біфаціальної сокири епохи бронзи (рис. 3/А,4); фрагменти горщиків стжижовської та городоцько-здовбицької культур (рис. 3/А,6,7); фрагменти горщиків тшинецько-комарівської культури (рис. 3/А,8,9; рис. 3/Б,9-11); фрагменти горщиків могилянської групи орнаментованих карбованим валиком і наскрізними проколами під краєм вінця (рис. 3/Б,1-4), фрагменти горщиків милоградської культури орнаментовані ямками на шийці (рис. 3/Б,5,6,7), один – додатково косими насічками по краю вінця, а один не орнаментований (рис. 3/Б,8); фрагменти горщиків, мисок і дисків-покришок поморської культури (рис. 3/В); фрагменти ліпних горщиків і сковорідки культури Луки-Райковецької (рис. 3/Г); фрагменти гончарних горщиків курганного типу X ст. орнаментованих хвилястими і горизонтальними прокресленими лініями (рис. 4/А).

9. Лючин, ур. Роз'їзди. Знаходиться на південному краю села Лючин за 1,42 км на схід від сільської церкви (рис. 1,7). Координати центру пам'ятки 50˚18'22.52» С, 26˚23'10.78» В. Займає терасу лівого берега річки Збитинки (Свитеньки) між вулицею села і заплавою. Територія тераси зайнята приватними городами. Пам'ятка відкрита Позіховським у 1980-х р.р. Матеріали зібрано з розораної поверхні. Серед них: крем'яні пластина (рис 4/Б,1), фрагмент ножа на пластині (рис. 4/Б,3), та вкладиш серпа на пластині з заполірованою поверхнею (рис. 4/Б,2); фрагменти посуду вельбарської культури, в тому числі ліпних горщиків, кунфів і миски (рис. 4/Б,4,5,6,8), гончарної миски з лощеною сірою поверхнею (рис. 4/Б,7); фрагменти кераміки могилянської групи, в тому числі стінки горщика орнаментованого трикутним валиком (рис. 4/Б,10), та вінця горщика, орнаментованого карбованим пальцевими вдавленнями валиком та рядом наскрізних проколів під ним (рис. 4/Б,9).

10. Монастирок. Городище. Знаходиться в північно-східній частині с. Монастирок за 1,2 км (азимут 77,7 градусів) від церкви в селі Розваж, та за 4,77 км (азимут 136,08 градусів) від церкви в селі Хорів (рис. 1,8). Координати центру пам'ятки 50˚21'14» С, 26˚31'24» В. Займає високий лівий корінний берег р. Горинь. Городище складалося з високого валу,

двох площадок, та залишків додаткових укріплень (веж?) за межами валу з боку заплави річки. В середині городища знаходиться приватна садиба. Територія городища розорюється. Вал, який оточує меншу площадку частково знищений сучасною забудовою. Інформація про пам'ятку в історіографії відсутня. Городище обстежене авторами у 2010 р, і на підставі зібраних матеріалів датоване X-XI ст. Зафіксовано несанкціоноване руйнування в північній частині городища. Уся ділянка між валом і крутим берегом знівельована грейдером. Знято гумусний шар і частково материк. Частково знищений вал меншої площадки, через який споруджено заїзд на територію приватної садиби. В центральній частині городища було закладено шурф розмірами 1×1 м орієнтований за сторонами світу. Координати шурфу 50˚21'14» С, 26˚31'24» В. Стратиграфія: 0-0,2 м – орний шар, 0,2-0,5 – сірий гумусований суглинок з вкрапленнями вугілля та перепаленої глини, 0,5-0,7 – сіро-коричневий слабогумусований суглинок з вкрапленнями вугликів; нижче – материковий світло-жовтий суглинок. Матеріали зібрано в шурфі. Серед них фрагменти кераміки XIX ст., в тому числі миска покрита зсередини зеленою поливою (рис. 7,3), горщик розписаний коричневою фарбою і сильно закопчений ззовні (морений?), миска з розписом під прозорою поливою (рис. 7,2); фрагменти геральдичної кахлі із зображенням двоголового орла (рис. 7,8); залізний кований цвях (рис. 7,4); залізне свердло (рис. 7,5); залізна підковка до чобота (рис. 7,6);, залізна набійка до чобота (рис. 7,7).

11. Монастирок, пункт 1. Знаходиться в східній частині с. Монастирок за 1,41 км (азимут 131,55 градусів) від церкви в селі Розваж (рис. 1,10). Координати центру пам'ятки 50˚21'12» С, 26˚31'36» В. Займає похилу першу надзаплавну терасу лівого берега р. Горинь. Територія тераси зайнята приватними городами. Інформація про пам'ятку в історіографії відсутня. Обстежувалась авторами у 2010 р. Тоді було отримано матеріали тшинецько-комарівської культури, могилянської групи, X ст., XI ст., XII – п. п. XIII ст., XVII ст. і XIX ст. Цього сезону на розораній поверхні зібрано фрагменти кераміки могилянської групи в тому числі фрагмент вінця горщика орнаментованого трикутним валиком і наскрізними проколами під ним (рис. 5/Б,4), та фрагмент стінки рустованого горщика, орнаментованого карбованим пальцевими вдавленнями валиком (рис. 5/Б,5).

12. Монастирок, пункт 2. Знаходиться на північній околиці с. Монастирок за 0,76 км (азимут 152,62 градусів) від церкви в селі Розваж (поселення X ст.) та за 0,84 км (азимут 140,32 градусів) від церкви в селі Розваж могильник могилянської групи (рис. 1,16). Координати першого - 50˚21'21» С, 26˚31'22», другого – 50˚21'21» С, 26˚31'09» Займає високий мис лівого берега р. Горинь та правого берега безіменного струмка. Зі сходу

мис обмежений заплавою Горині, з півночі – струмком, а із заходу – балкою. Територія мису зайнята приватними городами. На пам'ятці проводилось шурфування О. Л. Позіховським і В. О. Самолюком і автором у 2008 р. В шурфі виявлено скупчення кальцинованих кісток і окреме скупчення посудин могилянської групи. Цього сезону на території могильника на розораній поверхні зібрано: фрагмент вінця горщика стжижовської культури (рис. 4/В,8) фрагменти кераміки могилянської групи, в тому числі вінець мисок з потовщеними вінцями, часто з виступами всередину і назовні (рис. 4/В,1-6) та горщика, орнаментованого карбованим валиком під краєм вінця (рис. 4/В,7). На території поселення Х ст. зафіксовано несанкціоноване будівництво.

13. Монастирок, пункт 3. Знаходиться на південній околиці с. Монастирок між останнім та Острозькою центральною районною лікарнею за 1,72 км (азимут 137,95 градусів) від церкви в селі Розваж (рис. 1,17). Координати центру пам'ятки 50˚21'01» С, 26˚32'41» В. Займає високий лівий корінний берег р. Горинь. Територія пам'ятки зайнята приватними городами. Інформація про неї в історіографії відсутня. Обстежувалась авторами у 2010 р. Тоді було отримано матеріали, доби мезоліту-неоліту, пізньотрипільської культури, тшинецько-комарівської культури, могилянської групи і Х ст. Цього сезону матеріали зібрано на розораній поверхні. Серед них: крем'яні пластини та відщеп з ретушшю доби міді-бронзи (рис. 5/А,7-9); фрагмент вінця посудини епішнурової культури, орнаментованої аморфними штампованими ямками по краю вінця (рис. 5/А,3), фрагмент стінки посудини культури багатоваликової кераміки (рис. 5/А,11); фрагменти кераміки пізнього етапу тшинецько-комарівської культури (білогрудівська культура?) (рис. 5/А,1,2,4,5); фрагмент прясла виточеного з стінки посудини, ймовірно ранньозалізного віку(?) (рис. 5/А,6); фрагменти кераміки могилянської групи, в тому числі вінець горщиків, один з яких орнаментований рядом наскрізних проколів під краєм вінця (рис. 5/Б,1,3), та стінки горщика, орнаментованого карбованим пальцевими вдавленнями трикутним валиком (рис. 5/Б,2).

14. Новомалин, ур. Іванова Гора. Знаходиться на східній околиці села Новомалин за 1 км (азимут 74 градуси) від сільської церкви (рис. 1,11). Координати центру пам'ятки 50˚18'03.31» С, 26˚23'10.78» В. Займає високий мис лівого берега річки Збитинки (Свитеньки). Територія мису зайнята приватними городами. Пам'ятка відкрита Романчуком О. у 1980-х р.р. Зафіксована ним як ур. Бочки. Цього сезону матеріали зібрано з розораної поверхні. Серед них: крем'яна пластина (рис 27,2), скол з нуклеуса (рис. 27,1); кам'яний відбійник (рис. 27,3); фрагменти посуду пізньотрипільської культури; фрагмент вінця горщика милоградської культури, орнаментований рядом ямок на шийці (рис. 4/Г,4).

15. Острог, ур. Старий пляж, пункт 1. Знаходиться в південно-західній околиці міста Острог на відстані 0,7 км (азимут 248 градусів) від церкви в Новому Місті та за 0,9 км (азимут 205 градусів) від Богоявленського собору на Замковій горі (рис. 1,18). Координати центру пам'ятки 50˚19'10.40» С, 26˚30'57.14» В. Займає піщаний останець в заплаві лівого берега р. Вілії. Територія останця задернована і частково зруйнована підмиванням руслом річки. Відкрите М. Афончиковим у 1960-70-х р. р. Матеріали зібрано на розораній поверхні і в обриві берега. Серед них фрагменти кераміки пізньотрипільської культури (рис. 5/Б,7) та фрагмент стінки посудини тшинецько-комарівської культури (?) (рис. 5/Б,6) .

16. Острог, ур. Старий пляж, пункт 3. Знаходиться в південно-західній околиці міста Острог на відстані 0,3 км (азимут 290 градусів) від церкви в Новому Місті та за 0,45 км (азимут 186 градусів) від Богоявленського собору на Замковій горі (рис. 1,13). Координати центру пам'ятки 50˚19'20.87» С, 26˚31'14.05» В. Займає піщаний останець в заплаві лівого берега р. Вілії на північний схід від місцезнаходження Старий пляж, пункт 1. Територія останця зайнята приватними городами. Інформація про пам'ятку в історіографії відсутня. В північній частині останця було закладено шурф розмірами 1×1 м орієнтований за сторонами світу. Координати шурфу 50˚19'21.14» С, 26˚31'14.39»В. Стратиграфія: 0-0,2 м сірий слабогумусований супісок, нижче – материковий червонястий (насичений болотним залізом) супісок. Матеріали зібрано на розораній поверхні і в шурфі. Серед них фрагменти кераміки пізньотрипільської культури; фрагменти кераміки могилянської групи, в тому числі горщиків (рис. 6,1-17), мисок (рис. 6,19-22,24), вазочки (або черпака (?) орнаментованої прокресленими лініями (рис. 6,18), та ручки черпака (рис. 6,23); фрагменти вінець горщиків милоградської культури (рис. 6,26,27), крем'яне свердло –проколка на відщепі (рис. 6,25) та фрагмент зернотерки з дрібнозернистого сірого пісковику (рис. 5/В).

17. Острог, ур. Старий пляж, пункт 4. Знаходиться в південно-західній околиці міста Острог на відстані 0,99 км (азимут 220 градусів) від церкви в Новому Місті та за 0,9 км (азимут 257 градусів) від Богоявленського собору на Замковій горі (рис. 1,12). Координати центру пам'ятки 50˚19'11.07» С, 26˚30'44.32» В. Займає маленький піщаний останець в заплаві лівого берега р. Вілії на північ від місцезнаходження Старий пляж, пункт 2. Територія останця задернована і частково зруйнована підмиванням руслом річки. Інформація про пам'ятку в історіографії відсутня. В центральній частині останця було закладено шурф розмірами 1×1 м орієнтований за сторонами світу. Координати шурфу 50˚19'11.07» С, 26˚30'44.32» В. Стратиграфія: 0-0,25 м сірий слабогумусований супісок, нижче – материковий світло-жовтий з червонястими вкрапленнями

(насичений болотним залізом) супісок. Матеріали зібрано в шурфі та в кротовинах. Серед них фрагменти кераміки могилянської групи.

18. Райдужне, ур. Корчунок, пункт 2. Знаходиться на південній околиці с. Райдужне за 1,48 км (азимут 192,7 градусів) від церкви в с. Грозів та за 1,67 км (азимут 100,04 градусів) від церкви в с. Білашів (рис. 1,14). Координати центру пам'ятки 50˚20'18» С, 26˚25'13» В. Займає мис лівого берега безіменного струмка – лівобережної притоки річки Вільшки. Територія мису зайнята приватними городами. З півночі і з півдня мис обмежений великими балками. Пам'ятка виявлена О. Романчуком у 1996 р. Обстежувалась авторами у 2010 р. Цього сезону матеріали зібрано на розораній поверхні. Серед них крем'яний ніж на пластині (рис. 27,5) та фрагменти кераміки пізньотрипі=льської культури, фрагменти вінець гончарних горщиків курганного типу X ст. (рис. 4/Г,6-9).

Наукова інтерпретація отриманих матеріалів

Розвідки проведені на території Острозького району – одного з найкраще досліджених районів Рівненської області, підтвердили, що існує ще велика кількість невідомих і не введених до наукового обігу пам'яток археології різних епох. Найбільше з них – ранньозалізного віку. Кераміка з переважної їх більшості типологічно відноситься до типу Нетішин-Хорів [1; 2;3], інша частина має аналогії в інвентарі Могилянського могильника. В усіх випадках, коли на пам'ятці знаходилась кераміка милоградської культури, збиралась виразна колекція кераміки могилянської групи, що ще раз підтверджує, те, що носії обох культур могли жити поряд на одному поселенні [5] (змішані комплекси були отримані з об'єктів ранньозалізного віку з розкопок 2005-2006 рр. на багатошаровому поселенні Розваж, ур. Кошара.

Пам'ятки пізньотрипільської культури зараховуємо до групи Бринзени-Жванець.

Знайдені окремі фрагменти кераміки стжижовської культури (Монастирок, пункт 2, та Кургани, пункт 2, ур. Панський Сад) є поодинокими знахідками і для басейну р. Горині рідкістю.

Цікавим є факт виявлення кераміки поморської культури на пам'ятках Кургани, ур. Панський сад, Вельбівне, пункт 25, та Дерев'янче, пункт 2, ур. Безодня. Вони складають групу з самих периферійних східних пам'яток цієї культури на Волині.

Щодо проблеми збереженості археологічних пам'яток, то стверджено руйнування несанкціонованим будівництвом на городищі в Монастирку, та на поселенні X ст. Монастирок, пункт, 2. Пам'ятки в Новомалині, Лючині, Курганах, Райдужному, а також Острог, ур. Старий пляж,

пункт 3 частково нищаться глибокою оранкою. Особливу шкоду вона завдає цінній пам'ятці – могильнику могилянської групи Монастирок, пункт 2, про що свідчить велика кількість фрагментованого посуду на його поверхні. Цього року усі зазначені у звіті пам'ятки в тому числі і могильник включені до реєстру пам'яток, що охороняються і внесені до бази даних управління культури Рівненської обласної державної адміністрації. Матеріали з розвідок зберігаються в фондах Рівненського краєзнавчого музею (НДФ № 26098/1-175).

Література

1. Пелещишин М. А., Позіховський О. Л. Охоронні розкопки поселення VIII-VII ст. до н. е. поблизу с. Хорів на Горині // Археологія. – К.: Наукова думка, 1986. – № 53. – С. 87-91.

2. Самолюк В. Зольник могилянської групи поблизу м. Нетішин // На пошану С. С. Березанської: Збірник наукових праць. – К.: Шлях, 2005. – С. 302-319.

3. Самолюк В. О. Пам'ятки типу "Могилян": проблеми культурно-хронологічної атрибуції // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003-2004. – Вип. 2-3. – С. 135-147.

4. Свєшніков І. К. Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. – К.: Наукова думка, 1982.

5. Свєшніков І. К. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь // Археологія. – К.: Наукова думка, 1971. – № 2. – С. 68-81.

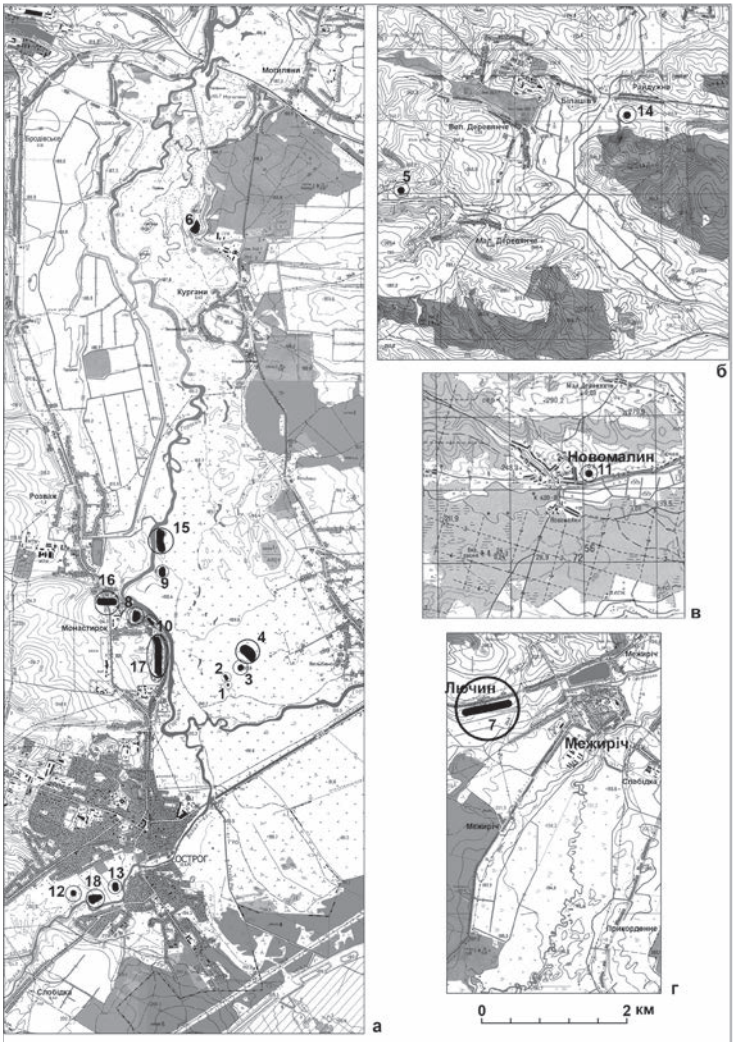

Рис. 1. Топографічні карти території Острозького району з позначенням досліджуваних місцезнаходжень. 1 – Вельбівне, пункт 2; 2 – Вельбівне, пункт 3; 3 – Вельбівне, пункт 4; 4 – Вельбівне, пункт 5; 5 – Дерев'янче, пункт 2; 6 – Кургани, пункт 2, ур. Панський сад; 7 – Лючин, ур. Роз'їзди; 8 – Монастирок, городище; 9 – Вельбівне, ур. Горохвисько; 10 – Монастирок, пункт 1; 11 – Новомалин, ур. Іванова Гора; 12 – Острог, ур. Старий пляж, пункт 4; 13 – Острог, ур. Старий пляж, пункт 3; 14 – Райдужне, ур. Корчунок, пункт 2; 15 – Вельбівне, пункт 25; 16 – Монастирок, пункт 2; 17 – Монастирок, пункт 3; 18 – Острог, ур. Старий пляж, пункт 1

Рис. 2. Вибірка матеріалів з розвідок на території Острозького району. 2011 р. А – Дерев'янче, пункт 2, ур. Безодня; Б – Вельбівне, ур. Горохвисько; В – Вельбівне, пункт 25. 1,2 – шурф 1; 3-9 – підйомний матеріал; Г: 1-10 –Вельбівне, пункт 25. 2,9 – шурф 1; 3-9 – підйомний матеріал; 11-13 – Вельбівне, пункт 2, шурф 1

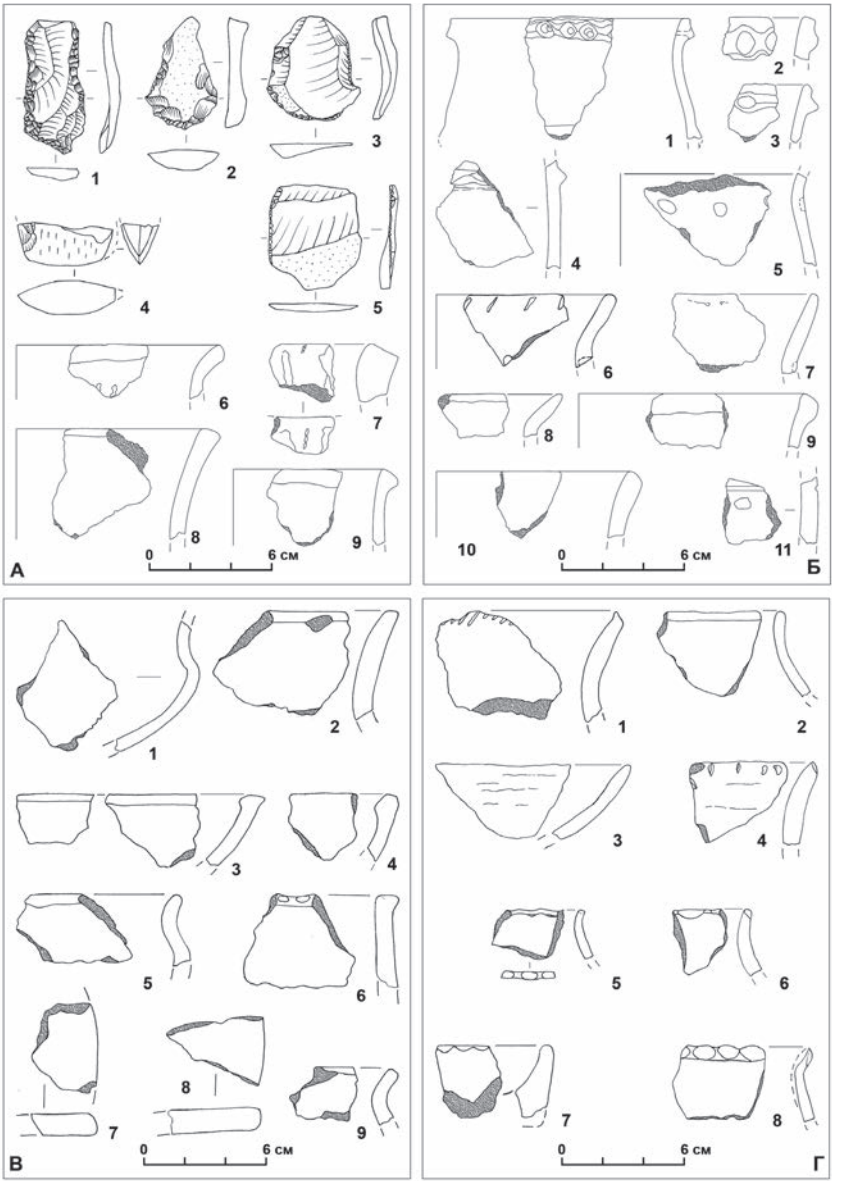

Рис. 3. Вибірка матеріалів з розвідок на території Острозького району. 2011 р. Кургани, пункт 2, ур. Панський Сад

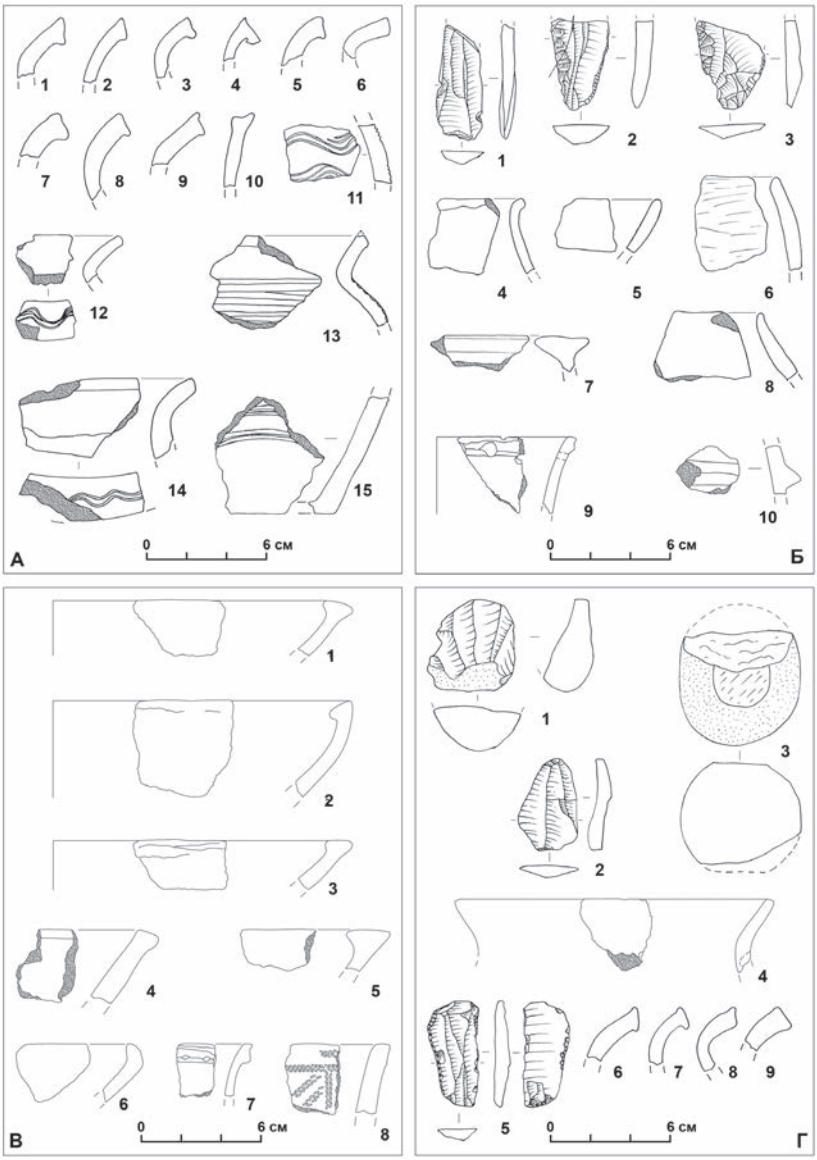

Рис. 4. Вибірка матеріалів з розвідок на території Острозького району. 2011 р. А – Кургани, пункт 2, ур. Панський Сад; Б – Лючин, ур. Роз'їзди; В – Монастирок, пункт 2; Г: 1-4 – Новомалин, ур. Іванова Гора; 5-9 – Райдужне, ур. Корчунок, пункт 2

Рис. 5. Вибірка матеріалів з розвідок на території Острозького району. 2011 р. А – Монастирок, пункт 3; Б: 1-3 – Монастирок, пункт 3; 4,5 – Монастирок, пункт 1; 6,7 – Острог, ур. Старий пляж, пункт 1; В – Острог, ур. Старий пляж, пункт 3, шурф 1

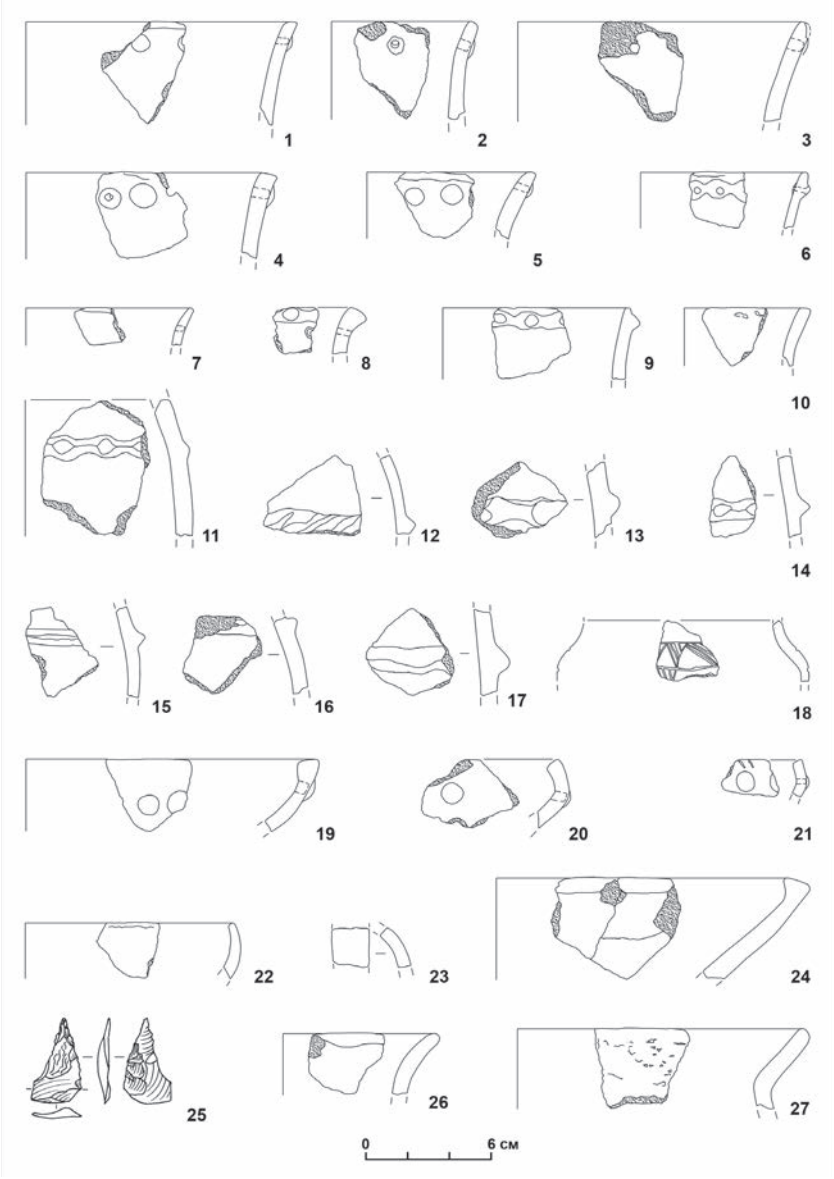

Рис. 6. Вибірка матеріалів з розвідок на території Острозького району. 2011 р. Шурф 1. Острог, ур. Старий пляж, пункт 3

Рис. 7. Вибірка матеріалів з розвідок на території Острозького району. 2011 р. Шурф 1. Монастирок, городище

Іванна ВАРИЧ,
Наталія СКЛЯРЕНКО,
Григорій ОХРІМЕНКО

Еволюція первісного житлобудівництва

Доба первісності на Волині та Волинському Поліссі – це найдавніший період, який охоплює проміжок часу приблизно від приблизно 300 тис. р. до н. е. до початку І тис. н. е., впродовж якого дану територію заселяли різні етнічні групи, що поступово змінювали або асимілювали одна одну та відзначались відмінними особливостями житлобудівництва. Важливими факторами формування житлового середовища в той час виступали: соціальна структура суспільства, чисельність сімей, духовна культура, звичаї та традиції житлобудівництва, світогляд, господарська діяльність, дослідження яких дозволить здійснити комплексну оцінку житлового середовища окресленої території.

Первісна епоха – це найбільший період в історії людства – від виникнення людини (кілька млн. років тому) і до появи перших державних утворень, що передбачає виокремлення наступних періодів: кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт), енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік та ранньослов'янський час.

Заселення Волинського Полісся відбувалося в ашельський час. Про це свідчать матеріали з південної Хмельниччини, Коршів-Кар'єр, пізніше Житомирської стоянки.

У мустьєрський період (від 120 до 35 тис. років тому) на Волині та Волинському Поліссі проживали представники людини нового типу – неандертальці. Місця стоянок того часу на землях Волині розміщувались на високих берегах річок, як у с. Жорнові на Рівненщині, чи балок, наприклад, в с. Грядки на Дубенщині [6, с. 24]. На межі Полісся та Лісостепу біля смт. Торчин, а також неподалік с. Жидичин виявлено кістки льодовикових тварин та крем'яні знаряддя, що свідчить про імовірне розташування поселень, на яких могли зводитись житла більш чи менш довготривалого користування. Напевно, це були характерні для того часу округло-овальні споруди типу яранг площею близько 30 м^2, зведені з кісток мамонтів та гілок дерев. Аналогіями жител такого типу на території України виступають реконструкції будівель поселень Мізин та Межиричі (за І. Підоплічком).

У період пізнього палеоліту (від 35 до 10 тис. років тому) Волинська височина була частково заселена різними групами мисливців, що прийшли сюди, імовірно, з Подністров'я (Городок, Бармаки, Кременець,

Липа та ін.). Традиції ж місцевого пізньопалеолітичного населення в наступні часи майже не прослідковуються – можливо, воно змушене було перейшли на інші землі [15, с. 13].

У зв'язку з мігруючим способом життя відбувається поява нового типу жител – «чумів», що були меншими за площею у порівнянні з попереднім типом «яранг» та мали нову конструкцію: шатрово-конічний каркас, виготовлений із жердин та покритий шкурами тварин. Прикладами жител такого типу являються житлові будівлі багатошарової пам'ятки Куличівка біля м. Кременця та поселення Липа І Рівненської області, що відзначаються однотипною конструкцією жител аналогічних сезонним поселенням Польщі та Мальти [4].

На зміну палеоліту прийшла доба мезоліту (10-6 тис. років тому), що характеризується збільшенням кількості населення та розвинутішою матеріальною і духовною культурою.

Північ України (Полісся) у культурно-історичному плані тяжіла до Південної Балтії і входила до області культур мисливців на північного оленя, які поширилися в останні тисячоліття льодовикової доби на низовинах від Темзи до Десни та витоків Волги. Це археологічні культури Гамбург, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля, яким властиві наконечники стріл різноманітної форми, виготовлені з пластин. На основі красносільського населення формується свідерська культура ще численніших груп мисливців, які залишили сліди проживання на Волинській височині (Хотин, Шепетин, Сапанів), дійшли до Криму та Карпат. Згадані етноісторичні спільноти об'єднуються археологами в коло культур з «листяками» [7, с. 87-193, 195, 217-226].

Залишки свідерських стоянок виявлено на території замку Любарта в Луцьку, в заплаві Стиру (уроч. Красне в цьому ж місті), неподалік Вербʼяєва та ін. На Поліссі є десятки стійбищ того часу: Заболоття, Лютка, Люб'язь, Нобель, Балаховичі, Мала Осниця, Березне, Кричильськ, Черськ та ін. (розвідки В. Коноплі, Л. Залізняка, Л. Мацкевого, О. Романчука, Г. Охріменка). Поселення свідерської культури були сезонними та складалися з менших або більших жител з дерев'яною шатрово-конічною конструкцією, накритою шкурами тварин. Прикладом такого житла є будівля півземлянкового типу, заглиблена на 0,7 м, розмірами 8×6 м виявлена Д. Телегіним та Г. Охріменком біля с. Мала Осниця в уроч. Шепель та менше житло овальної форми розміром 3×2м, глибиною 0,4 м відкрите Р. Грибовичм біля с. Нобель [6, с. 33].

Останній період кам'яного віку – неоліт (новий кам'яний вік) – охоплює орієнтовно VI-IV тисячоліття до н. е. На даному етапі зникла культурна одноманітність у різних географічних зонах Землі. Розвиток

пішов різними темпами і різними шляхами. У так званому «родючому півмісяці» (Єгипет, Південно-Західна Азія, узбережжя Персидської затоки) зміни відбувалися прискорено. На Півночі ж, навпаки, племена довго залишалися на тому ж рівні розвитку. Стали помітні дуже яскраві місцеві особливості, що дозволяють відрізнити неоліт Єгипту від неоліту Межиріччя, неоліт Європи від неоліту Сибіру.

Початок епохи неоліту на території Волині та Волинського Полісся поклали прийшлі землеробсько-скотарські племена культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) (за назвою декору на посуді), прабатьківщиною яких було Середнє Подунав'я, звідки і саму культуру іноді називають дунайською. Пам'ятки племен цієї культури на Волині представляють північно-східну периферію зайнятої ними величезної європейської території. Житлові споруди КЛСК відзначаються переважно видовженою прямокутною формою, орієнтацією за лінією північ-південь та представлені трьома конструктивними типами:

1) наземні житла каркасно-стовпової конструкції без вогнищ всередині – площею 30 м^2 (поселення Рівне) та з вогнищами – дещо заглиблені площею до 50 м^2 житла (Голишів-II, житла № 1 і № 2) [10, с. 96] (рис. 1, рис. 2.);

2) землянки – площею близько 22 м^2 з великим (1,0 х 0,8 м) вогнищем (Голишів-II, житло № 5) [10, с. 8];

3) споруди, що складаються з двох з'єднаних між собою, трохи заглиблених у материк округлих або овальних камер (кімнат), площею 60 м^2 (Гірка-Полонка) та 10 м^2 – житла № 21 і 23 (Гнідава).

З VI тис. до н.е. на Західній Волині, з приходом сюди носіїв дунайської культури, почався перехід до відтворювального господарства і в аборигенного населення волинської неолітичної культури (ВНК) [9 с. 12, 13]. Житлові будівлі ВНК поділялися на сезонні курені (Люб'язь-II), та довгочасні чотирикутні споруди (Новосілки, Оболонь, Вижівка) – їх розміри від 28 до 40 м^2. Основний будівельний матеріал очерет, лоза, глина, інколи – цеглини торфу (с. Хабарище Ратнівського району).

У період енеоліту та доби бронзи (IV – поч. III тис. до н. е.) на території Волині, змінюючи одна одну або якийсь період співіснуючи, перебували носії культур, які, за теперішніми даними, були прийшлими, а місцевий етнічний компонент якщо і був присутній, то не мав власного етнографічного забарвлення. Тобто аборигенне населення збереглося переважно на Поліссі, хоч майже всі мігруючі спільноти на довше зупинялися чи змішувались із тамтешніми родами. В цей час окреслену територію заселяли носії таких культур: маліцької та волино-люблінської, пізньотрипільської, лійчастого посуду та кулястих амфор, городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської та тшинецько-комарівської.

Найбільш ранньою з місцевих енеолітичних культур була маліцька (МК), яка сформувалась в Південно-Східній Польщі. З нею, імовірно, пов'язана поява мідних виробів на даній території [6, с. 49]. Характерною рисою житлових будівель МК є поширення наземних великих, можливо багатородинних жител, довжиною 10-14 м і шириною 4-6 м. Стіни таких жител були стовпової конструкції, плетені із лози та обмазані глиною. Дах був двосхилий, критий соломою [6, с. 46]. Наступною була волино-люблінська культура (ВЛК), населення якої сформувалось на території Волині наприкінці IV тис. до н.е. Житлові будівлі ВЛК відомі на поселенні Зимне, де досліджено двокамерну півземлянку, що складалась із круглої та прямокутної у плані ям невеликих розмірів та Голишеві – конструкція житла включала 3 овальні заглиблення розмірами 2-2,5 × 3-4 м [6, с. 51].

В кінці V або на початку IV тис. до н.е. прийшовши з півдня (Тернопільщини), на території Волині з'являються перші групи трипільців, представники середнього та пізнього етапів розвитку цієї культури (ПТК). Основним типом житла трипільців були півземлянки різної форми, діаметром 2,1-2,4 × 3,5-3,8 м, глибиною 0,8 м з печами в центрі. Поблизу житлових споруд знаходились господарські ями-погреби для зберігання продуктів харчування, комори, приміщення для утримання худоби, утворюючи в цілому житлово-господарський комплекс [6, с. 58]. Аналогом виступає реконструкція трипільського житла поселення Ленківці (К. Черниш).

Важлива роль в еволюційних процесах населення даної території серед інших землеробських енеолітичних культур належить культурі лійчастого посуду (КЛП), назва якої походить від форми горщиків, розхилених у верхній частині. Це було населення північного, центральноєвропейського походження [10, с. 100]. Найбільш дослідженими є поселення КЛП в с. Зимне і Тадані. На першому виявлено 20 жител, на другому – 8. В них відомі наземні дерев'яні житла шатрово-конічної конструкції. В центрі розміщувалась глиняна піч на дерев'яному каркасі, в приміщеннях також виявлено ями-погреби розміром 2,5 × 2 м та глибиною 1 м [5, с. 53].

Із середини до кінця III тис. до н. е. на даній території перебувало теж прийшле з заходу й частково споріднене з КЛП населення, відоме під назвою культура кулястих амфор (ККА).

В кінці середнього періоду доби бронзи дана територія була ареною розселення великого європейського масиву культур зі шнуровою керамікою (епішнурові культури): стжижовської, городоцько-здовбицької та межановицької. Серед цих споріднених племен виділяється ряд локальних і різночасових культур, однією з яких на території Волині і південній частині Волинського Полісся була городоцько-здовбицька культура (ГЗК), що отримала назву від сіл Городок і Здовбиця на

Рівненщині. Пам'ятки її досліджувались головним чином І. Свєшніковим. Поселення розташовувалися на високих берегах рік і озер, а на Поліссі – на піщаних дюнах. Вони відомі в с. Гірка Полонка, Гораймівка, Городок, Нова Вижівка, Одеради, Сереховичі Волинської; Городок, Здовбиця, Зозів I і II, Майдан Моквинський Рівненської та ін. областей.

Станом на початок 80-их рр. XX ст. було досліджено 15 жител городоцько-здовбицької культури (ГЗК). Десять з них розкопано І. Свєшніковим у 1959-1964 рр. біля с. Городок Рівненського району [14, с. 127-134], чотири біля с. Зозів, а одне Т. Сулімірським у 1938 р. біля с. Майдан-Моквинський Березнівського району.

За узагальненою характеристикою І. Свєшнікова, ці об'єкти належали до наземних, неправильно-прямокутної або овальної форми, їх середня довжина становила 3,6-8 м, ширина – 3,5 м, а площа пересічно 37 м^2 [12, с. 83]. В середині їх розміщувалось вогнище, інколи невеликі ями. Не завжди легко вдавалось простежити контури цих жител. Здебільшого це робилось при наявності ям від стовпів, концентрації знахідок, глибини об'єкту в материку.

Житла III і IV поселення Зозів II складались із наземних та заглиблених частин. Заглиблення мали неправильно-округлу форму та розміри 2,48 ×2,88 (житло III) і 1,8×2,18 (житло IV). На місці житла VIII вдалось простежити лише його заглиблену частину неправильно-прямокутної форми розмірами близько 2,4×2,7 м, орієнтовану по лінії північ-південь. Вздовж південної та західної стінок цієї ями простежено два вирізаних у материковій глині ступінчастих виступи завширшки 0,55-0,7 та 0,25 м та заввишки 0,2 м. Дно заглиблення знаходилось на глибині 1,75-1,8 м від сучасної поверхні. Інше житло, виявлене в Майдані-Моквинському, мало форму неправильної трапеції орієнтованої з південного сходу на північний захід. На місці його стін простежено 7 ям від стовпів діаметром до 1,5 м, а посередині 3 ями діаметром до 0,5 м. В центрі житла знаходилось вогнище діаметром 2,5 м (Свєшніков, 1974 с. 86-87).

До наступного – здовбицького – етапу І. Свєшніковим віднесено вісім жител, відкритих на двох поселеннях поблизу с. Зозів та недалеко від с. Здовбиця. В них виділяються наземні та заглиблені частини. Перші з них були помітні завдяки ямкам від стовпів. Будівлі мали складну конструкцію: складались з наземної та заглибленої частин. Житло I (Зозів I) займало площу близько 5×5,4 м та було орієнтоване по лінії південний схід – північний захід, його заглиблена частина мала розміри 2,6×4,4 м. Понижена частина житла II (Зозів I) розмірами 3,25×5,2 і глибиною 1,08 м від сучасного рівня була орієнтована з південного заходу на північний схід. У житлі V (Зозів II) овальна заглиблена частина

розмірами 2,9×3,5 м була орієнтована із заходу на схід. Вздовж стін у виявлених житлах розміщувалися лежанки шириною від 0,27 м (житло І, Зозів ІІ) до 1 м (житло ІІ, Зозів І) та висотою від 0,15-0,2 м (житло V, Зозів ІІ) до 0,7 м. Житла могли мати 1-2 вогнища, які розташовувались як на дні заглиблення (житло VI, Зозів ІІ) так і на рівні стародавнього горизонту над краєм заглибленої частини житла (житло І, Зозів ІІ) [12, с. 95-97]. Близько жител знаходилися господарські ями, залишки майстерень крем'яних знарядь. Основним матеріалом при їх будівництві було імовірно, дерево та глина.

Наступною культурою, що заселяла даний регіон, була стжижовська (СК). Поселення СК виявлено у Торчині, Луцьку (Гнідава), Коршеві, Лищі Волинської; Зозові, Муравиці, Озлієві, Перевередові, Млинові, Валентинові, Лопавшеві, Вільховому Волинської і Рівненської областей та ін. Наприкінці 80 рр. ХХ ст. загальна розкопана площа поселень стжижовської культури становила понад 7000 м. При цьому відкрито залишки 13 жител та багато господарських ям [1, с. 68]. Досліджені житла складались із наземних та заглиблених частин. Напівземлянкові житла були неправильно-овальної форми розміром до 3,4х5,6 м (Озліїв –житло ІІІ) та глибиною до 1,7 м (Торчин). Деякі будівлі були дво- і трикімнатні (Свєшніков 1974 с. 121-124). Вздовж стін у ряді жител (Муравиця, Озліїв) простежуються наявність виступів-лежанок шириною 0,65 м. Вхід в житло у вигляді земляної сходинки знаходився при західній або східній стіні півземлянки. Про наявність наземних частин житла свідчить розташування вогнищевих ям на давньому горизонті над краєм заглиблень та сліди оточуючих їх стовпів з нечітким плануванням [10, с. 69].

В пізній період доби бронзи дана територія заселяється волинською групою тшинецько-комарівської культури (ТКК), що поширювалась на значних обширах між Одрою і Дніпром та мала в різних місцях своєрідне етнічне забарвлення [10, с. 22]. Поселення ТКК виявлено в Луцьку, Коршеві, Лищі та Скірчі та ін. місцях. Житла були одно- і двокамерними півземлянками овальної форми, розмірами від 4 х 5 до 3,4 х 6,5 м при глибині до 1 м від давнього рівня (рис. 3.). В них знаходилися глиняні вогнища діаметром 0,5-1 м. Біля жител були господарські ями діаметром до 4 м і завглибшки до 0,8 м [10, с. 74]. Зразком графічної реконструкції для порівняльного аналізу є поселення Пустинка (С. Березанська) [3].

У ході багаторічного вивчення давнього минулого Волині та Волинського Полісся дослідниками встановлено, що ця зона була постійним місцем припливу населення з заходу та південного сходу, місцевий етнічний компонент представлений незначною часткою (стжижовська та волинська неолітична культура), хоч майже всі мігруючі

спільноти на довше зупинялися чи змішувались із місцевими родами. Кожна етнографічна група, яка заселяла територію Волині та Волинського Полісся у період первісності, епоху міді та бронзи, відзначалась своїми особливостями житлобудівництва, що залежало від відповідних традицій, складу сім'ї та видів господарської діяльності населення тої чи іншої спільноти.

Література

1. Балагури, Э. А. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо) [Текст] / Э. А. Балагури, Л. И. Крушелъницкая, В. М. Конопля и др.; Отв. ред. А. П. Черныш; АН УССР. Ин-т обществ, наук. – К.: Наук, думка, 1990. – 188 с.

2. Археологія Української РСР: В 3 т. / [гол. ред. С. М. Бібіков] – К.: Наук. думка, 1971-1975. – Т. 1. Первісна археологія. – 1971. – 448 с.

3. Березанская С. С. Поселение эпохи бронзы на Днепре: монографія [Текст] / С. С. Березанская. – К. Наук. думка, 1974. – 176 с.

4. Єлинек Я. Большой иллюстрированый атлас первобытного человека [Текст] / Я. Елинек. – Прага: Артия, 1972. – 560 с.

5. Залізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України [Текст] / Л. Л. Залізняк. – К. : Абрис, 1999. – 255 с.

6. Кучинко М. М. Археологія Волині [Текст] / М. М. Кучинко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 202 с.

7. Kozłowski J., Kozłowski S. Epoka kamienia na ziemiach Polskich. – Warszawa: PWN, 1977. – 388 s.

8. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура: монографія [Текст] / Г. В. Охріменко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. – 154 с.

9. Охріменко Г. В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині: монографія [Текст] / Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2001.– 140 с.

10. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури): монографія [Текст] / Г. В. Охріменко. – 2-е вид., доп. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. – 252 с.

11. Пясецький В. Палеоліт Волинської височини і малого Полісся [Текст] / В. Пясецький. – Рівне, 2009.

12. Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери [Текст] / І. К. Свєшніков. – К.: Наукова думка, 1974. – 208 с.

13. Свєшніков І. К. Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя [Текст] / І. К. Свєшніков // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 44-53.

14. Свешников И. К. Поселение культуры шнуровой керамики у с. Городок Ровенской области [Текст] // КСИА. – 1964. – Вып. 97. – С. 127-134.

15. Степанчук В. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому [Текст] / В. Степанчук. – К.: Наш час, 2008. – 192 с.

16. Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту [Текст] / О. П. Черниш. – К.: Наук. думка, 1975. – 168 с.

Рис. 1. Реконструкція екстер'єру житла КЛСК

Рис. 2. Реконструкція інтер'єру житла КЛСК

Рис. 3а

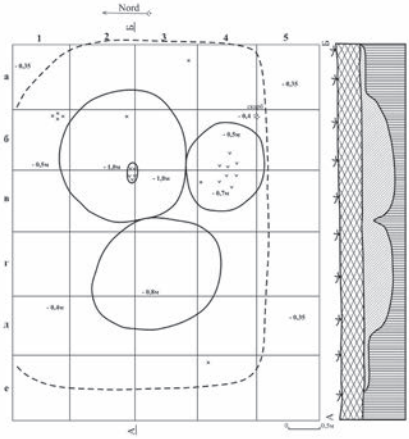

Рис. 3б

Рис. 3в

Рис. 3г

Рис. 3. Реконструкція житла ТК (Майдан-Липно. Кругле Поле. 2005, об'єкт східно-тшцінецької культури): а) I-III- етап розробки реконструкції; б) план житла; в-г) IV – етап реконструкції (інтер'єр та екстер'єр житла)

Петро КОНОНЕЦЬ

Римська монета як джерело вивчення історії племен черняхівської культури

У перших століттях нашої ери на території Волині та Волинського Полісся проживали племена черняхівської культури [2]. Пам'ятки Черняхівської культури відкрив В. Хвойко, який у 1900-1901 рр. провів розкопки могильника в с. Черняхів на Київщині [4, с. 30].

Планомірне систематичне вивчення Черняхівської культури розпочалось після Другої світової війни. Археологами складено карту черняхівських пам'яток. Якщо у 1960 році було відомо понад тисячу поселень, то у 80-х рр. на археологічній карті їх з'явилося близько трьох тисяч.

На думку В. Хвойка, Черняхівська культура на території України проіснувала з II по V ст. н. е. Він вважав, що вона є подальшим, вищим етапом розвитку слов'янського населення, яке залишило зарубинецькі старожитності кінця III ст. до н. е. – II ст. до н. е. [4, с. 30].

Важливим історичним джерелом при вивченні цих племен є знахідки римських монет. Римські монети були поширені не на всіх східнослов'янських землях, а лише у південно-західній частині.

Увага дослідників до знахідок римських монет виявилась, з одного боку, у збиранні фактичного матеріалу, а з другого – у спробах історичного висвітлення причин та умов розповсюдження римських монет за межами Римської імперії.

Дослідження знахідок римських монет на Волині та Волинському Поліссі розпочинається у другій половині XIX ст. Цьому сприяло ряд причин. По-перше, це було пов'язано з розвитком археологічної науки, а по-друге, відбувалося і швидке зростання нумізматики, що знаходило свій вияв у цілій низці спеціальних нумізматичних видань. Це, звичайно, у свою чергу посилилювало інтерес до нумізматичних знахідок на території Російської імперії, в тому числі і до знахідок римських монет.

Вивченням знахідок римських монет на Волині та Волинському Поліссі займалось багато вітчизняних та зарубіжних істориків, зокрема В. Орлов, В. Антонович, О. Цинкаловський, М. Брайчевський, В. Кропоткін, В. Баран, Д. Козак, Б. Магомедов, М. і З. Кучинко тощо. Незважаючи на тривалу літературно-наукову традицію дослідження проблеми знахідок римських монет на східнослов'янських землях, вивчення цих пам'яток і тепер продовжує лишатись одним з найактуальніших питань стародавньої історії східних слов'ян. У зв'язку з цим, нашим завданням

було систематизувати та узагальнити наявні джерела та привернути увагу науковців до проблеми взаємовідносин східних слов'ян, які проживали на території Волині, Волинського Полісся та Римської імперії. Матеріалом нашої розвідки є всяка знахідка римської монети або римських монет виявлена на території сучасних Волинської та Рівненської областей, незалежно від того чи це є скарб, чи поодинокі екземпляри монет.

Важливе місце у вивченні даної теми займає питання про те, яким чином на територію племен черняхівської культури потрапляли римські монети і яку вони виконували роль. Так, В. Антонович вважав римські монети, знайдені на древньослов'янських землях, слідами торговельних зносин стародавніх слов'ян з римлянами [1]. В. Ляскоронський, у свою чергу, пояснював потрапляння римських монет на східнослов'янські землі походами стародавніх слов'ян та інших племен на землі Римської імперії [4, с. 5-6]. На думку Б. Магомедова, надходження грошей до східнослов'янських племен здійснювалося різними шляхами. Історик, зокрема, зазначає: „Великі виплати вождям від римської адміністрації (субсидії, викуп за полонених, оплата найманих військових загонів тощо) здійснювалися денаріями старих випусків із повноцінного срібла, які навряд чи могли надходити з іншого джерела, крім держави, адже на римській території вони вже вийшли з обігу. Іншими шляхами до черняхівського населення потрапляли сучасні йому монети. Воїни-найманці під час служби в римських провінціях одержували певні суми на руки. Гроші різних номіналів надходили до варварів під час війн у вигляді військової здобичі" [10, с. 47].

Актуальним є питання про те, яку роль відігравали римські монети у східнослов'янському суспільстві. Розв'язання його має значення і для того, щоб можна було з'ясувати причини і умови потрапляння римських монет за межі Римської імперії.

У спеціальній літературі це питання висвітлюється по-різному. Деякі дослідники, вважають, що римські монети мали у стародавніх слов'ян якесь утилітарне застосування, наприклад, як сировина для ювелірних виробів. Вони виходять з того, що давньослов'янське суспільство нібито знаходилося на дуже низькому рівні суспільного розвитку і тому грошова торгівля виникнути ще не могла

Інші історики визнають роль римських монет у східнослов'янському суспільстві в їх прямому призначенні, як грошового знака. Твердження про те, що давні слов'яни нібито ще не могли в силу своєї соціально-економічної відсталості вести грошової торгівлі, є цілком безпідставним. Племена, які залишили пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу (в чиєму середовищі розповсюджувалися римські монети),

безумовно, досягли вже на початок нової ери досить високого рівня історичного розвитку.

У світлі сказаного повинно бути розв'язане і питання про причини потрапляння римської монети на територію Волині та Волинського Полісся. Якщо основна суспільна функція римських монет у східних слов'ян стосувалася сфери економіки, сфери грошового обігу, то навряд чи можуть бути які-небудь сумніви в тому, що абсолютна більшість їх потрапила сюди в результаті торговельних зносин римлян з слов'янськими племенами. Ці зносини повинні були існувати на протязі всього того часу, коли відбувався процес масового розповсюдження римської монети на території східнослов'янських земель, тобто в II ст. н. е.

Доречно, на нашу думку, згадати про виявлені знахідки римських монет на Волині та Волинському Поліссі. Велику допомогу при вивченні даного питання надає книга М. і З. Кучинко Кучинко «Давні та середньовічні скарби Волині» [9], у якій всебічно охарактеризовано розмаїття скарбових комплексів, здійснено типологічну і хронологічну класифікацію знахідок, які були виявлені на території Волині та Волинського Полісся.

Перші свідчення про римські монети та медальйони, знайдені на слов'янських землях, містяться у творі польського історика Матвія Меховського «Трактат про дві Сарматії», виданому в Кракові у 1517р. Середньовічний хроніст повідомляє, що римські монети називались у місцевого слов'янського населення денаріями св. Іоанна Хрестителя. На наших землях римські монети називались також „Івановими головками". До речі, цю назву ще й зараз можна почути в селах лісостепових районів Волині [7, с. 52].

Судові документи початку XVII ст. зберегли для науки цінні свідчення про Ласківський скарб, знайдений на Волині у 1610р. Детальний опис скарбу знаходимо в статті М. Тиханової «Ласковский клад» і монографії В. Кропоткіна «Клады римских монет на территории СССР». Селянин Кирило Божко знайшов скарб, який складався з 18 золотих та срібних предметів, у тому числі срібної чарки, двох срібних предметів у вигляді раків, очевидно, фібул з гранатовими вставками, 4 срібних хрестиків, 4 великих золотих монет(або медальйонів), 2 золотих монет меншого розміру і невеличкої золотої монети. На думку В. Шугаєвського, який підготував дослідження про цей скарб, великі монети були римськими медальйонами номіналом у шість і дев'ять солідів IV ст. [14, с. 196-204; 7, с. 52].

Володимир Антонович, складаючи „Археологічну карту Волинської губернії", зафіксував відомі на той час знахідки римських монет. Зокрема, у Ровенському повіті було знайдено: римські монети часів Антонінів у

Рубчі [1, с. 44], Костополі [1, с. 44] та Казимірці [1, с. 45]; монети Антоніна Пія в Орестові [1, с. 38] та Олександрії[1, с. 43]; монети Марка Аврелія в Хотині [1, с.44]; великий скарб монет від Адріана до Коммода у с. Бегень [1, с. 44]. На околиці с. Висоцьк часто знаходили римські монети[1, с. 46].

Близько 1700р. у Ківерцях Луцького повіту знайдено горщик з римськими монетами Антонінів [1, с. 50]. У Ковельському повіті жодного скарбу на кінець XIX ст. не виявлено.

Цікаві знахідки зафіксовані у Володимирському повіті. У Красові знайдено золотий римський солід імператора Юліана [1, с. 59]. Денарій Марка Аврелія виявлений на Світязі [1, с. 61] а у Будятичах – римський денарій Гордіана III [1, с. 61].

У Дубенському повіті виявлено наступні скарби: Малій Мощаниці срібна монета імператора Адріана [1, с. 67], Листвині – срібні денари часів Антонінів [1, с. 70] та Красному в 1898 р. монета римської республіки [1, с. 75].

В Острозькому повіті лише у с. Юфківці знайдено декілька римських У другій половині XIX ст. на території Волині та Волинського Полісся було виявлено чимало скарбів римських монет. Зокрема, у 1869 році в селі Машів Любомльського району Волинської області знайдено мідний казанок, у якому знаходилось три золоті злитки та золота римська монета Марка Аврелія (161-180 рр. н. е.) [5, с. 164].

У 1889 році на околиці села Хотинь Рівненського району Рівненської області селяни знайшли чимало срібних римських монет, у тому числі й часів правління Марка Аврелія. Вага скарбу досягала кількох фунтів. Куди він подівся – невідомо [8, с. 84].

Інший скарб знайдений 1890 року на території села Рубче також Рівненського району, поблизу неіснуючого нині хутора Олександрівка. Він знаходився в глиняному горщику і складався зі срібних римських денаріїв II століття нової ери. Як дуже часто буває в таких випадках, скарб розібрали люди. До рук дослідників потрапило 118 монет, з яких у Державному історичному музеї в Москві зберігається 10 екземплярів, а у Варшавському археологічному музеї – 1 екземпляр [13, с. 101].

ІЩе один скарб срібних римських монет був виявлений в 1890 році в селі Бегень Рівненського району Рівненської області. До його складу входили денарії, карбовані від часів Адріана до Коммода, тобто найстаршою була монета 117, а наймолодшою – 192 років.

Порівняно невеликі за кількістю монет, що потрапили до рук дослідників, є два скарби, виявлені наприкінці XIX ст. в селі Білгородка Ізяславського району Хмельницької області. Перший з них, найімовірніше, знайдений 1897 року. Він складався з невідомої кількості монет, але до рук

музейників потрапили 52 екземпляри. Вони були куплені Археологічною комісією 1898 року в мешканця містечка І. Файнгольца, який твердив, що отримав їх у спадок від батька. За словами свідка Л. Шпильки, у Файнгольца було 100 монет, але їхню приналежність з'ясувати не вдалося. Що ж до збережених, то це – срібні римські денарії, випущені в часи правління імператорів Гальби (68-69 рр. н. е.), Доміціана (81-96 рр. н. е.), Нерви (96-98 рр. н. е.), Траяна (98-117 рр. н. е.), Адріана (117-138 рр.), Антоніна Пія (138-161 рр. н. е.), Фаустини Старшої, Марка Аврелія (161-180 рр. н. е.), Луція Вера (161-169 рр.), Луцілли, Кріспіни і Коммода (180-192 рр. н. е.). Монети датовані від 68 до 192 років нової ери [8, с. 84].

Другий скарб, що трапився в 1898 році, був за своїм складом майже ідентичний із першим. З нього 44 монети потрапили до Київського університету. Серед них були срібні денарії Гальби – 1 екземпляр; Веспасіана – 10; Тіта – 1; Доміціана – 1; Траяна – 11; Адріана – 4; Антоніна Пія – 4; Фаустини Старшої – 6; Марка Аврелія – 4; Фаустини Молодшої – 1 і Коммода – 1. Скільки монет пропало, сказати неможливо [5, с. 185].

Не менш багатим на знахідки римських монет ознаменувалось XX століття. Інформацію про знахідки можна почерпнути у працях М. Брайчевського „Римська монета на території України" [4; 5], В. Кропоткіна „Клады римских монет на территории СССР" [7], Кучинко М. М., Кучинко З. М. «Давні та середньовічні скарби Волині»" [10].

У 1910 році в місті Острог Рівненської області трапився скарб бронзових римських монет, карбованих у часи правління Траяна, Адріана, Антоніна Пія та інших імператорів [5, с. 164].

Варто також згадати скарб срібних римських монет 70-337 р. н. е., знайдений близько 1916 року в селі Клітинка Старокостянтинівського району Хмельницької області. Це – денарії Веспасіана 70-71 рр. н. е.; Тіта 80 р. н. е.; Антоніна Пія 152-153 рр. н. е.; Фаустини Старшої; Марка Аврелія 165 р. н. е.; Фаустини Молодшої; Коммода 187-188 рр. н. е.; Коммода 190р. н. е. і бронзова монета Костянтина 1307 р. н. е. Скарб був подарований 1936 року тодішнім його власником Р. Туркевичем Археологічному музею у Варшаві [8, с. 82].

Цікавий скарб срібних римських монет II-IV ст. н. е. був знайдений 1926 року в садибі О. Дублянської в селі Лопушна поблизу села Почаїв Кременецького району Тернопільської області. Судячи з монет, він є найпізнішим серед монетних скарбів Волині. До зібрання входили денарії Адріана (117, 138 рр. н. е.), Луція Вера (161-169 рр. н. е.), Александра Севера (222-235 рр. н. е.), Клавдія II Готтікуса (268-270 рр. н. е.), Костянтина I Великого (306-337 рр. н. е.), Костянтина II (337-340 рр. н. е.) і Валента (364-378 рр. н. е.) [17, S.123-124].

В 1927 році в центрі селища Мізоч знайдено скарб римських монет і досить швидко розійшовся між людьми. Вченим вдалося зібрати в селян 102 срібні римські денарії. Це – монети імператорів Антоніна Пія, карбовані в 156-60 рр., Луція Вера – в 162-163 рр., Марка Аврелія і Фаустини Молодшої – в 176-177 рр., та Коммода – в 183 році нової ери. Монети потрапили до Музею археології у Варшаві [8, с. 74].

Одним з найбагатших і найцікавіших волинських скарбів є Борочицький, викопаний у 1928 році неподалік села Борочичі. На глибині понад 1 м був знайдений великий скарб срібних і золотих монет у кількості понад 1500 екземплярів. Однак ця цифра, скоріш за все, занижена, бо, за повідомленнями очевидців, загальна вага скарбу становила начебто понад 50 кілограмів. До складу скарбу входив також золотий медальйон імператора Клавдія Йовіана (363-364 рр. н. е.). Крім монет і медальйона, до цього величезного скарбу належали також інші предмети високої вартості, у тому числі й посуд, в якому знаходилися денарії. Серед них 2 срібні начиння, які до 1939 року зберігалися у Львові. Одна посудина нагадувала амфору грушоподібної форми з вузькою циліндричною шийкою, оздобленою рослинним орнаментом, і одним дугоподібним вушком. Начиння, виковане з листового срібла завтовшки 1,5 міліметра, мало висоту 39 сантиметрів. Діаметр його по периметру був 59, діаметр дна – 8,5, а горловини – 2,5 сантиметри. Вага ж становила 1 кілограм і 205 грамів. Інша посудина, яйцеподібної форми, була менша, з відламаним вушком, неорнаментована, також викована зі срібного листа завтовшки чотири міліметри. Висота її – 21 сантиметр, діаметр у найширшому місці – 48 сантиметрів, а вага – 544 грами. Це начиння, за словами очевидців, було вщерть заповнене золотими і срібними монетами. Третя посудина – глиняний горщик, овальної форми, виліплений ручним способом. Він має два вушка, які дещо підносяться над вінцями. Висота його – 14,3 сантиметри, периметр – 49 сантиметрів, а діаметр горловини – 9 сантиметрів. До складу скарбу входила ще одна коштовна річ – золота таця, розміри якої не вказуються.

Попри те, що значна частина коштовностей розійшлася по руках, представникам влади вдалося відібрати в землекопів близько 9 кілограмів монет. У подальшому майже 4 кг монет і 2 срібні посудини дісталися Львівському казначейству, а понад 5 кілограмів грошей, глиняний горщик і солід Йовіана були передані в Археологічний музей у Варшаві. Ще 362 монети придбав музей Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, які в 1940 році разом з іншими цінними речами були передані у Львівський історичний музей. Нарешті, 51 срібна монета попала у Львівський дерліавний музей мистецтв. Щоправда, частина Борочицького

скарбу, яка потрапила до різних установ міста Львова, зникла безслідно під час Другої світової війни. Що ж до соліда Йовіана та срібних монет, то відомо, що вони зберігаються в Археологічному музеї у Варшаві.

Очевидно, читачам буде цікаво докладніше дізнатися про характер знахідок, які входили до скарбу, тому нижче ми подамо їх аналіз. У порядку хронології почнемо з найтиповіших монет. Це – денарії римських імператорів I–II століть нашої ери. Відомий дослідник старожитностей Волині археолог Олександр Цинкаловський у своїй праці „Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся" докладно проаналізував частину скарбу, вагою 4 кілограми, в сумі 362 срібні монети. Серед них: денарії Веспасіана (69-79 рр. н. е.), Траяна (98-117 рр. н. е.), Адріана (117-138 рр. н. е.), Сабіни (дружина Адріана, померла 134 р. н. е.), Антоніна Пія (138-161 рр. н. е.), Луція Вера (161-169 рр. н. е.), Марка Аврелія (161-180 рр. н. е.), Коммода (180-192 рр. н. е.), Кріспіни (дружина Коммода, померла 183 р. н. е.), Септимія Севера (193-211 рр. н. е.) та ін. Судячи з останньої дати на монеті, можна припустити, що Борочицький скарб було заховано в землі в III столітті нової ери. Багато монет стерті так, що неможливо визначити ні зображення на них, ні рік карбування. Власне, це вже просто срібний брухт.

Дещо докладніше треба сказати і про згадуваний солід, чи медальйон. Він виготовлений із світло-жовтого золота, у Константинополі, в час правління імператора Клавдія Йовіана (з 27 червня 363 по 17 лютого 364 років). Солід обрамлений двома листками золота, оздоблений із лицьового боку філігранню і зерню та має циліндричне трубчасте вушко для підвішування. Діаметр медальйона – 9,91 см, ширина обрамлення – 3 см, довжина вушка – 2,85 см, вага – 173 грами. З одного боку на гладкому крузі зображено погруддя імператора і навколо напис: DN IOVIANUS PEPERAVA (Dominus noster Jovianus pius, f elix perpetuus Augustus). З другого боку зображено постать імператора на троні й жінку, яка стоїть на колінах і тримає вінок у руці, далі – богиню перемоги і навколо напис: CAUDIUM ROMANORUM CONSP[ektusj. Як уже зауважувалося, медальйон Йовіана, датований IV століттям, не узгоджується часово із скарбом монет I-II ст. і, скоріше за все, був знайдений окремо або ж був частиною іншого скарбу, який знаходився неподалік від першого [10, с. 48-52].

У 1934 році на околиці селища Мізоч було відкрито скарб, який знаходився в горщику і складався з 200 римських срібних денаріїв. Цей скарб для науки молена вважати втраченим. З нього врятовано лише дві монети, які потрапили до Краківського археологічного музею. Це – денарії Коммода 180 р. н. е. та Фаустини Молодшої [13, с. 63].

Подібний скарб срібних римських монет був знайдений у селі Сичівка Шумського району Тернопільської області. На жаль, він також не вцілів. Лише 5 екземплярів з усього скарбу потрапило до Археологічного музею у Варшаві. Це – денарії Траяна, карбовані в 103-111 рр. н. е.; Сабіни (дружина Адріана) 134-135 рр.; Фаустини Старшої; Коммода 180 р. і Коммода 184-185 рр. [8, с. 82].

У 1935 році скарб римських срібних денаріїв випадково був виораний на околиці села Стоянівка Радивилівського району Рівненської області. Для науки вдалося врятувати лише 18 монет. Серед них денарії Траяна, Адріана, Антоніна Пія, Фаустини Старшої, Марка Аврелія, Фаустини Молодшої і Коммода [5, с. 65].

Великий скарб срібних римських денаріїв кінця II ст. н. е. був знайдений 1939 року в селі Лучиці Сокальського району Львівської області селянином А. Сорочуком [8, с. 67]. Скарб містився в глиняному горщику цеглястого кольору і складався з 1600 срібних римських монет, більшість з яких, на жаль, пропала. Лише їх третя частина в кількості 525 екземплярів 1959 року потрапила у Львівський історичний музей. Це – монети імператорів Тіта (79-81 рр. н. е.) – 1 екземпляр; Доміціана (81-96 рр. н. е.) – 3; Емілія Вера (135-138 рр. н. е.) – 3; Антоніна Пія (138-161 рр. н. е.) – 147; Фаустини Старшої (дружина Антоніна Пія) – 42; Марка Аврелія (161-180 рр. н. е.) – 124; Фаустини Молодшої (дружина Марка Аврелія) – 61; ЛуціяВера (161-169 рр. н. е.) – 15; Луцілли (дружина Луція Вера) – 11; Коммода (180-192 рр. н. е.) – 61; Кріспіни (дружина Коммода) – 1; Пертінакса (193 р. н. е.) – 1; Клодія Альбіна (196-197 рр. н. е.) – 1; Сеп-тимія Севера (193-211 рр. н. е.) – 3; Юлії Домни (дружина Септимія Севера) – 1. Через стертість 39 монет ідентифікувати не вдалося. Чи не найбільший інтерес становить той факт, що скарб був знайдений на поселенні черняхівської культури (II-V ст. н. е.), розташованому на відстані близько 1,5 км на північ від села, в урочищі Коло Мулавиці, на схилі берега ставу. Отже, наймовірніше, він належав представникові місцевої ранньослов'янської знаті, якоюсь мірою пов'язаній із римськими провінціями на півдні та південному заході України. Нині скарб зберігається у фондах Львівського історичного музею [10, с. 39-40].

Цікавий скарб виявлений у селі Збуж Костопільського району Рівненської області [8, с. 73]. Тут, під час польових робіт навесні 1957 р. на полі за селом трактором був виораний глиняний горщик черняхівської культури (II-V ст. н. е.) з римськими монетами. На жаль, горщик при оранці розбився, збереглася лише його придонна частина. До скарбу входили 177 срібних монет II-III ст. н. е. Це – денарії Траяна, Адріана, Сабіни, Емілія Вера, Антоніна Пія, „варваризований" денарій Антоніна

Пія, денарії Фаустини Старшої, Марка Аврелія, Фаустини Молодшої, Луція Вера, Луцілли, Коммода і Септимія Севера. Кілька монет було втрачено. У скарбі також; знаходилися два масивні срібні кільця і золотий перстень. Матеріали потрапили до Львівського історичного музею.

На думку деяких українських істориків (зокрема М. Брайчевського, Б. Магомедова), римські монети є важливим історичним джерелом [5; 11]. Проаналізувавши волинські скарби, можна вважати, що основна маса монет I-II ст. н. е. була одержана нашими пращурами від римлян у IV-V ст. н. е. Більшість римських монет потрапляла до східних слов'ян у результаті торговельних контактів із римлянами. В обмін на римське срібло слов'яни давали натуральні продукти. У такий спосіб відбувалося накопичення багатств у руках верхівки давньослов'янського суспільства. Гроші поступово стають універсальним товаром, реальним і надійним багатством. Можна припустити, що процес збирання скарбів навіть виконував певні функції грошового обігу. Про те, що це було так переконливо, свідчить і сам склад скарбів пізньоримського часу. Як ми бачили вище, переважна їх більшість складалася зі срібних чи інших монет, тобто це були грошові, накопичувальні скарби. Навряд чи вони просто лежали нерухомо. Найбільш імовірно, що скарби час від часу поповнювалися грішми, а при потребі якусь частину монет забирали. Умовно кажучи, грошові скарби виконували функцію таких собі банків. Крім монет, у складі скарбів зрідка трапляються також предмети побутового характеру чи практичного вжитку. Це – дорогий посуд, пряжки, фібули, персні, а також злитки золота. Отже, крім монет, до складу скарбів входили тільки предмети розкоші [10, с. 64-65].

Прагнення до нагромадження скарбів призводило і до виникнення наємництва. Вище ми зауважували, що римляни не лише вербували найманців із „варварських" племен, але й прагнули також за допомогою підкупів і нагород перетягти на свій бік цілі військові загони на чолі з місцевими вождями племен і військоводначальниками. Свідченням цього є золоті медальйони, знайдені в селах Борочичі, Брани, Ласків, Красів та інші. Знахідки медальйонів у скарбах монет дають підстави вважати ці скарби належними саме представникам місцевої знаті [10, с. 65].

Хронологічно найбільша кількість кладів закінчується монетами Коммода і Септимія Севера – 193-211 рр. н. е., але найбільша кількість монет у їх складі припадає на часи Антоніна Пія і Марка Аврелія, тобто на час між 138 і 180-ми роками нової ери.

Варто зазначити, у I-II ст. н. е. римська монета, хоч і трапляється досить часто, чи то в складі скарбів, чи окремо, виконувала, головним чином, функції накопичення багатства або слугувала сировиною для ювелірів,

але меншою мірою використовувалася для торгових операцій. Дійсно, в ранньосередньовічному часі, який поступово переріс у переддержавний період VIII-IX ст. і нарешті в добу Київської Русі, римські монети вже не зустрічаються. Та й взагалі, безперервний монетний обіг на Волині, як, зрештою, і в цілому в Україні, за матеріалами скарбів не простежується. До речі, скарбів VI-VII ст. на Волині, на відміну від центральних районів України, взагалі немає.

Підсумовуючи вище написане, ми можемо зробити висновок, що Волинь і Волинське Полісся з І тис. н. е. були заселені представниками черняхівської культури, яких історики називають праслов'янами. Вони вступали в економічні, політичні та культурні відносини з Римською імперією. На нашу землю почали потрапляти римські монети, які, з одного боку, мали утилітарне призначення(матеріал для прикрас), а з іншого – роль грошового знака. Протягом XIX-XX ст. виявлено багато скарбів римських монет, окремі екземпляри яких зберігаються у Волинському, Рівненському, Львівському, Краківському, Варшавському музеях, а інша частина – у приватних колекціях. Можна без перебільшення сказати, що римські монети, поруч з археологічними та писемними даними, є ще одним важливим джерелом для вивчення історії давніх слов'ян.

Література

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического сьезда. – М., 1901. – 131 с.

2. Баран В. Д. Черняхівська культура / В.Д. Баран. – К.: Наук. думка, 1981. – 264 с.

3. Баран В. Д. та ін. Походження слов'ян / В.Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський; Відп. ред. О. П. Моця; АН УРСР. Ін-т археології. – К.: Наук. думка, 1991. – 144 с.

4. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – 208 с.

5. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України / М. Ю. Брайчевський. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1959. – 256 с.).

6. Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені і незнайдені /М. Ю. Брайчевський – К.: Наук. Думка, 1992. – 88 с.

7. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині / АН України. Ін-т археології; Відп. ред. В. Д. Баран / Д. Н. Козак – К.: Наук. Думка, 1992. – 176 с.

8. Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР // Свод археологических источников / В. В. Кропоткин – М., 1961. – Вып. Г4-4. – 136 с.).

9. Кучинко М. М. Археологія Волині / М. М. Кучинко – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 202 с.).

10. Кучинко М. М., Кучинко З. М. Давні та середньовічні скарби Волині. Монографія / М. М. Кучинко, З. М. Кучинко – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 172 с.).

12. Магомедов Б. В. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. – 2006, – № 4 – с. 46-51.

13. Пивоваров С. Римські монети в старожитностях черняхівської культури // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С. 15-35.

14. Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свєшніков, Ю. М. Нікольченко – К.: Наукова думка, 1982. – 116 с.).

15. Тиханова М. А. Борочицкий клад // Советская археология. – М., 1956. – Т. 25. – С. 301-317.

16. Тиханова М. А. Ласковский клад // Советская археология. – М., 1960. – Т. 1. – С. 196-204.

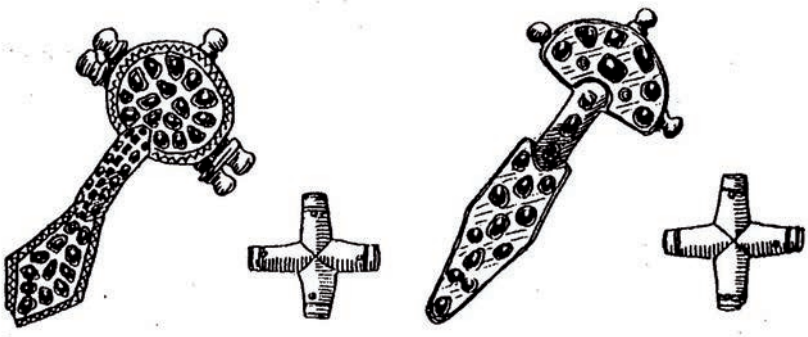

Фібули та хрестики зі скарбу в с. Ласків Володимир-Волинського району Волинської області (згідно з описом 1621 року)

Золотий медальйон імператора Клавдія Йовіана (363-364 рр. н. е.)

Римські монети зі скарбів Волині: 1 – срібний денарій Фаустини Старшої; 2–10 – срібні денарії Марка Аврелія; 11–15 – срібні денарії Фаустини Молодшої; 16–19 – срібні денарії Луція Вера; 20–23 – срібні денарії Луцілли; 24 – срібний денарій Коммода

Монети зі скарбів Волині пізньоримського часу;
1–4, 6, 7 – срібні денарії Коммода;
5 – мідний сестерцій Коммода; 8–10 – срібний денарій Кріспіни;
11, 12 – срібні денарії Пертінакса; 13 – срібний денарій Дідія Юліана; 14 – мідний сестерцій Дідія Юліана; 15, 16 – срібні денарії Клодія Альбіна; 17, 18, 20 – срібні денарії Септимія Севера;
19 – срібний антоніан Септимія Севера

Монети з волинських скарбів пізньоримського часу:
1–3 – срібні денарії Веспасіана; 4,.5 – срібні денарії Тіта;
6, 7 – срібні денарії Доміціана; 8 – срібний антоніан Нерви;
9 – срібний денарій Нерви; 10, 12–15 – срібні денарії Траяна;
11 – мідний ас Траяна; 16, 18 – срібні денарії Адріана;
17 – мідний сестерцій Адріана

Римські монети зі скарбів Волині: 1, 3, 4 – срібні денарії Адріана; 2 – срібний квінарій Адріана; 5, 6 – срібні денарії Емілія Вера; 7, 9, 10, 12, 13 – снірбні денарії Антоніна Пія; 8 – мідний ас Антоніна Пія; 11 – срібний антоніан Антоніна Пія; 14, 15 – срібні денарії Антоніна Пія і Марка Аврелія; 16, 18–21 – срібні денарії Фаустини Старшої; 17 – мідний ас Фаустини Старшої

Володимир САВИЦЬКИЙ,
Володимир СВІНЦИЦЬКИЙ

Давньоруські амулети-сокирки у збірці Волинського краєзнавчого музею

Серед експонатів колекції давньоруських виробів Волинського краєзнавчого музею особливу увагу привертають мініатюрні підвіски-сокирки, виготовлені із бронзи. Ці вироби належать до числа найбільш виразних матеріальних пам'яток, що пов'язані з давньоруським язичництвом. Такі предмети поруч з іншими амулетами часто використовуються дослідниками для реконструкції дохристиянських вірувань східних слов'ян [Рыбаков, 1987, с. 546; Седов, 1982, с. 267].

Усього музейна збірка налічує 6 предметів цієї категорії. Вони представлені випадковими знахідками з окремих пунктів Волинської та Рівненської областей.

Одна із підвісок походить із околиць с. Надчиці Млинівського р-ну Рівненської обл. Передана до музею місцевим жителем у 2012 р. Виріб являє собою зменшену копію давньоруської бойової сокири з відтягнутим донизу лезом, напівкруглим вирізом біля основи і видовженим вирізним обухом (рис. 1:1). ЇЇ довжина – 4,0 см, ширина леза – 2,7 см. Предмет розламаний на дві частини (злам приблизно по середині). Обух сокирки має мисоподібні виступи, дві пари коротких щокавиць, на внутрішній стороні леза розміщений округлий виступ. На шийці виріб має невеликі рельєфні валики, що відмічають перехід від леза до обуха. Сокирка з обох боків орнаментована – бічні грані обрамлені бордюром у вигляді двох паралельних урізних ліній і поміщених між ними коротких поперечних відрізків, що йдуть вздовж зовнішнього боку та по краю леза, на деякій відстані від нього та у вигляді однієї лінії з дотичною до неї зигзагоподібною, що проходить вздовж внутрішнього боку. Орнамент на обох гранях значно затертий, край леза достатньо гострий, має зазубрину.

Друга підвіска походить із с. Коршів Луцького р-ну Волинської обл. Знайдена неподалік відомого Коршівського городища. Як і попередня передана до музею у 2012 р. Вона являє собою сокирку із широким симетричним лезом, внутрішній край якого оздоблений двома «острожцями» (рис.1:3). Верхня (обушкова) частина відламана та втрачена. Ширина леза становить 5,5 см. Лезо з обох боків орнаментоване – із внутрішнього боку обрамлене бордюром у вигляді двох паралельних урізних ліній і поміщених між ними коротких поперечних відрізків, а вздовж краю леза, на деякій відстані від нього – у вигляді прямої лінії з

дотичною до неї зигзагоподібною. Крім того, на поверхні граней, в межах трикутника, утвореного бордюром, наявні округлі виїмки – на одній грані дві, а на іншій – чотири, три з яких розміщені на верхніх кутах зигзагу, а одна – посередині над ними, утворюючи таким чином рівнобедрений трикутник. На одній із граней орнамент більш затертий. Лезо має деформацію у вигляді дугоподібного вигину, край леза в кількох місцях має сліди спрацювання.

Ще чотири підвіски представлені фрагментарно – обушковими частинами. Одна з них походить із околиць с. Буяни Луцького р-ну Волинської обл. (рис. 1:2), інші три – з околиць Луцька; останні були опубліковані у науковому збірнику «Старий Луцьк» [Савицький, Охріменко, 2007, с. 134-135].

Аналогічні підвіски є досить частими знахідками при розкопках давньоруських городищ, селищ і курганів XI-XII ст. на території всієї Русі. На Волині такі знахідки відомі із Володимира (фонди ВВІМ), а також із Жорнівського городища; остання виявлена в житлі другої половини XI – першої половини XII століть [Прищепа, 1992, с. 127].

Проблемі призначення мініатюрних сокирок присвячено декілька наукових досліджень. Вперше, найбільш детально, ця категорія підвісок була розглянута в спеціальній статті В. Даркевича (1961 р.), який зібрав дані про значну серію, а саме – 25 бронзових підвісок-сокирок, виявлених у різних регіонах давньоруської держави та систематизував цей матеріал [Даркевич, 1961, с. 91-102]. Дослідник зазначив, що розміри сокирок, спосіб їх носіння і місце у складі поховального інвентаря, а також пережиткові народні повір'я і звичаї свідчать про те, що вони служили амулетами – предметами, що наділялись надприродними властивостями. В. Даркевич відмітив таку цікаву особливість – у жодному випадку сокирки не були знайдені в складі комплектів давньоруських підвісок-амулетів XI-XIII ст. на одній основі з ними. Цей факт, на думку дослідника, можна пояснити особливою значимістю цих предметів, що відрізняється від звичайних рядових оберегів. Вчений спробував розкрити смисловий зміст, вкладений в ці мініатюрні моделі, шляхом аналізу орнаменту, який зустрічається на більшості екземплярів:

1) зигзагоподібна ліня, що йде вздовж леза сокирки – зигзаг із глибокої давнини був символом блискавки;

2) маленькі концентричні кола або кола з точкою в центрі – загальновживані солярні символи (починаючи з бронзового віку);

3) інколи в орнаменті сокирок сонячні знаки і зигзаг-блискавка з'єднані разом таким чином, що кружки розташовані на кутах зигзагу. Таке поєднання могло бути графічним вираженням уявлення про „родинні" зв'язки сонця і блискавки.

Таким чином, на думку В. Даркевича, орнаментація давньоруських сокирок-амулетів вказує на їх імовірний зв'язок з громом та блискавкою, символами яких вони були. Про це ж свідчать пережиткові народні обряди, що пов'язані з сокирами [Даркевич, 1961, с. 96-97].

В. Даркевич також відмітив, що амулети-сокирки мають на собі сліди активного їх використання – леза сокир часто спрацьовані та покриті зазубринами. В ряді випадків зберігаються дерев'яні руків'я, на які сокирки були насаджені [Даркевич, 1961, с. 98]. До речі, як ми вже вказували в описі, сліди спрацювання на лезах сокирок наявні також і на екземплярах із Коршева та Надчиців.

На основі аналізу етнографічних матеріалів, даних міфології та археології В. Даркевич зробив висновок про те, що підвіски-сокирки зображали зброю слов'янського бога-громовика Перуна і були пов'язані з його вшановуванням. Цей висновок став поширеним і використовувався в багатьох узагальнюючих дослідженнях по давньоруській культурі.

Через три десятиріччя (у 1992 р.) вийшла інша спеціальна публікація, присвячена цій категорії амулетів. Її автор, російський дослідник М. Макаров, навів дані про 62 мініатюрні сокирки, що були знайдені на території колишньої Русі та за її межами [Макаров, 1992, с. 96-97]. У своєму дослідженні автор приділив найбільшу увагу аналізу «археологічного контексту» знахідок. Такий підхід дав змогу суттєво переглянути висновки В. Даркевича. Нові знахідки, багато із яких походять із датованих культурних шарів чи із закритих комплексів, дозволили суттєво уточнити хронологію і географію поширення цих предметів.

Найбільш чисельну групу з переліку М. Макарова – 39 шт. – складають амулети, що імітують бойові сокири з відтягнутим донизу лезом, напівкруглим вирізом біля основи і видовженим вирізним обухом – тип IV, за А. Кірпічніковим [Кирпичников, 1966, с. 36, 37, табл. XIII: 4-8, табл.. XXI:1, 2, 8-12]. Сюди ж ми додаємо і вище описану сокирку із с. Надчиці. Їх розміри: довжина від 4 до 5,5 см, ширина леза від 2,8 до 4 см. Більшість мініатюрних сокирок цього типу належить до XI ст. Частина знахідок датується в рамках XI-XII ст. [Макаров, 1992, с. 43-44].

Другу групу за М. Макаровим складають 18 сокирок з широким симетричним лезом, внутрішній край якого оздоблений двома «острожцями» [Макаров, 1992, с. 43-44]. Сюди ми також додаємо описану вище сокирку із Коршева, а також із Володимира та Жорнева. Амулети цієї групи відтворюють форму широколезових сокир, що отримали значне поширення в Скандинавії і Прибалтиці у X-XI ст. На території Давньої Русі знахідки широколезових сокир трапляються досить рідко. Амулети-сокирки другої групи датуються початком XI – першою половиною XII ст.

М. Макаров відмітив ряд особливостей, пов'язаних із формою, орнаментом та обставинами знаходження підвісок-сокирок:

1. Схожість амулетів першої групи із справжніми бойовими сокирами.

2. Подібність орнаментальних композицій на підвісках-сокирках та на парадних, інкрустованих сріблом, бойових сокирах, а саме: короткі поперечні лінії на шийці мініатюрних сокирок, подвійний бордюр на краях бічних граней, зигзагоподібна лінія з круглими заглибленнями, що йде вздовж краю леза та ін.

Циркульний орнамент хоча й не пов'язаний генетично із орнаментом, проте немає достатніх підстав для того, щоб вважати кола символами небесних світил. Адже добре відомо, що циркульний орнамент у XI – XIII ст. мав широке застосування і використовувався для оздоблення різноманітних предметів – від бурштинових хрестиків до кістяних гребенів і від скроневих кілець та браслетів до ручок ножів і шил. На думку М. Макарова, кола на сокирках-амулетах мали лише декоративне призначення.

3. Амулети-сокирки зустрічаються практично по всій території Давньої Русі – як на півдні – в Середньому Подніпров'ї, так і на півночі – в Білоозер'ї, як на заході – в Полоцькій землі, так і на сході – на території Володимиро-Суздальської землі. При цьому ареали підвісок обох типів практично співпадають.

Найбільша концентрація знахідок простежується в Середньому Подніпров'ї, Приільменьї, у Волго-Окському Межиріччі, тобто в найбільш густонаселених і розвинутих в соціально-економічному відношенні регіонах Русі. Нові знахідки, що публікуються в нашій статті, дозволяють включити в перелік цих регіонів також і Волинську землю.

За кордонами Русі XI-XII ст. знахідки амулетів-сокирок зустрічаються на території Скандинавії, Прибалтики, Середнього Поволжя, проте не складають там значної групи.

Таким чином сокирки були не локальним, а загальноруським різновидом амулета.

4. Більше половини екземплярів пов'язані з містами. Із 46 сокирок, виявлених в межах Русі, 23 знайдені в культурному шарі міст, 4 – з порубіжних фортець, 2 – з міських некрополів, 4 – з дружинного могильника, 2 – на звичайних селищах і лише 3 – в рядових сільських курганах.

Приблизно така ж картина проглядається і стосовно нашого регіону – Володимир, Луцьк – волинські міста, що існували з X ст., Коршів та Жорнів – городища, які функціонували в період відповідно XI – початок XII ст. та кінець X – середина XII ст. і за своїм статусом найімовірніше

були містами [Кучинко, 2002, с. 27-28], в Буянах відоме давньоруське селище [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 131], а с. Надчиці знаходиться в 3-4 км від давньоруського городища в с. Ярославичах [Свєшніков, Нікольченко, 1982, с. 82].

Географія знахідок однозначно свідчить, що сокирки-амулети не були поширеними серед сільського населення. Їх власниками були головним чином жителі міст, військових фортець і селищ дружинників.

Симптоматичними є знахідки сокирок в прикордонних пунктах: на півдні, в Подніпров'ї і Посульї (Ліплява, Яблуневе, Торговицьке, Воїнь), південному сході (Біла Вежа) і заході Русі (Дорогочин, Буківна, Городниця), тобто в тих містах, що особливо часто виявлялись ареною військових дій. За межами Русі сокирки зустрічались на території Пермської губернії, на Ветлузі, у Волжській Болгарії, на о. Вайгач, в Естонії, Польщі і Фінляндії – там, де руські дружинники збирали данину або куди вони здійснювали військові походи.

5. Підвіски-сокирки не зустрічаються в жіночих похованнях в наборах амулетів. Серед дев'яти задокументованих поховань лише два – жіночі, п'ять належить хлопчикам, одне – підлітку 17-19 р. Одне дитяче поховання та поховання підлітка супроводжувались предметами, пов'язаними з військовим спорядженням. В дитячих і чоловічих похованнях мініатюрні сокирки знаходились біля ніг кістяків – біля стопи, біля коліна або біля тазу справа, там само, де носили справжні бойові сокири.

Таким чином, амулети-сокирки, являючи собою чудові зразки прикладного мистецтва, не були прикрасами і не мали постійного місця в костюмі.

Опираючись на перераховані особливості, М. Макаров зробив висновок про зв'язок амулетів-сокирок з військовим середовищем і специфічними для нього віруваннями і обрядами. Дослідник наголосив, що амулети відтворюють не загальний образ сокири, а конкретний тип бойової зброї, і їх знахідки пов'язані переважно з тими давньоруськими пам'ятками, де найбільш велика ймовірність зустріти сліди професійних воїнів. Відомо, що бойові сокири в Давній Русі були основною зброєю молодших дружинників – „отроків". В бронзових підвісках-сокирках відповідно можна побачити своєрідні знаки приналежності до військового стану, що надавались синам дружинників при постригах – обрядах, що супроводжували перше обрізання волосся у дитини [Макаров, 1992, с. 51].

Археологічний контекст знахідок, стверджує М. Макаров, не дає підстав уважати, що вони мають будь-яке відношення до вшановування вищих божеств язичницького пантеону. Адже бронзові сокирки-амулети не були відомі на Русі в X ст., коли язичництво було офіційною державною

релігією, а стійка «іконографія» амулету склалась у XI ст., коли святилища Перуна були вже зруйновані. Сам тип сокири, відтворюваний амулетами, не давня архаїчна, а нова форма зброї, поширеної лише в XI ст. Імовірно, після прийняття християнства дружинники відмовились від вшановування вищих язичницьких богів, проте язичницькі вірування, пов'язані із специфічним укладом життя професійного воїна, набули в XI ст. подальшого розвитку, який втілився в особливих типах військових амулетів [Макаров, 1992, с. 51].

Знахідки амулетів-сокирок на території Волині, більша частина з яких знаходиться у Волинському краєзнавчому музеї, суттєво доповнюють джерельну базу по вивченню цього типу амулетів. Враховуючи нове картографування знахідок (рис. 2; рис. 3), Західну Волинь можна включити до переліку регіонів, де простежується найбільша їх концентрація.

За формою та орнаментацією волинські знахідки в цілому аналогічні до екземплярів з інших давньоруських регіонів. Щоправда екземпляр із с. Надчиці має одну цікаву відмінність – зигзагоподібна лінія (символ блискавки за В. Даркевичем) тут іде не вздовж краю леза, як на інших давньоруських підвісках [Даркевич, 1961, с. 94, рис. 2:2,3; Макаров, 1992, с. 42, рис. 1:1-5], а вздовж внутрішнього боку (рис. 1:2). Це, на нашу думку, можна пояснити або помилкою майстра або тим, що виріб виготовлявся в пізніший період, можливо наприкінці XII ст., коли смислове значення орнаменту було вже призабуте і майстер лише наслідував більш старіші зразки, не акцентуючи увагу на особливостях орнаментальної схеми.

До I типу, за класифікацією М. Макарова, належить підвіска із с. Надчиці; сюди ж, зважаючи на форму обуха (один бік прямий), можна віднести фрагмент із с. Буяни та два фрагменти із околиць Луцька [Савицький, Охріменко, 2007, с. 138, рис. 6:1,2]. До II типу належить підвіска із с. Коршів, а також один із фрагментів з околиць Луцька [Савицький, Охріменко, 2007, с. 138, рис. 6:3]. Якщо врахувати вище вказані знахідки із Володимира та Жорнева (тип II), то бачимо, що кількість підвісок обох типів знайдених на території Волині однакова – чотири підвіски типу I і чотири – типу II.

Як і на решті території Русі волинські знахідки пов'язані з містами та городищами.

Отже, в цілому знахідки виявлені на території Волині підтверджують більшість висновків М. Макарова, а саме про те, що:

– мініатюрні сокирки були не локальним, а загальноруським різновидом амулета;

– сокирки-амулети не були поширеними серед сільського населення;

– цей тип амулетів був пов'язаний з військовим середовищем і специфічними для нього віруваннями і обрядами.

На підтвердження того, що цей тип підвісок слугував не звичайними прикрасами, а також був поширений лише серед певної обмеженої групи населення, свідчить також і їх відносно невелика кількість у порівнянні з іншим поширеним різновидом давньоруських підвісок – лунницями, а також і у порівнянні із загальною кількістю знахідок натільних хрестів чи енколпіонів того ж періоду.

Не виключається також і генетичний зв'язок окремих елементів орнаменту на підвісках-сокирках із орнаментом на бойових сокирах. Однак сумнівно, щоб циркульний орнамент на амулетах мав лише декоративний характер. До того ж не слід ігнорувати те, що в XI-XII ст. язичницькі пережитки були ще досить сильними. Тому, не виключено, що походження розглядуваного типу амулетів якимось чином все таки пов'язано із вшановуванням Перуна. На пізнішому ж етапі існування, в XII ст., ці підвіски могли залишатися лише своєрідними знаками приналежності до військового стану, а також виконувати функцію оберега для воїна.

Література

1. Даркевич В. П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // Советская археология. – 1961. – № 4. – С. 91-102.

2. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. Навч. посібн. – Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 314 с.

3. Макаров Н. А. Древнерусские амулеты-топорики // Росийская археология. – 1992. – № 2. – С. 41-56.

4. Прищепа Б. А. Жорнівське городище на річці Стублі // Археологічні дослідження проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республік. Тематичний збірник наукових праць. – К., 1992. – С. 119-129.

5. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 782 с.

6. Савицький В., Охріменко Г. Мініатюрні сокирки-амулети – джерело для реконструкції дохристиянських вірувань давніх слов'ян // Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник. Вип. III. – Луцьк 2007. – С.130-138.

7. Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська обл. – К.: Наукова думка, 1982. – 116 с.

8. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. // Археология СССР. – М.: Наука, 1982. – 327 с.

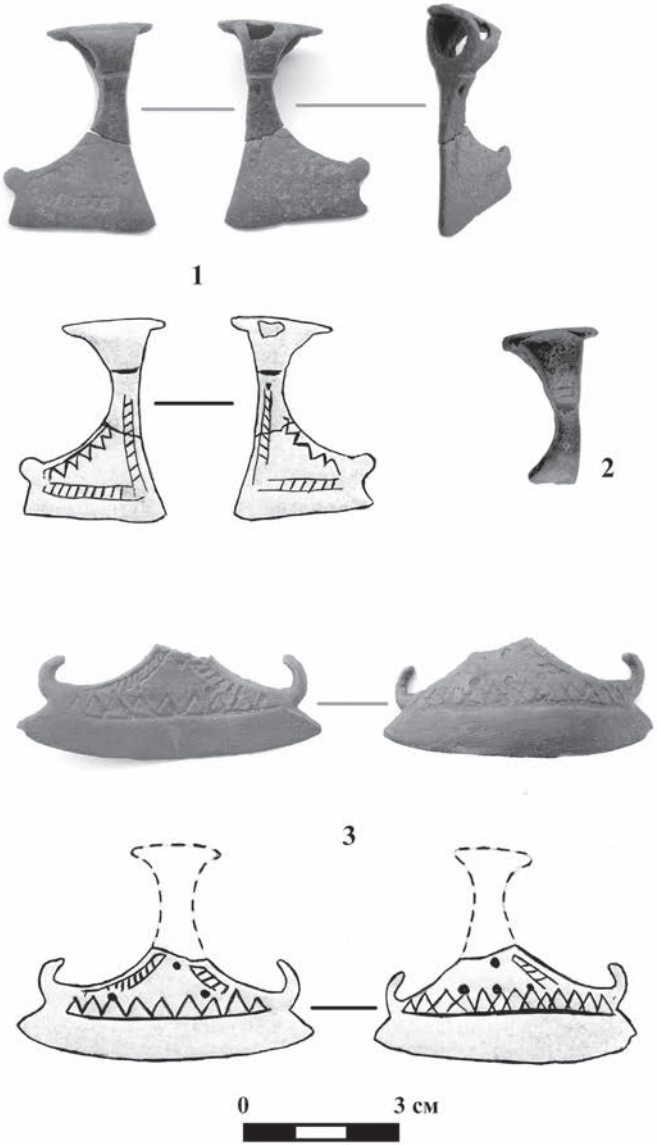

Рис. 1. Давньоруські амулети-сокирки XI - XII ст. та їх фрагменти із збірки ВКМ:
1 - с. Надчиці Млинівського р-ну Рівненської обл.;
2 - с. Буяни Луцького р-ну Волинської обл.;
3 - с. Коршів Луцького р-ну Волинської обл.

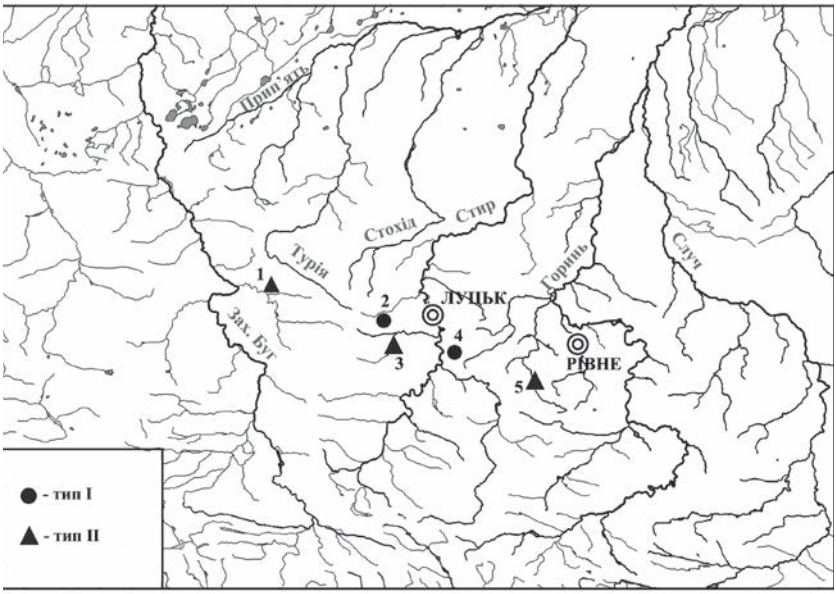

Рис. 2. Знахідки давньоруських амулетів-сокирок на території Волині:
1 - Володимир; 2 - Буяни, 3 - Коршів, 4 - Надчиці, 5 - Жорнів

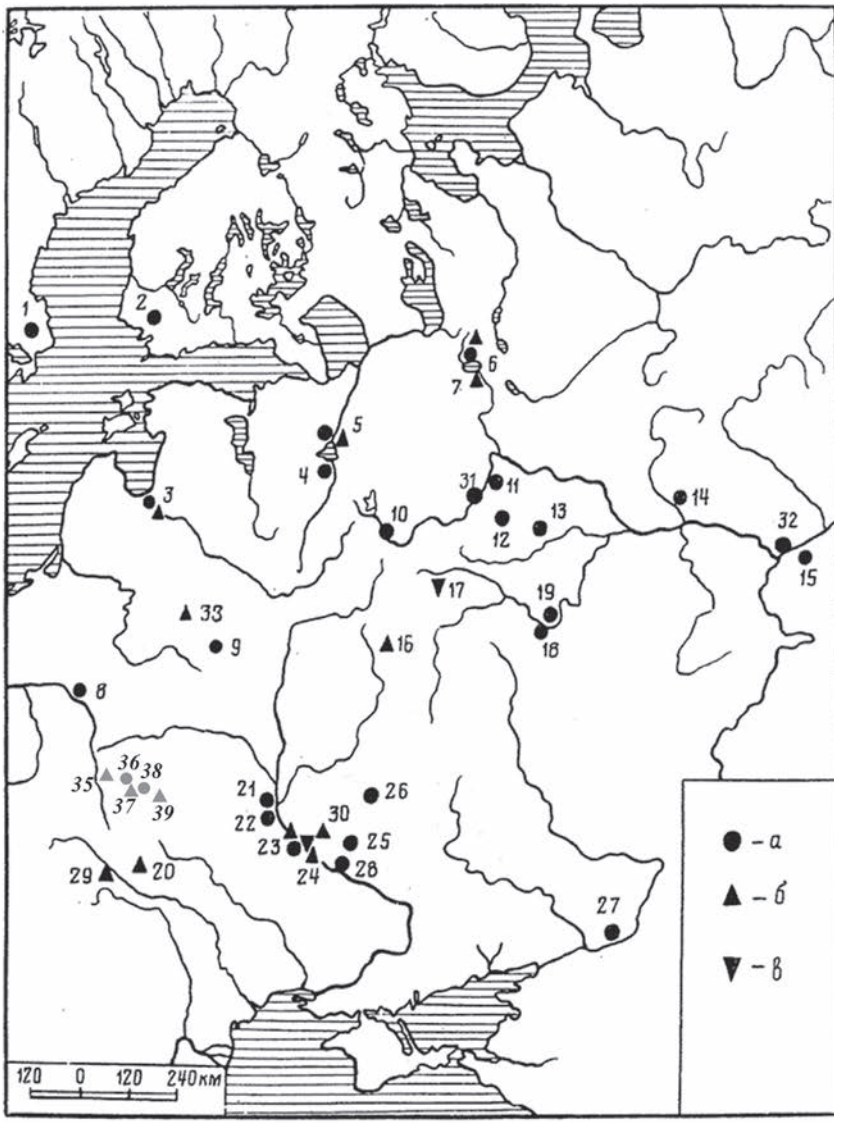

Рис. 3. Знахідки давньоруських амулетів-сокирок на території Русі та в суміжних регіонах, за М. Макаровим, з доповненням авторів (п.35 - п. 39):
а - амулети-сокирки типу I; б - амулети-сокирки типу II; в - амулети-сокирки невідомих або несерійних типів

Василь ЧЕКУРКОВ

Археологічні дослідження культурних нашарувань литовсько-польської доби у місті Корці

Центральна частина середньовічного Корця формувалась на високому мисоподібному виступі правого берега р. Корчик, з трьох сторін вона оточена долиною ріки. Тут жодного разу не проводилися археологічні розкопки, велися лише спостереження за культурними нашаруваннями під час архітектурних досліджень. При цьому культурні нашарування литовсько-польського часу були виявлені в замку князів Корецьких, в районі палацу Чарторийських і на території Воскресенського монастиря [16, с. 33-37].

Перша згадка про Корець в литовсько-польський період відноситься до 1380 р., коли князь литовський Ягайло передає тутешню територію князю Федору Острозькому. У 1386 р. Острозький отримує від Ягайла грамоту, яка підтверджує право володіння на Корець і будує тут замок оточений ровом з водою [3, с. 153-154; 4, с. 179; 5, с. 260-262]. З початку XV ст. Корець переходить у власність кн. Корецьких [3, с. 153-154]. У 60-х роках XVI ст. в Корці налічувалося 200 будинків [15, с. 21]. В 1651 р., після смерті Кароля Самуеля останнього представника родини князів Корецьких [6, с. 67-68], перед 1680 р. Корець переходить в спадок кн. Чарторийським [14, с. 101], які з того часу стали називатися Чарторийськими-Корецькими [3, с. 153-154].

У 2004-2009 рр. Рівненською філією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України були проведені археологічні експертизи, розвідки і розкопки в м. Корці, в ході яких отримані нові дані для вивчення процесів становлення міста та розвитку в пізньосередньовічну добу. Дослідження проводились в історичній частині міста поблизу замку князів Корецьких (рис. 1) [8-13, с. 318-320].

Вул. Я. Галана, № 1 (рис. 1, 1). Ділянка знаходиться в історичній частині м. Корець, в межах Старого міста, за 100 м на північний схід від замку князів Корецьких. У ході археологічних досліджень встановлено, що тут добре зберігся культурний шар литовсько-польської доби XVI-XVIII ст. потужністю 1,7 м, який простежено до глибини 3,2 м.

Вул. Київська, № 11 (рис. 1, 2). В ході шурфування на ділянці встановлено, що від глибині 2-2,1 м залягає культурний шар XVI-XVIII ст. потужністю 0,9-1,1 м, перекритий шаром будівельного сміття XIX-XX ст., далі на глибині 2,9-3 м простежено материк – жовтий лесоподібний суглинок.

Вул. Київська, № 57-а (рис. 1, 3). Обстежена ділянка знаходиться в історичній частині міста Корця, на правому високому корінному березі р. Корчик, на давньому шляху, що вів з Києва до Володимира-Волинського, в районі давнього оборонного рову, який захищав місто зі сходу. У ході проведених досліджень встановлено, що сучасна денна поверхня на ділянці сформувалось під час засипки давнього оборонного рову, який перетинав височину із півночі на південь.

Вул. Київська, № 63 (рис. 1, 4). Ділянка знаходиться за 150 м на північний схід від замку князів Корецьких XV-XVIII ст., на узвишші мисоподібного виступу правого берега ріки Корчика. В ході проведеної археологічної експертизи встановлено, що на ділянці від глибині 1,6 м залягає культурний шар литовсько-польської доби потужністю 0,9-1,1 м, нижче на глибині 2,4-2,5 м зафіксовано материк – лесоподібний суглинок жовтий кольору.

Вул. Київська, № 79 (рис. 1, 5). В ході проведення археологічної експертизи на ділянці було обстежено також мис, який прилягає до ділянки з південного сходу, на якому під час зачистки північно-західного краю виявлено культурний шар литовсько-польської доби потужністю 0,4-0,5 м.

Важливі нові археологічні джерела для вивчення ранніх етапів розвитку Корця були отримані в ході досліджень на двох ділянках по вул. Б. Хмельницького, № 3 (розкопки 2005 р.) та по вул. Київській, № 61 (розкопки 2008 р.). Вони знаходяться на відстані 70-120 м на північний схід від замку князів Корецьких (рис. 1).

Вул. Б. Хмельницького, № 3 (рис. 1, 6). Рятівні археологічні розкопки були проведені на площі 32 кв. м. Виявлено культурний шар XVI-XVIII ст. потужністю 1,4 м та 3 об'єкти.

Поверхня ділянки в різний час неодноразово перепланувалась і вирівнювалась, тому на рівні сучасної поверхні вздовж західного краю розкопу було встановлено нульовий репер, від якого подаються всі показники глибин.

Стратиграфія за профілем західної стіни розкопу: 1) від денної поверхні до глибини 1,1-1,3 м простежено темно-сірий ґрунт, насичений будівельним сміттям та речами XIX-XX ст.; 2) нижче, на глибині 1,7-2,4 м зафіксовано сірий м'який гумусований ґрунт. Він містить різноманітні знахідки XVI-XVIII ст.: уламки глиняного і скляного посуду, коробчасті кахлі, шматки цегли, металеві вироби; 3) культурний шар княжої доби залягає на передматерикових нашаруваннях, це чорний щільний грунт з включеннями шматків печини, вугілля, органічних решток, уламків кераміки та інших знахідок, його товщина досягає 0,5 м; 4) у західній

частині розкопу під культурним шаром княжої доби виділяються стерильні підсипки із суміші материкового і передматерикового ґрунту. Вони чітко простежувалися у профілях західної і південної стінок, їх потужність до 0,25-0,4 м; 5) материк – світлий жовтий суглинок зафіксовано на глибині 2,5-2,7 м.

В процесі робіт було досліджено об'єкти: № 4 та яма № 3, які віднесено до раннього етапу розвитку міста в литовсько-польську добу.

Рештки будівлі № 4 простежено у кв. 5-6, це чотири стовпові ями діаметром 0,3-0,35 см, їх контури виявлені на глибині – 1,9 м. У розрізі ями циліндричної форми, завглибшки 0,2-0,3 м. Три ями розташовані по прямій лінії, а отже стовпова будівля № 4 була орієнтована кутами за сторонами світу. Відстань між центрами цих ям 0,9 і 1,4 м. За стратиграфічними спостереженнями будівля № 4 датована кінцем XVI – початком XVII ст.

Яма № 3 чотирикутна у плані, розмірами 1,15х1,2 м, завглибшки 0,95 м від рівня виявлення. Її контури виявлені на глибині 2,15 м. В придонній частині яма була заповнена чорним гумусним ґрунтом, що містив окремі дрібні уламки високоякісних гончарних горщиків XVI – початку XVII ст., залізну підкову та кістки птаха. Зібрані в котловані уламки глиняного посуду та речові знахідки дозволяють датувати яму № 3 кінцем XVI – початком XVII ст.

Наступний етап розвитку міської забудови на цій ділянці представлений рештками будівлі № 2. Від будівлі № 2 простежено три стовпові ями. Вони прорізали кам'яне замощення, діаметр ям на рівні виявлення (-1,5 м) – 0,4-0,45 м. Відстань між центрами ям 2,6 м і 4,2 м. Дно ям знаходилося на відмітці – 3 м. Між ямами на глибині – 1,8 м простежено рештки масивної колоди, приблизно 0,35 м в перетині, що лежала на кам'яному замощенні, на глибині – 1,8. На рівні замощення розчищено рештки печі. На черені печі трапилися дрібні уламки гончарних посудин та коробчастих кахлів XVI-XVII ст., кістки тварин, а поряд з черенем, на тому ж рівні, знайдено срібний гріш Сигізмунда III карбований в 1624 році. Проведені дослідження дають підстави стверджувати, що кам'яне замощення є залишками підлоги великої будівлі, а зібрані на її поверхні уламки керамічних виробів та речові знахідки дозволяють датувати будівлю № 2 першою половиною XVII ст.

Під час дослідження культурного шару на ділянці було зібрано велику колекцію виробів із заліза та кольорових металів, які представлені наступними речами: гудзик (рис. 2, 1); пряжка (рис. 2, 2); товарна пломба (рис. 2, 3); кулі (рис. 2, 4, 5); вироби (рис. 2, 6, 9); ніж (рис. 2, 7); струг (рис. 2, 8); гак (рис. 2, 10); ручка від скрині (рис. 2, 11); підкови від чобіт

(рис. 2, 12, 13); кінська підкова (рис. 2, 14); замок навісний (рис. 3, 15); цвяхи (рис. 3, 16, 17).

На ділянці по вул. Київській, № 61 розкоп мав площу 84 кв. м (рис. 1, 7). Виявлено культурний шар литовсько-польської доби потужністю понад 2 м та дві господарські ями.

Показники глибин подаються від нульового репера, встановленого на рівні сучасної поверхні вздовж південно-західної стіни розкопу.

Стратиграфія за профілем південно-західної стіни розкопу: 1) від денної поверхні до глибини – 1,0 м зафіксовано темно-сірий ґрунт, насичений будівельним сміттям XIX-XX ст.; 2) від глибини – 1,0 м до -1,9 м залягає ґрунт чорного кольору з вкрапленнями дрібних уламків цегли, камінців, глиняної обмазки, він містить кераміку XVII-XVIII ст.; 3) далі, до глибини – 2,23 м виявлено шар суміші глини та ґрунту, у якому знайдено кераміку XVI – першої половини XVII ст.; 4) нижче, на глибині – 2,3-2,4 м простежено материковий лес.

Яма № 2 овальної форми, розмірами 2,1х2,0 м, завглибшки 0,4 м від рівня виявлення. Її контури простежуються на глибині – 2,4 м. В придонній частині яма була заповнена ґрунтом коричневого кольору, що містив фрагменти глиняних посудин двох технологічних груп: низької якості, виготовлених на ручному гончарному крузі (рис. 3, 1, 3) та високоякісні, виготовлені на швидкообертовому гончарному колі (рис. 3, 2). Зібрані в котловані уламки глиняного посуду датують яму № 2 кінцем XVI – початком XVII ст.

Яма № 3 неправильно-овальної форми, розмірами 3,2х2,37 м, завглибшки 1,4 м від рівня виявлення. Її контури простежуються на глибині – 2,2 м. Стінки споруди похилі, дно рівне, виявлене на глибині – 3,65 м. В придонній частині яма була заповнена прошарками органічного тліну, чорного ґрунту з домішкою вугликів, чорного ґрунту з вкрапленнями дрібних камінців та будівельного сміття. Тут знайдено фрагменти керамічних посудин двох технологічних груп: низької якості, виготовлених на ручному гончарному крузі (рис. 3, 5, 6) та високоякісні, виготовлені на швидкообертовому гончарному колі (рис. 3, 4, 7), які дозволяють датувати яму № 3 кінцем XVI – початком XVII ст.

В ході проведених археологічних досліджень на вище згаданих ділянках не було знайдено ранніх матеріалів литовсько-польського періоду. Виявлені знахідки та досліджені об'єкти свідчать, що культурний шар почав формуватися в XVI ст. До кінця XVI ст. тут існували будівлі, які вірогідно знищені в 1578 р. кримськими татарами під час вторгнення на Волинь [1, с. 12-15]. Життя на відбудованих ділянках за археологічними матеріалами простежуємо до середини XVII ст., які були зруйновані у

1649 р. в ході Визвольної війни [7], про що свідчать рештки будівлі №2 дослідженої в ході розкопок по вул. Б. Хмельницького, №3.

Ранній етап міської забудови поблизу замку князів Корецьких за результатами археологічних робіт датується XVI ст. Наступний етап міського життя охоплює кінець XVI – першу половину XVII ст. Місто розростається, по всьому просторі від замку князів Корецьких на північний схід до оборонного рову, який на півдні пролягав паралельно сучасному провулку Ярослава Галана, а на півночі проходив вздовж ЗОШ № 1.

В цей час міська площа Корця (без передмість) становила близько 25 га. На початку XVII ст. в місті налічувалося 1244 димів та проживало близько 7 тис. чоловік [2, с. 41].

Джерела та література

1. Атаманенко В. Б. Свідчення про татарські напади на Волинь у Луцьких гродських книгах др. пол. XVI ст. // Матеріали І-ІІІ науково-краєзнавччих конференцій «Острiг на порозі 900-річчя» (1990-1992). – Острiг, 1992. – Ч. 1. – С. 12-15.

2. Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство . – К., 1930. – 157 с.

3. Головко В. В. Корець // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5 : Кон-Кю. – 2008. – 568 с.: іл.

4. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: энциклопедия / ред. совет: Т. В. Белова (пред.) [и др.]. – Минск: Беларус. Энцикл. Імя П. Броукі, 2009. – 312 с.: ил.

5. Пазднякоу В. Астрожскі // «Велікае княства Літоускае»: Энцыклапедыя – Т. 1 – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 260-262.

6. Пазднякоу В. Карэцкія // «Велікае княства Літоускае»: Энцыклапедыя – Т. 2 – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 67-68.

7. Пероговский В. Корец и Корецкие князья / В. Пероговский // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1876. – № 79.

8. Прищепа Б. А. Науковий звіт про роботу ДП Рівненської філії Охоронної археологічної служби України у 2002-2003 роках / Прищепа Б. А. – Рівне, 2003. Зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України.

9. Прищепа Б. А. Звіт про археологічні розкопки в м. Корці у 2005 році / Прищепа Б. А., Чекурков В. С. – Рівне, 2006. Зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України.

10. Прищепа Б. А. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2008 році / Прищепа Б. А., Чекурков В. С., Позіховський О. Л., Самолюк В. О., Ткач В. В., Войтюк О. П. – Рівне, 2008. Зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України.

11. Прищепа Б. А. Звіт про археологічні розкопки в місті Корці на ділянці по вул. Київській, № 61-б в 2008 р. / Прищепа Б. А., Чекурков В. С., Ткач В. В. – Рівне, 2009. Зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України.

12. Прищепа Б. А. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2009 році / Прищепа Б. А., Чекурков В. С., Бондарчук О. А., Войтюк О. П., Позіховський О. Л., Ткач В. В. – Рівне, 2010. Зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України.

13. Прищепа Б. А. Перші археологічні розкопки в Корці / Б. А. Прищепа, В. С. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. – К.– Запоріжжя: Дике поле. – 2006. – Вип. 8. – С. 318-320.

14. Ковальчик Є. Пізньобарокові резиденції на Волині // Пограничні фортеці Речі Посполитої. – Замосця, 2004 – С. 91-137.

15. Сас П. М. Феодальние города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / АН УССР. Ин-т. истории; Отв. ред. В. А. Смолий. – Киев: Наук. Думка, 1989. – 232 с.

16. Фуголь І., Могитич Р. Корецький замок // Вісник інституту «Укрзахідпроект-реставрація. – Львів, 1993. – Число 1. – С. 33-37.

ПИТАННЯ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА ТА МУЗЕЙНОЇ АТРИБУЦІЇ

Ярослава БОНДАРЧУК

Художні особливості Острозької іконописної школи на прикладі аналою з житієм св. Миколая др. пол. XVII – поч. XVIII ст.

Нагальною проблемою сучасного мистецтвознавства є вивчення творчої спадщини найбільших художніх осередків України, визначення їх характерних рис та ролі в розвитку вітчизняного мистецтва. В цьому плані увагу мистецтвознавців привертає діяльність Острозької іконописної майстерні першої половини XVIII ст., яка мала свій неповторний стиль в іконографії персонажів, колористичному вирішенні і декоруванні ікон, була одним з найяскравіших виявів української художньої культури в контексті національних культур Європи доби бароко.

Заслуга відкриття цієї майстерні належить Павлу Миколайовичу Жолтовському. У своїй монографії «Український живопис XVII-XVIII ст.» (1978) він локалізував територію поширення продукції майстерні довкола міст Ізяслава, Острога, Кременця, Бродів, а також виявив характерні стилістичні ознаки ікон, створених в ній: «особливий тип кругловидих привітних облич із широко, відкритими очима, високим чолом, характерними пухкими рожевими губами, короткими, розширеними біля перенісся бровами» [4, с. 73], а також «особливі сріблясті, різані по левкасу фони, вкриті майже однаковим в усіх випадках орнаментом із широких, плавно вигнутих, плоских пагінців аканта» [4, с. 73]. На думку М. П. Жолтовського, однорідність малярських прийомів та іконографії всіх відомих нам творів цієї майстерні свідчить про те, що «нею керував один майстер, творчість якого накладала виразний відбиток на все, що виходило з його майстерні, і що праця його підручних мала лише допоміжне значення» [4, с. 73]. Отже, острозький майстер, ім'я якого, на жаль, невідомо, створив власну оригінальну школу іконописання з яскраво вираженими стилістичними особливостями, що дають можливість легко вирізняти його твори з-поміж ікон інших митців.

Дослідження П. М. Жолтовського щодо острозької майстерні були продовжені його наступниками. Олег Федорович Сидор відніс творчість острозького іконописця до непрофесійної народної течії малярства, представники якої «можуть бути менш вправні у відтворенні ракурсів та анатомічних пропорцій людського тіла, просторовому вирішенні композиції чи точності рисунка, але створені ними образи приваблюють

особливою життєрадісністю і оптимізмом, що підсилюється дзвінким колоритом і надає їм своєрідної барокової динаміки в народному трактуванні»[9, с. 20].

Львівські художники-реставратори та мистецтвознавці Лев Скоп та Галина Скоп-Друзюк на підставі вивчення творів багатьох творів острозької майстерні зробили спробу простежити еволюцію творчості її головного художника протягом більше тридцяти років [10, с. 18].

Рівненський мистецтвознавець Віктор Данилович Луць описав датовані ікони острозької майстерні: «Деїсіс» з с. Самостріли Корецького району 1716 р., «Св. Миколай» 1721 р. з Острозького музею, «Покрова, Вознесіння» 1738 р. з с. Могиляни, «Юрій-Змієборець» 1742 р. з с. Копитків Здолбунівського району, що дало змогу точніше визначити час існування майстерні [6, с. 34]. Вивчаючи збірку іконопису у Національному музеї українського мистецтва у Львові, він виявив оригінальну ікону «Богородиці Одигітрії» кін. XVII – поч. XVIII ст. з характерною іконографією острозької майстерні та відмінним від неї тлом, декорованим орнаментом XVII ст. Подібна ікона «Богородиці Одигітрії» була знайдена художником-реставратором Миколою Миколайовичем Бендюком в одній з церков Білогірського району. Обидві ікони можна вважати предтечами острозької майстерні, її витоками.

На сьогоднішній день відомо більше 50-ти ікон, створених острозьким іконописцем та його учнями. Вони знаходяться в багатьох церквах Острозького, Шумського, Білогірського, Ізяславського та Бродівського районів. У одній з церков Ізяславського району є цілий іконостас з ікон острозької майстерні. Чимало їх зберігається в Київському та Львівському національних музеях українського мистецтва, в художніх збірках Рівненського та Житомирського краєзнавчих музеїв, у Луцькому Музеї волинської ікони. Найбільша виставка творів острозької майстерні була відкрита до Міжнародного дня музею 17 травня 1998 р. в замку князів Острозьких авторкою цих рядків; це дало змогу простежити еволюцію творчих прийомів майстрів від початку до середини XVIII ст. [2, с. 192-195]. Умовно ікони острозької майстерні можна розділити на три групи. Ранні ікони («Поклоніння волхвів», «Юрій-Змієборець», «Св. Параскева», «Св. Миколай» (1721) та ін.) написані яскравими, локальними фарбами, а тло вкрите різаним по левкасу зубчастим орнаментом і листками аканту та посріблене. У другій групі більш пізніх ікон («Трійця Старозавітна», «Покрова»/«Вознесіння» (1738) та ін.), навпаки, тло – живописне, а одяг персонажів вирізьблений рельєфно, прикрашений орнаментом і посріблений, деталі одягу вкриті кольоровим лаком. У третьому типі ікон («Богородиця Одигітрія», «Св. Миколай») живописними залишаються

лише обличчя та руки персонажів, а одяг і тло прикрашені різьбленим орнаментом і посріблені, ніби ікона має срібний оклад. Отже, роль живопису суттєво зменшується, натомість, роль декоративних елементів наростає. Тут позначився вплив декоративного різьблення іконостасів і кіотів, яке переживало надзвичайний розквіт у середині XVIII ст., як один з виявів барокової імпозантності.

У експозиції Острозького історико-культурного заповідника є унікальний аналой кін. XVII – поч. XVIII ст., який також гіпотетично можна віднести до кола творів острозької іконописної майстерні (іл. 1). Згідно записів у інвентарних книгах він поступив до музею по акту опису і оцінки № 13032 від 2 липня 1963 р. з Богоявленського собору м. Острога, коли храм був закритий і всі церковні речі передавалися до музею. Оскільки на аналої зображені сцени з життя св. Миколая, було висунуто припущення, що він може походити з найстарішої в Острозі Миколаївської церкви. За свідченням краєзнавців XIX ст. Акима Перлштейна, Станіслава Кардашевича та Миколая Теодоровича, час побудови цієї церкви невідомий, проте очевидно, що вона вже існувала в першій пол. XIV ст. за часів першого зафіксованого в історичних документах Острозького князя – Данила [5, с. 142-143; 8, с. 6; 11, с. 664]. Як свідчать вищезгадані автори, ще в XVII ст. в храмі зберігалось рукописне Євангеліє, у якому був зроблений запис князя Данила та його дружини Василиси про надання церкві земель урочища Чепель: «певнихъ ґрунтовъ, названыхъ Чепель... церкви св. Николы Острожскаго и Священникам при ней...» [8, с. 6]. Вірогідно, надання ґрунтів Чепель відбулось разом із заснуванням самого храму. Землі з такою назвою розташовані біля с. Плоски Острозького району.[1] 13 травня 1634 перед ґродським урядом у Луцьку представ «отецъ Иван Василіевичъ Криловскій, Пресбиторъ

[1]В «Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.» серед церковних сіл згадується «село святого Миколи». У «Підтвердженні прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в тому ж 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою» згадується у частині Б. Костелецької «село Плоская светого Николы». У акті від 14 жовтня 1568 року Плоска згадується в заяві королівського дворянина Івана Семеновича і Луцьких возних про озброєний супротив урядників і селян воєводи Альбрехта Ласького вводу Луцького старости, князя Богуша Корецького у володіння селами: Плоска, Клепачі, Книті та Берездовом, на підставі королівської грамоти. Отже, землі Чепіль як власність церкви святого Миколая в Острозі згадуються ще у XIV ст., а в 1542 р. та сама місцевість має назву «село святого Миколи» та «село Плоская светого Николы». Витяг зі статті: Бендюк, М. М. Село Плоска – нова дата заснування та проект герба села. / М. М. Бендюк // Життя і слово (Острог). – 2010. – Жовтень.

церкви св. Отца Николы Замковой Острожской», для вписання до книг згаданого вище надання подружжям Данила та Василиси Острозьких на Миколаївську церкву ґрунтів Чепель, а також ще двох документів від 17 квітня 1592 р. та від 10 липня 1597 р., якими князь К.-В. Острозький підтверджував цю фундацію. Князь Олександр-Януш Заславський (Острозький) різними дарчими записами також підтвердив низку привілеїв, наданих колись для церкви св. Миколая князями Острозькими, де серед іншого вказується право священиків цього храму на вільний помол по суботах у замковому млині. [5, с. 143; 5, с. 7]. Наступна згадка про церкву належить до 1703 року у зв'язку з тим, що 29 грудня цього року храм вщент згорів, внаслідок необережності бакалавра та дяків, що залишили в храмі вогонь в «skorupie». За словами очевидця, «Вогонь так нагло і страшно покарав, що нічого не можна було врятувати, навіть і дзвонів дев'ять розплавилось, з чого вся Русь дуже жаліла, бо була та церква дуже стара, гарна та багата» [5, с. 143-144]. Однак, на нашу думку, не можна виключити, що храм не міг згоріти миттєво і все ж з нього вдалося врятувати деякі речі, серед яких міг бути аналой. Можливо також припустити, що аналой був зроблений для церкви св. Миколая, відбудованої після пожежі 1703 року.

Очевидно, що досліджуваний аналой є роботою місцевих острозьких майстрів, на що вказує подібність в композиційному та колористичному вирішенні зображень, а також в іконографії та емоційному трактуванні образів на аналої і на іконах острозької іконописної майстерні XVIII ст. Доведення цієї гіпотези є головною метою нашого дослідження.

Аналой, розміри якого 136х74х67 см, являє собою восьмигранний паралелепіпед (іл. 1). Передня, задня та бічні його грані прямокутні, а розміщені між ними грані вужчі і мають вигнуту до середини поверхню. Таким чином аналой можна вважати і чотирикутником із зрізаними по кривій лінії кутами. Верхня кришка та нижня частина, що відіграє роль підставки дещо розширені відносно головної конструкції. Така ускладнена форма належить до характерних ознак раннього барокового стилю. Ранній етап бароко підтверджує також чітко виявлена конструкція, яка переважає над декором. Декоративні елементи являють собою розміщені на кожному ребрі ряди із семи об'ємно вирізьблених трипелюсткових квіток сріблястого кольору, які дещо нагадують опущені донизу тюльпани, і з'єднуються округлими краплеподібними елементами. Ці орнаментальні смуги, рельєфно виділяючись на темно-синьому тлі, чітко окреслюють кожну грань, відмежовуючи одну площину від іншої. На кожній з восьми площин розміщені сцени з життя св. Миколая, окантовані прямокутними профільованими рамками, над якими є зображення херувимів та написи

церковнослов'янською мовою, що пояснюють зображення, але читаються дуже важко через нечіткість літер. На верхній площині аналою – прямокутна рамка позначає місце ікони, або книги.

На верхній площині також поставлений триптих ікон із зображенням перших подій з життя св. Миколая, який завершується різьбленою композиція, характерною для раннього бароко (іл. 2). В середній частині композиції – восьмикутний картуш із зображенням на сріблястому тлі Святого Духа у вигляді голуба, над ним літери: «Д», «С». Картуш обрамлюється завитками, що переходять в листки аканту, і завершується мушлею; над нею вирізьблена стилізована єпископська митра зеленкуватого кольору; під картушем три п'ятипелюсткових рожевих квітки. З лівого і правого боку від середньої частини композиції розміщено характерні барокові завитки-волюти, від яких відгалужуються листки аканту. Різьблені елементи аналою покриті левкасом, поверх якого накладений яскраво-червоний або темно-синій грунт, а поверх нього відповідно шар золотавої, або сріблястої фарби, у деяких деталях (корона, квіти) змішаної з кольоровим пігментом, тонованим лаком. Тонований лак є ще одним свідченням того, що аналой розписували майстри Острозької іконописної майстерні. Такі лаки використовуються в багатьох іконах цієї майстерні. Задня сторона триптиху оздоблена рослинним орнаментом, написаним темно-синьою та жовтою фарбою на яскраво-червоному тлі (іл. 3).

Одинадцять композицій із зображенням сцен з життя св. Миколая виконані темперною, або змішаною темперно-олійною технікою. Перша композиція зображує, як свідчить на ній напис: «Рождество святого Николая» (іл. 4). Св. Миколай народився в III ст. Його батьки – Феофан і Нонна жили в м. Патари, в давній країні Лікії, що була в Малій Азії. Вони походили із шляхетного, знатного роду, були багатими, відзначались благочестивим життям і милосердям до бідних, але доживши до глибокої старості, не мали дітей. Бездітність дуже засмучувала їх, і вони не переставали щиро молитися Богу про дарування їм дитини. Ревна молитва їх була почута, і Нонна нарешті народила сина. Отже, на іконі зображена св. Нонна, яка напівлежить на ліжку, підмостивши під спину білі подушки. На ній білий одяг. Ноги прикриті жовтою ковдрою. Ложе вкрито яскраво-червоним покривалом. Таким кольором майстер фарбує й підлогу оселі. Біля св. Нонни молода дівчина в червоній кофтині і білому фартушку, з розпущеним каштановим волоссям, подає їй посудину синього кольору. Старша жінка – повитуха в зеленому платті обережно кладе святе немовлятко в колиску. Біля неї ще одна молода служниця тримає білий рушник. Вгорі зображена зелена завіса з рожевою підкладкою, яка служила пологом ліжка св. Нонни. Майстер ніби підіймає цю завісу

і відкриває нам зворушливу сцену перших хвилин після народження дитини. За стилістичними ознаками ікону можна віднести до середини – др. пол. XVII ст. Відсутність прямої перспективи, розгортання композиції не в глибину, а знизу вгору, локальні темперні кольори зближують твір з візантійськими середньовічними традиціями. Проте повний відхід від візантійської іконографії облич є характерною ознакою іконопису XVII ст. Саме такі обличчя: округлі, повновиді, миловидні, лагідні і привітні, з характерними короткими, припіднятими, ніби в здивуванні, бровами, з тонкою верхнею і товстою «вісімкою» нижньою губою стануть звичними на іконах острозької іконописної майстерні XVIII ст. Спільною ознакою є також подібне колористичне вирішення, у якому переважають ті ж самі яскраві кольори: червоний, синій, зелений та жовтий, що імітував золоте тло ікони.

Наступна композиція триптиху підписана «Крещение святого Николая» (іл. 5) відображує обряд хрещення немовляти, якому дають ім'я Миколай, що в перекладі з грецької мови означає «переможець народу». Цим ім'ям передвіщалося, що в житті святому прийдеться багато боротися з людською гріховністю, неосвіченістю і злістю, але із цієї боротьби він вийде переможцем. Збереглось передання, що під час звершення таїнства хрещення дивне немовля простояло в купелі протягом трьох годин без нічиєї допомоги, тим самим знаменуючи свою майбутню віру в Святу Трійцю. Проте, на іконі поважний чоловік, можливо, хресний батько, одягнутий в кунтуш та шубу, характерну для одягу Волині XVI-XVII ст., обережно підтримує дитину руками. Старенький сивий священик благословляє її. Поруч стоїть усміхнена жінка в білій накидці, очевидно, мати, і молода дівчина з непокритою головою і темно-каштановими кучерями. Добрі, лагідні обличчя, сповнені серйозністю, урочистістю і радістю великого таїнства. Погляди всіх звернені на святе немовля. Його іконописець зобразив у самому центрі композиції, акцентуючи на ньому увагу. Правда, для цього йому прийшлося підняти купель над підлогою, в повітря, але це не сприймається, як щось неправдиве, адже у житті св. Миколая природне й надприродне завжди було поруч.

Наступна сцена триптиху підписана «Посвящение на диякона святого Николая» (іл. 6), хоча в багатьох житєписах святого описується його висвячення не на диякона, а на пресвітера. З перших днів св. Миколай вів благочестиве життя, уникав метушливих і гріховних розваг своїх однолітків, більшість свого часу проводив в храмі Божому за молитвою, або читанням Святого Письма. Здавалось, що це був не юнак, а мудрий старець, який відмежував себе від всього земного заради служінню Господу. Отже, єпископ м. Патари, якого також звали Миколай і який

доводився рідним дядею св. Миколаю, вирішив висвятити його на пресвітера. При звершенні таїнства священства, єпископ, сповнений Духа Святого, передрік велике майбутнє Божого Угодника, як утішителя всіх скорботних, доброго пастиря, що буде пасти душі заблудших, насищаючи їх на пасовищах благочестя і всім хто в бідах, явиться теплим помічником [3, с. 29]. На іконі зображено старенького сивобородого єпископа, який «покладає» руку на голову зовсім юного Миколая, вимовляючи над ним формулу священства. Св. Миколай стоїть перед ним на колінах, покірно опустивши голову і молитовно склавши руки. І хоча обличчя його написане за шаблонною схемою: округле, з невеликим чолом, припіднятими короткими бровами та темно-каштановими кучерями, у напівопущених повіках великих, майже круглих очей, ледь розтулених вустах відчувається священний трепет і щире хвилювання чистої душі юнака. За св. Миколаєм зображений старий священик, який вказує на нього перстом, та малий хлопець-прислужник, що тримає в руках розгорнуту книгу з написом «Св. Николай». Важливою деталлю, яка має значення для датування пам'ятки, є зображення двох вікон в стіні церкви, в яких бачимо шибки різної форми і розмірів (іл. 7). На той час для виготовленні віконних шибок існувало два способи [1, с. 68-77]. Одним з них, більш давнім, що був відомий ще з Київської Русі і називався «лунний», виготовляли невеликі шибки округлої, або неправильної багатокутної форми, які бачимо в лівому вікні, вставлені в свинцеву решітку; а іншим, більш пізнім і складним способом, що з'явився в к. XVII – на поч. XVIII ст. і мав назву «халявний», виготовляли прямокутні шибки значно більших розмірів (67-71 см), які бачимо у вікні, що справа. Отже, зображені на іконі вікна підтверджують датування пам'ятки не раніше XVII століття. Подібні вікна зустрічаються і на іконах Острозької іконописної майстерні XVIII ст., зокрема, бачимо їх на іконі «Трійця Старозавітна» (іл. 8). Неважко помітити деякі спільні риси в зображенні голови св. Миколая (іл. 9) на іконі «Поставлення св. Миколая в диякони» та голови ангела на іконі «Трійця Старозавітна» (іл. 10), що свідчить про успадкування сталих місцевих традицій іконописання на Острожчині. Це характерний нахил голови, округлість обличчя, припідняті брови, скошений погляд очей, уста з тонкою верхнею і товстою нижньою губою, темно-каштанове волосся, яке завивається на плечах в кучері.

На передній стінці аналою розміщена ікона «Врятування св. Миколаєм трьох невинно засуджених» (іл. 11). Розміщуючи її на першому плані, майстер надавав цій композиції особливого значення, демонструючи тим народне уявлення про св. Миколая, як «скорого помічника» і захисника знедолених, скривджених, нещасних людей. Сюжет ікони також взятий

із житія св. Миколая. Одного разу, коли він від'їхав в м. Плакомат, щоб примирити місцевих жителів і воїнів імператорської армії, між якими відбулася кривава сутичка, до нього прибула делегація з м. Міри і принесла йому сумну вість: місцевий градоначальник несправедливо засудив до смерті трьох невинних людей. Св. Миколай негайно поспішив їм на допомогу і коли дістався до містечка Лев, побачив велике поле, заповнене народом, і невинно засуджених, які вже були підготовлені до страти. Хоча в житіях св. Миколая розповідається, що були безпідставно засуджені три мужі, іконописець зобразив трьох невинних дітей, які стоять одне біля одного на колінах і моляться. Біля них кат в яскраво-червоному жупані, із по-польськи підкрученими доверху вусами, підняв обома руками коротку широку шаблю. Але за постатями дітей з'являється св. Миколай і, торкаючись шаблі рукою, зупиняє страту.

Наступні сім композиції аналою відрізняються від чотирьох попередніх більш стриманою, «приглушеною» колористичною гамою. Хоча іконографія св. Миколая та зображення облич інших персонажів залишається майже без змін, складається враження, що ці композиції виконав інший майстер. Насамперед, кидається в очі інше колористичне вирішення. Яскраве жовте тло, що імітує золото, замінюється темно-синім та рожевим, фарби одягу персонажів втрачають свою локальність і яскравість.

Справа від центральної композиції розміщена ікона, яка відображає «Обрання св. Миколая на єпископа Мірлікійського» (іл. 12). Передання розповідає, що коли помер єпископ м. Міри (столиці та митрополії Лікійської країни) Іоанн, св. Миколай жив в цьому місті, невідомий нікому. Він обрав Міри місцем свого перебування після повернення з паломницької подорожі до Єрусалиму, щоб уникнути слави людської і почестей, які йому надавали в його рідному місті Патари, де він був всім відомим своїм благочестивим життям. І дійсно, деякий час він жив в Мірах, як бездомний жебрак, не знаючи де прихилити свою голову, проте не пропускав жодної Божої служби у храмі. Коли помер архієпископ країни, і єпископи зібрались, щоб вибрати нового предстроятеля їх краю, одному з найстаріших священиків з'явився світлоносний ангел і сказав, що по волі Божій ним має стати чоловік, який першим прийде ранком в церкву на богослужіння і ім'я якому Миколай. Іконописець зобразив на іконі сплячого єпископа, а над ним, на темно-синьому нічному тлі – образ св. Миколая в єпископському облаченні з жезлом і Євангелієм в руках. На нього вказує десниця Божа, яку майстер розмістив у правому верхньому кутку ікони, акцентуючи на ній увагу рожево-золотавим сяйвом навколо неї. Далі передання розповідає, що коли св. Миколай, який ще опівночі

встав на молитву, вдосвіта увійшов в притвор церкви, старий єпископ зупинив його і запитав ім'я, але засоромившись, Миколай мовчав. Єпископ запитав вдруге і святий тихо відповів: «Називаюсь я Миколай, раб святині твоєї, владико». Вражений смиренням Божого обранця, єпископ взяв його за руку і привів на собор до інших священиків, які радо зустріли його, і, поставивши на середину храму, благословляли і вітали з обранням на таку відповідальну посаду архієпископа Мірлікійської церкви. І хоча була ще ніч, вістка про обранця Божого миттєво рознеслася по місту, і церква швидко наповнилась людьми, які прийшли, щоб подивитися на нього. «Прийміть, браття, свого пастиря, – звернувся до всіх найстаріший єпископ. – Не собор людський, а суд Божий поставив його». Із розгорнутого сюжету обрання св. Миколая архієпископом іконописець вибрав самий важливий кульмінаційний момент – виявлення волі Божої через указання на святого перстом Господнім.

Наступні композиції присвячені благодіянням і чудесам св. Миколая. Одна з них «Єврей закликає в свідки ікону св. Миколая» (іл. 13), стосується широко відомого в народі оповідання про повернення св. Миколаєм єврею позичених ним грошей. Один християнин позичив у єврея гроші і взявши в свідки св. Миколая, перед його іконою пообіцяв повернути борг у назначений строк. Коли ж настав час віддавати гроші, він вирішив обманути іудея та суддів і, сховавши позичене золото в дерев'яний посох, дав його потримати свому донатору на той момент, коли перед іконою св. Миколая він присягався, що гроші йому повернув. Проте кара Господня не забарилась наздогнати його. Коли він повертався додому, був збитий насмерть колісницею, а посох з грошима впав, розколовся і золото висипалось з нього. Довідавшись про це, іудей так налякався, що навіть не захотів брати назад позичене ним золото, і сказав. що не візьме його доти, доки по молитвах св. Миколая не воскресне померлий християнин. Як тільки він вимовив це, мертвий ожив. Вражений чудом іудей христився зі всією своєю сім'єю. На іконі зображений іудей, який стоїть на колінах перед іконою св. Миколая і звертається до неї, піднявши руку вгору. Перед ним лежить розкрита книга з написом «Миколай». За традицією, іконописці виділяли іудеїв, як не християн, із загальної маси персонажів чорним кольором одягу. І тут він зображений також в чорному одязі і з характерною шляпою, яка висить за його плечима. Подібне зображення іудея зустрічається на іконі «Успіння Богородиці» Острозької майстерні XVIII ст., з тією різницею, що шляпа надіта на його голові. Лампада, що висить на стіні, біля ікони св. Миколая, за елементами металевої конструкції дещо нагадує світильник із Острозької синагоги, який нині зберігається у фондах Острозького краєзнавчого музею.

Наступна композиція аналою відображає «Виганяння біса з людини» (іл. 14). Перед св. Миколаєм стоїть бородатий босий чоловік, одягнутий у довгу червону сорочку та накидку брудного біло-рожевого кольору. Його руки припідняті в розмовному жесті, він ніби звертається до св. Миколая. З його вуст, залишаючи кривавий слід, вилітає нечистий дух у вигляді чорного хвостатого птаха. Св. Миколай тримає перед ним Біблію, інша його рука піднята вгору у владному жесті, яким він заклинає біса вийти з людини. У житії св. Миколая сказано, що йому приходилось неодноразово виганяти з людей нечисту силу. Можна пов'язати цю сцену і з попереднім сюжетом: св. Миколай оживляє мертвого чоловіка і виганяє з нього диявола, за вказівкою якого він вирішив обманути і забрати собі чуже золото.

Наступна композиція «Молитва св. Миколая» (іл. 15), розміщена на задній стінці аналою, представляє святого, як великого молитвеника за весь рід людський. Св. Миколай стоїть з піднятими вгору руками на зеленій траві біля церкви, і, оскільки його постать розміщена на рівні даху храму, здається, що він возноситься над землею. У лівому верхньому кутку ікони в світло-рожевому ореолі сяє монограма Христа з літер «І,Х,С», яка сприймається в контексті ікони, як умовне зображення Спасителя. Надзвичайно цікавою деталлю в цій композиції є зображення церкви, оскільки не можна виключати, що це є зображення саме острозької церкви св. Миколая. За дослідженням львівського архітектора К. В. Присяжного, церква св. Миколая була невеликою, мала півкруглу апсиду і купол. На іконі зображена частина невеликої церкви з крутим, високим дахом (вдвічі вищим за стіни), вкритим темною гонтою та частково червоною черепицею. На стіні рожевого кольору видно одне півкругле вікно. Церква має дзвіницю, завершену шатровим дахом. Над центральною частиною височіє купол не грушовидної, а скоріше півкруглої форми, на високому барабані. Купол завершується ліхтариком і хрестом. Рівненський мистецтвознавець Віктор Луц провів аналогії між зображенням церкви на острозькому аналої та гравюрою, використаною в збірнику «Акафісти, стихири і канони…», виданому Львівським братством у 1699 році. На думку дослідника, церква, зображена на аналої, «місцевої архітектури» [7, с. 136-148].

Наступна ікона на бічній грані аналою «Св. Миколай підкидає бідному чоловікові вузлики з золотом» (іл. 16) відображає передання, як святий допоміг бідному чоловікові, який не маючи чим прогодувати трьох своїх дочок, вирішив наставити їх на шлях блудниць. Св. Миколай, отримавши від батьків великий спадок, використовував успадковані гроші для щедрої роздачі всім бідним і нужденним. Тричі він підкидав для бідного батька

вночі крізь відчинене вікно вузлики з золотом, що дало чоловікові змогу видати своїх дівчат заміж і зберегти їх честь. Отож, на іконі зображена частина кімнати: біла стіна, закриті півкруглі двері з залізними завісами, на ліжку міцно спить старенький батько, в головах у нього розмістилось три дочки. У вікні – св. Миколай, тримаючись однією рукою за підвіконня, іншою – кидає до кімнати яскраво червоний вузлик з грошима.

Наступна композиція «Св. Миколай рятує потопаючого отрока» (іл. 17). Багато раз святий надавав допомогу потопаючим, дістаючи їх з глибини морської. Однією з самих зворушливих історій, яку майстер відобразив на аналої, було врятування хлопчика. У житійному оповіданні сказано, що один чоловік ревно молився св. Миколаю, щоб він позбавив його жінку безплідності і дарував йому сина, обіцяючи за це принести в храм золоту чашу. Коли народився хлопчик, чоловік зробив чашу, але пожалів віддавати її до храму і вирішив замінити її іншою. За це Господь покарав його. Під час переїзду через річку отрок випав з човна, коли хотів зачерпнути чашею води. Вбитий горем батько приїхав до церкви один і поставив другу чашу перед іконою св. Миколая, але вона була відкинута на середину храму. В цей момент в церкві з'явився отрок, який тримав в руках спершу обіцяну св. Миколаю чашу і поставив її перед іконою. Він розповів, що св. Миколай врятував його з пучини. На іконі майстер зобразив кульмінаційний момент порятунку. Коли св. Миколай бере потопаючого отрока за руку і витягає з бурхливих хвиль ріки.

Зліва від центральної ікони зображений сюжет «Зцілення розслабленого юнака перед іконою св. Миколая» (іл. 18). Один юнак, на ймення Миколай, був одержимий страшною диявольською мукою: сильний вогонь пік його нутрощі так, що всі члени його тіла висохли і страждалець не міг навіть стояти, а тільки, згорбившись, повзав. На празник св. Миколая. коли хворий побачив, що всі люди йдуть до його церкви, він, хоч яким бідним не був, й собі купив свічку і поповз до храму, а по дорозі зустрів благообраного старця, який сказав йому, що якщо він прийде до його церкви, то одужає. У храмі чоловік побачив ікону св. Миколая і зрозумів, що йому зустрівся по дорозі святий. Він почав щиро молитися і просити собі здоров'я, яке св. Миколай обіцяв йому повернути. Всі люди в храмі молилися за нього також, вони навіть підняли його, щоб він зміг приложитися до святого образу. «Теплий заспупниче, помилуй мене! – просив чоловік. І ось всі члени його тіла вирівнялись, і диявол відступив. Вже зцілений, він тричі сам перехрестився, помазав себе маслом з чудотворної лампади, обійняв образ свого цілителя і поцілував його. На іконі зображений чоловік в білому хітоні й червоному гіматії. Він смиренно стоїть перед образом св. Миколая, опустивши очі додолу.

Права рука зображена нечітко, здається, він підніс її до своєї щоки, ніби втираючи чудодійне масло. На рівні ніг чоловіка зображена велика рогата голова диявола, з відкритої пащі якого вивергається полум'я. І все ж диявол відповзає геть, безсилий перед образом св. Миколая.

Якщо ми порівняємо зображення св. Миколая на аналої (іл. 19) і на іконах острозької іконописної майстерні XVIII ст. (іл. 20, 21), то знайдемо багато спільних ознак: шляхетна витонченість рис обличчя, лагідність виразу, подібність кольорів одягу: темно-зелена філонь, біла єпітрахіль з червоними хрестами – все свідчить про безперервне продовження традицій острозького іконопису. Для підтвердження нашої думки, можна порівняти образи св. Миколая на аналої, на іконах острозької іконописної майстерні XVIII ст. з іконою Св. Миколая XVII ст. із с. Бродівське Острозького району (іл. 22), на якій майстер створив зовсім інший образ – більш простий, суворий і драматичний. Зіниці очей поставлені прямо, обличчя більш аскетичне, риси грубі, загострені і акцентовані різкими штрихами чорної фарби. Образи острозьких іконописців були більш шляхетними, витонченими і доброзичливими. У XVIII ст. майстри Острозької іконописної школи створили неповторні усміхнені образи Христа, Богородиці та святих, які не мають більше аналогій у іконописі України того часу. Живопис аналою знаменував собою початок цієї школи.

Література

1. Бендюк М. М. Гутне віконне скло [Текст] / М. М. Бендюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип. 2. – Острог, 2007. – С. 68-77.

2. Бондарчук, Я. В. Острозька іконописна майстерня п. пол. XVIII ст. [Текст] / Я. В. Бондарчук // Наукові записки [зб. наук. праць] / Острозька академія; гол. ред. І. Д. Пасічник. – Острог: Вид-во Острозької академії, 1998. – Т. 1. Ч. 2. – С. 192-195.

3. Вознесенский С. Житие и чудеса св. Николая Чудотворца и слава его в России [Текст] / С. Вознесенский, Ф. Гусев. – С.-Петербург, 1899. – Переиздание: Украинская Православная Церковь, Полтавская епархия, Спасо-Преображенский Мгарский монастырь. 2002. – 723 с. – ISBN 966-302-132-2.

4. Жолтовський, М. П. Український живопис XVII-XVIII ст. [Текст]: моногр. / М. П. Жолтовський; за ред. Я. П. Запаско. – К.: Наукова думка, 1978. – 327 с.

5. Kardaszewicz, S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga [Текст] / S. Kardaszewicz.– Warszwa: Wudawnictwo Geberthner i Wolf, Krakow: Wudawnictwo Geberthner s spółka, 1913. – 292 c.

6. Луць, В. Д. Іконописна майстерня Острога першої половини XVIII ст. [Текст] / В. Д. Луць // Волинська ікона: питання з історії вивчення, дослідження та реставрації: тези Всеукр. наук. конференції (жовтень 1996 року, Луцьк). – Луцьк, 1996. – С. 34-36.

7. Луц В. Д. Архітектурний стафаж в іконописі Волині XVII-XVIII ст. [Текст] /

В. Д. Луц // Архітектурна спадщина Волині (Збірник наукових праць. Випуск 2). – Рівне, 2010. – С. 136-148.

8. Перлштейн, А. Описание города Острога [Текст] / А. Перлштейн. – М.: Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских, 1847. – 8 с.

9. Сидор О. Волинське малярство XVII-XVIII ст. [Текст] / О. Сидор // Образотворче мистецтво. – 1988. – №2 (березень-квітень). – С. 20-22.

10. Скоп-Друзюк, Г. Творчість волинського іконописця XVIII ст. – автора ікон «Христос-Виноградар» [Текст] / Г. Скоп-Друзюк, Л. Скоп // Волинська ікона: питання з історії вивчення, дослідження та реставрації: тези Всеукр. наук. конференції, присвяченої 90-річчю П. М. Жолтовського (жовтень 1994 року, Луцьк). – Луцьк, 1994. – С.18-20.

11. Теодорович, Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 2. Уезды Ровенский, Острожский, Дубенский [Текст] / Н. И. Теодорович. – Почаев, 1890. – 1120 с.

Список ілюстрацій

1. Аналой сер. – др. пол. XVII ст. з житієм св. Миколая.

2 Завершення триптиху аналоя XVII ст.

3. Задня сторона триптиху аналоя.

4. Ікона «Різдво св. Миколая» з аналоя XVII ст.

5. Ікона «Хрещення св. Миколая» з аналоя XVII ст.

6. Ікона «Поставлення св. Миколая на диякона» з аналоя XVII ст.

7. Зображення вікон на іконі «Поставлення св. Миколая в диякони» на аналої XVII ст.

8. Зображення вінок на іконі «Трійця старозавітна». Острозької іконописної майстерні XVIII ст.

9. Голова св. Миколая з ікони «Поставлення св. Миколая на диякона» з аналоя XVII ст.

10. Голова ангела з ікони «Трійця Старозавітна». Острозької іконописної майстерні XVIII ст.

11. Спасіння св. Миколаєм трьох невинно засуджених. Розпис аналоя XVII ст.

12. Обрання св. Миколая єпископом Мірлікійським. Розпис аналоя XVII ст.

13. Єврей закликає в свідки ікону св. Миколая. Розпис аналоя XVII ст.

14. Св. Миколай виганяє нечистих духів. Розпис аналоя XVII ст.

15. Молитва св. Миколая. Розпис аналоя XVII ст.

16. Св. Миколай підкидає бідному чоловікові вузлики з золотом. Розпис аналоя XVII ст.

17. Св. Миколай рятує утопаючого отрока. Розпис аналоя XVII ст.

18. Зцілення розслабленого юнака перед іконою св. Миколая. Розпис аналоя XVII ст.

19. Ікона « Св. Миколай» з аналоя XVII ст.

20 Ікона «Св. Миколай»» Острозької іконописної майстерні XVIII ст.

21. Св. Миколай Фрагмент ікони «Успіння Богородиці» XVIII ст. Острозької іконописної майстерні.

22. Фрагмент ікони Св. Миколай XVIII ст. з с. Бродівське Острозького р-ну.

Іл. 1. Аналой поч. XVIII ст. з житієм св. Миколая

Іл. 2. Завершення триптиху аналоя поч. XVIII ст.

Іл. 3. Задня сторона триптиху аналоя

Іл. 4. Ікона «Різдво св. Миколая» з аналоя поч. XVIII ст.

Іл. 5. Ікона «Хрещення св. Миколая» з аналоя поч. XVIII ст.

Іл. 6. Ікона «Поставлення св. Миколая на диякона» з аналоя поч. XVIII ст.

Іл. 7. Зображення вікон на іконі «Поставлення св. Миколая в диякони» на аналої поч. XVIII ст.

Іл. 8. Зображення вікон на іконі «Трійця старозавітна» Острозької іконописної майстерні XVIII ст.

Іл. 9. Голова св. Миколая з ікони «Поставлення св. Миколая на диякона» з аналоя поч. XVIII ст.

Іл. 10. Голова ангела з ікони «Трійця Старозавітна» Острозької іконописної майстерні XVIII ст.

Іл. 11. Спасіння св. Миколаєм трьох невинно засуджених. Розпис аналоя поч. XVIII ст.

Іл. 12. Обрання св. Миколая єпископом Мірлікійським. Розпис аналоя поч. XVIII ст.

Іл. 13. Єврей закликає в свідки ікону св. Миколая. Розпис аналоя поч. XVIII ст.

Іл. 14. Св. Миколай виганяє нечистих духів. Розпис аналоя поч. XVIII ст.

Іл.15. Молитва св. Миколая. Розпис аналоя поч.XVIII ст.

Іл. 16. Св. Миколай підкидає бідному чоловікові вузлики з золотом. Розпис аналоя поч. XVIII ст.

Іл. 17. Св. Миколай рятує утопаючого отрока. Розпис аналоя поч. XVIII ст.

Іл. 18. Зцілення розслабленого юнака перед іконою св. Миколая Розпис аналоя поч. XVIII ст.

Іл. 19. Ікона « Св. Миколай» з аналоя XVII ст.

Іл. 20. Ікона «Св. Миколай»
Острозької іконописної майстерні XVIII ст.

Іл. 21. Св. Миколай Фрагмент ікони «Успіння Богородиці» XVIII ст. Острозької іконописної майстерні

Іл. 22. Фрагмент ікони Св. Миколай XVIII ст. з с. Бродівське Острозького р-ну.

Ольга ШКОЛЬНА

Культура харчування еліти українського суспільства XVII-XIX століть: руйнація стереотипів про типологію форм фарфоро-фаянсових виробів для напоїв і встановлення дійсного стану речей

Дослідження присвячене переосмисленню існуючих знань про типологію форм вітчизняних фарфоро-фаянсових виробів для напоїв XVII-XIX століть. Здійснено спробу первинного аналізу різниці між посудом для кави, мокко, шоколаду, чаю.

Постановка проблеми. В українському мистецтвознавстві досі існує чисельна кількість тем, що потребують нових підходів до вже нагромадженого попередніми дослідниками матеріалу. Фактично, окремі раніше написані підрозділи історії мистецтва фарфору-фаянсу, з огляду на з'ясування нових обставин його дійсного історичного розвитку, необхідно повністю переробляти. Однією з таких є проблематика появи й поширення напоїв на землях етнічної України XVII-XIX століть і розгляд цієї теми через призму вивчення культури харчування еліти українського суспільства означеного періоду.

Аналіз останніх досліджень. У відомій літературі з фарфору-фаянсу України та Польщі представлене необ'єктивне розуміння розвитку типології форм фарфоро-фаянсових виробів для напоїв Речі Посполитої, України, Польщі. Знані вчені, такі як Фаїна Петрякова [6], Божена Костух [14], Анна Шкурлат [17] у своїх фундаментальних працях так і не змогли остаточно розібратися у призначенні тих чи інших посудин для рідини.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Хибні підписи знаних вчених під світлинами введених у міжнародний науковий обіг творів українських виробництв тонкої кераміки свідчать про те, що питання появи й поширення форм для напоїв потребує верифікації, руйнації вже сталих уявлень і встановлення дійсного стану речей, детерміністичного погляду на причинність як зв'язок явищ, систематизації наукових знань про вітчизняний фарфор.

Мета статті – шляхом реконструкції окремих подій та зведення існуючої архівно-літературної і натурної джерельної бази пролити світло на період розвитку тонкої кераміки України XVII-XIX століть у розрізі типології форм для напоїв, що дозволить здійснити фахову систематизацію знань про тонку кераміку України «золотої доби».

Виклад основного матеріалу дослідження. Першим посудом для напоїв з асортименту жовківсько-глинської фарфурні Яна ІІІ Собєського, що зафіксований в архівних записах, були горнятка для молока та філіжанки для кави. Виходячи з даних хроністів останньої чверті XVII століття, король Речі Посполитої, його родина і оточення не вживали чаю або інших напоїв, звичних для культури харчування на українських землях з XIX століття.

Цікаво, що крім реєстрів продукції жовківсько-глинського виробництва кінця XVII століття, збереглися описи асортименту вже наступної, радзивіллівської фабрики на тому ж таки історичному місці. Згадане підприємство діяло у XVIII столітті (1744-1762/1763 рр.). Це було перше задокументоване механізоване виробництво на землях сучасної України, продукція якого постачалася на продаж. Дані реєстрів окресленого підприємства XVIII століття також фіксують лише пивні кубки, горнятка для молока й філіжанки для кави.

Враховуючи той факт, що у власності родини Радзивіллів, котрі були кревними родичами Собєських, у XVIII столітті перебувало чотири різні фабрики, що знаходилися на території етнічних земель Польщі (Бяла Подляска, з кінця XIX століття виникла ще Неборівська фабрика), України (Жовква-Глинсько), Білорусі (Свержень), це дозволяє прослідкувати еволюцію посуду окремих виробництв згаданої родини на різних територіях та відстежити час появи форм для модних на той час в Європі вишуканих напоїв.

Багато форм жовківсько-глинського виробництва другого етапу розвитку (радзивіллівський період) було запозичено з іншої мануфактури Радзивіллів, котра знаходилася на теренах етнічної Білорусі, у Свержені, неподалік Несвіжа. Зокрема, це були кавові філіжанки й сподки до них. Так 1759 р. князь замовив «набір вазочок, мисок, тарілок, філіжанок, ліхтарів, кубків, штофів, соусників, горщиків та дзбанків» [16].

Підйом фаянсової фабрики на Львівщині, об'єднаної наприкінці XVIII століття в одне підприємство, тривав до часу смерті засновника – 1762 р. [18; с. 587]. В реєстрі доби його нащадків 1765 року, занотованому економом жовківським, паном Лісовським, фігурують також дзбанки, кавники, цукорниці, філіжанки, сподки, тарілки, кубки та кавові сервізи. Часто ці предмети взорувалися на продукцію вже діючої в окресах несвізької резиденції фабрики. На жаль, ці твори не збереглися, тому історію їх побутування ми можемо прослідкувати лише за даними хроністів [7].

З самого початку існування, на Сверженьській мануфактурі Радзивіллів випускалися кавові сервізи в комплектах, таці для подавання

кави, горнятка [18, s. 19, 21, 22, 44.]. З 1755 р. серед виготовлених форм підприємства у «реєстрі фарфуров новомодних» фігурують ванни для льоду з підставками для охолодження пляшок з напоями та чарок. Випуск продукції часто провадився партіями, передусім сервізними наборами до 90 одиниць кувертів. З огляду на це продукувалося багато чарок для пивної наливки «калдушалу» й пивних кубків [9, с. 12], кавових сервізів [15, s. 248].

Натомість деякі форми для страв і напоїв зберігали зв'язок з посудом і культурою харчування Стародавньої Русі-України, взорувалися на традиційний давньогрецький (візантійський) канон кераміки з відповідним йому розумінням естетики. У цьому зв'язку варто зазначити, що на виставці 1927 р. були експоновані недатовані дві філіжанки глинського виробництва, вкриті ясно-жовтою поливою (одна з них з чорними пасками, на кільцевій ніжці; друга кавова, вузька, висока і півкуляста, зі сподкою) та дзбанок з накривкою (грушовидної форми, вкритий різнобарвною поливою з мармуризацією) [12; 13]. Очевидно, перша філіжанка мала рівні борти і середній розмір, оскільки автори каталогу не змогли зауважити на її особливостях.

У фондах МЕХП також зберігаються вироби, вкриті жовтою або поливою кольору кави (відтінку кави з молоком), зокрема вази на квіти, чайники та кавники. Наприкінці XIX століття на глинському підприємстві засвоїли випуск кварти (квасника) з накривкою, ідентичного до форми, вживаної на виробництві Любичі Королівської. Як писали Лев Долинський і Пантелеймон Мусієнко, на цій продукції, частково подібній до дерев'яних коновок, та на дзбанках з накривками й ринках-триніжках позначився вплив традиційного народного мистецтва [2].

Серед ще шістнадцяти виробів згаданого підприємства, які експонувалися на виставці в Познані 1976 року (майже всі, за виключенням однієї роботи зі збірки замкового музею Мальборку, – колекція Muzeum Narodowe w Warszawie), деякі також відносяться до форм для напоїв. Ці речі можна умовно розподілити на дві групи: перша – 2 дзбанки (з сигнатурами) і дзбанок з накривкою XVIII століття; друга – решта виробів, які датуються першою половиною XIX століття. Зокрема, це філіжанка зі сподкою (сигнатури) з Мальборку, та чайник з накривкою, дві філіжанки зі сподками, три тарілки, два кошики (овальний та округлий), тарілка, попільничка, вазон без сигнатур з колекції MNW (№№ 121-136) [10, s. 19].

Важливо відзначити, що це єдиний відомий нам чайник глинського виробництва. Він приземкуватої, дещо приплюснутої кулястої форми, подібний до деяких виробів Корецького виробництва. Відомий з асортименту глинської фарфурні першої половини XIX століття. Датується

не раніше як 20-ми – 30-ми роками позаминулого сторіччя. Тобто часом, коли аналогічні предмети з поширенням вживання чаю на наших теренах почали виготовляти на Корецькому, Баранівському, Городницькому та Києво-Межигірському фарфоро-фаянсовому виробництвах.

Варто зауважити, що ранні предмети для напоїв, котрі випускали перелічені підприємства у 1790-х-1810-х рр. (австро-французький період), не виходили за межі типологічних груп виробів, призначених для чорної кави. Тобто смаки, уподобання, уклад життя тодішніх українців, нація яких вже на окреслений час була сформована, мало, (а подеколи нічим не) відрізнялися від смаків, уподобань й укладу життя люду провідних розвинутих країн Східної Європи.

З давніх-давен наша спільнота у різних соціальних прошарках була призвичаєна у своїх щоденних потребах до вживання води, узварів, квасів, напоїв з меду та солоду (медовуха, пізніше – пиво), трав'яних настоянок і чаїв, на свята – до горілки й вина. Але простий люд тоді не пив «вишуканих» напоїв, котрі прийшли до нас, починаючи з кави, у XVI-XVII століттях. Проте, у якому посуді останній подавався на зорі його проникнення у наш побут – важко сказати. Принаймні, достеменної інформації не лишилося, як і прикладів форм.

Враховуючи, що кава потрапляла до земель України двома шляхами – з Австрії та Туреччини, то і ємності, у яких було прийнято її подавати, могли різнитися. Можна припустити, що у XVI-XVII століттях це були варіації «фільджан» (арабське «фінджан», похідне від тюркського «чарка») – традиційних маленьких металевих чашок дамської форми широкого приземкуватого дзвону або чоловічих металевих чи керамічних склянок на сподках «тепсі» (від кримськотатарського – «мілка тарілка»), в яких прийнято подавати каву, зварену по-турецьки. При цьому під кавові чашки призначалися металеві мідні, срібні, іноді з позолотою, суцільні або ажурні підставки «зарф» (від турецького – «конверт, підстаканник»), котрі часто прикрашалися орнаментом [1]. Вони є близькими за призначенням до європейських підстаканників «трамбльоз» (з французької – та, яка дрижжить), що й нині використовуються під час подорожей у потягах тощо.

Форма класичної європейської чашки (назва похідна від більш пізнього за хронологією напою – чаю) також з'явилася в Україні значно пізніше, за 100-150 років. При цьому, наприклад, у Польщі, як відомо, й досі заведено пити каву зі скляних склянок.

Якщо на землях сучасної України на початку появи традиції щоденного споживання кави також існував звичай наливати цей напій у скляні склянки (принагідно зауважимо, що у межах маєтків Собєських – Радзивіллів на Львівщині, Несвіжчині, а також Потоцьких – Радзивіллів

у Чуднові на Поділлі, Чарторийських на Волині, поруч з фарфурнями – фаянсарнями завжди знаходилися гути) [11], це б пояснило відсутність керамічних форм філіжанок на каву XVII-XVIII століття в ряду типологічних груп вітчизняної еволюції. Можливо, перші кавові сервізи та поштучні предмети для поширених по всій Європі у XVIII столітті кофехаузів виготовлялися на виробництві фарфору Прота Потоцького у Чуднові (діяло поруч із його ж всесвітньовідомою Чуднівською гутою на 1783 р.), продукція тонкокерамічного підприємства якого не збереглася.

Якщо на Заході прийнято пити каву з чашок, то на Близькому Сході донині віддають перевагу склянкам. Враховуючи, що івритський вираз «склянка кави» використовується навіть при вживанні саксонського фарфору, варто зауважити, що походження польської традиції може бути пов'язане з великим переселенням євреїв-ашкеназі. Частина «обраного народу» з Польщі, Німеччини та Австрії осіла на наших землях. Але після першої Катастрофи на землях етнічної України та ствердження перемоги християнства над мусульманством поступово частина звичок в системі культури харчування, похідна від попереднього періоду, була нівельована й переосмислена.

Варто зауважити, що вже на XVIII століття, за даними хронік, на наших теренах прослідковується щонайменше п'ять типів посудних форм для пиття напоїв: 1) філіжанки кавові звичайні на кільцевій ніжці (цебто невисокі й досить вузькі); 2) філіжанки кавові, вузькі, високі і півкулясті (імовірніше за все для напою мокко – кави з молоком); 3) горня (кулясті форми для молока); 4) кубки (кухлі) пивні; 5) чарки для напоїв кшталту калдушалу (наливок).

Якщо уважно подивитися на цей перелік, то стає зрозуміло, що назви «чашка» у побуті тоді ще не існувало, як, вірогідно, й самого напою чаю. Посуд для молока – звужені під шийкою глеки у формі кринки, кулясті горнятка зі звуженими вінцями, а також пивні кухлі й кварти побутували з Середньовіччя, оскільки були похідними від форм грубої (товстої) кераміки.

Проте кава у глиняних філіжанках швидко вистигає. Тому вже з XVII – початку XVIII століття в асортименті вітчизняних виробництв намагалися виготовляти форми для цього елітного напою з тонкої кераміки. Майже одразу ж за появою в асортименті поштучних виробів, було запроваджено випуск і перших кавових сервізів. Останні складалися з філіжанок зі сподками, кавників з накривками, дзбанків для молока та вершків, тарілок, пізніше цукорниць. Солодощі взагалі у ті часи були доступні лише найзаможнішим аристократам.

На землях етнічної України, що входили до складу Австрійської

імперії побутували звичаї сервірування столу за німецьким зразком. Зокрема, для урочистих свят й званих прийомів. В окреслений відрізок часу столи понімечченого світу оздоблювали цукровими фігурами, пізніше їх замінять пластинками цукру і так званими цукровими головами. Сировина для цукру з початку XVIII століття завозилася з закордону, зі зламу століть налагоджувалося його місцеве виробництво[1]. Звичними солодощами були продукти медівництва.

Фактично, тільки з появою в Європі моди від 30-х років XVIII століття на сервірування столу предметами, виконаних у єдиному образно-стильовому ключі, почалися трансформації типології форм виробів для наїдків, й, найбільше, – для напоїв. Однаковий, легкий (замість важкенних металевих, знизу досить брудних предметів, у яких готувалася їжа, із залишками золи, що псувала скатертини, та які викликали опіки) і завжди охайний, гігієнічний посуд з порцеляни та фаянсу намагалися водночас уніфікувати для створення єдиних ансамблів і підлаштувати під різноманітні смаки вибагливих аристократів, що часто наслідували звички й культуру тих країн, де навчалися, одружувалися, відвідували родичів, мали фінансові справи.

Сам перелік укорінених для української європеїзованої шляхти XVIII століття страв включав окремі австрійські м'ясо-овочево-круп'яні наїдки, десерти й солодощі французької кухні. При цьому низка рецептів була адаптована з традиційної так званої монастирської їжі, пов'язаної з культурою харчування, що сформувалася у добу Київської Русі.

Після третього переділу Польщі поступово поширився уклад, за якого у моду ввійшло сервірування столу за російським звичаєм. При цьому він розповсюдився у досить консервативній українсько-польській верхівці лише після 1830-го року, коли після невдалого польського повстання були змінені очільники дворянства багатьох регіонів.

Упродовж ста років, до початку XIX століття, побут етнічних українців збагачувався різноманітними формами для напоїв, пов'язаними передусім з кухнею Франції, якою тоді захоплювалося дві третини світу, а також Австрії, з котрою єднали історичні реалії. Окрім кави, для якої розроблявся спеціальний посуд з тонкої кераміки, вітчизняні промислові виробництва, за тодішньою культурою диференціювання напоїв, що побутувало в Австрійській імперії, опанували випуск форм для мокко

---

[1] *Первая в России «сахарная палата» была открыта Петром I в начале XVIII века, и сырьё для сахара ввозилось из-за границы. В 1802 году стало налаживаться производство сахара из отечественного сырья – сахарной свеклы сначала под Тулой, а затем во многих районах страны // История появления сахара в России / http://ru.wikipedia.org/wiki/Сахар Знімок стрінки на 29.04.2012 р.*

(одна частина кави, дві – молока). Це зрозуміло не лише з типології форм перших філіжанок глинського виробництва, а й за асортиментом Корецького фарфорового заводу 1810-х – 1820-х рр.

Чому саме така типологія форм для напоїв була перейнята? Адже у світі ширилася мода на тонкий фарфор Німеччини на чолі з Майсеном. Проте, пруський монарх Фрідріх Великий намагався обмежити споживання кави своїми підданими, оскільки величезні суми податків з цього атрибуту розкішного життя знаті надходили до казни іноземних експортерів. Він вважав, що германці мають пити пиво. Тому у Пруссії ширилися чутки про шкоду кави та її різновидів, зокрема, наголошувалося, що вживання цього напою сприяє безпліддю [4]. Отож, від німецької традиції етнічні українці перейняли лише звичай густо посипати каву ванільним цукром.

Окрім трьох сервізів для мокко (один з яких помилково названий чайним Фаїною Петряковою у книзі «Український художній фарфор к. XVIII – початку XX століття», інші два з підписами «кавові» фігурують у книзі сучасної польської дослідниці Божени Костух «Польська порцеляна»); серед продукції Корця початку XIX століття відомі й набори для шоколаду.

Для приготування цього напою використовується терте какао, какао-масло з цукровою пудрою. Але як тільки шоколад увійшов у побут, майже відразу розпочався й бум моди на чайні форми. Тому перші не набули великого поширення і з часом розуміння їх призначення було втрачене. Якщо форми кавників для мокко ширші, ніж для чорної кави й мають зазвичай довші носики, а філіжанки для мокко асоціюються з перегорнутим дзвоном, то асортимент виробів для шоколадних напоїв має іншу специфіку. Шоколадники (кавники для шоколаду або какао) та вузькі півкухлі (філіжанки для шоколаду або какао) в українській традиції XIX століття виготовлялися здебільшого циліндричної форми з накривками.

Перші чайні чашки були низькими і маленькими за розмірами, схожими на крихітні розетки, оскільки напій початково був дуже дорогим і навіть для аристократів малодоступним. Зберігся лише один такий приклад виробів. З часом чайні форми збільшувалися і трансформувалися відповідно до зміни стилів і вартості чаю. До маленьких кулястих та великих гранених, майже квадратних чайників виготовлялися чашки різних форм і вмісту.

Така еволюція форм для пиття прослідковується за датуванням відомих форм промислових виробництв Правобережжя України, котрі виникли до першої половини XIX століття. Кава, мокко, шоколад (какао), чай поступово набувають великої популярності, посуд для цих напоїв проходить стадії відчутних перетворень.

Позаяк мокко – це різновид кави, названий на честь однойменного арабського міста-порту на узбережжі Червоного моря, який наприкінці XVIII століття очолював список кращих сортів зерен, поява цього напою пов'язувалася з прохолодою, потрібною для релаксації у спекотливих країнах. Мокко – це назва найпершого завезеного в Європу сорту кави, що нині вирощують лише у Йемені й не постачають на експорт. Нині каву з молоком прийнято замовляти ближче до вечора, аби розслабитися. Але на межі XVIII-XIX століття на землях України мокко був досить поширеним. Вважалося, що біла кава – з молоком та цукром – напій символічний. Чорну здебільшого вживали разом із міцними напоями [3].

До різновиду мокко під назвою моккаччино (кава і молоко у співвідношенні 1:2) було прийнято додавати какао або гарячий шоколад. Поступово останній почав використовуватися як окремий напій. Але через густу плівку, що утворювалася у ньому при контактуванні з повітрям, для форм філіжанок для шоколаду з досить широким горлом завжди виготовлялися накривки.

Висновки. Поділ форм для напоїв виробництв «білого золота» земель етнічної України к. XVIII – початку XIX століття відповідає існуючій в Австрії класифікації посуду і до сьогодні характерної для культури харчування цієї країни. Кава як елемент європейського способу життя особливо прижилася у українському великосвітському середовищі, стала атрибутом «ситості», заможності й вільного проведення часу європейської людини. Мокко (моккачино) і донині розповсюджений у вжитку гурманів світу. Какао й шоколад досі є частиною культури харчування українців, улюбленими напоями дітей різних вікових категорій. Спеціальний вітчизняний посуд для вже звичного в Україні чаю нині за традицією, що склалася наприкінці XVIII – початку XIX століття, має безліч варіацій різноманітних форм.

Проте, у сучасній культурі харчування та побуті нашого народу є поширеним лише посуд для першого й останнього з перелічених напоїв. Щодо решти – справжнє розуміння призначення форм було втрачене. Адже після більшовицького перевороту та Другої світової війни історичні зв'язки з культурою Австрії та Франції намагалися максимально знищити і зтерти. За кілька століть походження усталених форм для напоїв було забуте. Нині необхідно повернути українській культурі епізоди історичних реалій життя та побуту минулих віків, частину ментальності, що базується на дотичності мистецького всесвіту українців до базису культур найвеличніших країн Європи.

Література

1. Акчурина-Муфтиева Н. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV – первой половины XX века / Нурия Акчурина-Муфтиева. – Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография» (СТГ), 2008. – 392 с.: ил. – ISBN 978-966-174-004-3.

2. Долинський Л. В. Український художній фарфор. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 12; Долинський Л., Мусієнко П. Фарфор і фаянс. (Стаття про виробництво художнього фарфору на Україні). Варіанти, рукопис, машинопис з правками автора. // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 990. Мусієнко Пантелеймон Никифорович, український радянський мистецтвознавець. Оп.1. Спр. 285. 5 арк. на 98 арк. 1963 р. Арк. 39, 40, 55, 56, 57, 58.

3. Історія кави / http://www.kavomania.com.ua/catalog/Kava/Kava.html Знімок сторінки на 29.04.2012 р.

4. Мокко / http://cafe-coffee.kiev.ua/articles/082008/mokko.html Знімок сторінки на 29.04.2012 р.

5. Парцей М. Стародавня Жовква. – Львів: Світ, 2005. – 161 с.

6. Петрякова Ф. С. Украинский художественный фарфор (конец XVIII – начало XX ст.) / отв. ред. П. Н. Жолтовский. – К.: Наук. думка, 1985. – 221 с.: ил.

7. Школьна О. В. Жовква і Глинсько: два найбільш давні виробництва тонкостінного фаянсу, започатковані Яном Собєським на українських землях // Жовківські читання 2011. Збірник статей першої наукової конференції «Музей в сучасному світі» / О. В. Школьна; Львівська галерея мистецтв; упорядник С. Каськун. – Львів: Вид-во «Растр-7». – С. 207-219. – ISBN 978-966-2004-60-1.

8. Aftanazy R. Materiały do dziejow rezydencii / Pod red. A. J. Baranowskiego. T.VIIa. – Warszawa: Dawne województwo ruskie: zemia halicka i lwowska, 1990. – S.562-590.

9. Chojnacka H. Fajanse polskie XVIII-XIX wieku / Halina Chojnacka. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnica, 1981. – 88 s.: il.

10. Glińsko Lubelskie // Wróbleewska Yraźyno. Dawne fajance polskie. Wystawa. – Poznań: Muzeum Narodowe w Poznanie, 1976. – S.19.

11. Kasprzak A. J., Skoropadowa H. Europejskie szkło / Ministerstwo Kultury I Dziedzictwa Narodowego, Departament do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą; Інститут народознавства Національної академії наук України / Aleksandra J. Kasprzak, Halina Skoropadowa. – Warszawa, 2008. – 264 c.: іл. – Пол., укр. мовами. – ISBN 978-83-61320-18-0.

12. Katalog wystawy. 1927.

13. Kołaczkowski J. Wiadomośći tyczące sie, przemysly I sztuki w dawnej Polsce. – Warszawa, 1888. – S.164-165.

14. Kostuch B. Polska porcelana / Bożena Kostuch. – Kraków: Fabryka Grafiki, 2004. – 115 s.: il. – ISBN 83-89550-00-8.

15. Mańkowski Tz. Dzieje wytworni ceramicznych w Glinsku i Żołkwi // Biuletyń historii sztuki i kultury. – Warszawa, 1947. – S. 248.

16. Przyrembel Z. Farfurnie polskie dawne i dzisiejsze. – Lwow, 1936. – S.75.

17. Szkurlat A. Manufaktura porcelany I fajansu w Korce. – Warszawa, 2011. – 356 s.: il.

18. Starszewska M. Polski fajans / M. Starszewska, M. Jeżewska. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1978. – 140 s.: il.

Ілюстрації

1. Приклади ранніх форм кавника і філіжанки для чорної кави. Дзбанок – до 1804 р.; збірка MNW (Muzeum Narodowe w Warczawie). Філіжанка – 1820-ті рр., приватна збірка В. Моссаківської, Польща. Обидва – Корець. Фарфор, розпис, позолота.

2. Приклади форм кавника і філіжанок для мокко. Кавник – 1820-ті рр. Збірка МЕХП (львівського Музею етнографії та художнього промислу). Фарфор, розпис, позолота. Філіжанка – 1820-ті рр. Збірка MNW. Фарфор, позолота. Обидва предмети – Корець.

3. Приклади форм шоколадника та філіжанки для шоколаду. Шоколадник – Корець, 1820-ті рр. Накривка підібрана. Збірка МЕХП. Фарфор, розпис, позолота; філіжанка для шоколаду – Баранівка, перш. пол. 1820-х рр. Збірка СОХМ (Сумського обласного художнього музею). Фарфор, розпис.

4. Перші форм чайника та чайної чашки. Чайник – Баранівка, перш. пол. 1820-х рр. Збірка МЕХП. Фарфор, розпис, сріблення. Чашка – Корець, близько 1815 р. Збірка MNK (Muzeum Narodowe w Krakowie). Фарфор, позолота.

1а, 1б, 2а, 2б

3а, 3б, 4а, 4б

Ольга ЗЕЛІНСЬКА

Візуалізація предметів побуту та етнографії в Острозькому іконописі XVIII ст.

Мальовничий Рівненський край багатий історією та пам'ятками культури. Більшість з того, що дійшло до нас з минулого, зберігається в музеях, храмах, приватних колекціях, а тому багато історичних цінностей недоступні широкому загалу. Не всі мають можливість їх побачити, а про існування деяких більшість людей навіть і не здогадується. Саме це стало основною причиною створення та видання фотоальбому «Культурна спадщина Рівненського краю». Працюючи над ним, автори мали на меті зібрати в одному виданні найбільш значимі рухомі мистецькі пам'ятки Рівненщини, щоб кожен, гортаючи сторінки альбому, зміг побачити, що ми отримали у спадок.

В означеному збірнику було вміщено зображення ікон Волинського іконопису XVI-XIX ст. На території Рівненщини в цей час розвиваються окремі осередки Волинської іконописної школи, де одним найвідоміших регіональних центрів була Острозька іконописна майстерня. Дослідники припускають що вона існувала в період з кінця XVII до початку XIX ст. [7, с. 29-33]. Це дозволяє нам дослідити візуалізацію предметів побуту та етнографії в Острозькому іконописному осередку XVIII ст.

Спільні риси для більшості ікон Острозької майстерні це: однаково орнаментоване тло (листя аканту), колористика, в деяких – використання кольорових лаків (в інших іконописних центрах такий лак не використовувався через складну технологію виготовлення). Лагідність та простодушність образів, відтворених на іконах, засвідчує професійний рівень майстрів і теплоту народного малярства. Такі типи облич залишились навіть тоді, коли маляр зображував конкретних людей, як, наприклад, на іконі «Покрова Богородиці». Ця ікона була створена в майстерні Острозького іконописця в 1738 році на замовлення громади церкви в с. Могиляни. У нижній частині ікони є напис: «Сей сооружила образ громада могилянская за проводом отца Дивинского, прокуратора мещанского року Божого 1738 июля дня 28». На іншій стороні ікони зображено Вознесіння Ісуса Христа [5, с. 14].

Зараз ікона зберігається в Острозькому Державному історико-культурному заповіднику (надалі – ОДІКЗ).

Сюжет цієї ікони пов'язаний з подією, що сталася у Константинополі в середині I століття. Візантійська імперія в цей час вела війну з сарацинами, Константинополю загрожувала велика небезпека. У призначений

день Св. Андрій Юродивий і його учень Св. Єпіфаній були у Влахернському храмі на всенощній службі. Раптом вони побачили в повітрі Божу Матір в оточенні святих. Вона молилися за мир і розкинула над людьми свій омофор[1], який став таким великим, що вкрив усіх присутніх у церкві. Молитва Божої Матері підтримала та надихнула людей на захист рідного міста. Наступ сарацинів був зупинений.

На іконі зображені селяни, на кошти яких було споруджено образ. Богоматір покриває їх омофором та благословляє. У них добрі лагідні обличчя, в яких художник намагався передати індивідуальні риси зовнішності. Стоячи на колінах з молитовно складеними руками, селяни дивляться на Богородицю із захопленням та замилуванням.

Кожен із зображених чоловіків вбраний в одяг різного кольору, однак однаковий за пошиттям (прямі сорочки, поверх яких одягнені жупани з довгими рукавами), тому ми можемо припускати, що всі вони були рівні за соціальним статусом.

Своєрідність шляхів розвитку острозького іконопису XVIII ст. зумовлюється особливостями тодішнього світогляду, в основі якого лежали сакральні положення про природу краси. Поступово в Україні утверджується стиль, який увійшов у світову історію мистецтвознавства як «українське бароко». Зародки цього стилю простежуються ще з середини XVII ст., але повною мірою він розвинувся лише в першій половині XVIII ст.

До середини XVIII ст. художники бережуть і розвивають декоративність в іконі, глибокі і насичені кольори, позолочене рельєфне тло оздоблене флористичним орнаментом. Декорованість української ікони в цей час дуже тісно пов'язана з оздобленням народного одягу та декоративно-прикладним мистецтвом в цілому. Рослинний орнамент з вишиванок переносився на предмети побуту та меблі, які в свою чергу зображувались на іконах в найменших деталях [7, 20].

Світоглядні настанови цієї доби та характерні риси бароко яскраво відобразились на іконах «Успіння Богородиці» та «Юрій Змієборець» (зараз знаходяться в ОДІКЗ).

На іконі «Успіння Богородиці» Марія лежить на смертному одрі, яке застелене білим витканим простирадлом. Як і на іконах «Успіння Богородиці», XVII ст., ми бачимо зображення юдея Афонія, якому архангел Михаїл відрубує руки. Однак у цьому випадку постать єврея є надзвичайно реалістична, кожна риса обличчя та деталі одягу ніби

---

[1]*Омофор – це довгий, стрічкоподібний плат, прикрашений хрестами, що є частиною богослужбового вбрання єпископа; в іконографії – це ще плат, який тримає Божа Матір на іконах «Покрова Богородиці».*

змальовані з живої людини [9, с. 56-62]. Тому можна припустити, що саме на цій іконі є зображення не вигаданої, а реальної історичної постаті.

Якщо прибрати німб та крила, то архангела Михаїла можна не відрізнити від звичайного незаможного юнака-міщанина у дияконському стихарі. Це, в свою чергу, знову ж свідчить про проникнення світського світогляду в усі сфери художньої діяльності.

Щодо ікони «Юрій Змієборець», то зображення самого Юрія відповідає канонам іконографії (як лицаря в римських шатах). Більш цікавим є образ принцеси Єлени, яка одягнена у вбрання міщанського середовища. Вона стоїть у білій блузі з блакитним орнаментом на комірці, підперезана білим фартухом, який по контурах оздоблений вишивкою. Поверх блузи одягнена червона свита з широкими рукавами, які призібрані вище ліктів – елемент одягу характерний бароковому стилю. На голові у Єлени ми бачимо діадему, що говорить нам про її статус принцеси, а волосся – розпущене і не покрите наміткою, що свідчить про її сімейний стан, як незаміжньої дівчини. На шиї у принцеси красуються червоні коралі, подібні до тих які носили панянки в той час [6, с. 114].

Характерним в цей час для іконопису стає ктиторський портрет, тобто зображення історичних реально існуючих осіб, які жертвували кошти на храми. Зокрема, на іконі «Поклоніння волхвів» (XVIII ст.) ми можемо побачити один із зразків такого портрету.

На іконі зображено біблійний сюжет, коли перед новонародженим Ісусом прийшли поклонитись царі та принесли дарунки маленькому Христу. Цікаво, що автор ікони за допомогою головних уборів намагався розрізнити походження царів, і тому двоє з них одягнені в чалму, а це свідчить про те, що вони прийшли зі сходу, а третій – має типову корону західного царя. Кожен із царів вбраний у одяг, типовий світському елементу з вищих прошарків суспільства XVII-XVIII ст.: жупан, підперезаний поясом, та червону шубу з білим відкладним коміром.

За припущенням Миколи Бендюка, два царі, які зображені ближче до Христа, могли бути портретними зображеннями князів Острозьких: цар, що схилився на коліна – це князь Костянтин Іванович Острозький, а за ним у золотій короні – Василь-Костянтин Костянтинович Острозький (якого часто величали як некоронованого короля України). Такі висновки можна було зробити, порівнюючи зображення царів на іконі із портретами з ОДІКЗ князя Василя-Костянтина Острозького та князя Костянтина Івановича Острозького з картини «Битва під Оршею», що знаходиться в музеї Народовому у Варшаві.

Для зображення одного із східних царів іконописець використав портретні риси обличчя першого імператора всеросійського – Петра І. Автор

ікони зображує імператора невеличким на зріст, коли той насправді «… був велетень, без малого трьох аршин ростом, цілою головою вище будь-якої юрби, серед якої йому приходилося коли-небудь стояти» [8, с. 81]. За церковними канонами простий цар ніяк не міг бути вище святих царів, тому автор і не показав реального зросту Петра Першого.

Отож, ікони Острозької іконописної майстерні залишили нам у спадок яскраву і самобутню школу живопису з комплексом своєрідних стилістичних та іконографічних рис, особливостями колористики та специфікою зображень деталей. Пам'ятки Острозького іконопису XVIII ст., як прояв духовної культури народу, є безцінною спадщиною національного значення.

При аналізі зразків робіт острозької іконописної майстерні XVIII ст. очевидним стає той факт, що ікони опинились під загрозою перетворення на картини з релігійним сюжетом, оскільки поширення набули портретні зображення та відтворення подій, які відбулися реально. Зображення одягу святих ми порівняли із тенденціями моди періоду написання ікони, що засвідчило нам про надзвичайно великий вплив світських мотивів на написання ікон.

Завдяки збереженим пам'яткам острозької іконографії було простежено великий вплав середовища майстрів на їх роботи. Зокрема на іконах зображені елементи етнографії та побуту острож чини, в чому ми переконались на прикладах окремих ікон.

Література

1. Бендюк. М. Культурна спадщина Рівненського краю / Харват О., Бендюк М. – Рівне. – 2010. – 180 с.

2. Александрович В. Малярі та система малярських осередків на Волині XVI ст. / В. Александрович // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». – Острог, 1991. – 344 с.

3. Бендюк М. Гутне віконне скло / М. Бендюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 2. – Острог, 2007. – 219 с.

4. Бендюк М. Коментарі до острозьких легенд / М. Бендюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 4. – Острог, 2010. – 253 с.

5. Бондарчук Я. Іконопис Острожчини XVI-XVIII століть / Я. Бондарчук. – Острог. – 2010. – 366 с.

6. Енциклопедія українознавства. У 10-х т. / Гол. ред. Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954-1989. – 562 с.

7. Сидор О. Волинське малярство XVII-XVIII століть / О. Сидор // Образотворче мистецтво. – 1988. – № 2. – 304 с.

8. Чистяков А. История Петра Великого / А. Чистяков // Репринтное воспроизведение издания 1093 г. – М.: Буклет, 1992. – 524 с.

9. Шестопал М. Євреї на Україні. – К.: Оріяни, 1998. – 462 с.

Микола БЕНДЮК

Дата народження скульптора Томаша-Оскара Сосновського

Уроженець Острожчини, талановитий митець, автор більш як п'ятдесяти скульптур із мармуру, що й сьогодні прикрашають храми й музеї Риму, Варшави, Кракова, Острога, Рівного, Житомира, професор скульптури римської Академії св. Луки Томаш-Оскар Сосновський був тісно пов›язаний з Україною.

Т.-О. Сосновський з'явився на світ у селі Новомалині на Острожчині в старовинному замку, який належав шляхтичу Яну Кануту Малинському. Одна з дочок Малинського – Касильда – вийшла заміж за Станіслава Сосновського з Налеч. Від їхнього шлюбу і народився Томаш-Оскар [1; с. 277-284].

До сьогодні точна дата його народження була невідома. Зігмунт Батовський наводить дату 12 грудня 1810 р. [2; с. 30І-302]. Дослідник О.Раггі подає 1813 р. [3; с. 474-477]. Науковці вв ажали правильною останню дату що підтверджував некролог, написаний 27 січня 1886 р., де сказано, що скульптор помер «у віці біля 73 літ» [4; с. 82].

Але нещодавно кандидат історичних наук Ігор Тесленко віднайшов у Державному архіві Волинської області дату хрещення Томаша-Оскара. У метричній книзі хрещень Острозького костелу за 1801-1817 рр. є запис про Сосновського, що повністю вміщується на одній із сторінок книги. Латинський напис перекладається приблизно так:

«Острозька парафія. Новомалин. Року Господнього 1812, дня 21 грудня ... (?) отець Ремігій (?) капуцин Острозького конвенту охрестив ... немовля на ім'я Оскар-Томаш, сина ясновельможних панів Станіслава (капітана якогось підрозділу? російських військ) і Касільди з Малинських Сосновських. Хрещені батьки: шляхетний Каспер Махніцький і шляхетна Юлія Лістовська (дочка чи дружина майора російських військ?)» (Переклад І. Тесленка).

Далі допис про виписку з книг, датований 14 липня 1830 р.

Нотатка про таїнство хрещення Томаша-Оскара внесена не до книги, а до окремого аркушика, вшитого до книги. Цей аркушик навіть не був пронумерований [5; арк. 186 а].

Якщо хрещення пройшло 21 грудня 1812 р. – то, імовірно, скульптор народився за декілька тижнів до цього, віднімемо приблизно два тижні - вийде дата народження 7 грудня. Стосовно визначення дати народження треба врахувати, за яким календарем записувалися дати у костелі на початку XIX ст. Враховуючи, що костел знаходився на території Російської

імперії і необхідно було надавати довідки для державних установ стосовно дат народження, то, вірогідно, що й літочислення велося за Юліанським календарем. Тобто, до 7 лютого необхідно додати «12» – приблизна дата виходить 19 грудня. Вже попередньо згадувалося, що Зігмунт Батовський наводить дату 12 грудня 1810 р. Цю дату ми можемо взяти за основу, змінивши тільки вже попередньо доведений рік народження на 1812. Тобто, днем народження Томаша-Оскара Сосновського можна вважати 12 грудня 1812 року.

Цікава також нотатка на сторінці із архіву про виписку з книг, датовану 14 липня 1830 р. Можливо, цей випис робився на запит військового командування частини, в якій тоді служив Томаш-Оскар. Ходили чутки про відправку польського війська на придушення Липневої революції 1830 року у Франції. Власне, ці чутки і стали приводом для початку Польського повстання 17(29).11.1830 року. Після придушення Листопадового повстання Сосновський до війська не повернувся, а розпочав свою діяльність як скульптор.

Література

1. Бондарчук Я. Томаш-Оскар Сосновський // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 277-284.

2. Batowski Z. Thimme-Becker. – T.XXXI. – 1931. – S. 30I-302.

3. Raggi O. Delia wita c delle opere de Pictro Tenerani del suo tempo e delle sua scuolla scultura. – Firense, 1880. – S.474-477.

4. Waga H. Artyści polscy w Akademii «Virtuosi al Panteon» // Biuletyn historii sztuki. – R.XXX – 1968. – №1. – S.82.

5. Державний архів Волинської області. – Ф. 297, оп. 1, спр. 136, арк. 186 а.

Микола БЕНДЮК

Портрет невідомої в костюмі Клеопатри (Моджеєвська Гелена)

Про особу, зображену на одному з портретів острозького музею, вдалося дізнатися випадково після перегляду завідувачем художнього відділу Козловською Л. Л. «Енциклопедії історії Польщі».

До статті про актрису Г. Моджеєвську було додано ілюстрації із зображенням портрету що знаходиться в Державному історико-культурному заповіднику м. Острога.

Гелена (Хелена) Моджеєвська (12 жовтня 1840 р. – 8 квітня 1909 р.). [Modrzejewska] відома актриса, яка спеціалізувалася на шекспірівських і трагічних ролях.

Гелена Моджеєвська народилася в Кракові. Її ім›я було записано при народженні, як Ядвіга Бенда, але пізніше, під час хрестин, хрещений батько Opid, дав їй інше ім'я.

Питання про її походження є складним. Мати Моджеєвської була Жозефа (Józefa) Бенда, вдова колись процвітаючого торговця з Кракова, Шимона Бенда. У своїй автобіографії, Моджеєвська стверджувала, що її батьком був музикант на ім'я Майкл Opid. Хоча це, можливо, була правда, бо сім'я Бенда запросила на роботу вчителем музики Міхала Opid, який згодом став хресним батьком Гелени. Є й інші свідчення того, що Гелена і її старший брат Адольф були народжені в результаті роману між Жозефою і князем Владиславом Сангушком (Sanguszko).

Також замовчується в автобіографії Моджеєвської деталі, що стосуються її першого шлюбу. Першим чоловіком був Густав Sinnmayer (відомий у Польщі як Густав Zimajer). Густав був актором і режисером провінційного театру. Дата вступу в шлюб Моджеєвської та Гюстава є невизначеною. Гелена виявила, багато років по тому, що вони ніколи не були в законному шлюбі, так як він ще був одружений на своїй першій дружині, коли вони одружилися. Разом у них було двоє дітей, син Рудольф (пізніше перейменований на Ральфа), і дочка Марилька, яка померла у дитинстві.

Густав Zimajer використовував сценічний псевдонім «Густав Modrzejewski». Жіночу версію цього прізвища, акторка прийняла, коли дебютувала в 1861 році, як Гелена Modrzejewska. Пізніше, коли вони виїдуть за кордон, Гелена використала наближену до англійського звучання версію її прізвища «Modjeska», який було легше вимовляти для англомовної аудиторії.

У своїй ранній кар'єрі польського періоду Моджеєвська грала на сценах Нового Сончу, Перемишля, Ряшева і т. п. У 1862 році вона з'явилася вперше в Львові. З 1863 вона виступала в Станіславові та Чернівцях, в п'єсах Ю. Словацького.

У 1865 році Zimajer намагався отримати для Гелени контракт з віденським театром, але план не здійснився через її погане знання німецької мови. У 1868 році вона почала з'являтися в Варшаві і протягом восьми років там отримала статус зірки театру. Її брати Юзеф і Фелікс Бенда були також акторами у Польщі.

12 вересня 1868 р., Modjeska вийшла заміж за польського дворянина, Кароля Bożenta Chłapowski. Його сім›я належала до бідної шляхти. У Сполучених Штатах він взяв сценічний псевдонім «Граф Bozenta». «Bozenta» було легше англійською мовою аудиторії вимовляти, ніж «Chłapowski».

Під час їх шлюбу, Chłapowski працював як редактор ліберальної націоналістичної газети «Край», який належав Адаму Сапєзі. Моджеєвська писала, що їхній будинок «став центром художнього і літературного світу [Кракова]. «Поети, письменники, політики, артисти, композитори та інші часто бували в салоні «Modjeska».

У липні 1876 року, провівши більше десяти років в якості зірки польського національного театру, з причин як особистих, так і політичних, Гелена з чоловіком вирішили емігрувати до США.

Протягом своєї кар'єри вона грала дев'ять шекспірівських героїнь. У 1883 році вона отримала американське громадянство.

Під час свого останнього перебування в Польщі, з 31 жовтня 1902 по 28 квітня 1903 вона з'являлася на сцені у Львові, Познані та її рідному Кракові.

Modjeska померла в Ньюпорт Біч (штат Каліфорнія) 8 квітня 1909 року (на той час їй було 68 років) від хвороби Брайта. Її останки були відправлені до Кракова, щоб їх поховали на сімейній ділянці на кладовищі Rakowicki.

Автобіографія, спогади та враження Гелени Моджеєвської були опубліковані посмертно в 1910 році. Польський переклад був виданий в тому ж році в Кракові в газеті «Час». Останнє польське видання книги вийшло в 1957 році.

Леся ШИКІРЯВА

Особливості та мистецька цінність збірки художніх полотен із колекції Музею Національного університету «Острозька академія»

Національний університет «Острозької академія» з самого початку свого відродження започаткував традицію розвивати в студентів не лише інтелектуальні здібності, а й шанобливе ставлення до історії та культури рідного краю, виховання естетичного смаку. Тому з перших років в закладі почав формуватися Музей історії «Острозької академії».

Завдяки зусиллям науковців, реставраторів, музеєзнавців було проведено широку пошукову роботу, досліджено велику кількість документів із архівів України, Росії та Польщі. У 1997 році в травні відкрилися двері до Музею історії «Острозької академії».

Художній фонд Музею історії «Острозької академії» почав формуватися з перших виставок, які були проведені в університеті. Директором музею (завідуючою Центром вивчення спадщини князів Острозьких) тоді була Бондарчук Ярослава Віталіївна, яка разом із реставратором Миколою Миколайовичем Бендюком розпочали збирання колекції живопису в університеті, сьогодні цю роботу продовжує директор музею, Анастасія Анатолівна Хелинюк. Формування художнього фонду відбувається різними шляхами, переважно перші картини надходять, як подарунок академії, від їх власників та гостей закладу (Микола Заречнюк, Едвард Мілляр, Юрій Нікітін та інші). Інколи картини надходять до музею, через різних мистецтвознавці та колекціонерів (Володимир Овсійчук, Володіна Я.В та інші). Деякі колекції чи роботи художників закупляє академія, для розвитку естетичного смаку в студентів закладу, оформлення інтер'єру (Ю. Нікітін, Михайло Якубович та інші).

Найбільше робіт, які поповнили художній фонд, надійшло від організації пленерів в Острозі при НаУ«ОА», адже однією з умов їх проведення є те, що кожен із учасників має залишити в закладі хоча б по одній роботі. Оскільки на сьогоднішній день відбулося вже 5 пленерів, художній фонд музею поповнився на 52 роботи.

Художній фонд почав формуватися задовго до відкриття музею, адже вже в 1995 році була проведена перша виставка у відродженому закладі, присвячена до Дня 85-річчя місцевої художниці Лідії Іванівни Спаської.

Формування художнього фонду музею продовжив також Заречнюк Олег Сафонович, подарувавши близько 50 своїх робіт на тему «Церкви і замки Західної України», які він написав у останні роки життя. За щедрий

дар художнику присвоїли звання почесного академіка Національного університету «Острозької академії».

У жовтні того ж року була проведена виставка на релігійно-філософську тематику відомого художника-символіста з м. Нетішина – Михайла Генадійовича Якубовича [8]. У 1998 році відбулася ще одна виставка художника, після якої серію картин під назвою «Наближання до істини» було викуплено для колекції університету. Для закупки робіт Бондарчук Я. та Бендюк М. виїхали в майстерню художника в м. Нетішин та відібрали найкращі полотна. Потрібно відзначити, що художник пішов на те щоб продати роботи для академії доволі дешево, знаючи що вони будуть експонуватися постійно в цьому навчальному закладі [5]. Згодом Михайло Якубович створив для академії також копії ікон доби академії XVI ст.

За словами Ярослави Віталіївни, яка в цей час перебувала на посаді керівника Музею «Острозької академії», у 1998 році за сприяння Всесвітньої федерації жінок України відбувся конкурс на кращий портрет Гальшки Острозької. У конкурсі взяли участь 14 художників зі всієї України, і головною умовою конкурсу було – залишити всі роботи в закладі. Таким чином була сформована портретна галерея університету, проте окремі художники, незважаючи на умови конкурсу, забрали свої роботи [8].

Портретна галерея містить також постаті відомих випускників закладу. Ці роботи були замовлені і закуплені в острозького художника, В. Романюка. В головному залі музею знаходяться портретні зображення людей, які відіграли велику роль у відродженні Острозької академії. І ця колекція має назву «Почесні академіки». На полотнах – політики, науковці, меценати, котрі якимось чином вплинули на майбутнє нашого вишу. Колекція була замовлена і викуплена музеєм у Тетяни Лінник [8].

У 2005 р. відбулася виставка Едварда Мілляра з серією картин на гуцульську тематику. Колекція картин з цієї виставки була передана для музею назавжди і безкоштовно. Протягом 2005-2006 років відбулися виставки робіт студентів Львівської академії мистецтв, і деякі гравюри були залишені для Острозької академії. Також гостями РДГУ (Смик Олександр) було подаровано для академії панно-батік «Тіні забутих предків».

Великий вклад у формування колекції зробив доктор мистецтвознавства, член-кореспондент Академії мистецтв України Володимир Антонович Овсійчук, залишивши для неї свої роботи. Крім авторських робіт, Володимир Антонович подарував роботи всесвітньо відомих митців Володимира Патика та Ярослави Музики.

Щороку Національний університет «Острозька академія» організовує для митців України та зарубіжжя пленер, завдяки якому відбувається не лише вдосконалення майстерності учасників, а й вдале поповнення художнього фонду музею.

За сприяння ректора Острозької академії І. Д. Пасічника у співпраці з Рівненським відділенням Спілки художників України, починаючи з 2006 року, відбулося вже п'ять пленерів. Умови їхнього проведення є типовими: університет забезпечує художників місцем проживання і надає транспорт для подорожей та написання етюдів не лише в Острозі, а й у навколишніх містах та селах. За це кожен із учасників залишає по одній роботі для збірки університету, що формується для виховання художнього смаку у студентів.

Організаторами пленеру завжди виступають дві сторони: Спілку художників України (Рівненське відділення представляє Лукашевич Тетяна, а від Острозької академії куратором пленеру є Бендюк Микола, який на себе бере культурно-освітню частину програми [1; с. 53].

Художній фонд музею формувався відносно довгий час, вже сьогодні ми можемо виділити деякі колекційні зібрання та найцінніші роботи. Сформовані колекції художників Едварда Мілляра, Михайла Якубовича, Василя Красьохи, Олега Заречнюка і Юрія Нікітіна. Серед найцінніших окремих робіт музею історії «Острозької академії» виділяють полотна Лідії Спаської, Володимира Овсійчука, Ольги Яновської, Володимира Патика.

В Національному університеті «Острозька академія» виставка Едварда Міляра проходила у 2003 році. Серія картин на гуцульську тематику у кількості 35 примірників була подарована донькою художника у 2005 році, для музею Острозької академії. Ці полотна було перевезено з Шепетівки, з тамтешнього музею М. Островського. Сьогодні ми можемо побачити роботи Е. Міляра в центральному корпусі університету. Картини мають своєрідний колорит, насичені орнаментами, відображають культуру Гуцульщини. У художніх полотнах простежується вплив Закарпатської школи художників [5].

Заречнюк Олег Сафонович, до речі, народився в Острозі, подарував близько 50-ти своїх робіт університету «Острозька академія». Всі вони на тему «Церкви і замки Західної України».

Василь Красьоха створив серію робіт на тему «Місцями Василя-Констянтина Острозького», яку згодом академія викупила у художника. Також досить велику кількість його робіт отримали завдяки пленеру; і взагалі митець не залишає Острозьку академію без подарунків, завжди залишає якесь полотно на пам'ять про себе [6].

Серію картин під назвою «Наближення до істини» академія викупила в Михайла Георгійовича Якубовича, художника, який на даний момент проживає в м. Нетішині. Серія картин, яку закупила академія (за досить низькими цінами), має особливе значення для Михайла Якубовича, адже в

них він передав своє бачення земного світу, духовну суть речей, особисте розуміння Бога та власну містичну філософію. Перше, що кидається в очі, коли дивишся на роботи Михайла Генадійовича – це, звичайно, кольорова гама. Домінування синього, голубого та фіолетового надає картинам символічної незвичайності та потойбічності. Михайло Якубович на запитання: «Чому саме такі кольори переважають в зображеному?» відповів: «Перед написанням цієї серії картин мені приснився сон, ніби я входжу до зали, де виставлені роботи. самих зображень я не бачив, але кольори було видно, там переважали сині, фіолетові, голубі фарби. Можливо, і цей сон надихнув. А взагалі мені здається: все, що має відношення до чогось містичного, дивного, божественного, має такі кольори» [7].

Ольга Дмитрівна Яновська родом з Острога. Картини Яновської прикрашають музеї багатьох країн світу, але найбільше їх знаходиться в Росії (Москва, Перм, Саратов) та в Україні (Острог, Львів, Луганськ). Персональні виставки художниці проходили в Берліні, Відні, Кельні, Стокгольмі, Осло, Варшаві, Венеції, Москві. Деякі картин знаходяться в Острозькому історико-культурному заповіднику. В Музеї Острозької академії, на жаль, поки що є лише одна картина (автопортрет художниці). Але це робота неабиякого рівня, і вона є досить цінною для нашого закладу [2].

Також у нас є роботи найвідомішої місцевої художниці Лідії Іванівни Спаської. В різні роки в Рівному, Острозі, Луцьку, Нетішині влаштовувалось чимало персональних виставок Л. І. Спаської. У серпні 1995 році на честь 85-ї річниці від дня народження художниці була відкрита персональна виставка в Острозькій академії. У січні 1997 року Лідія Іванівна брала участь у конкурсі на кращий портрет фундаторки Острозької академії – княжни Гальшки, у якому здобула перше місце. Для академії художниця подарувала ікону «Святі Кирило та Мефодій», що знаходиться зараз в храмі Преподобного Федора Острозького.

Також Я. Володіна, племінниця Лідії Спаської, передала для Острозької Академії картини: акварель 60-их років «Вигляд на Острог» та «Квіти на килимі» [8].

Співпраця з відомим художником та мистецтвознавцем теж принесла свої плоди. Володимир Овсійчук часто відвідував академію, завдяки його співпраці з нашим закладом, художній фонд поповнився такими картинами всесвітньо відомих митців, як Володимира Патика «Козаки під Хортицьким дубом» та Ярослави Музики «Князь Володимир Великий». А також Володимир Овсійчук подарував нашому університету і роботи власного пензля, а саме: «Човен на березі моря» та натюрморт «Квіти»[5].

Також важливим елементом роботи музею є мистецька галерея, в якій майже кожного місяця змінюються виставки. Художники зацікавленні в тому, щоб експонувати свої роботи в нас, і в подяку за надану можливість дарують нам свої роботи; зокрема, за останні декілька місяців Музей історії Острозької академії поповнив свій художній фонд ще декількома картинами: зокрема, це роботи майстрів з Петриківки.

Досить важливою є колекція робіт київського художника Юрія Нікітіна, адже полотна є унікальними насамперед тим, що наповнені символізмом та детальним зображенням епохи певної історичної особистості.

Досить багато людей, переважно мистецтвознавців, тримає зв'язки з академією, що приносить Музею досить великі плоди: В. Овсійчук, Я Володіна, С. Смик та інші, – поповнили художній фонд досить цінними роботами відомих художників України.

Сьогодні ми можемо побачити результати Музею Острозької академії в приміщенні музею, на стінах закладу та в галереї Національного університету «Острозька академія». Це не лише додає престижу університету, а й дозволяє туристам і гостям ознайомитися з сучасним мистецтвом та красою Західної України.

Джерела та література

1. Бендюк М. Проведення щорічних пленерів в Острозькій академії, як один із видів іміджевої роботи Отрозької академії // Музеї та галереї в міській культурі: історія та сучасність. – Одеса. 2011. – 53 с.

2. Бендюк Микола. Маловідомі сторінки з життя художниці Ольги Дмитрівни Яновської // Наукові записки – Випуск VIII. – Рівне: Возень, 2010. – С. 91-95.

3. Бондарчук В., Бондарчук Я. Історія храму святого Федора Острозького. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – 112 с.

4. Інвентарна книга художнього фонду Музею історії Національного університету «Острозька академія».

Польові записи

1. Записано автором 10 січня 2012 р. від Бендюка Миколи Миколайовича, (співорганізатор пленерів, що проживає в с. Оженині і працює реставратором в Національному університеті «Острозька академія»).

2. Записано автором 21 серпня 2011 р. від Василя Красьохи (художник, який проживає в м. Івано-Франківську).

3. Записано автором 27 серпня 2011 р. від Якубовича Михайла Генадійовича (художник проживає в м. Нетішині).

4. Записано автором 30 червня 2011 р. від Бондарчук Ярослави Віталіївни (проживає в Острозі і працює викладачем мистецтвознавства в Національному університеті «Острозька академія»).

Наталя БЕНДЮК

Квіткова символіка у декоративно-ужитковому мистецтві Волині

Фітоморфні візерунки виникали за асоціацією з деревами, трав'янистими рослинами та їх частинами. В українському народному орнаменті їх є досить багато. Природно, що улюбленим мотивом українців-хліборобів є квітка. Це вершина щорічного розвитку від зернини до плоду, що дасть нове насіння. М. Селівачов каже, що «…для селянина цвітіння – найважливіша пора, бо саме вона визначить, чи зав'яжеться плід на квітці, а чи зів'яти їй пустоцвітом. Отак і в квітучому віці людини закладається все те, що належить здійснити їй на віку» [13, с. 173].

Найчастіше «квітки» у декоративно-ужитковому мистецтві як Волині, так і інших регіонів – це шести-восьмипелюсткові розетки, схожі на зорі (звізди). Особливо енергійних обрисів надає квітковим мотивам швидкісна природа розпису, що робило квітку в декоративному розписі чи писанкарстві динамічнішою ніж у ковальстві та в кераміці. Тут часто застосовують і додаткові елементи – крапки та риски навколо квіток, інколи мотив «квітка» повністю складається з крапок. Техніки ткацтва і лозоплетіння, особливо на Волині, зумовлюють граничну геометризацію мотиву «квітка», який стає композицією з трикутників, ромбів, квадратів, складних багатогранників.

«Рожа» це здебільшого восьмипелюсткова квітка без виражених ботанічних ознак, на відміну від «роз» та «розок» на Лівобережжі. У Волинському ткацтві, вишивці та писанкарстві цей мотив називають «восьмикутною зіркою». На цій території даний символ ще називають «вітряк», «звізди». Ірина Гургула у своїй статті «Писанки східної Галичини й Буковини в збірці Національного Музею у Львові» пише, що на території галицької Волині (Сокаль, Белз, Червоноград, Броди) побутують такі назви, як «зірката рожа», «повна рожа» і «пуста рожа» [6, с. 143-144]. Припускаємо, що зірката рожа – квітка, яка плавно переходить у мотив восьмикутної зірки, повна рожа – квітка, всередині якої є якесь орнаментальне або кольорове наповнення, а пуста рожа – квітка без додаткових орнаментальних елементів всередині, зображена тільки контуром.

У народі рожею називають і троянду, і мальву. З цього приводу М. Селівачов наводить легенду про те, як св. Анна зачала Діву Марію від запаху троянди [13, с. 176]. Святою Трояндою називали і Богородицю, у той час, як прародительку Єву символізував яблуневий цвіт. М. Костомаров пише, що в українському фольклорі рожа осмислюється як символ краси, ласки, веселості [7, с. 61].

Восьмикутна зірка стала основою для створення вертепних різдвяних зірок як на Волині так і на всіх інших етнічних регіонах України, крім Галичини, тому що там довгий час традиції складалися під польсько-австрійським впливом. Можливо тому різдвяні зірки Галичини мають непарну кількість променів, зокрема, дев'ять, одинадцять, а часом їх кількість доходить і до двадцяти одного. На прикладі ікони «Різдво» XVII ст. із Острозького краєзнавчого музею (3), ілюстрацію якої у своєму альбомі розмістили О. Харват і М. Бендюк, ми бачимо, як восьмикутна Різдвяна зірка розмістилася в центрі орнаментального тла ікони між листям аканту і двома восьмипелюстковими квітками [15, с. 85] (дод. А; мал. 3). Цей же орнамент можемо побачити на прикладі бронзового глека XVIII ст., який знаходиться у приватній збірці. Його зображення розміщене у фотоальбомі «150 святинь Великої Волині» М. Бендюка і О. Харвата [15, с. 201] (дод. Г; мал. 4). Також «восьмикутна зірка» є одним із найважливіших елементів у волинському писанкарстві, що ілюструємо на прикладах писанок із колекції Я. Гофмана (дод. Б; мал. 1).

Потрібно відзначити, що використання зірок було активним у геральдиці як Волині, так і всієї України. Для прикладу візьмемо герб князів Острозьких, трансформацію якого дослідив доктор історичних наук Олег Однороженко. У своїй роботі він доводить версію, що початково у гербі князів Острозьких використовувалася восьмикутна зірка, яка була характерною ознакою руських княжих гербів. Але вже в кінці XIV ст. під впливом європейської традиції восьмикутна зірка трансформується у геральдичну шестикутну. Для прикладу О.Однороженко публікує зображення герба Данила Васильовича Острозького 1366 року із восьмикутною зіркою, а його син Федір у 1387 році вже перейняв європейську традицію використання шестикутної зірки [12, с. 13] (дод. Г; мал. 5). Проте в народному середовищі все-одно домінуючим було використання восьмикутної зірки. Цей мотив зберігся і у боярській геральдичній традиції ще XVI ст., що ми можемо бачити на прикладі гербів волинських панів Полозовичів. Їхнє зображення опубліковане в праці О. Однороженка та А. Алфьорова [1, с. 124].

Мотиви квітки в більшості випадків можемо спостерігати і на предметах золотарства. У праці М. Бендюка «Золотарство Острожчини» подається інформація, що на окладі до ікони Межиріцької Богородиці було викарбувано тридцять дві квітки, на які накладена ртутна позолота: «… на мафорії Богородиці зображено три фронтальних восьмипелюсткових квітки, які, в свою чергу, обрамлені стилізованим картушем, а одяг же Ісуса Христа практично повністю заповнений восьмипелюстковими зірками. Необхідно відмітити, що мафорій Богородиці створювався католицьким ювеліром Яном Узевським у 1677 році, а гіматій Немовляти виготовляли уже православні золотарі у XIX ст.» [2, с. 64-65].

Схожий мотив восьмипелюсткової квітки можемо бачити на елементах костюмного набору. Це, в першу чергу, аграфи[1] або накладки на пояс. М. Бендюк у праці «Золотарство Острожчини» подає зображення аграфа у вигляді восьмипелюсткової квітки, кінчики якої завернуті у протилежну сторону від руху годинникової стрілки. Це дуже нагадує сваргу [2, с. 44] (дод. Г; мал. 2).

Потрібно відмітити, що орнамент в українському мистецтві не був законсервованим і не кардинально розрізнявся, тому що були запозичення як з народного в шляхетське мистецтво, так і навпаки. Це ж стосується і церковного. Для прикладу візьмемо портрет Беати Костелецької – дружини Іллі Острозького, що знаходиться в експозиції ОДІКЗ (4). Княгиня одягнена у вишиту сорочку, на якій чітко бачимо стилізований орнамент з восьмикутними зірками (дод. Г; мал. 6). Беата виховувалася при дворі королеви Бони, де всі носили одяг європейських зразків. Вийшовши заміж за князя Іллю Острозького, в родині якого шанувалися українські традиції, у її гардеробі з'являється сорочка з народним орнаментом.

Восьмикутну зірку зображено також на шедеврі ковальського мистецтва XVIII ст. – хресті, який увінчує центральний купол церкви Св. Миколая у с.Бродів Острозького району. У своїй статті «Історія села Бродів» М. Бендюк пише: «Цей хрест символізує у собі Всесвіт, тому що його рамена розміщені не в одній площині, а в об'ємі і вказують на всі чотири сторони світу, а також на землю та небо. Між раменами хреста розміщено більше тридцяти восьмипроменевих зірок, які розміщені як перпендикулярно, так і по діагоналі, що символізує зоряний Всесвіт. Тільки в народного майстра, коваля-філософа, могла виникнути ідея так зобразити Всесвіт у одному хресті» [3, с. 92] (дод. Г; мал. 3).

Якщо аналізувати мотив «квітка» на прикладі вишивки, то тут ми можемо зустріти цей символ як у геометрично-стилізовному вигляді, так і у натуралістичному. Зокрема, у роботі Г. Стельмащук «Давнє вбрання на Волині» продемонстровані чоловічі та жіночі вишиті сорочки. На жіночих сорочках восьмикутну зірку спостерігаємо особливо часто. В Додатку В. (мал. 2) зображена жіноча сорочка з Рівненської області Гощанського району кінця XIX ст. Тут ми бачимо «волинську звізду». Схожий орнамент є на фрагменті манжета «чохла»[2] чоловічої сорочки із Здолбунівщини,1912 р. [14, с.132, 120] (дод.В; мал. 3). Натуралістичні квітки ми спостерігаємо у цій же праці зазначеної авторки [14, с. 132] на сорочці з Рівненської обл. с. Тучин кін. XIX ст. (дод. В; мал. 2).

---

[1] *Аграфи – защібки на верхньому одязі (жупан, делія та інше), а також пряжки на поясах та кріплення для пір'їн на головних уборах.*

[2] *Чохлом називається широкий рукав сорочки, що звужується на зап'ястку і створює манжет.*

На писанках натуралістичне зображення «квітки» зустрічається дуже рідко на території Волині, але одну з таких писанок подано в праці Я. Гофмана «Rocznik wolynsky» (дод. Б; мал. 1). Восьмикутна зірка зустрічається на волинських писанках значно частіше, зокрема, є представлені зразки в тій же праці Я. Гофмана.

У монографії О. Никорак «Українська народна тканина» ми спостерігаємо ткані рядна [11, с. 155] та наволочки [11, с. 161-163] із зображенням восьмикутних геометричних «волинських звізд» (дод. В; мал. 4,5).

Мотиву «тюльпани», «теліпани» або «туліпани» рідко властиві ботанічні ознаки: здебільшого квіти зображуються у повздовжньому перетині. Це ніби узагальнена квітка. М. Селівачов пише, що у волинському килимарстві поширена також назва «лілейка», «лілія» [13, с. 178]. Подібні мотиви трапляються також і під назвою «дзвоники». Ф. Вовк писав, що «…останні два мотиви менше властиві українській етноботаніці, бо прийшли зі Сходу разом із однойменними реаліями» [5, с. 570-571]. Оскільки на Волині здебільшого побутує термін «лілейка», «лілія», в подальшому будемо використовувати цю назву.

Тюльпани потрапили до Європи лише в новий час і були маловідомі українцям до XIX ст. А. Міллер у своїй статті «Лотос в малорусском орнаменте» пише, що саме зображення є реліктом священного східного лотосу, що перейшов із давньоєгипетського культу до мистецтва багатьох європейських народів. У культурах сходу лотос символізує різні вияви жіночого начала [10, с. 8].

Іншим шляхом прийшло до України зображення лілеї. М. Бендюк у своєму інтерв'ю розповідає про шлях цієї квітки. Спочатку вона потрапила у західноєвропейський ренесансний орнамент ще в XV столітті і поступово в XVI столітті почала розповсюджуватися по всій території України, в тому числі й на Волині. Зображення лілеї найбільше потрапляло через гравюру, вироби золотарства, орнаментацію тканин. Якщо гравюра та речі золотарства потрапляли до нас в основному із закордонних поїздок шляхти, то тканина масово завозилась купцями на ринки різних міст Волині, де її могли бачити і народні майстри. Поступово під впливом ренесансних традицій лілея разом із листям аканту потрапила на тло ікон Волинської іконописної майстерні. Щоправда, лілея не зайняла такого місця в іконному тлі та різьбленні іконостасів, як листя аканту. Якщо простежити зображення лілеї, то вона виглядала, як квітка в розрізі і мала вигляд дещо асиметричний. Ця квітка продовжила життя і в бароковому орнаменті, аж до кінця XVIII століття, доки бароко не витіснив класицизм (1). В період класицизму ми бачимо зображення уже не стільки лілеї, скільки більш натуралістичне зображення тюльпана. Такого

розділення в етнографічному мистецтві ми виокремити не можемо, тому що для народних майстрів це було одне і те ж зображення, тому воно виглядало більш схематично і уніфіковано.

Тло Волинських ікон в маньєристичний період особливо щедро декорувалося тисненим орнаментом із флористичними мотивами, в тому числі й лілеями та листям аканту. Так, на іконі «Моління» другої пол. XIX ст., що знаходиться в Луцьку, в музеї Волинської ікони, ми бачимо стилізовану лілію, що дуже нагадує тюльпан. Її зображення опубліковане в каталозі «Волинська ікона XVI-XVIII ст.» [4, с. 58] (дод. А; мал. 2). У народній же традиції листя аканту в орнаменті зустрічається рідко, тому його замінювало дубове або виноградне листя.

Стилізоване зображення подвійної лілеї[3] можемо побачити на кам'яному хресті, що походить з м. Ковель Волинської області (дод.Д; мал.1). В. Малина висловлює думку, що в такому вигляді ця квітка теж може символізувати сам хрест та ілюструє це прикладами [9, с. 98, с. 585] (дод. Д; мал. 2).

Лілея представлена також у вишивці. На прикладі сорочки з ОДІКЗ розглянемо вищеназваний символ (2). Тут вона зображена в геометрично-стилізованому вигляді, що принципово відрізняє волинську лілею від наддніпрянської, де вона є натуралістичною (дод. В; мал. 1).

Мотив «лілеї», як і весь тип флористичного орнаменту ренесансно-барокового періоду зберігся до наших днів і яскраво ілюструється на прикладі творчості майстрів Самчицького розпису.

Мотив «барвінок» поширений по всіх етнографічних регіонах України. Специфічною для нього є форма листочків, яка близька до натуральної, та хрещате їх розташування. Рідше листочки поєднуються з іншими типами симетрії, вільним малюнком. Іноді листочки обрамляються різними геометричними фігурами, зокрема, кругами, овалами, прямокутниками, ромбами та складними багатогранниками. В українському фольклорі барвінок здебільшого має прикметник «хрещатий». Це пояснюється тим, що чотири листочки схожі на хрест, а також тим, що барвінок стелиться в усі боки, навхрест. В народі садіння барвінку порівнюється з любов'ю, зів'явлий барвінок – з недолею в шлюбі. Вся пишнота і зелень барвінку ідеально символізує рясність, гущавину.

В українців вічнозелений барвінок завжди вважався символом вічності кохання та шлюбу і, звичайно, одним із головних елементів весільної обрядовості. Перед весіллям йшли збирати барвінок у супроводі музик із хлібом, вівсом та горілкою. Виготовлені з барвінку вінки іноді масти-

[3] *Вертикальне зображення лілеї, верхня квітка якої має більший розмір і поєднана з меншою нижньою, яка розвернута на 180 градусів і дивиться вниз.*

ли медом, додавали кілька зубців часнику (як обереговий знак), вплітали китиці вівса, клали вінки на хліб і несли їх до батьків на благословення.

Барвінок дуже часто зустрічається на волинських писанках, зокрема, в колекції Я. Гофмана є писанка, яка розграфлена з обох сторін на чотири частини, в кожній з яких є чотири листки барвінку (дод. Б; мал. 2). Цей мотив дуже схожий із «трилисниками» і «чотирьохлисниками», які в багатьох випадках пронизують волинську орнаментику. Але графічна схема «трилисника» більше нагадує конюшину і символізує християнську Божественну Трійцю. М. Селівачов вказує, що трилисник символізує ще й дохристиянську трійцю [13, с. 183]. Що він мав на увазі, здогадатися важко, але, можливо, це були три світи: небесний, земний і підземний.

Мотив «Чотирьохлисник» символізував чотири сторони світу, чотири стихії (вогонь, вода, повітря, земля), чотири пори року та чотири життєві періоди (дитинство, юність, зрілість і старість). В народному середовищі цей мотив називається «перуниця», як символ бога Перуна.

Найчастіше чотирьохлисник зустрічається на перснях, що були популярні від VII до XVII століття. (дод. Г; мал. 1) Людина носила речі, на яких було зображено чотирьохлисники, як обереги від грому та блискавки. Цей символ поширений серед всіх слов'янських народів, в тому числі і на Волині. За ці тисячу років змінювалася тільки форма персня, проте круглий щиток із чотирьохлисником залишався незмінним. Лише у XVIII столітті такі персні виходять з ужитку. Проте, цей символ продовжив життя у писанкарстві, вишивці як мотив «барвінку». У вигляді «перуниці» чотирьохлисник найбільше зберігся у дерев'яному різьбленні та декоративному розписі на лавах і скринях Волині. Для прикладу можемо звернутися до скрині, датованої 1930 роком що походить із села Михалківці Острозького району (дод. А; мал. 1) . Барвінок також вплітався у вінок дівчини і символізував довголіття.

«Вінок» – кільцева композиція з квіткових (у гончарстві частіше абстрактних) елементів. Вінок є міжнародним символом гідності й перемоги. М. Селівачов вказує, що традиція уподібнює шлюбний вінець царському і мученицькому, бо подружнє життя також передбачає самозречення та небесну винагороду за терпіння й служіння ближньому. В багатьох етнічних культурах увінчували вінками переможців. І в цьому ж семантичному полі знаходиться похоронний вінець на чолі небіжчика та на могильному хресті – увінчання тернистого земного шляху й упования на причетність до Христової перемоги [13, с. 179].

Велику роль вінок відігравав у весільній обрядовості. Ним не тільки прикрашали молодих та дружок, а й вдягали на руки всім, кого запрошували на весілля. На дівич-вечорі виготовлявся особливий вінок для молодої, яким прикрашали її голову після розплітання коси.

Для символу «вінок» в рушниковому орнаменті визначене постійне місце – вгорі будь-якої композиції. У такий спосіб ніби завершується чи «увінчується» все мовлене вишивкою. Про символічне значення вінка говорить народне прислів'я: «Кінець – ділу вінець». Рушникові вінки компонуються із найрізноманітніших елементів – галузок, листя, квітів, плодів та їх поєднань. Незвичайність символу стверджується його самостійністю та наповненням, коли вінок оточує якийсь інший знак, взятий із арсеналу інших видів орнаменту, або сам подається в різноманітному обрамленні. Серед символічних значень вінка виокремлюємо цноту, вірність та кохання. Вінок – це замкнуте коло, яке оберігає все найцінніше для людини. Всередину вінка ніяке зло вже потрапити не зможе. У християнстві такою дорогоцінністю для всіх жінок був образ Заступниці, Діви Марії. До неї в найрізноманітніших життєвих ситуаціях повсякчас зверталися погляди вишивальниць, ткаль, їх молитви, благання про допомогу. Тому на рушниках та на жіночих сорочках в багатьох випадках вишита у вінку буква «М». Вінкову композицію спостерігаємо на волинському рушнику з приватної колекції автора. В цьому випадку вона виступає як завершення орнаментального сюжету. Вінок не є замкнутим і складається з троянд (дод. В; мал. 7).

Г. Раковський[4] дослідив символіку південно-волинського вінка. У своєму інтерв'ю він вказує, що у вінку обов'язково повинні були бути вплетені такі квіти: по центру – барвінок – символ довголіття; калина – символ вроди; любисток – символ кохання; ромашка – символ душевності, щирості; деревій – символ нескоримості; рута, безсмертник, рожа, незабутка. Червоний мак дівчина вплітала, коли в її родині був померлий. Загалом у вінку обов'язково мало бути 15 квіток (5) (дод. В; мал. 6).

Також вінки присутні на багатьох могильних хрестах, ілюстрації до яких подані в монографії В. Малини «Кам'яні хрести в Україні XVIII-XX ст». Для прикладу візьмемо кам'яний хрест, який прикрашений ритуальним вінком з м.Ковель Волинської області (дод. Д; мал. 3). В цьому випадку вінок складається із листків трьох різних дерев, із яких чітко можемо вгадати тільки дубове [9, с. 649].

У волинському орнаменті квіти найчастіше зустрічаються у стилізованому вигляді. Зокрема, така їх властивість характерна в першу чергу для досліджуваного регіону. Якщо провести порівняльний аналіз орнаментів Наддніпрянщини, Слобожанщини і Волині, то можемо зробити висновок,

---

[4]Г. Раковський художник-дослідник із села Самчики Старокостянтинівського району Хмельницької області. На виставці представленій в Острозькій академії у 2010 році майстер виставив малюнки з коментарями які ілюстрували його дослідження в галузі народного одягу південної Волині.

що у названих етнографічних регіонах основу орнаменту складають фітоморфні символи, але на Лівобережжі квіти виглядають повністю стилізованими, а на Волині вони мають схематизований характер. Найпоширенішими квітами та низькорослими рослинами у Волинському орнаменті є «рожа», «лілея», «тюльпани», «барвінок», «листя аканту тощо. Потрібно відмітити, що орнамент в українському мистецтві не був законсервованим і не кардинально розрізнявся, тому що були запозичення. Тому мотив «лист аканту» із шляхетського та церковного середовища переходить в народний орнамент і навпаки, з народного в шляхетське, що ми бачимо на прикладі сорочки Беати Костелецької.

Література

1. Алфьоров О., Одноріженко О. Українські особові печатки XV-XVII ст. / за матеріалами київських архівосховищ. – Харків, 2008. – 200 с.

2. Бендюк М. Золотарство Острожчини. – Острiг, 2009. – 90 с.

3. Бендюк М. Історія села Бродів // Історія Оженина, Бродова Стадник, Краєва / упор. М. Бендюк, С. Журик, Т. Гущук. – Острог, 2011. – 100 с.

4. Волинська ікона XVI-XVIII ст.: каталог та альбом під редакцією Сергія Кота. – ТОВ. «Спадщина», Київ-Луцьк, 1998. – 102 с.

5. Волков Ф. Этнографичиские особенности украинського народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. 2. – Пг. 1916. – С. 455-647.

6. Гургула І. Писанки східної Галичини й Буковини в збірці Національного Музею у Львові. – Львів: НТШ, 1929. – 368 с.

7. Костомаров Н. Историческое значение южнорусского песенного творчества // Историчиские монографии и исследования. – СПб., 1906. – Кн. VIII – Т. XXIII. – 559 с.

8. Костомаров М. Слов'янська міфологія. – К.:Либідь, 1994. – 384 с.

9. Малина В. Камяні хрести в Україні XVIII-XXст.: Онтологія. Типологія. Символіка, Функція. – Миколаїв, 2009. – 863 с.

10. Миллер А. Лотос в малорусском орнаменте. // Труды XIV археологического съезда в Чернигове в 1908 г. – М., 1911. – 8 с., 8 рис. в цвете.,1 цветн. табл. (отдельный оттиск).

11. Никорак О. Українська народна тканина. – Львів, 2004. – 587 с.

12. Одноріженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV-XVIII ст. – Харків, 2008. – 179 с.

13. Селівачов М. Лексикон української орнаментики. – К.: Редакція вісника «АНТ» – 400 с.

14.Стельмащук Г. Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-мистецтвознавче дослідження. Монографія. – Луцьк, 2006. – 280 с.

15. Харват О., Бендюк М. Культурна спадщина Рівненського краю. – Рівне, 2010. – 245 с.

Джерела

1. Бендюк Микола Миколайович. Художник-реставратор ОДІКЗ, мистецтвознавець // Інтерв'ю.

2. Вишита сорочка (ОДІКЗ, КН 382).

3. Ікона "Різдво" XVIII століття (ОДІКЗ, КН 24946).

4. Портрет Беати Костелецької. Копія XVII ст. (ОДІКЗ, КН 915).

5. Раковський Генадій Францович. Художник-дослідник із села Самчики Старокостянтинівського району Хмельницької області // Інтерв'ю.

Додаток А

Декоративне різьблення та розпс по дереву

мал. 1

мал. 2

мал. 3

Додадок Б

Писанки з колекції Я.Гофмана

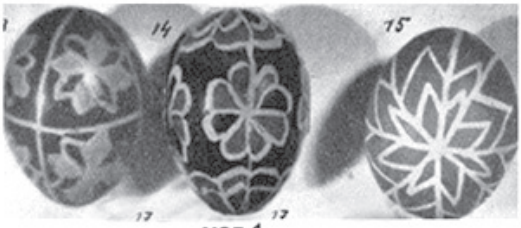

мал.1

мал. 2

Додаток Д

Фітоморфні зображення на виробах з каменю

мал.1

мал.2

мал. 3

Додаток В
Вишиті та ткані вироби

мал.1

мал.2

мал.3

мал.4

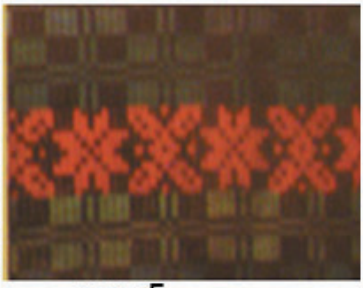

мал.5

Додаток В

мал. 6

мал. 7

Додаток Г

Фітоморфні зображення на виробах з металу

мал.1

мал.2

мал.5

мал.3

мал.4

мал.6

Зоя ТУНЦЕВА

З творчого доробку Валентини Сірук

У кожного свій світ, своє життя,
Своя дорога і своя оселя.
Н. Виноградська

Валентина Іванівна Сірук народилася в 1962 році в мальовничому селі Михайлівка Кам'янського району, що на Черкащині, в сім'ї колгоспників. З дитинства милувалася рідними краєвидами, вдихаючи повітря історично звеличеної землі. Ще малою любила розглядати рушники зі скрині, вишиті візерунки з яких поступово відкладалися в пам'яті. З часом і сама навчилася тримати голку в руках та «малювати» кольоровими нитками на білому полотні. Навчалася цьому від мами й бабусі.

В хаті висіло 20 рушників, які обрамляли ікони та фотографії в дерев'яних рамках. І на кінцях кожного рушника кружево, яке виплели натруджені мамині руки. Мама, Марія Федорівна, працювала в польовій бригаді. В обідню перерву, коли всі відпочивали, «плутала» кружево. В ті

часи «згори спускали план», згідно з яким кожен двір мав вишити певну кількість скатерок. І мама з бабою, виконуючи розпорядження, вишивали [5]. За їх роботою спостерігала Валя, яка любила малювати, писала вірші.

В баби Олени стояв у кімнаті ткацький верстат, за яким навчилася працювати й онука. З кольорових мотузок (рвані смуги зі старої одежі) ткала ряднини на підлогу, з тоншої нитки – рядна, зшиті з двох частин, якими застеляли печі, лежанки, ліжка.

Завдячуючи працелюбній і творчій атмосфері в сім'ї, ще в шкільні роки вишила свою першу блузку, потім плаття. Мати шила, а донька оздоблювала вбрання вишивкою. Брала завжди приклад з неньки, яка мала «золоті» руки: шила, вишивала, плела гачком, вела домашнє господарство…

Навчалася Валентина в Уманському педагогічному училищі, після закінчення якого працювала в дитячому садку. В 1983 році Валентина Гончар (дівоче прізвище) приїхала у Нетішин, молоде місто енергетиків, де познайомилася з майбутнім чоловіком. Працювала в дошкільних навчальних закладах №3, 7. Десять років була керівником гуртка в Будинку дитячої творчості, в роботі використовувала знання про різні види декоративно-прикладного мистецтва, які отримала ще студенткою.

В 2004 році в галереї «Арт-ПЛАСТ» м. Нетішина було відкрито виставку Марії Кравчук «Житнє перевесло», яка дала змогу познайомитися із солом'яними виробами майстрині з Волині [2, с. 12]. Придбала декілька робіт, поспілкувалася з автором і захопилася соломоплетінням… Хобі переросло у творчість.

Техніка плетіння відома й поширена здавна, завдяки доступності природного матеріалу. На присадибній ділянці Валентини Сірук щороку колоситься жито, пшениця, недостиглі стебла яких йдуть на виготовлення різноманітних виробів. Спочатку матеріал готується до роботи – запарюється гарячою водою. Потім майстриня нарізає і розкладає у коробочки елементи, які з часом у її вправних руках стають витворами мистецтва. Жінка фантазує, уявляє, пробує… На один виріб може потратити і три дні. Весь вільний час – в роботі. Працює не лише з соломою. Переключається на рукоділля: вишиває, плете гачком. Таке чергування заспокоює, сприяє творчому натхненню. Завжди є бажання виготовити щось своє. І народжуються дивовижні речі.

В червні 2007 року Валентина Сірук – учасник І Всеукраїнського симпозіуму «Солом'яне диво», що проходив у Нетішині й зібрав майстрів з різних областей України. На виставці митців, яка презентувалась у художній школі, були і її доробки [4, с. 1-2].

Протягом 27 червня – 2 липня 2008 року в м. Луцьку проходила

Всеукраїнська творча лабораторія майстрів народного мистецтва виробів із соломи «Солом'яний бичок», в роботі якої брала участь і Валентина Іванівна.

27 червня 2009 року в Києві на фестивалі «Країна мрій» серед виробів майстрів народного мистецтва були солом'яні дива нетішинської мисткині. 8 вересня цього ж року на фестивалі майстрів мистецтва в столиці знову вироби з соломи Валентини Сірук [6, с. 13].

20 квітня 2011 року в Нетішині відкрита перша персональна виставка Валентини Іванівни Сірук «Вишивана душа», на якій було представлено різноманітні вироби декоративно-прикладного мистецтва. В творчому доробку майстрині орнаментальні та сюжетні зображення на тканині, виконані технікою хрестик. Рушники з геометричними та квітковими мотивами, серветки, ікони «Ісус Христос», «Богоматір», «Микола Чудотворець», картини «Леся Українка», «Бузок», «Польові квіти» та інші. Гармонійно доповнювали вишиване різнобарв'я вироби з природного матеріалу – соломи. Букети квітів, жінки-берегині, сумки, кошики, дідухи, ангели, птахи, дзвіночки, рибки, коники, павучки, раки, сердечка, сонечка, новорічні прикраси, біжутерія, квіткові композиції – далеко не весь перелік солом'яних витворів, які зроблені Валентиною Іванівною [1, с. 2; 3, с. 14].

За участь у заходах різного рівня має нагороди. Назвемо останні з них: Грамота за високу художню майстерність, популяризацію народної вишивки та участь в обласному конкурсі на кращий вишитий рушник «Обереги традиції і краси», присвяченому 20-й річниці незалежності України (18 серпня 2011 року), Подяка за вагомий особистий внесок у створення містечка старовинних традиційних ремесел в рамках виставки-ярмарки «Хмельницький вернісаж», присвяченої святкуванню Дня міста Хмельницького (24 вересня 2011 року), Грамота за високу художньо-виконавську майстерність, активну виставкову діяльність та популяризацію народного декоративно-прикладного мистецтва (25 січня 2012 року).

До кожного заходу, про який відомо заздалегідь, готується серйозно, навіть продумує свій одяг. В гардеробі жінки полотняні плаття, оздоблені квітами, вишивані сорочки, вбрання, інкрустоване соломкою. А на виставках – вишукані речі, які милують око, викликають почуття радості і захоплення, що поряд з нами живуть творці прекрасного.

Джерела та література

1. Балцату А. Живе «золото» замість сурогату // Час молоді. – 2011. – № 8. – 26 квітня – 16 травня. – С. 2.

2. Косік Г. «Житнє перевесло» Марії Кравчук // Нетішинський вісник. – 2004. – № 35. – С. 12.

3. Ліщенко Л. Магія соломопластики Валентини Сірук // Нетішинський вісник. – 2011. – № 17. – 29 квітня. – С. 14.

4. Сокол О. Диво запаху сонця // Перспектива. – 2007. – № 26. – 23 червня. – С. 1-2.

5. Спогади Валентини Іванівни Сірук, 1962 р. н., м. Нетішин Хмельницької області від 17.04.2012 р. // Архів автора.

6. Столяр О. Фестиваль майстрів мистецтв у Києві // Нетішинський вісник. – 2011. – № 38. – 18 вересня. – С. 13.

Валерій ЗАКРЕВСЬКИЙ

Культурологи Острожчини в енциклопедичному довіднику Б. Й. Столярчука “Митці Рівненщини” (2011)

Шлях до цього видання у відомого нині в нашій області професора Інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету, голови Рівненської міської організації Національної спілки краєзнавців України, автора уже кількох десятків історико-культурологічних, музикознавчих і літературних книг, лауреата ряду премій Богдана Йосиповича Столярчука, уродженця с. Дмитрівка Гощанського району, був тривалим і наполегливим. Іще у 1994 році з’явився його довідник “Фольклористи Рівненщини”, котрий вийшов другим перероблением і доповненим випуском через рік. Але пошуково-дослідницька робота продовжувалася у бібліотечних, обласних, районних і галузевих архівних фондах. І в 1997 році уже значно розширеними за обсягом “Митці Рівненщини” вийшли вдруге, де за окремими фаховими розділами фіксувалися композитори, художники, скульптори, режисери і актори театрів, хореографи, фольклористи тощо – всього майже 1400 персоналій. Але така розпорошеність мала деяку незручність при користуванні. Та це видання мало широкий розголос у засобах масової інформації. Про нього повідомили столичні, обласні, а також деякі районні газети, серед яких, зокрема, “Культура і життя” (Київ), “Експрес” (Львів), “Вісті Рівненщини”, “Вільне слово”, “Рівне вечірнє”, “Сім днів” (Рівне), “Надслучанський вісник” (Березне), “Рідний край” (Гоща) [1].

Набувши хорошого практичного і фахового досвіду в пошуковій і видавничій справі, а також маючи конкретну допомогу від однодумців і колег, викладач-краєзнавець продовжував поповнювати свою картотеку новими іменами, уточнював біографічні відомості одночасно із творчими здобутками своїх земляків, фіксував перелік літературних джерел [2].

І вже у 2011 році світ побачило нове доповнене і перероблене видання “Митців Рівненщини”, у якому всі персоналії подані за єдиним чітким алфавітним порядком із багатьма конкретними фотоілюстраціями. У традиційному обласному конкурсі “Краща книга Рівненщини”, який проводиться дирекцією обласної державної наукової бібліотеки, в 2012 році енциклопедія стала переможцем у номінації довідникових видань [3]. Нині у ній зафіксовано понад 2100 прізвищ.

У 385-сторінковій книзі подаються, зокрема, і біографії багатьох уродженців Острозького району і древнього Острога, котрі тут народилися, здобували освіту чи працювали у різні періоди і роки, або

ще й сьогодні продовжують свою творчу діяльність, передають свої знання і здібності молодому поколінню, прославили рідну землю в інших місцях України чи у зарубіжних державах. Серед них актори відомого раніше Острозького театру, співаки, художники, хормейстери, збирачі та дослідники фольклору, народні умільці тощо.

У цій когорті народна артистка СРСР (1944), лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка (1984) Наталія Ужвій (1898-1986), котра працювала у 1916-1918 роках вчителькою Вілійської школи, ціла група острозьких акторів із директором Миколою Макаровим як Настасія Бояр, Ганна Огненна, Марія Пеніжко, Катерина Скороход, Марія Рощук-Андрієвська, керівники оркестрів Анатолій Андрухов (1939-2010) і Олександр Пустовіт (1933-1975), художники Олександр Ковальчук і Микола Павловський із Оженина, Володимир Тюпін (1915-1974), Лідія Спаська і Світлана Редько-Сморкалова з Острога, Микола Кравчук і Віталій Мельничук із Михалківців, Микола Кундель із Новомалина, Олександр Простапчук із Милятина, Петро Чумак із Плоски, Володимир Смоляр із Сіянців, народний артист України, співак Олександр Трофимчук із Михалківців, відомий етнограф, випускник Острозької гімназії Павло Жолтовський (1904-1986), скульптор Томаш Сосновський (1810-1888) із Новомалина, кандидат філологічних наук, сучасний дослідник фольклору Степан Шевчук із Білашева тощо – усього понад 70 різнофахових спеціалістів-культурологів.

Енциклопедичний довідник "Митці Рівненщини" став у пригоді всім, хто цікавиться культурно-мистецьким життям області і рідного краю, спонукатиме молодих дослідників до нових пошуків.

Література

1. Рецензії та відгуки на твори Б. Й. Столярчука // Причастя словом. До 60-річчя з дня народження. Бібліографічний покажчик. – Рівне. – 2007. – С. 44-49.

2. Пащук І. Уподобання Богдана Столярчука // Там само. – С. 9; Пащук І. Столярчук Б. Й. // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю). Довідник. Том перший. – Київ. – Кам'янець-Подільський. – 2003. – С. 216-217; Пащук І. Літературно-краєзнавча енциклопедія Рівненщини. – Рівне. – 2005. – С. 173.

3. Долюк І. "Шестиднев" Петра Кралюка проти "Коду да Вінчі" // Вільне слово (Рівне). – 2012. – 8 травня. – С. 10.

Секція
«ВОЛИНСЬКА КНИГА: ІСТОРІЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ, КОЛЕКЦІОНУВАННЯ»

Лідія ГРИГЕЛЬ,
Леся ДЗЕНДЗЕЛЮК

Острозька Біблія 1581 року видання з фондів Львівського музею історії релігії

У збірці Львівського музею історії релігії (ЛМІР) знаходиться декілька волинських стародруків, серед яких є найвідоміше видання "Біблії", друковане в Острозі у 1581 році. Воно надійшло у 1973 році, під час створення музею. Стародрук пройшов довгий шлях побутування – від церкви до церкви, від священика до священика. За розвідкою головного зберігача ЛМІР Світлани Тимків книга у 1858 році перебувала у с. Тухля, пізніше належала громаді с. Войславичі, що слідує з маргінальних записів. До 1940 року Біблія знаходилась у збірці Ставропігійського музею у Львові, що засвідчує печатка та опис у каталозі 1918 року, зроблений Іларіоном Свєнціцьким.

Розглядуваний примірник дефектний, має 601 аркуш. За дослідженнями аналогів з фондів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника та Львівського історичного музею, здійснених Я. Д. Ісаєвичем, В. Я. Фрис [1] та Я. П. Запаском [2], обсяг повноцінного примірника острозької Біблії складає 628 аркушів. Нумерація досліджуваної книги має п'ять окремих рахунків, з них чотири ненумеровані (вшиті в кінці блоку). Початкові аркуші кодексу втрачені, нумерація починається з 15-го аркуша Моісеєвої книги. Потім слідують аркуші регулярної пагінації 258 першого рахунку, 180 – другого, 30 – третього, 56 – четвертого, 78 – п'ятого. Останній аркуш п'ятого рахунку №78 містить майже повністю збережений текст грецькою мовою "А Його сприйнятні книги Старого і Нового Завіту, які напоумляють душу, були надруковані мною, многогрішним Іваном, сином Теодора з Москви, у Богом охороненому місті Острозі в 7084 році від створення світу, а в 1581 від народження нашого Господа і Бога Ісуса Христа в 12 дні місяця серпня". Передостанні три аркуші містять "Передмову до віруючого і православного читача, віку ж і сану…", а останній – закінчення передмови Князя Острозького. Колонцифри проставлені в правому верхньому кутку кожного нумерованого аркуша. Первинний склад зошитів без демонтажу книжкового блоку визначити важко. Припускаємо, що при попередній реставрації він був зміненим, на що вказують зайві отвори та незадіяні зарубки на фальці.

Текст Біблії складено в дві колонки, відстань між ними – 0,6 см, висота шпальти – 50 рядків. Друкована в два кольори (чорний та червоний) на матеріальній основі з 15 папірень. Аналіз водяних знаків та співставлення їх з наведеними у філігранологічній літературі [3, с. 4] дозволив

встановити, що лише один ґатунок паперу походить з вітчизняної папірні. Ідентифікація водяних знаків наступна:

1. "Єліта" (1567-1598 р.), папірня с. Лівчиці біля Рудок на Львівщині. В нашому примірнику зустрічається дуже мало;

2. "Герб Топір" (1570-1593 р.) – знак однієї з двох папірень Тенчинських, що знаходилися в маєтках Крешовичі і Тенчинк під Краковом. Аркуші з цим знаком складають третину від загального обсягу книжкового блоку;

3. "Гоздава" ("Гоздовіта") (1568 р.) – подвійна лілія. Припускаємо, що це папір польського виробництва;

4. "Тупа підкова" (1567-1581 р.). Належність до певної папірні встановити ще не вдалося. Аркуші складають третину від загальної кількості;

5. Знак Краківського Капітулу із зображенням щита, в середині якого знаходиться три корони (дві вгорі і одна внизу). У досліджуваному примірнику зустрічається досить рідко;

6. Стародавній герб Абданк (Габданк, Скарбек, Скуба) – водяний знак Могильської папірні біля Кракова (1567-1588 р.);

7. Герб Сьвєнчиц (1568-1579 р.). Дуже давній герб, введений першими католиками і вміщений на щиті литовської Погоні. Знак належить як Польщі, так і Італії, а також зустрічається на паперах французького та німецького походження;

8. Угорський знак;

9. Знак, близький за зображенням до герба Гербурт. Походження невідоме;

10. Герб Яштшембєц. Походження невідоме;

11. Герб Новіна. Походження невідоме;

12. "Козел, що вискакує з трьох горбків" (1579 р.). Папір, очевидно, походить з-під Кракова, де друкарі Шарфенберги орендували папірню;

13. "Орел". Папір іноземного походження. Знайдено лише один аркуш із цим знаком. Дослідник-філігранолог О. Мацюк даному знаку не дає назви;

14. Герб "Лебідь" або "Дунін" невідомого походження. Як пише О. Мацюк [4], дослідники К. Тромонін і Н. Ліхачов знайшли документи 1581 р. на цьому папері, а І. Каманін і О. Вітвіцька [2] вказують дату 1585 р. Спираючись на дослідження даного примірника Острозької Біблії можна точно сказати, що знак герба з'явився не пізніше 1581 р.

15. Водяний знак герб "Юнак" за визначенням наукового співробітника Наукової бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Н. П. Бондар.

Зважаючи на інформацію щодо датування філіграней як знаку Краківського Капітулу, так і гербу "Лебідь", то маємо розбіжності із даними І. Каманіна та О. Вітвіцької [2], які подають дещо пізнішу появу паперу (1585 р.), аніж час друку книги.

Таблиця філіграней

Вид філіграні	Нумерація аркушів з філігранями	Загальна кількість аркушів та їх процентне співвідношення
Єліта	IV рахунок – 21, 52. V рахунок – 22.	
Герб Топір	I рахунок – 36, 37, 38, 40, 44, 46, 48, 52, 53, 54, 56, 57, 63, 65, 66, 68, 69, 72, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 86, 205. II рахунок – 4, 6, 8, 9, 12, 41, 43, 60, 61, 62, 70, 77, 79, 84, 87, 92, 93, 96, 97, 105, 108, 110, 111, 114, 115, 125, 135, 139, 141, 147, 150, 154, 155, 156, 157, 160, 161, 165, 172, 176. III рахунок – 13. IV рахунок – 3, 6, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 19, 23, 26, 28, 30, 35, 37, 40, 41, 43, 44, 46, 49, 54, 55. V рахунок – 1, 2, 3, 11, 12, 20, 24.	97 арк. 32%
Герб Гоздава (Гоздовіта)	IV рахунок – 33.	1 арк. 0,3%
Тупа підкова	I рахунок – 15, 17, 18, 19, 21, 23, 25, 28, 32, 33, 55, 90, 91, 94, 95, 99, 101, 102, 106, 117, 119, 120, 124, 126, 127, 128, 130, 134, 135, 138, 139, 140, 142, 148, 149, 150, 152, 160, 161, 163, 164, 165, 169, 171, 173, 176, 178, 182, 184, 188, 190, 197, 198, 200, 201, 204, 206, 207, 213, 216, 221, 222, 224, 225, 231, 233, 234, 235, 238, 239, 242, 244, 246 250, 252, 256, 257, 258, 260, 261, 264, 266, 267, 274, 276. II рахунок – 16, 17, 18, 19, 20, 22, 26, 28, 30, 33, 35, 36, 39, 44, 49, 52, 53, 58, 59, 68, 78, 80, 99, 117, 119, 126, 127, 130, 131, 133, 143, 149, 164, 168, 173, 174, 175, 177. III рахунок – 12, 20, 22, 24, 25, 28, 29. IV рахунок – 2. V рахунок – 13, 25, 26, 27, 34, 36, 38, 40, 42, 43, 45, 55, 62, 64, 67, 68, 70, 74, 76, не нумеровані аркуші №2, №3.	152 арк. 51%
Три корони	Прахунок – 5.	1 арк. 0,3%
Герб Абданк	I рахунок – 87. II рахунок – 67, 88. III рахунок – 1. V рахунок – 15, 17, 44, 50, 52, 54, 56, 61.	12 арк. 4%
Герб Сьвєнчиц	II рахунок – 137.	1 арк. 0,3%
Угорський знак	V рахунок – 58.	1 арк. 0,3%
Герб Гербурт	II рахунок – 101.	1 арк. 0,3%
Герб Яствшембєц	I рахунок – 162.	1 арк. 0,3%
Герб Новіна	I рахунок – 104, 108, 111, 113, 154.	5 арк. 1,7%
Козел, що вискакує з трьох горбків	II рахунок – 78. III рахунок – 2, 4, 8, 9, 14.	6 арк. 2%
Герб Орел	II рахунок – 104.	1 арк. 0,3%
Герб Лебідь (Дунін)	II рахунок – 76. III рахунок – 16.	2 арк. 0,7%
Юноша	I рахунок – 122, 175, 181, 183 196, 215, 220, 223, 248, 270, 272. II рахунок – 42, 45, 64. V рахунок – 10, 32.	16 арк. 5,3%

Оправа музейного примірника “Острозької Біблії” суцільнокрита, з коричневої телячої шкіри (фото 1). Її стан відносно добрий, позаяк вона цілісна і міцно тримається книжкового блоку. Наявні численні потертості (особливо на рантах), незначні втрати по кутах та в області замків. Відзначається сухість шкіри (в найбільшій мірі на корінцевій частині), де по

вертикальній осі розташована глибока тріщина. Корінцева частина рясно всіяна отворами – свідчення життєдіяльності комах. Суттєвий розрив наявний у верхньому лівому куті корінця оправи по фальцу (фото 2).

Кришки оправи різняться між собою за основою: спіднє крило складає дошку з наявними внутрішніми кантами, позаяк верхнє крило – це макулатурна склейка. Обидві кришки поволочені шкірою, поверх якої кріпились замки. Однак на сьогодні збереглась лише металева частина нижнього замка, а відбиток на покритті оправи та цвях від кріплення вказують на втрату верхнього замка. На нижній кришці в місцях кріплення замків втрачено шкіру, проглядаються заглиблення на дошці по ребру.

На корінцевій частині виступають чотири бинти (опори шиття), які підкреслені орнаментальними ролями, у вигляді лежачих вісімок. У минулому вони були покриті золотом, на що вказують нечисленні залишки позолоти. Аналогічними ролевими смугами виділено голівку та хвостик корінця. Поміж станціями шиття по центру корінця відтиснуто дрібний штамп (басму) у вигляді квіткового орнаменту, який знівечила глибока наскрізна тріщина по шкірі.

Оздоблення чільної кришки складає хрест, виконаний золотим тисненням цим же ролем, та дзеркало, відбите по периметру. Зображення православного хреста змінено глибокими подряпинами, очевидно з метою надання йому форми папського.

Спідню кришку оправи оздоблює грецький хрест, виконаний аналогічним ролевим тисненням. Пізніше за допомогою прорізів його обрамлено ромбовидним завершенням, що викликає сприйняття середника.

Розмір оправи дещо більший від величини книги, однак висота кантів (1 см) на коротких обрізах більша від кантів (0,5 см) вздовж вертикального обрізу. Це, поряд зі слідами обрізування книжкового блоку та різнорідністю кришок, свідчить про вторинність оправи книги. Слід зауважити, що макулатурна склейка верхньої кришки оправи поєднує як рукописні, так і друковані аркуші, що можна зафіксувати, розгортаючи їх у місцях втраченого шкіряного покриття (фото 3).

Обрізи книжкового блоку фарбовані у червоний тон. Шиття кодексу здійснене на чотири станції лляними нитками на конопляних шнурах. Каптали в книзі відсутні.

Книга деформована внаслідок руйнування клейової основи на корінці, в результаті чого центральна частина блоку дещо виступає до переднього обрізу. Спостерігаються сліди старої непрофесійної реставрації (фото 4). Естетичне сприйняття порушують плями від воску, жиру, захоплення пальцями, сліди від плісняви.

Привертають увагу форзацні аркуші. Матеріальна основа форзаца і нарзаца різняться між собою, позаяк, перший – це одинарний аркуш

целюлозного паперу, а спідній – подвійний аркуш ганчір'яного паперу. Останній використано з інтролігаторського арсеналу, оскільки в минулому, очевидно, він виконував роль облікового аркуша. Площина його розграфлена і щільно заповнена рукописними записами (фото 5). На полях стародруку здійснено близько сотні записів різними чорнилами, почерками та мовами (старослов'янська, українська, польська, латинська), що складає суттєвий джерелознавчий матеріал для дослідників (фото 6). Більшість записів здійснено польською мовою. Наведемо деякі з них, які були вичитані та перекладені завідувачем експозиційного відділу ЛМІР Максимом Мартином: "та біблія належить до привелебного Теодора Сурановіча". На іншому аркуші ще раз Теодор Сурановіч засвідчив, що Біблія його (підпис датовано 1799 або 1755 р.). Запис про "апробацію книги пресвітера Тухольського Стефана …новича під час дворічної інструкції інструктором превелебним ксьондзом …мокревським інструктором деканату Мокра…невського та Сколівського у році 1750". Запис про належність книги Стефанові, сину Теодора Поповича, Стефану сину Василя Поповича та Теодору Поповичу написано різними почерками в різний час, кирилицею. Польською дописано:"Григора Авла 1729 Марі день", "читана Стефаном парохом Гребенівським", а також на полях записана молитва. Інші записи польською мовою свідчать, що "Костянтин Малуціовський, співак церкви Тухлі та вчитель, перечитав тую книгу Біблію в році 1854", "читана в Тухлі за пароха Федора Кудніцкего. Дяк Федір", "Мальов Федір читав цю книгу в році 1870","Стефан син Василя Поповича року 1728".

Маємо і записи латиною: "року 1794 р., 20 вересня в Перемишлі на прийомі в біскупа" та згадку про те, що у році 1697 помер Ян Собеський король Польський.

На сьогоднішній день неопрацьованими залишилось близько сотні маргіналій. Тому даний примірник Біблії після реставрації чекає своїх дослідників.

Література

1. Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника АН України. Випуск 1. Видання Івана Федорова / Укладачі Я. Д. Ісаєвич, В. Я. Фрис. – Львів, 1993. – С. 34-56.

2. Запаско Я. Мистецька спадщина І. Федорова – К.: Вища школа, 1974 – С. 36-37.

3. Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVIII в.в. (1566-1651). – К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1923 – 144 с.

4. Мацюк О. Історія українського паперу / Головне архівне управління, Інститут археографії НАН України та ін. – К., 1994. – Вип. 22. – 37-47 с.

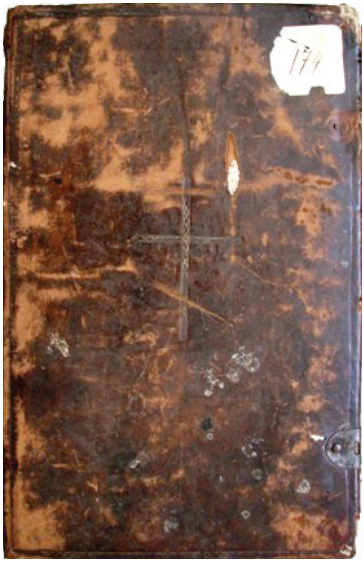

Фото 1. Загальний вигляд чільної кришки оправи

Фото 2. Стан корінця оправи

Фото 3. Макулатурна склейка в оправі

Фото 4. Непрофесійна реставрація аркуша

Фото 5. Нарзац музейного примірника Біблії

Фото 6. Маргінальні записи

Наталія БОНДАР

Папір острозьких видань у контексті діяльності острозької папірні

Острозька друкарня, що працювала з кінця 70-х р. XVI ст. і впродовж першого десятиліття XVII ст., залишила свій помітний слід в історії українського та східнослов'янського книговидання завдяки випуску тут першого повного тексту церковнослов'янської Біблії та популярних творів вчителів християнської церкви Василія Великого та Іоанна Златоуста, а також низки актуальних полемічних творів, направлених на підтримку православної віри, а також видань навчального характеру. Попри дослідженість видань цієї друкарні все ще залишається багато білих плям в її історії, і актуальним є пошук подальших можливостей її дослідження, оскільки практично не збережені документи стосовно її діяльності. Одним із альтернативних джерел вивчення історії острозької друкарні може стати аналіз паперу її видань. Наш досвід дослідження паперу стародрукованих пам'яток XVI-XVII ст. свідчить, що філіграні є багатим і ще до певної міри науково не осмисленим і не охопленим джерелом історико-книгознавчих досліджень. Аналіз філіграней надає відомості з історії закупівлі паперу, подекуди може свідчити про послідовність друкування частин видання, про редагування тексту в процесі публікації, варіанти друку тощо.

Загалом за час діяльності друкарні у Острозі, згідно з інформацією каталогу українських стародруків Я. П. Запаска та Я. Д. Ісаєвича, вийшло друком 27 острозьких видань [6], серед них одне зафіксоване лише в бібліографії. У фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі по тексту НБУВ) доробок острозької друкарні представлений 14 виданнями у 51 примірнику [2, №437-450] та одним дерманським виданням у 4 примірниках [2, №48]. Поки що наше дослідження паперу примірників острозьких видань побудоване саме на аналізі примірників видань зі збірки НБУВ, хоча подеколи залучені й примірники інших збірок, особливо видань початкового періоду острозького книговидання часів діяльності тут Івана Федорова. Відмітимо, що водяні знаки паперу острозької Біблії 1581 р. були предметом дослідження К. Я. Тромоніна [20, №388-414; 846-847, 1012], М. П. Лихачова [9, с. 102, 103], Е. Лауцявічюса [23, с. 246], О. Я. Мацюка [12, с. 37-46; 11, с. 21-34], Я. Д. Ісаєвича [7, с. 100], Є. Я. Немировського [18, с. 149-150; 17, с. 297-298], І. Я. Лосієвського [10, с. 28-45], Н. П. Бондар [1, 3]. Водяні знаки інших острозьких видань часів роботи у друкарні

І. Федорова зафіксовані у дослідженнях Г. Грасгофа та Д. Г. Сіммонса [22, s. 5, 18], О. Я. Мацюка [12], Є. Л. Немировського [18, с. 109-111; 19, с. 101-102; 17, с. 74-75], Е. Лауцявічюса [22, s. 246], Я. П. Запаска [5, с. 28, 109-111], А. В. Євтушенко [4, с. 145-146]. Окремі зауваження щодо паперу пізніших острозьких видань містяться у публікаціях М. Гембаровича [21, s. 56], О. Я. Мацюка [13, с. 144; 14, с. 37], Е. Лауцявічюса [23, s. 247; 9, с. 55] та ін.

Причому варто взяти до уваги те, що повноцінно дослідити папір дозволяє лише вивчення водяних знаків видань, надрукованих форматом у двійку, тобто в друкарський аркуш, оскільки саме при друкуванні видань такого формату водяний знак потрапляє на середину одного із пари аркушів Тобто це – згорнутий вдвоє паперовий аркуш, по центру однієї із частин якого розташований водяний знак. При дослідженні видань у четвірку водяний знак потрапляє на середину кожного другого із двоаркушів, тобто півводяного знаку є на половині аркушів посередині біля корінця. За умови якщо книжка щільно прошита біля корінця і погано відкривається, знак маловидимий для дослідження. У виданнях ще меншого формату, тобто у вісімку, четверта частина знаку розташована біля верхнього берега аркуша при корінці. Якщо у примірнику сильно обрізані береги, а береги переважної більшості примірників у процесі їх побутування обрізалися, це додатково зменшує доступну для дослідження частину водяного знаку, тому такі видання маленького формату є найменш інформативними при дослідженні паперу.

Тому повноцінно можна дослідити папір лише двох острозьких видань, надрукованих форматом у двійку – Біблії 1581 р. та «Книги о посництві» Василія Великого 1594 р., а також дерманського Октоїха 1604 р. Поки що нам вдалося репрезентативно проаналізувати примірники Острозької Біблії 1581 р. У процесі дослідження було переглянуто 65 примірників острозької Біблії 1581 р. зі збірок Києва, Москви, Львова, Харкова та Острога. Історико-книгознавчий аналіз видання свідчить, що Острозька Біблія 1581 р. складається із 628 аркушів, відтак має 314 сюжетних філіграней. Унаслідок проведеного нами аналізу паперу Острозької Біблії 1581 р. вдалося встановити, що примірники суттєво відрізняються один від одного за складом паперу, при цьому не вдалося виявити відмінностей у наборі аркушів, надрукованих на різному папері. Одні примірники мають подібні філіграні, інші – відмінні від перших, при цьому подібні між собою. Тобто йдеться про два варіанти паперу видання острозької Біблії. Окремі примірники являють собою суміжні варіанти паперу. Оскільки одна з груп представлена меншою кількістю примірників, ми умовно назвали її першим варіантом. При друкуванні цього варіанту

використано водяні знаки близько 12 сюжетів у такому співвідношенні: Ястжембєц у картуші під короною – 40%, Топор у картуші під короною – 14%, 3. Ястжембєц у картуші під митрою – 10%, Новіна – 10%, Леварт – 9%, Козел більший під короною – 8%, Юноша більший під короною – 4%, Підкова маленька без картуша – 2%, Лебідь під короною – 2%, Топор маленький без обрамлення навкіс – 1%, Топор у картуші навкіс – 1%, Орел без картуша – 0,5%. До другої групи належать примірники, надруковані на папері з такими водяними знаками: Підкова маленька з хрестом без картуша – 50%, Топор під півмісяцем без картуша – 32%, Юноша (Агнець) – 5%, Абданк – 3%, Новіна – 2%, Козел – 2%, Ангел – 1%, Лебідь (Дунін) – 1%, Орел – 1,5%, Леварт – 0,5%, Свєнчиц – 0,5%, Єліта – 1%, Ястжембєц під короною – 0,5%, Гоздава – 0,5%, Кабан – 0,5%, Остоя – 0,5%, Літера S – 0,3%, усього близько 18 сюжетів.

Примірники обох груп синхронно демонструють майже однакове кількісне співвідношення знаків і подібність посторінкового розміщення паперу із однаковими філігранями, що свідчить про надходження паперу до друкарні окремими партіями. Детальніший аналіз паперу кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, показав, що у межах одного примірника різні частини можуть становити як один, так і різні варіанти, а також у складі варіанту, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) другого варіанту. Аналіз комплексів водяних знаків 65 примірників Острозької Біблії 1581 р. показав, що водяні знаки першого варіанту мають 13 примірників, що складає приблизно п'яту частину тиражу, водяні знаки другого варіанту мають 49 примірників – три чверті тиражу, тобто 75%, у 5 примірників (6%) різні частини належать до різних варіантів. Детальніший аналіз паперу кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, свідчить, що у межах одного примірника різні частини можуть належати до різних варіантів, а також у складі варіанту, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) іншого варіанту.

В обох виділених варіантах є філіграні, що виявлені у значній кількості, а також такі, що представлені лише на окремих аркушах. Названий нами першим варіант виявляє дещо меншу кількість знаків, другий варіант – дещо більшу із-за наявності групи знаків, що зустрічаються один або декілька разів, і не у всіх примірниках. В обох групах є знаки, що переважають, – Ястжембєц у картуші під короною (40%) для першого варіанту; Підкова маленька з хрестом без обрамлення (50%) та Топор під півмісяцем без картуша (32%) – для другого. Варто вказати на подібність переважаючих знаків обох варіантів. Зокрема, знак Підкова з хрестом без картуша можна назвати знаком Ястжембєц без обрамлення, якщо вважати, що підкова обернута кінцями вверх. Можливо, це пояснюється

використання для друку обох варіантів продукції однієї папірні, однак із відмінностями якості, можливо, наприклад, внаслідок лощіння, проклеювання тощо. Питання залишається відкритим і потребує подальших досліджень.

Окрім Острозької Біблії 1581 р. у період роботи в друкарні І. Федорова тут були надруковані малоформатні видання Букваря та Азбуки 1578 р., Нового Завіту із Псалтирем 1580 р., «Книжки собраніе вещей нужнейших» Т. Михайловича 1580 р. та «Хронології» А. Римші 1581 р. Першим виданням (або двома виданнями) острозької друкарні, започаткованої В. К. Острозьким за участю І. Федорова, стало видання Букваря або Азбуки, надрукованої близько 1578 р. маленьким форматом у вісімку. Загалом дослідники ведуть дискусію, чи це було два видання, чи одне, і фіксують тут водяні знаки Абданк, Топор під півмісяцем, Підкова з хрестом без картуша. В тому числі для розрізнення двох видань – Букваря і Азбуки, – використовують і аргументацію використання різного паперу у різних зошитах примірника. Відмітимо, що папір із такими само філігранями виявлений і в Острозькій Біблії 1581 р.

Наступним виданням острозької друкарні став Новий Завіт із Псалтирем, надрукований тим же кишеньковим форматом у вісімку в Острозі у друкарні В. К. Острозького І. Федоровим 1580 р., що складався із 494 аркушів. Тобто це вже було велике за обсягом видання, і воно потребувало значно більшої кількості паперу, аніж Буквар чи Азбука 1578 р. Ми переглянули 14 примірників острозького Нового Завіту із Псалтирем 1580 р. зі збірок Києва, Львова, Москви та Харкова. Усі примірники цього видання мають доволі сильно обрізані береги, тому здебільшого видимі лише покрайні фрагменти водяних знаків, які складно, а подекуди й неможливо ідентифікувати. З долею вірогідності це водяні знаки таких сюжетів – Ангел, Юноша (Агнець) та Підкова з хрестом без картуша. Серед розпізнаних водяних знаків переважає філігрань Підкова з хрестом без картуша. У одному із примірників фіксується папір Топор під півмісяцем. Окремі видимі фрагменти знаків, вірогідніше всього, вказують на філігрань Єліта. Всі ці знаки цілком кореспондуються з філігранями Острозької Біблії 1581 р.

Попередні спостереження свідчать, що для друкування Нового Завіту 1580 р. було використано доволі якісний папір. До його особливостей належить те, що вержери добре видимі на просвіт, а понтюзо малопомітні. Папір із філігранню Ангел порівняно із іншими видами гіршої якості, він м'якіший. Також видно більшу частину цього водяного знаку у порівнянні із іншими, що може вказувати на менші розміри паперу із водяним знаком Ангел порівняно зі стандартним аркушем.

У цьому ж 1580 р. в Острозі був надрукований також малоформатний (у вісімку) алфавітно-предметний покажчик до Нового Завіту під назвою «Книжка собраніе вещей нужнейших» Тимофія Михайловича, що складається із 53 арк. Дослідження паперу двох примірників «Книжки собранія вещей нужнейших» Тимофія Михайловича 1580 р. дозволило зафіксувати у примірниках зі збірок Львівської національної наукової бібліотеки України та Російської державної бібліотеки (Москва) папір зі знаками Юноша у бароковому картуші під короною, Ангел, Ястжембєц під короною, Топор у лінійному картуші, Підкова з хрестом без картуша. Відомостей стосовно водяних знаків аркушівки під назвою «Хронологія» А. Римші, що вийшла друком у Острозі 5 травня 1581 р., нам віднайти не вдалося. Видання відоме у одному унікальному примірнику, що зберігається у Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург).

Наступною по часу публікацією після Острозької Біблії 1581 р. традиційно вважається невеличка збірка творів Г. Смотрицького «Ключ царства небесного» 1587 р. Видання надруковане форматом у четвірку, складається із 44 аркушів. Видання рідкісне, збереглося у двох неповних примірниках – у НБУВ та у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника. До цього часу залишається дискусійним питання стосовно місця та часу публікації цієї пам'ятки. Серед ймовірних, окрім Острога, дослідники називають також друкарню Мамоничів у Вільнюсі. Аналіз паперу примірника збірки НБУВ показав, що його надруковано на однотипному папері з філігранню Топор під півмісяцем, причому півмісяць зверху чільно прилягає до сокири. Маркований таким знаком папір побутував в Україні, подібний водяний знак активно використаний у Острозькій Біблії 1581 р. (у тому варіанті, який ми умовно назвали другим), і це можна вважати свідченням на користь його публікації у Острозі. Для друкування книжки використано папір посередньої якості, сіруватий, із добре видимими на просвіт вержерами і понтюзо, подекуди трошки тонший або товщий. Коливається й відстань між понтюзо – переважно 29-31 мм, іноді 27 мм. Певних відомостей стосовно місця виготовлення паперу дослідниками не встановлено, взагалі увесь папір, маркований знаком Топор, приписують папірням Тенчинських під Краковом та Любліном. Однак зрозумілих пояснень, навіщо над сокирою розміщено ще й півмісяць, дослідники не наводять. У пізніших виданнях, в тому числі й острозьких, з'явиться папір із Топором, над яким розміщуються півмісяць та орел, подекуди на грудях орла зображене серце. Однак, подібний папір свідчить на користь того, що книжку, вірогідніше, надруковано в Острозі, а не у Вільнюсі.

Хронологічно наступним виданням острозької друкарні стала

Книжиця в шести розділах, яку інакше називають «О единой істінной православной віре, і о святой соборной апостольской церкви», автором якої вважається Василій Суразький-Малюшицький. У вихідних відомостях видання позначено 1588 р., однак існує припущення про його друкування на 10 років пізніше від вказаної дати, тобто у 1598 р. [16, с. 77]. Шляхом перегляду паперу двох примірників цього видання було виявлено філіграні: Голова бика у округлому картуші без обрамлення, Колоски у бароковому картуші, Сліповрон, що вже не демонструють подібності до водяних знаків острозьких видань часів І. Федорова, однак достеменно і не вказують на друк у Вільнюсі, а не в Острозі, навпаки, мають збіги із з папером наступних острозьких друків.

У березні 1594 р. в Острозі вийшла друком «Книга о постничестві» Василія Великого. Цілком можливо, що «Книга о постничестві» стала першим післяфедорівським виданням, що побачило світ у Острозі, оскільки місце і час друкування двох попередніх видань є дискусійними. Великоформатний друк великий за обсягом – складається із 604 аркушів, організованих у чотири рахунки. Повний примірник «Книги о постництві» Василія Великого має 302 сюжетних філіграні. До дослідження ми залучили папір 9 примірників збірки НБУВ та один примірник Острозького історико-культурного заповідника. Було виявлено філіграні таких сюжетів – Топор у бароковому картуші кількох видозмін, у тому числі і під півмісяцем без картуша та у бароковому картуші, Єліта у бароковому картуші, Абданк із завитками, Лебідь у картуші без корони, Ястжембєц в округлому картуші із завитками, Голова бика у колі, Башти у лінійному картуші.

Можемо зафіксувати факт використання у різних примірниках двох різних наборів паперу. Один із варіантів, надрукований на порівняно цупкішому та якіснішому папері, має філіграні Топор у картуші, Абданк, Ястжембєц, Лебідь, значно менш якісним здебільшого є папір із філігранями Башти та Голова бика. Практично у всіх переглянутих нами примірниках перші вісім аркушів із вступними текстами надруковані на цупкому якісному папері з філігранями Топор у картуші під короною та Єліта. Стосовно наступних аркушів, то далі в одних примірниках трапляється папір якісний, у інших – гіршої якості. Тобто мав місце випуск примірників, надрукованих на якіснішому папері та менш якісному. Якісний папір має водяні знаки – Топор під короною у картуші більший, Топор під короною менший, Топор у овальному картуші під короною з обрамленням / без обрамлення, Топор під півмісяцем у бароковому картуші із завитками, Топор під півмісяцем без картуша. Знаки, артибутовані до неякісного паперу, інколи знаходяться й на якісному,

наприклад, Голова бика в округлому картуші. Можливо, примірники підбиралися в залежності від цупкості або товщини паперу, щоб аркуші не дуже сильно відрізнялися один від одного. Загалом варто відмітити, що ці види паперу, окрім знаків Голова бика та Башти, використовувалися при друкуванні Острозької Біблії 1581 р.

Наступним острозьким виданням став «Маргарит» Іоанна Златоустого, що вийшов друком у 1595 р. форматом у четвірку і складається із 543 арк. кількох рахунків. При перегляді 5 примірників збірки НБУВ вдалося виявити на папері цього видання водяні знаки: Голова бика в овалі, Колоски в картуші, щит із горизонтальними хвилястими смугами, Доліва, Лебідь у картуші, Башти, Топор у картуші із завитками, Топор під півмісяцем у картуші із завитками, Леліва, Єліта в бароковому картуші, можливо, Леварт, Сліповрон у орнаментальному обрамленні. Причому значно переважає папір, маркований філігранню Голова бика в овальному картуші, використано також велику кількість паперу зі знаком Колоски в бароковому картуші, подекуди тут зображено два, подекуди три колоски. Вартий уваги водяний знак Леліва – О. Я. Мацюк приписує його папірні у Бузьку [15, с. 30]. Подібний до виявленого у «Маргариті» 1595 р. папір буде використаний при друкуванні «Апокрисису» Х. Філалета, і це видання має багато спільних водяних знаків із «Маргаритом».

Варто вказати на те, що у публікаціях дослідників, зокрема, М. Гембаровича [21, s. 56], потім О. Я. Мацюка [14, с. 37-39], йдеться про те, що саме у виданні «Маргарита» було вперше використано папір острозького виробництва. Однак ми поки що можемо констатувати факт, що посторінковий перегляд п'яти примірників Маргариту з фондів НБУВ, чотири з яких повні, не продемонстрував жодного аркуша паперу острозького виробництва. Відтак або ж ми маємо справу із примірником з певним особливостями, який досліджував М. Гембарович (а він на жаль, не вказав, з якого саме примірника із якого аркуша знято опубліковані філіграні), або ж дослідник помилився. Відтак питання стосовно найранішої фіксації паперу острозького виробництва у острозьких виданнях поки що залишається відкритим, потребуючи подальшого аназізу філіграней примірників видань острозького друку.

У острозькому виданні – у «Книжиці в десяти розділах», передмова якої датована червнем 1598 р., надрукованої форматом у вісімку на 144 аркушах, при аналізі одного примірника збірки НБУВ виявлено філіграні Сліповрон?, герб Острозьких, чотирираменний хрест у картуші, можливо, Орел. Щодо острозького паперу, то виявлено один із його видів – однодільний щит із гербом Конча під князівською короною [15, с. 141, № 365-367], на аркушах 4, 5, а потім починаючи з аркуша 62 і до кінця

книги. Таке використання для друку майже на дві третини острозького паперу свідчить про інтенсивну діяльність папірні десь у середині 1598 р. Щодо особливостей паперу, то він дещо сіруватий, цупкий, однак доволі якісний.

Також на суто острозькому папері надруковано ще одне острозьке видання, вірогідно, того ж 1598 р. – «Отпис на лист... отца Ипатіа, Володимерского і Берестейского епископа», підписане псевдонімом Клірика Острозького, надруковане форматом у четвірку на 57 ненумерованих аркушах. Дату публікації в книжці не зазначено, видання датується за часом написання твору, вказаним у назві. Аналіз двох примірників цього видання показав використання виключно острозького паперу. Зокрема, від початку книги до аркуша 30 виявлено острозьку філігрань із одночасним гербом Острозьких під князівською короною [15, с. 141, № 365–367], таким самим, як у «Книжиці в десяти розділах», а починаючи із аркуша 30-трискладовий герб Острозьких у овалі [15, № 362–364]. На одночасному гербі зображено герб Конча (або Герб Слуцьких) під князівською короною, на трискладовому – вверху Юрій Змієборець або Погонь Руська, внизу – Острозьких та Конча. Причому варто відмітити, що друга із філіграней розташована не на корінцевому згині аркушів, а на одній із його половин, що свідчить про більший розмір цього паперу острозького виробництва порівняно із попереднім, і вірогідно, засвідчує одночасне виготовлення в Острозькій папірні обох видів паперу. Якщо співставити папір цього видання і з іншими острозькими, датованими тим само 1598 р., то можемо зробити висновки про друк «Отпису» Клірика Острозького не раніше другої половини 1598 р. або й на початку 1599 р.

У грудні 1598 р. побачило світ ще одне видання острозької друкарні – Псалтир із возслідуванням, або «Правило истиннаго живота христіанскаго». Надруковане таким же невеликим форматом у вісімку. Має доволі великий обсяг – 494 аркуші. Нам вдалося дослідити один його примірник з фондів НБУВ, із колекції П. М. Попова. Примірник має значні втрати аркушів, тому не надає повноцінної інформації про використаний для друкування видання папір. Перегляд показав в складі цього видання папір острозького походження – герб Конча в орнаментальній рамці під князівською короною.

Дискусійним щодо його випуску в Острозькій друкарні є видання знаменитого «Апокрисису» Христофора Філалета. Місце та час друкування на книжці не зазначені. Вважається, що твір надруковано близько 1598-1599 р. Щодо паперу «Апокрисису», то в чотирьох примірниках збірки НБУВ виявлено водяні знаки – Ястжембєц в округлому картуші із

завитками, Єліта в бароковому картуші із завитками, Колоски в округлому картуші, Голова бика в лінійному овальному картуші, Сліповрон, Топор у картуші під півмісяцем, Леліва у лінійному картуші (Бузьк), Орел? Найякіснішим серед використаних є папір зі знаком Ястжембєц. Причому примірники «Апокрисису» мають відмінності у папері одного від одного. Загалом такий папір цілком кореспондується із попередніми острозькими виданнями, зокрема, найбільше із «Маргаритом» 1595 р. видання. Оскільки передмову твору датовано жовтнем 1597 р., можна висловити припущення, що десь в цей час і розпочався друк книжки. Невикористання тут острозького паперу може свідчити або про те, що острозька папірня не виготовляла ще власної продукції, або ж про небажання використовувати такий папір для неможливості ідентифікації місця друку цього гострополемічного твору.

У НБУВ зберігається рідкісний примірник острозького Часослова 1602 р. Кир.895, атрибутований нами декілька років тому. До того часу був відомий єдиний примірник цього видання у фондах Національної бібліотеки Росії в Санкт-Петербурзі. Часослов надрукований в четвірку на 176 ненумерованих аркушах. Філіграні погано видимі через значну ушкодженість його аркушів. Серед них – Сліповрон, Любич у картуші, Топор під півмісяцем, зверху Орел, Башти у бароковому картуші, Собака / піворла, Ястжембєц у бароковому картуші. Жодного аркуша острозького паперу не зафіксовано. Однак, порівняння паперу Часослова 1602 р. із папером наступних видань, де також не використовуватиметься папір місцевого острозького виробництва, вказує на те, що відсутність острозького паперу не свідчить про його неострозьке походження.

У 1606 р. в Острозі був надрукований Требник, або інакше «Молитовник, имія в себѣ церковная послідованія» форматом в четвірку на 191 ненумерованих аркушах. Проаналізовано один примірник збірки НБУВ. Переважає філігрань Топор під півмісяцем, зверху Орел, також трапляються знаки Сліповрон, Доліва, Колоски, Орел без картуша, Башти. Є тонкий папір Топор під півмісяцем, зверху Орел, трапляються аркуші менших розмірів. Паперу острозького виробництва в складі примірника не виявлено.

Наступного 1607 р. в Острозі вийшло «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» таким само форматом у четвірку на 183 ненумерованих аркушах. Дослідження двох примірників цього видання показало філіграні Абданк у картуші із завитками, Абданк у овалі без завитків, Любич, Сліповрон у бароковому картуші, Ключі, Топор під півмісяцем, зверху Орел у обрамленні.

До доробку острозького осередку дотичний і дерманський Октоїх

1604 р., надрукований форматом у четвірку на 336 аркушах. Досліження чотирьох примірників продемонструвало папір таких сюжетів – Сліповрон в округлому картуші, Любич в округлому картуші, Абданк деформований, Топор під півмісяцем із орлом, Собака / піворла, Башти маленькі у бароковому картуші, Доліва. Цей папір цілком кореспондується із тим, який було використано при друкуванні острозьких Требника 1606 р. та Лікарства 1607 р.

Таким чином, порівняльний аналіз паперу різних видань острозької друкарні показує послідовну зміну видів паперу, і збіги паперу у близьких за часом виданнях. Деякі види паперу проходять через всі або через більшість аналізованих тут острозьких видань, наприклад – Топор під півмісяцем, Єліта, Голова бика. При підготовці публікації ми не ставили за мету встановити походження виявлених тут видів паперу. Попередньо можемо сказати, що переважає папір малопольського, переважно підкраківського походження. Також вживається папір, виготовлений в Острозі та Буську. Вдалося детальніше окреслити використання у виданнях Острозької друкарні паперу місцевого виробництва.

Щодо використання острозького паперу у місцевих виданнях, то не підтверджується поки що дата, задекларована у публікаціях попередніх дослідників, а саме 1595 р. [21, s. 56; 14, с. 37]. Можемо констатувати, що використання острозького паперу фіксується тільки у деяких острозьких друках 1598 р. – у «Книжиці у десяти розділах», «Отписі на лист» Іпатія Потія Клірика Острозького та Псалтирі із возслідуванням. Це свідчить про активне виготовлення паперу в Острозі саме упродовж цього року. Варто відмітити, що використаний для друку цих видань папір острозького виробництва є цілком пристойної якості, що заперечує свідчення дослідників про погану якість місцевого паперу. Однак у інших виданнях цього часу, зокрема, у «Апокрисисі», острозький папір не виявлений. Не фіксується папір острозького виробництва і у жодному із місцевих видань початку XVII ст. – Часослові 1602 р, Требнику 1606 р., Лікарстві 1607 р. та дерманському Октоїху 1604 р. Відтак діяльність острозької папірні потребує подальшого вивчення на сучасному етапі переважно шляхом аналізу ширшого кола місцевих видань та примірників, а також аналізу паперу в місцевої документації, листування тощо.

Література

1. Бондар Н. П. К вопросу о существовании двух вариантов или изданий Острожской Библии 1581 г: филигранологический анализ экземпляров / Н. П. Бондар // Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в жизни своего времени, в науке, музейной и библиотечной работе XXI в.: Труды II Междунар. научн. конф. – М., 2011. – С. 174-190.

2. Бондар Н. П. Кириличні стародруки 15-17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: Каталог / Уклад. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за уч. Т. М. Росовецької. – К., 2008. – 232 с.: іл.

3. Бондар Н. П. Філігранологічний аналіз примірників острозької Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень / Наталія Бондар // Наукові праці НБУВ. – Вип. 28. – К., 2010. – С. 288-302.

4. Євтушенко А. В. Про рідкісний примірник острозького видання Івана Федорова (з фонду Наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна) / Алла Євтушенко // Наук. пр. Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 139-149.

5. Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова / Яким Запаско. – Львів: Вища шк., 1974. – 221 с.: іл.

6. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574-1800 / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Кн. 1: 1574-1700. – Львів: Вищ. школа, 1981. – 136 с.: іл.

7. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні: 2-ге вид., переробл. і доповн. / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Вищ. шк., 1983. – 156 с.: іл.

8. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV-XVII веках / Э. Лауцявичюс. – Вильнюс: Мокслас, 1979. – 188 с.: ил.

9. Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археографический очерк / Н. П. Лихачев. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1891. – 106 с., 116 табл.

10. Лосиевский И. Я. Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях: Сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / Сост. И. Я. Лосиевский. – Харьков, 1987. – 55 с., іл.

11. Мацюк О. Я. Бумага изданий Ивана Федорова / О. Я. Мацюк // Федоровские чтения. 1978. – М.: Наука, 1981. – С. 21-34: ил.

12. Мацюк О. Я. Водяні знаки на папері друків Івана Федорова / О. Мацюк // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37-46.

13. Мацюк О. Я. К истории острожской бумажной мельницы / О. Я. Мацюк // Федоровские чтения. 1981. – М.: Наука, 1985. – С. 144-148.

14. Мацюк О. Я. Острозька папірня кінця XVI-XVII ст. / Орест Мацюк // Острозька давнина: Дослідж. і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – № 1. – С. 37-39: іл.

15. Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях: XVI – початок XX століття / О. Я. Мацюк. – К.: Наук. думка, 1974. – 296 с.: іл.

16. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія: 1576-1636 / І. З. Мицько. – К.: Наук. думка, 1990. – 192 с.: іл.

17. Немировский Е. Л. Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия / Е. Л. Немировский. – М.: Энциклопедия, 2007. – 912 с.: ил.

18. Немировский Е. Л. Начало книгопечания на Украине. Иван Федоров / Е. Л. Немировский. – М.: Книга, 1974. – 224 с.: ил.

19. Острожская Азбука Ивана Федорова: Исследование. Словоуказатель / подгот. факс. изд., исслед. Е. Л. Немировского; словоуказатель А. М. Молдована. – М.: Книга, 1983. – 158 с.: прил. – 342 с.: іл.

20. Тромонин К. И. Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге / собрал и издал К. Тромонин. – М.: Тип. А. Семена, 1844. – [2], 22 с., CXXXI табл.

21. Gębarowicz M. Z dziejw papiernictwa XVI-XVIII w. / M. Gębarowicz // Roczniki biblioteczne. – Wrocław-Warszawa, 1966. – T. 10. – Z. 1–2. – S. 1–83: 30 tabl.

22. Grasshoff H. Ivan Fedorovs griechish-russisch/kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar'von 1578/1580 / H. Grasshof, J. S. G. Simmons // Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. – Berlin: Akademie Verlag, 1969. – № 2. – 29 s., 33 tafel.

23. Laucevicius E. Popierus Lietuvoje XV-XVIII a. = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV-XVIII в.: [текст] / E. Laucevicius. – Vilnius: Mitnis, 1967. – 287 с.

Світлана ЗІНЧЕНКО

Колекція видань Івана Федоровича в збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького

Збірка Рукописів та стародруків Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького є однією з найцінніших книгозбірень в Європі з огляду на представлені у ній пам'ятки писемності і друкарства, як західно, так і східноєвропейські. Основу колекції складають рукописи та стародруки, передані митрополитом Андреєм Шептицьким упродовж 1905-1939 рр. з архіву Львівської капітули, бібліотек різних установ та дарів приватних осіб. Формуючи книгозбірню Митрополит розумів, що українська рукописна та стародрукована книга, за своїм багатством і художнім рівнем оздоблення, посідає провідне місце не тільки у слов'янському, але і загальноєвропейському книжковому мистецтві, а також є багатим історичним джерелом до історії і духовного життя української нації.

Одними з найцінніших в збірці кириличних друків є видання Івана Федорова (Федоровича, †1583 р.) – відомого типографа і гравера. Колекція нараховує 17 експонатів, які репрезентують шість з тринадцяти його видань. Це – московський Апостол 1564 рр. (1 примірник), Заблудівське Євангеліє учительне 1568-69 рр. (3 примірника), Заблудівський Псалтир з Часословцем 1568-69 рр. (1 примірник), львівський Апостол 1573-74 рр. (4 примірники), острозький Новий Завіт і Псалтир 1580 р. (2 примірники) та Острозька Біблія 1581 р. (4 примірники).

Видання Івана Федорова неодноразово привертали увагу дослідників [1], проте досі ще не існує праці де була б зібрана інформація про усі збереженні до сьогодення примірники видань, які знаходяться у різних музеях та бібліотеках світу. В сучасній кодикології все більшого значення набуває попримірникове дослідження стародруків та провенієнційних записів на них. Систематизація, оприлюднення та наукове осмислення цих першоджерел має виняткове значення для розвитку широкого спектру, насамперед, гуманітарних дисциплін. Зокрема, на підставі аналізу провенієнцій ми можемо простежити ареал розповсюдження і читацьку авдиторію видань Івана Федорова.

Він розпочав свою видавничу діяльність у Москві, де з 17 квітня 1563 р. по 1 березня 1564 р. разом із Петром Мстиславцем працював над підготовкою видання Апостола. Крім того, у 1565 р. вони надрукували ще два видання Часовника. Робота над першим тривала від 7 серпня до 29 вересня 1565 р., над другим – від 2 вересня до 29 жовтня того ж року.

Московський період друкаря в збірці НМЛ представлено Апостолом (1564 р.). Відомо, що його було надруковано накладом біля 1000 примірників, до тепер є відомості про збереження 62 екземплярів [2].

Музейний примірник (Сдк-76), за записом у старій інвентарній книзі, 1905 р. придбав митрополит Андрей Шептицький у С. Т. Большакова[1] в Москві за 200 рублів і передав на депозит до тоді ще Церковного музею [3]. Лише 5 вересня 1923 р. його переведено на постійне збереження до НМЛ. Цей примірник майже повний, бракує лише 4-х початкових ненумерованих та останнього (262 нн) аркуша.

Згідно записів на форзацних аркушах спідньої дошки вдалося встановити, що у 1682 році він був власністю церкви «Миколая Чудотворця «на Пісках» і Трьох московських чудотворців Петра, Олексія і Йони», документально відомої з першої третини XVII ст. і зруйнованої у 1932 р., яка знаходилась в Москві на Арбаті. Другий запис також зроблений московським скорописом на спідньому форзаці інформує, що у 1687 р. книга була власністю невстановленого («Слодецького» або «Слобоцького») монастиря в Москві. У 1904 р. Апостол потрапив до збірки відомого московського антиквара і бібліофіла С. Т. Большакова, про що свідчить його екслібрис наклеєний на звороті спідньої дошки оправи: «Собраніе С. Т. Большакова № _ 1904 л. 1870».

Після Москви Іван Федоров та Петро Мстиславець упродовж 8.07.1568 -17.03.1569 рр. працювали у заблудівській друкарні в маєтку литовського гетьмана Г. О. Ходкевича і надрукували Євангеліє Учительне. Незабаром після видання цієї книги Петро Мстиславець виїхав до Вільна. А Іван

[1]*Большаков Сергій Тихонович (1842-1906) – московський антиквар, походив з першої в Росії династії професійних антикварів-книжників, комісіонер Імператорського Московського університету, Московського Публічного Румянцівського музею, Імператорської Публічної бібліотеки, ОІДР (Общество исторических древностей) та інших наукових організацій і товариств. Успадкував антикварну справу і звання від свого батька Тихона Федоровича Большакова (8.07.1794, м. Боровск Калузької губ.- 19.12.1863, Москва), який був засновником однієї з найбільших московських антикварних фірм. Антикварне підприємство Большакових у 1880-1890 рр. мала філії в Петербурзі (Апраксін двір, Большая лінія) і тимчасову торгівлю в Нижньому Новгороді і Сімбірску, яка відбувалася під час ярмарків. С. Т. Большаков переважно згадується у зв'язку з переданням до Румянцівського музею рукописної збірки батька. Після 1906 р. справа перейшла до рук його сина – Миколая Сергійовича Большакова, який випустив кілька торгових каталогів фірми. Після Жовтневої революції антикварна фірма Большакових припинила своє існування. Подальше життя М. С. Большаков присвятив науці, зокрема вивчав російську гравюру. [Предпринимательская деятельность российский антикваров в конце XIX - первой трети XX века // http://www.google.com.ua/url?url=http://all-referats.com/diploms/56].*

Федоров від 26 вересня 1569 р. до 23 березня 1570 р. друкував свою першу самостійну працю – Псалтир з Часословцем.

Заблудівське видання Євангелія Учительного [4] на сьогодні відоме в 51 екземплярі [5] з них три зберігаються в збірці НМЛ (Сдк-569, Сдк-570, Сдк-1623).

Перший примірник з НМЛ (Сдк-569) майже повний, бракує лише 1 ненумерованого аркуша та арк. 296. Згідно першого купчого запису на арк. 2-10 він був придбаний невдовзі після надрукування, а саме 11 лютого 1570 р. «рабом божим Миколою Крас […]тадским з дружиною» і «вкладений» до (невідомої нам) церкви, оскільки частина запису обірвана, а прізвище дарителя затерте [6]. На арк. 188-209 було виявлено наступний вкладний запис скорописом про те, що 6 квітня 1606 р. книгу придбав мирянин Микита із дружиною Параскевою і «вклав» до церкви святого Миколая в Голих Горах [7] (містечко Гологори, нині Львівської обл. Золочівського р-ну). Тут вона перебувала упродовж тривалого часу – до XIX ст., про що свідчать покрайні записи на книзі, де згадуються гологірський «отець Бериндов» (арк. 10 зв.) та ієрей Григорій «Стороникольский Гологорский» (арк. 15зв.-20). У XIX ст., згідно запису на арк.1: «J Czołowski P Batkovię N° 12», Євангеліє потрапило до села Батьків неподалік Золочева (нині Львівської обл. Бродівського р-ну) до книгозбірні Й. Чоловського. З кінця XIX – початку XX ст. книга зберігалася в музеї А. С. Петрушевича, що засвідчує печатка «Музеумъ А. С. Петрушевича» на арк. 1нн, 2 нн., 282 та 399. До музею цей примірник був куплений у о. прелата Петрушевича за 200 корон митрополитом Андрієм Шептицьким 13 жовтня 1905 р., що підтверджує як запис у «Каталозі» І. Свєнціцького [8], так і власноручний запис митрополита на вільному аркуші форзаца верхньої дошки.

У другому примірнику Євангелія Учительного (Сдк-570) бракує 8 початкових ненумерованих, 52 нумерованих (в різних місцях тексту) і останнього ненумерованого. На верхньому полі арк. 64-70зв. знаходимо уривок найдавнішого датованого в книзі вкладного запису 1625 р.: «За ѿпѹщенѧ грѣховъ / свѡи(х) и ѿдалъ еи до / Церкви…../ АХ / КЄ ρ (1625 р.)… А кто бы Сию Книгѹ смилъ ѿдалити бѹде(т) Сѹдъ мѣ..». Інші фрагментарно збережені записи зроблені скорописом другої половини XVII ст. на арк. 166 («До церкве Свѧто Тро(и)ці до села болви…»), арк. 298 («Сиѧ Книга ѿца Василиѧ болвиньского з Вѹгорьки проданаѧ которiї чоловѣкъ подарѹвалъ до церъкве свѧ[то] Троиц[кої] А кто бы еи малъ ѿдалити бѹдетъ Сѹд М…») і на арк. 312 («Сиѧ Книга ѿца Василиѧго болв…») свідчать, що книга була придбана в селі Угорка Порохницького деканату Перемишльської єпархії до церкви св. Трійці села Белвин Перемишльського деканату [9] і була власністю о. Василія. Отже вже

в другій половині XVII ст. Євангеліє побутувало в Перемишльській єпархії. Ще один запис зроблений у XVII ст. дрібним скорописом на арк. 268 також зберігся частково: «Сиѧ кни… рекома… Іѡана..». З нього довідуємося, що Євангеліє певний час в XVII ст. належало невідомому Івану. У 1724 р. книгу подарували «превелебному отцю Марку пресвітеру Конуському», що віднотовано на арк. 21зв-27 польською мовою. На арк. 277зв. залишив запис (друкованими літерами почерком першої половини XIX ст. коричневим чорнилом) новий власник Євангелія: «Сіѧ Книга Рекомаѧ Ev[ан](г)[е]лїи Велебнаго ѿца NN:». Виявлена на аркушах 19, 384 зв. овальна сажова печатка – екслібрис «Ex Bibliotheca I: Snigurski Eppi: Pe[remisliensi]s № 553», свідчить, що у XIX ст. видання входило до збірки бібліотеки Перемишльського єпископа Івана Снігурського [10], яка стала підвалиною перемишльської Капітульної бібліотеки (більша частина якої на сьогодні зберігається у Варшавській Національній (Народовій) бібліотеці). До НМЛ (тоді ще Церковного музею) екземпляр потрапив з дублетів Капітульної бібліотеки в Перемишлі, що зазначено в «Каталозі Стародруків Церковного музею у Львові» 1908р. І. Свєнціцького [11] і музейною печаткою «Печать ц[ерко]вного мѹзеѧ в львовѣ» на арк. 19, 83, 195, 260 зв., 302, 304, 384 зв.

Найгірше збережений третій примірник цього видання (Сдк-1623). Втрачені усі початкові ненумеровані аркуші і 33 нумерованих в різних частинах тексту. Привертає увагу покрайній запис скорописом XVIII ст. на арк. 281 зв.: «Сия Книга рекомая поученїе Толковая. Св[я]щ[е]наго иерея Феодора Заколеского Манастиря Крехова отца Венедикта одь умеръшого есть» і Пом'яник, що засвідчує приналежність книги у цей період до Крехівського монастиря. В XIX ст. на арк. 106 залишив свій автограф «Матвій Швалюкъ Бібліотикарь Читальні В Јасенові». До музею (згідно записам Книги вступу та на вільному форзаці чільної дошки: «Conciones I. Дольницкїй Проповіди») Євангеліє надійшло у 1920 р. як дар отця прелата Ісидора Дольницького [12], який окрім цього подарував ще 12 кириличних рукописів [13].

Надзвичайно рідкісним виданням є Заблудівський Псалтир з Часословцем (1569-1570 рр.). На сьогодні в світі збереглися лише 4 екземпляри: у Великобританії (в бібліотеці Ламбертського палацу в Лондоні), в Росії (в Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі, Саратовському державному університеті) та в Україні (в Національному музеї у Львові) [14]. Примірник нашого музею (Сдк-340) дефектний (бракує першого ненумерованого аркуша, 45 кінцевих нумерованих першого рахунку, 7 нумерованих другого рахунку і останніх 2 ненумерованих), але найповніший в світі. За записом зробленим

молдавським скорописом XVII ст. на арк. 221зв (І рахунку) довідуємося, що «Сїю книг҃ рекомїи ѱа(л)ти(р) дадею / па(н) петръ (л)агота великїи дво(р)ни(к) / мо(л)да(в)ской зе(м)ли за д[у]ше своа и съжите(л)ни/ци своеи софїи.. ча(д)[а] свои(м)[и] и въ за д[у]ши / родїтилїи свои(х) и дадеѧ ау и деже е(стъ) / хра(м) ро(ж)де(с)тво пр(і)ч[ис]тїѧ вл[а]д[и] ч[и]це нашеи / Б[огороди]ци оусело ропе(н)ка и деже е(сть) по(п) проко/пие деже е(сть) непорѵшено вѣвѣки. / в л[е]то ѵсв (7202=1694р.) м[ія]ца а(вг)[у](ст)[а] · (7) / кола е(і)смо би(л) оу прїгоди и изга(н)і / ѿ нашеи зе(м)ли ѿ проклѣти(х) тѵ(р)ци». Отже книгу придбав 7 серпня 1694 р. молдавський шляхтич Петро Лагота і «вклав» до церкви Різдва Богородиці села Ропенка (парафія с. Ванькова Ліського деканату Перемемишльської єпархії), де у той час був ієреєм отець Прокопій. В каталозі «Стародруків Церковного музею у Львові», укладеному в 1908 р. І. С. Свєнціцьким, вказано, що примірник походить з містечка Тиряви Волоської (Ліського деканату Перемишльської єпархії з церкви св. Параскеви (нині Польща), Ряшівського воєводства, повіт Сянік) і до бібліотеки Святоюрської капітули надійшов ще у 1864 р. [15]. Згодом (в лютому 1905 р.) його до Церковного музею (нині НМЛ) передав митрополит Андрей.

У Львові Іван Федоров надрукував нове видання Апостола упродовж 25.02.1573 – 15.02.1574 р. і перший східнослов'янський Буквар 1574 р.

В збірці НМЛ Львівський період діяльності Івана Федорова представлений чотирма примірниками Апостола. На сьогодні відомо, що збережено 118 екземплярів і 2 фрагменти цього видання [16].

Перший з чотирьох примірників видання Львівського Апостола (Сдк-77) є дефектним – [1-14 арк.], 1-227 арк., 260-263 арк. – із вставленим уривком (арк. 223-252) із пізнішого Апостола, надрукованого у Львові 1639 р. Михайлом Сльозкою. На арк. 2зв. вміщено запис 1605 р. (на день Різдва Христового) про вступ до гологірського братства Меланії Бартошової Пожаровської, за що її чоловік – Бартош Пожаровскій, війт гологірській, надав до храму Пречистої Богородиці в містечку Гологорах (нині Львівської обл. Золочівського р-ну) худобу і цей Апостол [17]. В наступному вкладному записі на арк. 5нн., зробленому скорописом другої половини XVII ст. повідомляється, що книгу купили власним коштом ктитори до Богоявленського храму сусіднього села Новосілки (нині Львівської обл. Золочівського р-ну) [18]. Інші записи на арк. 14 нн, 3, 54, 112, 207, 227 – підтверджують перебування Апостола в Новоселицькій церкві упродовж усього XVIII ст. З них найбільш цікавими є нотатки на арк. 14 нн, де згадано Євстафія Балицького [19], на арк. 112 – про перебування в Новосілках у 1785 р. Семеона Лонського [20] та на арк. 3 – запис 1762-1763 рр. генерального візитатора Миколи Шадурського

[21]: «Сеи Ап(ос)т[о]лъ Ест(ь) це(р)кви Новоєѣлецкои Б(о)гоѧ(в)леніѧ Г[о](сп)[о]днѧ (далі підпис)». До НМЛ ймовірно книга потрапила з митрополичої бібліотеки [22], яку в свій час заклав митрополит Михайло Левицький і яка на початках містилась в Унівському монастирі (детальніше історія бібліотеки митрополита Михайла висвітлена нижче), неподалік якого знаходяться згадані місцевості.

Другий екземпляр (Сдк-78) майже повний: відсутні лише перший ненумерований і два останні, також ненумеровані. На арк. 3 нн-16нн і на першому нумерованому запис від 22 березня 1602 року дяка Йоана Феодоровича про купівлю книги громадою села Тростянця (нині Тростянець Великий Тернопільської обл. Зборівського р-ну) до храму Великомучениці Параскеви. На арк. 110 запис (на жаль точна дата обрізана) скорописом XVII ст. записано, що Апостол церкви мучениці Параскеви купили ктитори Феодор і Стефан цієї ж церкви. Наступний купчий запис датується 22 вересням 1720 р., проте через втрату частини запису, куди саме і хто купив її залишається невідомим, можливо до села Семигінів. Це припущення можливо зробити на підставі того, що до Національного музею Апостол передав митрополит Андрей Шептицький у 1909 р., який виявив його під час проведення візитації цього ж року в церкві Воздвиження Чесного Хреста у селі Семигінів (нині село Стрийського р-ну Львівської обл.).

Третій примірник (Сдк-911) дефектний, бракує 9 початкових ненумерованих аркушів та 3 нумерованих(арк. 222, 259, 264) і 2-х останніх ненумерованих. Нам не вдалося встановити історію його побутування упродовж віків. Лише відомо, що 11 березня 1909 р. його передав разом з кількома рукописами отець Іван Бодревич з церкви Успіння Богородиці містечка Порохник [23] (нині м. Порохник Ярославського повіту в Польщі).

Четвертий примірник (Сдк-1482) повний (бракує лише 2-х останніх ненумерованих). На арк. 28-32 виявлений вкладний запис 1604, що Григоровичі рідні Ігнатія («отменили ценою своею Ігнатіє родные григориевиче») купили книгу за 8 польських злотих і передали до храму Різдва Пречистої Богородиці в селі Кореница (нині Ярославського повіту в Польщі). До НМЛ згідно запису у книзі вступу примірник придбали 8 травня 1911 р. з церкви вище згаданого села за 45 корон і 82 крейцери з ще 5-ма стародруками: Сдк-1120 (Ірмологіон. Київ: КПл, 1753), Сдк-1119 (Псалми Давида. Почаїв, 1774), Сдк-1122 (Акафісти. Вільно, 1628), Сдк-1302 (Ірмологіон нотний. Львів, 1816) і Часослов.

На запрошення князя Василя Костянтиновича Острозького (бл. 1514/5-1608) Іван Федоров у 1578 р. переїхав до Острога, де заснував друкарню. Тут надрукував двомовну «Азбуку» 18 червня 1578 р., новий

Буквар – 1578-1580 рр., предметний покажчик до Нового завіту – «Книжка собраніе вещей нужнійших» Тимофія Михайловича – у вересені-грудні 1580 р., Книгу Нового завіту з Псалтирем – 1580 р., Хронологію Андрея Римші – 5 березня 1581 р. та видання першої повної слов'янської Біблії, так званої – Острозької – 12 серпня 1581 р.

В збірці НМЛ зберігається 2 примірники видання Нового Завіту із відомих збережених до сьогодні 83 екземплярів і 6 фрагментів [24].

Перший (Сдк-431), оправлений у малиновий оксамит і майже повний, доповнений факсимільний аркушами, було придбано на кошт митрополита до (тоді ще для Церковного музею) до 1905 р. у букініста М. Шибанова[2] в Москві за 50 рублів [25]. Другий (Сдк-432) – дефектний, куплений до 1908 р. у сина вже згаданого, московського антиквара і бібліофіла С. Т. Большакова – Миколая Сергійовича Большакова за 20 рублів [26].

Видання Острозької Біблії було надруковано накладом до 1500 примірників і на сьогодні відоме у 345 [27] екземплярах і 5 фрагментах [28]. В НМЛ зберігається 6 одиниць збереження, проте Біблій значно менше (4 примірники), оскільки Сдк-2134 це лише 2 факсимільні аркуші цього видання, а Сдк-85 і Сдк-86 є двома томами однієї книги.

---

[2]*Засновником „антикварної книжкової торгівлі П. Шибанова" став Павло Васильович Шибанов (1822-1892) – колишній кріпак князів Гагаріних, старообрядник. У 1841 р., отримавши «вільне», він відкриває в Самарі торгову справу „старінщіка". П. В. Шибанов плекав глибокий інтерес до давньослов'янської писемності і книжності, прекрасно знав старообрядницький канон, сам реставрував і оправляв книги. Разом зі старшим сином, Павлом Петровичем (1865-1935) він здійснює поїздки „за старовиною" поволзькими маєтками і монастирями, на ярмарку в Симбірськ і Нижній Новгоро_д. У 1877 р. П. В. Шибанов стає офіційним комісіонером Товариства любителів давньої писемності. У 1883 р. Шибанови відкривають антикварну книжкову торгівлю в Москві на Старій площі у Іллінських воріт, продовжуючи підтримувати контакти з книжниками Поволжя. З 1890 р. Шибанови мали магазин на Петровської лінії, а в 1900 р. вже Павло Петрович Шибанов продовжує торгівлю в приміщенні на Нікольській вулиці. В цей період асортимент магазину було розширено, тут купувалися і продавалися не тільки старовинні книги і рукописи, а й портрети, гравюри, мініатюри, старовинні речі. На початку 1914 р. він переїхав до Петербурга, де відкрив торгівлю на Садовій вулиці (буд. 100), там же містилася його квартира. Купував і продавав старовинні книги, гравюри, картини, медалі, ноти. П. П. Шібанов відомий як автор цінних книжкових каталогів і один з родоначальників радянського антикварного книжкової справи. У торгових справах фірми приймав участь і Лев Петрович Шибанов (1868-1908), який допомагав спочатку батька, а пізніше братові. [Предпринимательская деятельность российский антикваров в конце XIX – первой трети XX века // http://www.google.com.ua/url?url=http://all-referats.com/diploms/56].*

Перший примірник (Сдк-84) дефектний і містить повний текст Старого Завіту. У XVIII-XIX ст., згідно записів латиною 1868 р. на форзацних аркушах та недатованого запису на арк. 30 зв. польською мовою, належав отцю Василю Феодоровичу пробошу підкам'янецької міської церкви св. муч. Параскеви (нині с. Підкамінь Львівської обл. Бродовського р-ну). На внутрішньому боці дошки оправи знаходиться клеєний екслібрис з гербом А. Шептицького та текстом: «Бібліотека митрополита Андрея Шептицького Ч. инв. 19 П», який 15.10.1909 р. передав з власної бібліотеки книгу до НМЛ, що підтверджує і запис у книзі вступу [29].

Другий примірник складається з двох експонатів Сдк-85 і Сдк-86 [30]. До першого входить Старий Завіт, а до другого – Новий. Унікальність цих томів полягає в тому, що відсутні аркуші у XIX ст. було доповнено рукописними, списаними Клементом Вахнянином тоді ще «Алумном» (вихованцем) Богословського факультету греко-католицької Семінарії у Львові IV року навчання [31]. В якості протографа використано повний примірник видання, який тоді був власністю Львівської Успенської церкви (про що свідчить запис на вільному аркуші форзаца верхньої дошки оправи першого тому). Виявлена на титульних аркушах овальна печатка червоного кольору «Ex Libris ММ» і типова півфранцузька оправа обидвох томів вказують про приналежність книг до бібліотеки відомого бібліофіла митрополита Галицького – Михайла Левицького[32]. На початках ця бібліотека, як вже згадано вище, знаходилася в Унівському монастирі, де її протягом 12 літ вивчав А.Петрушевич [33]. А 12 вересня 1858 р. митрополит Михайло записав свою збірку на заснування бібліотеки митрополітального дому при соборі св. Юра [34]. Тоді Біблія і потрапила до митрополичої бібліотеки. Клеєний на звороті чільної дошки паперовий екслібрис «Бібліотека Митрополитальна А Ч. инв. 1333» підтверджує перебування Біблії в цій збірці, з якої вона надійшла у 1905 р. до Церковного музею (нині НМЛ), що відзначено печаткою «Печать ц[ерко]вного мѵзеѧ в львовѣ» на арк. 1 нн (титул), арк. 44 зв., 109, 184 зв., 242 (I-го рахунку), арк. 30, 77 (II-го рахунку) і арк. 30 зв. (III-го рахунку) Сдк-85 і на арк. 1зв., 35 (I-го рахунку) та арк. 6, 44 (II-го рахунку) Сдк-86. Покрайні записи були виявлені лише на першому томі Біблії. Найдавніший фрагментарно збережений запис знаходиться на арк. 135зв. (I-го рахунку) про купівлю у 1643 р. Біблії отцем Антонієм Дубіецьким (можливо священик села Дуб'є Львівської обл. Бродовського р-ну) за 36 злотих («Рокѵ ахмг (1643) кѵпилъ Pop dubiesky ѿтець Антоны(й) біблію …(обрізаний запис)... Zlотихъ Тр(и)дц³ть И шесть», який помер 1662 р., що зазначено на арк. 136зв.-137 (I-го рахунку): «рокѵ тисѧча х·в (1662) Померь / Дѵбовсu…ѿ(е)ць А(нто)ній Dubecки(й)».

Нажаль майже повністю обрізаний розгорнутий запис про купівлю Біблії на арк. 260 зв.-264 (І-го рахунку) «…..(обрізано) / … вского / Три[д]ц[а]ть / и шесть року ах·и (1662)», але вказана ціна книги і датування свідчать, що запис залишив вже згаданий отець Антоній.

Третій примірник (Сдк-1706) – дефектний містить частини Нового Завіту (Євангелія арк. 66-264 і Апостол 1-62) з чисельними рукописно дописаними аркушами (арк. 151-168, 211-216, 249-250) в євангельській частині. На арк. 233 було виявлено фрагмент власницького запису, що «Сия книга милостивого…», проте через пошкодження запису ми так і незнаємо ім.'я власника. До музею книга надійшла 31 січня 1923 р. в дар о. Івана Бриковича [35] з с. Кривеньке (Кривеньке – нині село Тернопільської обл. Чортківського р-ну. Розташоване на річці Кривчик).

Четвертий примірник (Сдк-1521) – дефектний, містить Псалтир (28 арк. + 1 рукописний) і Новий Завіт (63 арк.) та 19 аркушів з рукописним текстом «Сказанїе извѣстно: по всѧ дни, зачаломъ: в неделю Пасхи» (арк. 1-10нн.), «Соборное ВІ (12) мѣсѧцѧ сказанїе коемꙋж до Ап[о](с)[то]лꙋ» (арк. 11-18нн.) та «Прокимени на Ап[о](с)[то]лы» (арк. 19 нн.). На арк. 1 було виявлено візитаційний запис 1762 р. про приналежність кодексу церкві Воздвиження Чесного Хресту в містечку Білий Камінь (Білий Камінь – нині село Львівської обл. Золочівського р-ну) генерального візитатора М. Шадурського: «Ex Libris Eccle[ss]æ BiałoKamenecen[sis] Exalt[ionis] S[anct]æ Cruci[u]s (далі підпис)». На внутрішньому боці чільної дошки оправи наклейка із записом рукою Івана Франка: «Дві частини із Біблії Острожської (58) В Псалтирі бракує 2 картки в Апостолі бракує 15 карток на кінці. До сих друкованих текстів додано рукописне «Сказаніе извѣстно во вся дни зачаломъ» б переписане з якогось требника чи типіка Також в тексті Апостола находяться рукописні уваги котрими повидільоване перікопи для читання при ріжних службах божих. Таким способом припаровано сю Біблію для практичного ужитку церковного. Др. Ів. Франко (підпис)». На звороті вставного аркуша з рукописним текстом після арк. 28 Псалтиря – запис скорописом XVIII ст. з хибними вихідними даними про місце надрукування книги: «Та Książka eist Parocij Mieyskiey BiałoKamienieckiey Ktura pod Tytułem zwaną Psałtyrz, y Appostolskie Dzieje Rojsyskim Drukiem Drukiem Kijowskim ułozona, w Roku N. Dnia N». До НМЛ книга надійшла у 1913 р. з депозиту Товариства «Просвіта».

Нарешті, ще два факсимільні аркуші з Острозької Біблії зберігаються в збірці музею під номером Сдк-2134 і поступили як фрагменти Києво-Печерських друків з фондів в ході переобліку (Акт вступу № 40 від 21-12.1976 р.).

Отже попримірникове вивчення видань Івана Федорова зі збірки НМЛ

з одного боку розширило наші відомості про історії розповсюдження і побутування окремих екземплярів його видань, а з іншого – уможливило доповнити інформацію про кількість збережених на сьогодення книг. З огляду на вище викладену інформацію збірка потребує подальшого наукового опрацювання та каталогізації усіх стародруків.

Література

1. Bandke J. Historya drukarń w Krolestwie Polskiej. – Kraków, 1826. – T. 1. – S. 381-383; Свєнціцкий І. Каталог книг церковно-славянскої печаті. – Жовква: др-ня оо. Василіан, 1908; Крип'якевич І. Іван Федорович – перший український друкар. В пам'ять 350-ліття появи першої української друкованої книжки у Львові / Історична бібліотека «Просвіти». Ч. 6. – Л., 1924; Свєнціцкий І. Початки книгопечатаня на землях України в пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573-4 р. – Жовква, 1924; Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія українського друкарства / Упоряд. Микола Тимошик. – К.: вид-чий центр «Наша наука і культура», 2007. – 534 с.; Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947; Немировский Е. Л. Возникновение книгопечатания в Москве: Иван Федоров. – М., 1964; Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. – К., 1974; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров. – М., 1974; Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Л., 1975; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні. XVI – перша половина XVII ст. / Упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчиньський, О. Я. Мацюк, Е. Й. Ружицький. – К., 1975; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Л., 1981. – Кн. 1 (1574-1700); Исаевич Я. Преемники первопечатника. – М., 1981; Немировский Е.Л. Иван Федоров. – М., 1985; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Л. 1989; Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог. – М.: из-во «Индрик», 2003, тощо.

2. Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта… – М.,2003. –- Кн. 1. – С. 150-152, № 31.

3. Свєнціцкий І. Каталог книг… Жовква, 1908. – № 19.

4. Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта… – М.,2003. – Кн. 1. – С. 365-368, № 47.

5. О. Гусєва подає інформацію про збереження загалом 50 примірників з них 2 з НМЛ.

6. Запис на арк. 2-10: «1570 / м[і](с)[я]ца февраля днѧ пръво надесѧ(т) / въ имѧ ѿца изволение(м) с[и]на и поспѣше(н)ство(м) / с[вя]того д[у]ха […] / ра(б) б[о]жїи мико[ла] Крас[…]тадский въсполо(к) / зма(л)жонкою своєю кѵпили сїю [книгу] / єv[анге]лїє ѵчитлъное засвои вла(с)ны(и) пѣнѧзѣ / силы своєи вѣрной а придали сию / книгу за своє ѿпущение грѣховъ / (втрачений запис) / реком ѵю вѣчно а ѿс[вя]того мѣстъца / николи(ж) немає(т) бы(ти) ѿдалена атакъ / милы(и) ѿци которы(и) ко(л)ве(к) бѵде(т) / с[вя]ще(ни)къ ѵц[е]ркве с[вя] той напре(д) писаной / прошѵ абы(х) небы(л) забыва(т) вм[о]л[и]тва(х) с[вя]

ты(х) / а приты(м) неха(й) буде(т) м[и]л[о](с) [е]рдїе б[о]жїє ила(с)ка / навсѣ(х) на(с) навѣки вѣко(м) ами(н)».

7. Запис 1606 р. на арк. 188-209: «Сию книгу гле[е]мую Ev[ан](г) [е]лие / ѵчите(л)ное. Купи(л) рабъ б[о]жий Никита / з[…]ва изъженою своею пара(с) ковіею / вроку тисѧча ше(ст.)со(т) шестого М[і](с) [я]ца Апри(л)ѧ / t (6) днѧ заѿпуще(н)е греховъ свои(х). Ипреда(л) еи / Коц[е]рк(о)ви храма с[вя]того […] Николы / та(м)же в голыхъ гора(х). Заде(р)жавы его / м[и]л(ос)ти П[а]на Алеѯа(н)дра Хо(д)кевича воеводы / Тро(ц)кого Грабе нашлове имыши. / Ахтобы тую преченую книгу глемую ev[ан]г[е]лие / ѿ тоеи ц[е]ркве с[вя]той мѣ(л) ѿдалити […](м)тотъ / […] […] […]щеников вкоторого / икупи(л) ту книгу а(л) бо хто зблиски(х) его бу(д) склирико(в) / или змеща(н) такови(й) неха(й) буде(т) проклѧ(т) / Ивси(й) вѣкъ Ивбудѵщи. Позавещанию с[вя]ты(х) / Ап(ос) [т](о)л(о) [в]ъ Ис[вя]ты(х) ѿцов триста и о(с)мъ надесѧ(т) / Ису(д) сомною буде(т) мѣти пере(д) нелицемѣ(р)нымъ / Судиею Х[ри](с)[то]мъ Которы(й) на(м) мае(т) быти заплатою / заплатою вси(м) Вси хотѧщи(й) сию книгу / глемую выше ev[ан]г[е]лие читати молюсѧ / вамъ молите замѧ грѣшного Г[о](с) [по]да Б[о]га / Сиѧ Боради вины И купи(х) еѧ Ами(н)».

8. Свєнціцкий І. Каталог книг… – Жовква, 1908. – № 403.

9. Див.: Теки Подолинського. – Т. 3. – С. 174-174зв. (НМЛ: Сдл-360).

10. Іван Снігурський (18.05.1784-24.08.1847 рр.) – укр. церковний діяч, з 1818 р. – перемишльський гр.-кат. єпископ. Організував разом з І. Лаврівським та І. Могильницьким Капітульну бібліотеку та заснував крилошанську друкарню в Перемишлі. [Енциклопедія Українознавства. У 10-х т. / Гол. ред.Володимир Кубійович – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954-1989; Довідник з історії України. – 2-е видання. – К., 2001].

11. Свєнціцкий І. Каталог книг… Жовква, 1908. – № 403.

12. Дольницький Ісидор (1830-1924 рр.), укр. гр.-кат. священик, прелат; 1857-1877 викладач у Колегії св. Атанасія в Римі, 1877-1924 духовник і вчитель обрядів у Греко-Католицькій Духовній Семінарії у Львові. [ЕУ. – Київ: Глобус, 1994. – Т. 2: Г-З. – С. 560].

13. Зінченко С. До історії формування колекції Євангелій зі збірки рукописів Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Л.: НМЛ ім. Андрея Шептицького, 2011. – № 8 (13). – С. 119-128.

14. Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта… – М.,2003. – Кн. 1. – С. 368-370. – № 48.

15. Свєнціцкий І. Каталог книг… – Жовква, 1908. – № 50.

16. Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта… – М.,2003. – Кн. 1. – С. 447-450, № 57.

17. На арк. 2 зв. – запис скорописом початку XVII ст. «року фхе (1605) на де(н) Рож[д]ества Христова в тое благочестивоє бра(ц)тво ѵступила имініемъ Міла(н)[3] ба(р)тошова пожаро(в)ска во(й)това голого(р)ска. За котори(и) ѵстѵпо(м) ее

па(н) во(йт) нада(л) с хѵдобы своее Апосто(л) дрѵкованы(й) до храму прічистои, свѧтои, котораѧ книга таѧ мае(т) бы(ст) ве(ч)не нерѵшона с крилоса а(ж) завидомо(ст)ю бра(ц)тва це(р)кви. А хтобы сме(л) ѿ це(р)квы сіе ѿлѵчити дані ха(й) бѵде(т) ѿлѵче(н) ѿ ца(р)ства небі(с)ного. Ба(р)тошъ Пожаро(в)ски(й) во(й)т голого(р)ски(й) рѵкою в[ласною]».

18. На арк. 5нн. – «Сіѧ книга рекомаѧ Апо(с)толъ Кѵпили ктиторѣ Новоселецкии за це(р)ковнїи грошѣ и дали ей до храмѵ богоѧвленїѧ г[о](с)п[о](д)нѧ до (с)во(є)и це(р)кви новоселе(ц)кои а хто би мѣлъ ѿ тоей це(р)кви ѿдалити да бѵдетъ проклѧтъ анафема и мара(н)афеа. Дѵховній би(л) ѿцъ Іѡанъ с[и]нъ ѿца Стефана ханачов(с). Ктиторъ би(л) Михаилъ Ковалъ, ія(ковъ…)ский, іѡа(н) лысий: и прочии:».

19. На арк. 14 нн. – запис скорописом XVIII ст «A[nno] Domini w Nowosiłkach podpisuię sie Balicki Ewstafij».

20. На арк. 112 запис: «Anno Domini 1785 w Nowosiłkach Semeon Lonski…».

21. Шадурський Микола – галицький церковний діяч другої половини XVIII ст., висвячений у 1751 р. У 1759-1763 рр. (за дорученням єпископа Лева Шептицького) генеральний візитатор Львівської єпархії. Залишив 6 тт. актів візитації. [ЕУ… – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954-1989.]

22. Свєнціцкий І. Каталог книг… – Жовква, 1908. – № 20.

23. Зінченко С. До історії формування колекції Євангелій… Л., 2011. С. 119-128.

24. Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта…– М.,2003. – Кн. 1. – С. 561-563, № 77.

25. Свєнціцкий І. Каталог книг… – Жовква, 1908. – № 31.

26. Свєнціцкий І. Каталог книг… – Жовква, 1908. – № 31.

27. О. Гусєва подає інформацію про збереження загалом 344 з них згадує лише 3 з НМЛ.

28. Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта…– М.,2003. – Кн. 1. – С. 588-594, № 83.

29. Запис у Книзі вступу № 5464; Свєнціцкий І. Каталог книг… – Жовква, 1908. – № 2.

30. Свєнціцкий І. Каталог книг… – Жовква, 1908. – № 2.

31. Клим (Климентій) Вахнянин (4.11.1812-14.01.1893) – син священика Якова Вахнянина. Навчався у Львівській духовній семінарії. Батько політичного діяча, композитора, журналіста і педагога Анатоля-Якова Климовича Вахнянина (1841-1902).

32. Левицький Михайло (1774-1858 рр.), церковний і громадський діяч, перший кардинал – українець (з 1856р.), сприяв розвитку українського шкільництва в Галичині. Як перемишльський єпископ (з 1813 р) відновив Перемишльську капітулу, підготував єпархіальний синод 1818 р., де прийняли постанову про закладання парафіяльних шкіл з українською мовою викладання; Як Галицький митрополит (з 1816 р., а 1848 р. – примас Галичини) подбав про опіку гр.-кат. консисторій над українськими народними школами, гімназіями та кафедрами пасторального богослов'я і катехитики у Львівському університеті. 1839 р.

виступив з протестом проти ліквідації Російським урядом Унії на Правобережжі, Волині й Білоруси. [ЕУ. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 4: Крушельницький – Місто. – С. 1268-1269].

33. Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кін. XIII – кін. XX ст.). – Львів: Свічадо, 1998. – С. 62.

34. Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі … – С. 64.

35. Іван Брикович (нар. 1875 р., м. Тернопіль) – священик, син рільника, одружений з другою онукою пароха с. Кривеньке о. Йосифа Левицького. У 1900-1904 рр. – приватний «сотрудник» пароха в Кривенькому; 1904-1909 рр. «експозит» – в Пилаві біля Бучача. В період Першої світової війни перебуває (2.09.1914 р. – 1.07.1915 р.) з родиною у Відні. Після повернення до рідного краю, стає «завідателем» Сопова на Коломийщині. У вересні 1916 р. переїжджає до Кривенького, а 16 липня 1919 р. І. Брикович за Збруч, як польовий духовник IX бригади ГУА. В травні 1920р. вертає додому, а в 1921 р. дістає парафію на 46 році життя. [Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004-2010. – Т. 2.: (2005 р.)].

Ірина ЦІБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ

Бібліотека Острозького монастиря Ордену братів менших капуцинів: історична доля

Орден братів менших капуцинів (Ordo Fratrum Minorum Capucinorum, скорочена форма – OFMcap.) – заснований міноритом Матвієм із Бассі, що в Урбіно, затверджений папою Климентом VII 1528 р., а його суворий статут було прийнято 1529 р. Серед католицьких чернечих орденів він вважався «пролетарським» орденом.

До Речі Посполитої братів капуцинів запрсив король Ян III Собеський як придворних капеланів королівської родини. Перший капуцинський монастир було побудовано у Варшаві. Фундаційний камінь був закладений Яном III 1683 р., а у 1694 р. брати капуцини вже мешкали у зведеній монастирській будівлі. У діючому і нині монастирі капуцинів на вулиці Медовій у Варшаві спочивають серця польських королів Яна III Собеського та Августа II. Для порівняння треба сказати, що капуцини у Кракові заклали свій монастир 1699 р., до Львова вони прибули 1709 р. (монастир почав діяти тут у 1715 р.), до Любліна – у 1724 р.

Чернечий одяг капуцинів складався з сутани з гостороверхим каптуром і короткого плаща брунатного кольору з грубого сукна. Брунатний колір вважався у християнській символіці кольором жалоби та утримания від спокус. Він символізував зречення від світу, був знаком фізичної смерті, що спонукало ченців не тільки Ордену капуцинів, але й кармелітів та францисканців обрати його кольором чернечого одягу [1, с. 116]. Члени Ордену не носили полотняних сорочок, підперезувалися мотузяним поясом із вузликами, взувалися у сандалії на босу ногу. Вони запускали бороди, спали на солом'яних ліжниках [13, с. 34].

Польська провінція Ордену капуцинів після трьох поділів Речі Посполитої розділилася на Галицьку та Руську провінції. Руська провінція під покровом св. Войцеха та св. Станіслава існувала з 1795 р. до 1888 р. До її складу входили монастирі у Брусилові, Вінниці, Володимирі Волинському, Дунаївцях, Збрижі, Куні, Любешові, Острозі, Старокостянтинові, Устилузі та Ходоркові. Після польського Листопадового повстання 1830-31 рр. залишилися діючими з названих осередків тільки монастирі у Брусилові, Вінниці, Старокостянтинові та Ходоркові. А після придушення польського повстання 1863 р. було ліквідовано й останні чотири. Найдовше, до 1888 р., проіснував монастир капуцинів у Вінниці.

До заснування капуцинського монастиря в Острозі долучився великий литовський мечник, згодом надвірний литовський маршалок, останній

острозький ординат Януш Олександр Сангушко (†1775). Своїм актом від 3 квітня 1750 р. він подарував отцям капуцинам плац за валами міста для будівництва костела й монастиря. Будівлі були побудовані за проектом італійського архітектора Паоло Антонія Фонтана (1696-1765), надвірного архітектора князів Сангушків. Дозвіл на будівництво монастирського комплексу надав луцький біскуп Антоній Еразм Волович (1711-1770, біскупську кафедру обіймав у 1755-70 рр.). Після смерті кн. Я. О. Сангушка фундаторські обов'язки прийняв на себе таборовський староста Самуїл Лубковський (†1766). Після смерті останнього новий фундатор волинський мечник Фелікс Малинський (†1796) завершив будівництво монастирського комплексу, в криптах костелу якого був згодом похований [7, с. 58]. Капуцинський костел в ім'я св. Трійці був освячений 1778 р. луцьким суфраганом Франтішеком Коморницьким (1733-1780) і мав 8 вівтарів. У монастирі мешкало 15 ченців. 1800 р. при монастирі було відкрито новіціат Руської провінції Ордену капуцинів, який проіснував до 1825 р., коли його було переведено до Старокостянтинова [7, с. 63]. До Острозького капуцинського монастиря належала філія в Устилузі [8, с. 684]. Кілька разів у Острозькому монастирі відбувалися конгрегації (1791 р., 1797 р.) і капітули Руської провінції Ордену капуцинів (1806 р.) [7, с. 64]. На час касації монастиря у ньому перебувало 5 ченців [3, с. 177]. 1834 р. острозькі отці капуцини перейшли до Старокостянтинівського монастиря, а монастир в Острозі залишився стояти пусткою. 1864 р. графиня А. Д. Блудова (1812-1891) зініціювала переробити костел на православну церкву в ім'я св.св. Кирила і Мефодія і заклала Браство, яке одержало ім'я св.св. Кирила і Мефодія.

Діяльність острозьких отців капуцинів була відповідною до францисканського духу, який поєднував молитву з працею. Душпастирську діяльнісь вони проводили у своєму костелі, який був тільки монастирським храмом. Капуцини не мали своєї парафії. Окрім того, відповідно до фундаційного акту вони повинні були виголошувати проповіді у парафіальному костелі кожної неділі та у свята. Вони готували нових членів Ордену в новіціаті. Харитативна діяльність капуцинів полягала у допомозі бідним і нужденним, молитві за своїх фундаторів і добродіїв. При монастирі функціонувала аптека, з якої безкоштовно видавали ліки для бідних хворих. Під час епідемій ченці опікувалися хворими. Монастир не мав постійних фундушів і існував та проводив харитативну діяльність за рахунок зібраних милостиней і пожертвувань.

Необхідно підкреслити, що монастир отців капуцинів в Острозі не згадується у статях, присвячених історії та діяльності цього Ордену на теренах Речі Посполитої, у таких солідних енциклопедичних виданнях,

як “Encyklopedja staropolska” Зигмунта Глогера [5], “Encyklopedja powszechna” [13] і “Encyklopedja kościelna” [4, с. 14]. Відсутня інформація про рукописні джерела, дотичні фондів бібліотеки, і у грунтовних працях польського бібліотекознавця Урсули Пашкевич [9, с. 10, 11]. У відомій праці Францішка Радзішевського книгозбірня Острозького капуцинського монастиря не згадується [12, с. 57].

До нашого часу зберігся опис капуцинського монастиря і костелу в Острозі за 1816 р. За цим описом монастирська бібліотека розміщувалася у костелі над хорами [7, с. 61]. У 1818 р. вона налічувала 819 томів, з яких латинською мовою було надруковано 429 видань, польською – 368, німецькою – 11, французькою – 8, італійською – 2, чеською – 1 [7, с. 64]. Переважна більшість книжок була релігійної тематики, але були видання з історії, медицини, природничих галузей знань. С. Кардашевич так лаконічно схарактеризував монастирську книгозбірню у своїй книжці, присвяченій давній історії Острога: «видання деяких творів дуже давні, з початку XVI ст., нині становлять бібліографічну цінність; куди поділася та бібліотека нікому не відомо» [6, с. 203].

Нині один стародрук із провенієнцією бібліотеки Острозького капуцинського монастиря зберігається у фондах Музею книги і друкарства м. Острога. До Музею примірник надійшов із фондів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Петербург), тепер Російська національна бібліотека (далі – РНБ). Це видання популярного у свій час теологічного твору експровінціала Руської провінції Ордену взутих кармелітів, відомого проповідника Марціна Рубчинського (†1793) “Ofiara sprawiedliwości... albo Traktat o Czysciu...” (Бердичів, 1763) [2, 65, №153]. На титульному аркуші є такий запис, що підтверджує належність книжки монастирській бібліотеці: „Ex libris PP. / Capucin[orum] / Ostrog[iensis]” («З книжок острозьких отців капуцинів»).

У фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) виявлено теж один стародрук, який у минулому належав монастирській бібліотеці. Це – „Accessoria statut y konstytucye z Czaradzkiego Ładowskiego y Suplementu J. O. Xcia Załuskiego biskupa kijowskiego w pospolitości a naybardziey co do Processu potrzebniejszego. Tudzież formularze tranzakcyi niektorych” (Львів, 1765; НБУВ, ВСРВ: In. 2960), третє видання збірки юридичних законів і постанов, укладеної луківським віцегерентом Міхалом Слонським на підставі різних випадків приватного і процесуального права. На шмуцтитулі примірника є запис, який засвідчує належність книжки монастирській книгозбірні: „Bibliothecae PP. / Capucinor[um] Ostrogien[sis]” («Бібліотеки острозьких отців капуцинів»).

Практично бракує фактографічних даних, на основі яких можна було б відтворити долю монастирської книгозбірні. З того, що відомо нам сьогодні, бібліотеку не можна вважати за обсягом фонду великою. Для порівняння книгозбірня Бердичівського монастиря босих кармелітів налічувала бл. 6000 томів, Вишневецького монастиря босих кармелітів – 1300 томів, Берестецького монастиря тринітаріїв – бл. 1500 томів, Львівського домініканського монастиря – бл. 5000 томів. Гіпотетично можна говорити про те, що залишаючи монастир в Острозі і переселяючись до Старокостянтинова, ченці забрали із собою якщо не всі, то частину книжок. При закритті монастирів і переселенні ченців до інших орденських осередків книжки монастирської бібліотеки вливалися до бібліотеки монастиря, куди переїжджали ченці. Але, як бачимо, у фондах НБУВ практично не виявлено стародруків із провенієнціями острозьких капуцинів. Залишається невідомим, яким шляхом потрапив стародрук із острозькою провенієнцією до Петербурга, і чи є ще і скільки книжок острозьких капуцинів у фондах РНБ. Можливо частину монастирської книгозбірні було вивезено туди?

Серед орденських організацій Римо-католицької Церкви Орден братів менших капуцинів не вважався орденом, на який покладалися інтелектуальні завдання, що апріорі не передбачало великого бібліотечного фонду.

На поставлені риторичні запитання можливо дасть відповідь подальша евристична робота з фондами НБУВ та РНБ, пошук документальних матеріалів в архіві Руської провінції Ордену капуцинів, який зберігається у Кракові.

Література

1. Апостолос-Каппадона Д. Словарь христианского искусства / Перев. с анг. А. Ивановой. – Челябинск, 2000. – 266 с.

2. Стародруки Речі Посполитої XVI-XVIII ст.ст. у зібраннях Музею книги та друкарства м. Острога і Волинського краєзнавчого музею: Каталог / Упоряд. О. Л. Позіховський, С. В. Позіховська. – Луцьк, 2005. – 104 с.: іл.

3. Шостак І. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть. – Білий-Дунаєць; Остріг, 2005. – 200 с. (Бібліотека «Волання з Волині». Т. 42).

4. G. R. Kapucyni // Encyklopedja kościelna / Wydana przez X. Michała Nowodworskiego. – Warszawa, 1876. – T. 9. – S. 609-612.

5. Gloger Z. Encyklopedja staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1902. – T. 3. – S. 5-7.

6. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa; Kraków, 1913.

7. Kowalów W. J. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec; Ostróg, 2001. – 159 s.: il.

8. Ostróg // Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – T. 7. – S. 682-690.

9. Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej: spis za lata 1510-1939. – Warszawa: DiG, 1998. – 260 s.

10. Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku: Sup. 2. – Poznań: Bogucki wyd-wo naukowe, 2006. – 636 s.

11. Paszkiewicz U. Rękopismienne inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej: spis za lata 1553-1939. – Warszawa, 1996. – 96 s.

12. Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych... – Kraków, 1875. – 124 s.

13. Rogulski L. Kapucyni // Encyklopedja powszechna. – Warszawa, 1863. – T. 14. – S. 32-35.

14. S. Ch. Kapucyni w Polsce // Encyklopedja kościelna / Wydana przez X. Michała Nowodworskiego. – Warszawa, 1876. – T. 9. – S. 612-620.

Ирина ЖУРАВЛЕВА, Ирина КОНОНЕНКО

Коллекция первопечатных изданий в фонде Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина: сохранение, изучение, доступность

Гордостью каждой библиотеки всегда считаются фонды редких изданий, которые являются не только книжными памятниками, уникальными коллекциями общенационального и общемирового культурного значения, но и составляют огромную духовную ценность.

Сегодня одна из старейших вузовских библиотек Украины – Центральная научная библиотека Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина – владеет богатыми фондами, в частности собранием рукописных книг и документов, старопечатными изданиями, книгами гражданской и кирилловской печати XVI-XIX вв., иностранными изданиями XV-XX вв. В отделе книжных памятников, ценных изданий и рукописей ЦНБ выделен целый ряд коллекций, в том числе первопечатных книг – инкунабул (19 экз.) и палеотипов (около 330).

Коллекция старопечатных кириллических книг включает 97 названий изданий XVI-XVII вв. и насчитывает 116 единиц хранения. Из них: 9 изданий без точного обозначения года, 7 названий (9 экз.) XVI века, 81 название (98 экз.) книг XVII века. Это сборники акафистов, Библии, Евангелия, Служебники, Псалтыри, Триоди, Ирмологионы и другая богослужебная литература. Кроме них в коллекции сберегаются издания произведений и проповедей Петра Могилы, Иннокентия Гизеля, Стефана Яворского, Антония Радивилловского, Иоанникия Галятовского, Симеона Полоцкого и др. Книги печатались в Киеве, Львове, Новгород-Северском, Остроге, Почаеве, Стрятине, Чернигове, Кутеине, Москве. Кроме изданий на церковно-славянском языке имеются четыре сочинения Иоанникия Галятовского на польском языке – «Messiasz prawdziwy» (Киев, 1672), «Sophia madrosc» (Чернигов, 1686), «Labedz» (Новгород-Северский, 1679), «Skarb pochwaly» (Новгород-Северский, 1676).

В коллекции представлены также «Грамматика» Мелетия Смотрицкого (М., 1648), первая русская книга по военному искусству, перевод труда немецкого автора Иоганна фон Вальхаузена, широко распространенного в то время на Западе, «Учение и хитрость ратного строения пехотных людей» (М., 1647) и одновременно первая московская книга светского содержания. Представляет интерес киевское издание под названием «Постановление от его Царского величества з Войском

Запорозким» (К., 1659). До настоящего времени оно сохранилось всего в четырех экземплярах, причем, только в издании, хранящемся в ЦНБ есть рисованный титульный лист, выполненный Тимофеем Калинским – забытым украинским общественным деятелем начала XIX ст., который собирал материалы по истории Малороссии и был неплохим рисовальщиком. В фонде рукописей ЦНБ сохранилась одна из редакций «Летописи» Грабянки (известная в печатных источниках как «Сборник Якубовичей»), принадлежавшая Т. Калинскому.

Часть изданий коллекции напечатана в типографии Киево-Печерской лавры: 31 название (46 экз.) XVII века и 22 названия книг (30 экз.) XVIII века. Киево-Печерская типография всегда была преимущественно церковно-просветительным учреждением. На протяжении всей своей деятельности она представляла исключительное явление среди типографий Российской империи и являлась из них самой древней [17].

Целью сегодняшнего выступления является краткая характеристика коллекции книг кирилловской печати XVI века, хранящейся в фонде библиотеки. Самым ранним изданием в коллекции является Апостол (Львов, тип. Ивана Федорова, 15.02.1574), время выхода которого считается началом книгопечатания в Украине. Книга печаталась в течение года, в две краски и является одной из самых богато украшенных книг кирилловской печати: в ней насчитывается 51 заставка с 31 доски, причем многие сделаны специально для этого издания, концовки, инициалы. Вариант набора 2-й. [6, с. 25; 16, с. 11]. Экземпляр поступил из ЛННБ имени В. Стефаника в 1962 г.

К сожалению, экземпляр очень плохо сохранился: многие листы отсутствуют или повреждены (отсутствуют фрагменты текста). Листы сильно обрезаны и формат книги не соответствует оригиналу. Отдельные развороты укреплены полосками бумаги с фрагментами рукописного текста XVIII в. Переплет издания не сохранился, а экземпляр вложен в деревянный, обтянутый кожей, переплет XVIII в., предназначенный для издания другого объема и формата [14, с. 16-17].

Следующими по времени издания являются две книги, вышедшие в 1580 году также в Остроге. Первая из них – «Новый завет с Псалтырью». Экземпляр поступил в 1962 г. из ГБЛ. Сам Иван Федоров назвал эту книгу «первым овощем дому печатного…острозского», считая труд более солидным, чем напечатанная в 1578 г. «Азбука».

Для удобства читателей в том же формате с отдельным титульным листом и пагинацией был напечатан алфавитно-предметный указатель, раскрывающий содержание «Нового завета с Псалтырью». Он был составлен Тимофеем Михайловичем, назывался «Книжка собрание вещей нужнейших» и был пригоден для пользования любым подобным изданием.

К сожалению, экземпляр «Нового завета с Псалтырью» дефектный: в тексте не хватает свыше ста листов. Листы 176-177 – рукописные, адекватно восполняющие утраченные тексты. Отдельные развороты проклеены фрагментами издания XVIII в. Переплет, вероятно, XVIII в.: дерево, в коричневой коже с тиснением (растительный орнамент), сохранились застежки. На форзаце сохранилась следующая надпись: «Вход. № 2009. От А. Т. Бахрушина, из Зарайска. Февр.1875» [14, с. 22-25].

Интересна история нашего экземпляра «Книжки собрание вещей нужнейших» Тимофея Михайловича (Острог, 1580). Из-за отсутствия титульного листа, экземпляр долгое время не был атрибутирован, запись в инвентарной книге ЦНБ повторяла начальные строки текста первого листа издания.

Как свидетельствует запись на обороте форзаца, книга поступила в университетскую библиотеку в 1873 г. Кроме нее, на форзаце сохранились еще несколько владельческих записей: «Куплена на Нижегородской ярмарке за 75 коп. серебром 14 августа 1840 года. афп = 1580 года П. Кеппен». Ниже расположена надпись карандашом «Должно быть Острожской печати».

Автор этой надписи – Петр Иванович Кеппен (1793-1864) – родился в Харькове, в 1814 г. закончил юридический факультет Харьковского университета со степенью магистра правоведения. В этом же году он переселился в Санкт-Петербург и поступил на государственную службу в почтовый департамент. Живя в доме своего дяди Н. М. Яновского, Кеппен увлекся лингвистикой и археологией. Через некоторое время он знакомится с известным ученым Ф. П. Аделунгом и его единственной дочерью Александрой, на которой женится в 1830 г. Путешествуя по разным городам Европы, Кеппен знакомится со многими учеными, в т.ч. славистами: Вуком Ст. Караджичем, Копитаром, Иосифом Домбровским и Вацлавом Ганкой и в дальнейшем становится первым посредником между русскими и юго-западными учеными.

В 1825 г. П. Кеппен начал издавать свои «Библиографические листы». В этом очень ценном издании, составляющем библиографическую редкость уже в конце XIX века, он печатал сообщения обо всех выдающихся явлениях не только русской, но и всех славянских литератур [9]. Вполне закономерно, что редчайшее издание Острожской печати, каким является «Книжка», оказалось в книжном собрании такого знатока книги, как П. И. Кеппен.

На основании библиографических источников, можно сделать вывод об уникальности экземпляра этого издания. Исследователи называют его первым в истории восточнославянской библиографии и документалистики алфавитно-предметным указателем, а также первым

печатным изданием в Украине, вышедшим под именем автора – Тимофея Михайловича. Они также отмечают новаторский подход составителя, который значительно расширил возможности читателя в рациональном и логически упорядоченном освоении представленного указателем историко-литературного и культурного наследия [5, с. 146; 8, с. 124; 12, с. 126; 13, с. 6].

На сегодняшний день известно 16 сохранившихся экземпляров «Книжки», причем некоторые из них переплетены вместе с «Новым заветом с Псалтырью»: 12 – в России, 2 – в Польше и 2 – в Украине [5; 12, с. 124-129].

Самой крупной и наиболее известной книгой, изданной Иваном Федоровым в Остроге, является «Острожская Библия» (Острог, 1581). Это – первая полнотекстовая славянская Библия. Тираж ее был по тем временам огромным (до 1000 экз.) и экземпляры книги очень рано, уже в XVI веке, разошлись не только по книжным собраниям России, но и Европы. Экземпляры Библии были в библиотеке римского папы Григория XIII, шведского короля Густава II Адольфа, Парижской королевской библиотеке, колледжах Кембриджа и т. д.[12, с. 134-135]

«Острожская Библия» сыграла особую роль в истории культуры восточнославянских народов, в утверждении в практике славянского книгоиздания принципов художественного конструирования книги, основанных на творческом освоении международного опыта и славянских традициях. Заставки содержат орнаментальные мотивы, выполненные белым узором на черном фоне, которые к тому времени были распространены в украинской рукописной книге. Они в большинстве размещены в начале каждой книги Библии, устанавливают необходимые паузы между ними, не только облегчают чтение, но и выполняют декоративную функцию, нарушая однообразие текста. Многочисленные инициалы «Острожской Библии» отличаются красотой и выдержанностью стиля. Своеобразие этого издания заключается в широком использовании вязи, причем отдельные заглавия выполнены вязью красного цвета. «Острожская Библия» оформлена строго и просто, но вместе с тем, по словам А.А.Сидорова, имеет все достоинства – и типографские, и наборные [15, с. 102].

В фонде библиотеки университета хранится два ее экземпляра, переданных по книгообмену Львовской национальной научной библиотекой им. В. Стефаника АН Украины в 1962 г. и 1974 г. Один из них ранее находился в библиотеках Креховского и Львовского Онуфриевского монастырей. На титульном листе указана дата издания книги 12.08.1581 года. Экземпляр наиболее полный: отсутствуют всего несколько листов 1-го счета. Сохранились фрагменты переплета XVIII века, доски, обтянутые

кожей с тиснением. Второй экземпляр сохранил для потомков только часть: из 1256 страниц сохранилось всего около 500, т.е. меньше половины. На форзаце прочитывается запись о принадлежности ее в декабре 1898 г. Ивану Марковичу. Затем она хранилась в библиотеке Львовского института (какого именно, указать невозможно, т. к. не все на штампе прочитывается). Следует отметить, что в фонде ЦНБ также сохранилось московское переиздание «Острожской Библии» 1663 г. В тексте не было сделано никаких изменений. Острожское издание легло в основу и «Елизаветинской» Библии 1751 г., экземплярами которой располагает ЦНБ, хотя в ней объем правки и был достаточно существенным.

Кратко остановимся на последних в нашей коллекции изданиях Острожской печати. Первое – «Книга о постничестве» Василия Великого (Острог, 1594). Фолиант напечатан иждивением князя Константина Острожского в 1594 году. Печать в две краски, титульный лист заключен в рамку из наборных украшений с обрамляющими заставками, на обороте титульного листа – герб князя К. К. Острожского, заставки, концовки, инициалы [6, с. 30]. Портрет Василия Великого в нашем экземпляре не сохранился. В остальном экземпляр очень хорошей сохранности. Поступил в ЦНБ в 1962 г. из дублетного фонда ГБЛ. Ранее книга принадлежала библиотеке Императорского общества истории и древностей российских, о чем свидетельствует экслибрис этого учреждения, расположенный на внутренней стороне форзаца. На титульном листе сохранилось несколько предыдущих владельческих записей: «С книг Иоанна Велямина Рутского», «Ex libris Monasterii Vilnensis SS Trinitatis Rutenorum Ordinis S.Basilij magni» (Из книг Виленского Святотроицкого монастыря Слова св. Василия Великого).

Иосиф Велямин Рутский (в миру Иван Феликсович Вениаминов-Рутский; 1574 – 5 февраля 1637) – третий греко-католический Митрополит Киевский, Галицкий и всея Руси. Родился в родовом имении Рута, недалеко от Новогрудка в кальвинистской семье, но крещён был по православному обряду. Его предками были московские бояре, бежавшие в Литву от Ивана Грозного.

Образование получил в Праге, где под влиянием иезуитов принял католицизм. Изучал философию в Вюрцбурге, где заинтересовался православием (византийским обрядом). В 1607 постригся в Виленском Свято-Троицком монастыре, а в 1608 стал уже его настоятелем. Там он познакомился с Иосафатом Кунцевичем. В 1613 году назначен митрополитом Киева, однако местные общины отнеслись к нему настороженно.

Умер 5 февраля 1637 года в Дерманском монастыре на Волыни. Похоронен в Вильне, где его останки вскоре стали предметом почитания

местных униатов. В 1655 году после взятия города московскими войсками, тело было перевезено в неизвестном направлении. В 1937 году начался процесс беатификации Иосифа Рутского [7].

Кроме них на титульном и последнем листах сохранились записи, предположительно, еще двух авторов: «Отд. II № 16 Строев» и «П. Хавский. 19 апр. 1847».

Павел Михайлович Строев (1796-1876) – археограф, историк, член Петербургской АН, издатель «Софийского временника» в 1820-1821 гг., исследователь многочисленных архивов и монастырских библиотек, обнаруживший и описавший большое количество редких книг и рукописей. С 1823 г. П. М. Строев состоял членом Императорского общества истории и древностей российских. В 1841 г. был избран библиотекарем этого Общества и в 1845 г. составил и выпустил в свет каталог его библиотеки [16].

В нашем фонде сохранился экземпляр этого каталога, в котором во втором отделении «Книги славянские и российские» под №16 помещено описание книги «Слова Василия Великого», изданной в лист в Остроге в 1594 г. Кроме этого, тут же дается ссылка на библиографический источник, в котором помещено его подробное описание [1, с. 152]. Как известно из печатных каталогов, подготовленных П. М. Строевым, по одному экземпляру раритета хранилось в книжных собраниях таких известных библиофилов как Ф. А. Толстой и И. Н. Царский.

Петр Васильевич Хавский (1771-1876), автограф которого также сохранился на этом Острожском издании, был известным законоведом и исследователем русской хронологии. Выпускник юридического факультета Московского университета П. В. Хавский в течение многих лет исследовал русскую хронологию и генеалогию, написал и издал большое количество трудов по разрабатываемым вопросам. Кроме уже упомянутых тем, он интересовался церковной хронологией и русской историей, печатался во многих журналах и газетах того времени. Был действительным членом Императорского общества истории и древностей российских, членом Одесского общества истории и древностей, а также членом-корреспондентом Археографической комиссии, где принимал участие в издании полного собрания русских летописей. П. В. Хавский отличался огромным трудолюбием, которое по достоинству было оценено современниками. Он дожил до глубокой старости: умер на 106 году жизни [18].

Книга «Маргарит» Иоанна Златоуста была издана в Остроге в середине 1595 г. (16.VII.1595). Это византийский и древнерусский сборник изречений Иоанна Златоуста. Острожское издание «Маргарита» напечатано в две краски. В нашем экземпляре сохранился титульный

лист, заключенный в рамку из наборных украшений, на обороте – герб князя Константина Острожского. Текст снабжен заставками, концовками, инициалами [4, с. 31]. Переплет плохой сохранности – доски, обтянутые кожей, на которых сохранились две медные застежки. Некоторые листы экземпляра частично подклеены, дописан текст, утраченный в процессе реставрации. На титульном листе год выхода книги не указан. Сведения об издании помещены в послесловии, где указан год выхода от сотворения мира, а затем – от рождества Христова. Здесь же указано, что книга напечатана в Остроге «промышлением и накладом» князя Острожского и указываются все его регалии.

В конце оглавления помещенных слов на свободном от текста месте помещена следующая запись: «Сея богодуховная книга Маргарит куплена в уральском … цена 40 руб. Купил харьковский дворник Филипп Семенов сын Леонов 1846-го года генваря 10 дня». К сожалению, никаких сведений об этой личности нами пока не обнаружено. «Дворник» в старину: смотритель над торговым двором, рядный староста, содержатель постоялого двора, хозяин заезжего дома [3, с. 435]. Время поступления книги также неизвестно. На форзаце нижней крышки переплета сохранилась запись «ТО 18/VIII 27». Возможно, именно в это время книга поступила в букинистический магазин, а затем в библиотеку.

Несколько слов о «Литовском Статуте». В библиотеке хранится два экземпляра изданные в 1588 г. и 1592-1593 гг., вышедших в типографии Мамоничей в Вильно. Ни одна печатная книга в Великом княжестве Литовском не могла сравниться со Статутом по силе и продолжительности воздействия на развитие государства. Согласно выводам исследователей, до наших дней сохранилось несколько десятков этих книг. В фонде ЦНБ сохранилось 1-е и 2-е издание «Литовского Статута». По последним сведениям экземпляр издания 1588 г., хранящийся в ЦНБ, числится 24 номером из 25 сохранившихся и описанных. Второго сохранилось всего 10 экземпляров (наш – десятый) [11].

В нашем экземпляре «Литовского Статута» 1588 г. не хватает всего двух листов (307-308). Лист с латинской привилегией вплетен перед титульным листом, оборотной стороной вверх. Здесь на чистой странице написано целое послание, начинающееся словами: «Добродею мневелце зичливому приятелеви его милости пану Иосифу Самоилевичу завше уставичний слуга и богомолца остаюс… ». К сожалению, об адресате сохранившейся надписи нам ничего выяснить не удалось. Известно, что Самойловичи – украинский старшинский род, ведущий свое начало от священника Самойло, осевшего на Черниговщине. Гетман Левобережной Украины Иван Самойлович (?-1690) является одним из самых известных ее представителей.

Наш экземпляр оценивается специалистами как один из самых комплектных из числа сохранившихся в 1-м издании. Он также содержит на треть оборванный титульный лист, обратную сторону которого занимает королевский портрет с фигуркой Фортуны [11]. Кроме этого, на заднем форзаце помещена еще одна запись, сохранившая для истории имя еще одного владельца книги: Петра Павловича Яновича, о котором сведений также пока не найдено.

Экземпляр 2-го издания «Статута» поступил в библиотеку университета вместе с книжным собранием, пожертвованным в 1896 г. его последним владельцем П. П. Джунковским. Богатая фамильная библиотека собиралась тремя поколениями этого рода. Павел Петрович Джунковский (1845-1909) – выпускник юридического факультета Харьковского университета, предводитель дворянства Константиноградского уезда Полтавской губернии, известный общественный деятель и благотворитель[4, с. 160-161].

На сегодняшний день для нашей библиотеки, как и для других учреждений, хранящих редкие издания и рукописи, актуальным направлением деятельности является обеспечение сохранности старопечатных книг. В ЦНБ организована работа по оцифровке редкого фонда, что позволяет создавать электронный вариант печатной книги и тем самым сохранить оригинал.

В конце 2008 г. ХНУ имени В. Н. Каразина приобрел для библиотеки компактный книжный сканер ATIZ Book Snap с программным обеспечением Book Drive Capture и Book Drive Editor, со специальной V-образной базовой подставкой под книги (так называемую «книжную колыбель»). Раскрытие книги – до 120°. Сканер работает с помощью цифровой фототехники (две цифровые камеры Canon Powershot G9), выполняет полноцветное сканирование книг, охватывает 2 страницы книги одновременно. Заслушав на заседании Совета по научной и методической работе библиотеки доклад о том, какие издания надо оцифровывать в первую очередь, Совет принял решение переводить в электронную форму редкие издания, находящихся в крайне ветхом состоянии, в единственном экземпляре и те издания, которые востребованы исследователями, а также используются в учебном процессе факультетов.

Решением Коллегии Министерства образования и науки Украины от 22 ноября 2007 г. Центральная научная библиотека Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина возглавляет секцию Научно-методической библиотечной комиссии МОН молодежи и спорта Украины по организации и хранению информационных ресурсов в библиотеках вузов [10].

Цель и задачи члены секции видят в следующем:

– изучить современное состояние сохранности документов на традиционных и новых носителях в библиотеках вузов Украины.

– лоббировать интересы библиотек вузов по участию их в Государственной программе «Библиотека XXI»;

– организовывать семинары, мастер-классы для библиотекарей вуза с участием ведущих специалистов Украины, России и специалистов других стран, работающие в направлении сохранения фондов и изданий на различных информационных носителях;

– способствовать деятельности библиотек по организации научно-исследовательской работы в области сохранения информационных ресурсов;

– содействовать сотрудничеству между библиотеками и организациями в изучении вопросов сохранения информационных ресурсов.

Секция предложила научным библиотекам вузов принять участие в создании репозитария открытого доступа «e-Scriptorium»: редкие издания для учебного процесса и научных исследований» (http://escriptorium.univer.kharkov.ua/?locale=uk). Университетский открытый архив книжных памятников несомненно поможет сохранить оригиналы изданий. Будет создана страховая копия источника, тексты станут доступными читателям не только конкретных библиотек. Цифровые копии книжных памятников соберутся в единую электронную коллекцию, что позволит исследователям изучать культурное и историческое достояние, которое хранится в научных библиотеках высших учебных заведений Украины. На конец мая 2012 г. в электронном архиве представлено 320 экземпляров редких и ценных изданий, в том числе – 4 издания кириллической печати.

Центральная научная библиотека ХНУ имени В. Н. Каразина в 2012 г. стала партнером проекта Мировой цифровой библиотеки (World Digital Library, WDL), который был инициирован Библиотекой Конгресса США в 2005 г. и поддержан ЮНЕСКО, и шестым участником этой уникальной электронной библиотеки из библиотек Украины.

Литература

1. Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. М.: Тип. А. Семена, 1845. – VI,[2], 354 с.

2. Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні / О. М. Гальченко. – К., 2005. – 375 с.

3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1. А-З. – СПб.; М.: Тип. М. О. Вольфа, 1880. – LXXXIV, 723 с.

4. Джунковский, Павел Петрович // Павловский И. Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого

биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. – Полтава: Тип. бывш. Дохмана, 1914. – XV, 294 с.

5. Євтушенко А. В. Про рідкісний примірник острозького видання Івана Федорова (з фонду Наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна / Алла Євтушенко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 139-149.

6. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні./Якім Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Кн. перша (1574-1700). – Львів: Вища школа, 1981. – 134 с.

7. Иосиф_Велямин_Рутский–[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Иосиф_Велямин_Рутский&oldid=41504049/ – Заглавие с экрана.

8. Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Д. Ісаєвич. – Львів: Вища школа, 1989. – 191 с.

9. Кеппен Петр Иванович // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1895. – Т. 28. – С. 946-947.

10. Лист НМБК МОН УКРАЇНИ №06-77 від 10.06.2008 р. : Склад Секцій Науково-методичної бібліотечної комісії МОН –[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/for_lib/legal.php3. – Заголовок з екрану.

11. Мякишев В. Литовский Статут 1588 года в европейских библиотеках и книгохранилищах / В. Мякишев – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/artides/m/myakishev_listat 1588.htm – Заглавие с экрана.

12. Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров / Е. Л. Немировский. – М.: Книга, 1974. – 223 с.

13. Немировский Е. Л. Острожские издания Ивана Федорова – выдающиеся памятники восточнославянской культуры / Е. Л. Немировский // Федоровские чтения. 1981. — М.: Наука, 1985. – С. 5-12.

14. Первопечатные отечественные издания в харьковских коллекциях: свод. кат.: [в 2 ч.]. Ч. 1: Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / Харьк. гос. науч. б-ка им. В. Г. Короленко; [сост.: И. Я. Лосиевский]. – Х.: ХГНБ, 1987. – 54 с.

15. Сидоров А.А. Древнерусская книжная гравюра. / А.Сидоров. – М., 1951. – 396 с. с ил.; 5 л. ил.

16. Строев В. Строев Павел Михайлович / В. Строев // Русский биографический словарь. – СПб., 1909. – Т. [19] : Смеловский–Суворина. – С. 532-536.

17. Типография Киево-Печерской лавры: ист. очерк (1606-1616-1916) Т. 1. (1606-1616-1721). – К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1916. – 506 с.

18. Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв. : каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина. – М., 1976. – 447 с.

19. Хавский Петр Васильевич // Русский биографический словарь. – СПб., 1901. – Т. [21]Фабер-Цявловский. – С. 263-266. – Подпись: А. Ч.

Світлана ПОЗІХОВСЬКА

Мініатюрні стародруки XVI-XVIII століть в колекції Музею книги та друкарства м. Острога

Термін «мініатюрне видання» сьогодні утвердився у вітчизняній та зарубіжній книгознавчій та бібліографічній літературі. В англійській та німецькій літературі часто вживається визначення «мікроскопічне видання», його скорочена форма («мікровидання») та латинізована форма («мікробіблон»). Побутують також емоційно зафарбовані назви: «книги-колібрі»» «книги-карлики», «книги-ліліпути». В польській літературі популярна назва «книжечка» («ksiąźeczka») [1, с. 3-4].

Попри те, що книги-малюки з'явилися практично з виникненням книги, в питанні, що ж називати мініатюрним виданням єдності серед спеціалістів та колекціонерів немає і досі. Основним критерієм при визначенні мініатюрних видань продовжує залишатися розмір, проте числа називаються різні. В нашій країні за максимальний розмір мініатюрної книги прийнято 100х100 мм. Однак, суто формальний підхід до цього питання неможливий хоча би тому, що різні екземпляри навіть одного й того ж видання після обрізки часто мають різні розміри.

Певно варто прислухатися до думки видатного радянського книгознавця, члена-кореспондента АН СРСР О. О. Сидорова: «Понятие «миниатюра» может быть ориентировано на формат и размер, это понятие может быть направлено на характер оформления, иллюстрации, текст. Несомненно, миниатюрное издание является понятием стилистическим, различным в зависимости от принадлежности к той или иной культуре… Определять у нас миниатюрные изданния только по их размеру есть не что иное, как торжество формального признака. В сущности одного этого признака мало…» [1, с. 5-6]. Його думку поділяв відомий радянський бібліотекознавець, любитель та колекціонер мініатюрної книги О. С. Чубарян. «Термин «миниатюрные издания», – стверджував він, – следует понимать в широком смысле, не ограничивавть его жесткими формальными рамками, рассматривать тенденцию к миниатюризации как важную и целесообразную» [5, с. 74].

Власне певно тому дослідники мініатюрних стародруків XVI-XVIII ст. називають видання мініатюрними, враховуючи інші параметри: якщо їх розмір не перевищує 85х120 мм, а розмір полоси набору – 56х75 мм. Найстарішою достовірно відомою стародрукованою книгою-малюком є «Майнцький Діурналій», надрукований учнем Йоганна Гутенберга Петером Шеффером в 1468 році у форматі 12º, розмір сторінки –

904х65 мм. Книга набрана дрібним готичним шрифтом, який Шеффер використовував при надрукуванні знаменитої 42-х рядкової Біблії Й. Гутенберга – першої достеменно відомої датованої друкованої книги в історії людства. Збереглися два дефектні пергаментні аркуші цього видання, які знаходяться в Парижскій національній бібліотеці. [1, с. 24].

Перші мініатюрні книги втрапили до нашої збірки на початку XX століття, коли були закладені підвалини книжкової колекції – однієї з трьох ведучих колекцій заповідника м. Острога, до складу якого входить Музей книги. У 1909 році в Острозі було створено культурно-просвітницьке Братство імені князів Острозьких, яке об'єднало передову місцеву інтелігенцію та священнослужителів. Братство поставило собі за мету відреставрувати родовий замок князів Острозьких і створити в ньому історичний музей та бібліотеку. Члени Братства проводили велику збиральницьку роботу, значну кількість книг, друкованих кирилицею до братської бібліотеки передали священнослужителі [3, с. 3], частина книг надійшла з бібліотеки Дерманського монастиря. Ряд книг, зібраних в цей час, були передані до бібліотеки, а не до музейного фонду. Згодом в кілька етапів проводилася передача ряду книг до основного музейного фонду, зокрема видання Нового завіту (Париж, 1770) та Молитвослова (1771) мають штампи і бібліотеки братства, і бібліотеки Острозького краєзнавчого музею (ОКМ – так раніше називався наш заповідник – примітка автора). Штампи бібліотеки бібліотеки ОКМ мають загалом 5 мініатюр.

Спочатку 1980-х років і до 1991 року ми активно працювали з обмінно–резервними фондами великих бібліотек колишнього СРСР – бібліотеками ім. В. Леніна в Москві, ім. М. Салтикова-Щедріна в Ленінграді (ДПБ), ім. В. Стефаника у Львові, Державною історичною бібліотекою УРСР в Києві (ДІБ) тощо. Серед стародруків та букіністичних і антикварних видань XIX століття, які нам були передані з цих бібліотек безкоштовно, були також мініатюрні книги [2, с. 367]. Зокрема, з бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна до нас надійшли: твори Ціцерона (Страсбург, 1613), ряд польських видань. Всього з ДПБ нам було передано 11 мініатюрних стародруків, а з ДІБ – 9 (в тому числі і книга з автографом Г. Конисського).

Колекція мініатюрних стародруків нараховує 26 видань, з них тільки одне видання кирилицею – Молитвослов (Почаїв, 1771), решта – західно-європейські стародруки латинською, польською, французькою, німецькою мовами.

Хронологічно збірка побудована наступним чином: XVI століття – 2 видання, XVII століття – 16 видань, XVIII століття – 8 видань. Збірка нараховує також десь до 20 малоформатних видань, висота яких, в основному, біля 13 см. В даній статті вони розглядатися не будуть.

Хронологічні рамки колекції – 1556 (трактат Йоганна Слейдано Про держави, Вюртемберг) – 1795 (Латинська фразеологія Францішека Вагнера та Францішека Богомольця, Полоцьк).

Географічний репертуар репрезентований виданнями Польщі (Краків, Замостя, Холм), Німеччини (Кьольн, Брунсберг, Вюртемберг), Білорусі (Полоцьк, Несвіж), Франції (Страсбург), Нідерландів (Амстердам, Лейден, Брюссель), Литви (Вільно).

Тематичний репертуар збірки досить різноманітний. Тут ми знаходимо підручники – знамениту Прогімнасмату Афтонія, видатного грецького софіста і ритора, – основний підручник з риторики, який витримав безліч видань (власне, тому дуже важко атрибутувати наше видання) і використовувся в школах та університетах протягом кількох століть, Латинську фразеологію Францішека Вагнера та Францішека Богомольця (Полоцьк, 1795) тощо. Є книги з питань історії, права, філософії, теології (останні складають значну частину збірки), художні твори. В колекції репрезентовані твори видатного французького правника, теолога, історика церкви Сульпіція Севера, епіграми неолатинских поетів XVII століття шотландця Джона Оуена та відомого польського поета Матвія Казиміра Сарбєвського, теоретика барокко, філософа, прекрасний переспів псалмів у авторстві відомого шотландського поета XVI століття Джорджа Бьюкенена, знаменитий твір Про наслідування Христу Томи Кемпійського (Томаса Хемеркена), німецького монаха і священника, філософа, теолога, промови Марка Тулія Ціцерона, відомого римського політика, філософа, ритора, видатного нідерландського письменника–гуманіста Еразма Роттердамського тощо.

Найстарший наш «малюк « – твір італійського історика Йоганна (Джованні) Слейдано «Про держави» (Вюртемберг, 1556), який розповідає про історію Італії та Франції. Листова формула книги: 679 стор., 5 чистих сторінок, індекс 36 стор. Мова – латинська. На одному з аркушів є факсиміле власника книги: «Vasyłyszyn» та відбиток овальної печатки «Gdańskiego seminarjum historji Polski orzechovski». Палітурка дуже гарна: картон, обтягнутий тонкою телячою шкірою світло-жовтого кольору. На корінці – тиснені золотом смуги, утворені двома прямими та однією хвилястою лініями, між смугами – тиснені золотом зображення квітів. В нижній частині корінця – наклейка з цупкого глянцевого паперу темно-бордового кольору з тисненою золотом назвою книги та прізвищем автора: Sleidani. De imperias.

Найменші видання збірки – Iusti Lipsi POLITICORUM sive Civilis Doctrinae libri sex. Qui ad Principatrum maxime spectani Additae Notae auctiores, tum & De una Religione liber. Лейден, друкарня Іоанна Майєра,

1628 (10,1х6,5 см) та твір Сульпіція Севера «Severi Aquitani, Bituric. Arhiepisc. Historiae Sacrae A Mundi Exordio ad sua usque temporae deducta libri duo»…Кьольн, видавець Антоній Гєрат, 1600 (10,2х8,2 см).

До дуже рідких видань належать твори Ціцерона (Страсбург, 1613), які є передруком з видання Паоло Мануція, старшого сина знаменитого Альда Мануція, одного із засновників книгодрукування в Італії.

Надзвичайно цікавим є видання творів Еразма Роттердамського (Амстердам, 1663), на титульному аркуші якого знаходимо екслібрис Георгія Конисього, відомого українського письменника, філософа, церковного та культурного діяча XVIII століття, котрий в 1751-1755 роках був ректором знаменитої Києво-Могилянської академії, пізніше – єпископом Могилевським: «Ex libris /Geo Konisci/ Episc. A. R.» Цей запис свідчить про належність книги до бібліотеки Г. Конисього часів перебування його на посаді єпископа.

Окремо хотілося б зупинитися на Молитвослові, і не тільки тому, що це єдине кириличне видання збірки, а, насамперед, тому, що видання також є дуже рідким. У відомому каталозі Запаска, Ісаєвича [6, с. 25] ми знаходимо згадку про те, що зафіксований він лише в трьох бібліотеках колишнього СРСР (бібліотеках історичного музею в Москві, АН УРСР ім. В. Стефаника, Харківській науковій бібліотеці). Видання гарно оформлене прекрасними гравюрами відомого українського книжкового гравера середини XVIII століття Йосифа Гочемського: 12 мідьоритів в тексті, заставки, виливні прикраси. На аркушах [2-4] першого рахунку є володільчий запис: «Сія книжица// Священника Ивачковского/ Іоанна Удоновича// Куплена за злотих 7/ въ 1806 году».

На відміну від кириличних стародруків західно-європейські стародруки, друковані латиницею, мають традиційно досить бідне художнє оформлення. Як правило, друк одноколірний, рідше – двоколірний, найчастіше червона фарба зустрічається лише на титулі. З елементів книжкового декору використовуються набірні виливні заставки (рідше – дереворити, мідьорити), ініціали, виливні прикраси колонтитулів, друкарські марки. Палітурки, зазвичай, картонні, обтягнуті шкірою або пергаментом, інколи – просто картонні, або картонні, обклеєні папером «під мармур». Часто прикрашалися обрізи книг: найпоширенішим було пофарбування обрізу червоною фарбою, проте є золоті, сині, цятковані «під мармур».

В короткій статті неможливо розповісти про всі видання нашої збірки, адже виходячи тільки з часу надрукування та враховуючи те, що тиражі таких книг на той час були мінімальними, більшість з них є дуже рідкими. Тому до статті додано перелік стародруків-малюків із нашої колекції,

побудований в хронологічному порядку з вказаними вихідними даними та розміром в сантиметрах.

Стаття є, по-суті першою, спробою введення в науковий обіг мініатюрних стародруків нашої збірки, адже до цього часу повний науковий опис лише 9 польських, білоруських і литовських видань такого формату було подано в каталозі по колекції стародруків Речі Посполитої XVI-XVIII століть в збірці нашого заповідника [4, №№6, 45-46, 63, 79-80, 88, 93, 104]. Представлений перелік мініатюр дає певне уявлення про репертуар мініатюрних видань нашої колекції.

Перелік мініатюрних стародруків

1. Молитвослов, в нем же чин часов церковных и прочих спасительных моленіи, с Тропарями и Кондаками на весь год…
Почаїв, друкарня лаври, 1771 12,6х8 см

2. Слейдано, Йоганн.
llustrissimo principi , Eberhardo, Duci Wirtembergico et Tecchio, Comitique Mompelicardi, Ioannes Sleidanus S.P.D. Вюртемберг, 1556 10,3х6,5 см

3. Бьюкенен, Джордж.
Georg. Buhanani PARAPHRASIS in Librum Psalmorum.
Без місця, [1582] 12х5,5 см

4. Сульпіцій, Север.
Severi Aquitani, Bituric. Arhiepisc. Historiae Sacrae A Mundi Exordio ad sua usque temporae deducta libri duo…Кьольн, видавець Антоній Гєрат, 1600 10,2х8,2 см

5. Ціцерон, Марк Тулій.
Oratorium. Pars prima. Страсбург, видавець Лазар Зетцнер, 1613 12х8 см

6. Баухус, Бернард.
Bernardi Bauhusii Antverpeniani e Societate Iesu EPIGRAMMATUM. Брюссель, [1615] 10,7х5,4 см

7. Iusti Lipsi POLITICORUM sive Civilis Doctrinae libri sex. Qui ad Principatrum maxime spectani Additae Notae auctiores, tum & De una Religione liber. Лейден, друкарня Іоанна Майєра, 1628 10,1х6,5 см

8. Сарбєвський, Матвій Казимір.
Matthiae Casimiri Sarbievii Societatis Jesu Lyricorum…Epigrammatum…
Антверпен, 1630 12,3х7,5 см

9. Вагнер, Тобіас.
Seremsanorum ac Celsosumorum Principum, D.Augusti, Brunsw . & Luneb. Ducis Incl. &e. Florentissimo Filio D.Rudolfo Augusto, Nec non D.Eberhardi, Würtembergiae Ducis. Incl. & Spei plenissimo Filio, Principibus D.Johanni Friderico, Ducalis iuventutis, Domis nis fuis Clementissimis. Вюртемберг (?), [1646] 12х7 см

10. Conciones et Erationes ex Historicis Latinis Exertatae. Argumenta Singulis praefixa sunt, quae causam cujusque & summam ex rei gestae occasione explicant Амстердам, видавець Янсон Янссоніум, 1660
12,7х7,3 см

11. Manuale seraphicum, sue In Manu Religiosa antiquitus in Sacro Ordine Seraphico obseruata, ac ad speculum Disciplinae ad Nouitios Doctoris Seraphici S. Bonaventurae apposita, Vitae Spiritualis Methodus, Succinete comprehensa … – Краків, друкарня Шедлів, 1661 12,0х7,2 см

12. Еразм Роттердамський, Дезидерій.
Adagiorum D. Erasmi Rotterodami Epistome.
Амстердам, видавець Янсон Янссоніум, 1663 12,7х7,7 см

13. Memorabilis victoria de Szeremetho, Exercitus Moschorum Duce:Tum et Du obus Cosacorum Exercitibus; Armis et Auspigiis serenissimi Ioannis Casimiri Poloniarum etc. etc. Regis Potentissimi, Ad Cudnouiam Reportata Anno Domini M.DC.LX.V Nouembris. – Краків, друкарня Шедлів, [1668]
12,0х7,1 см

14. Sancta Mors Hominis Christiani Utilissimum omnis conditionis hominibus Opusculum. Primum a quodam Patre Soc. JESU Gallices criptum, & a Doctoribus Parisiis aprobatum. Deinde latine redditum Per A. G. S. J.
Брунсберг, друкарня Генріха Шульца, 1675 10,3х6,5 см

15. Kurtze und eigentliche Beschreibung der Nimwegischen Friedens–handlung. Grstlich in Franhosischer Sprache zusamen getragen von S. DISDIER, des H. D'AVAUX, Abgesandten der Krohn Franctreich Secretario.
Амстердам, 1681, видавці Генріх та Дітріх Бум 12,7х8 см

16. L'Amour Marie, ou la Bisarderie de l'amuor Enl'estat du Mariage.
Кьольн, видавець П'єр Марті, 1682 12,5х7 см

17. Боккелен, Йоганн Готхард..
Discursus politicus de societatis civilis primis elementis in genere, et in specie de reip. Romano–Germanicae origine et fine ex genvinis, suis principiis. Accessit ejusdem oratio inauguralis de necessitate et usu philosophicae practicae in studio juris. – Холм, видавець Пауль Зейсінг, 1683 12,5х7,6 см

18. Mensis asceticus religiosi hominis, meditationes XXX. Ex quibus plures de ijs, quae cencernunt Statum Religiosum. Studio Unius Canonici Regularis Lateranensis Professi Cracoviensis complectens. Anno Domini 1713. –
Краків, друкарня Франциски Цезарії, [1713] 12х7,4 см

19. Краус, Ян.
Quaestiones et responsa eruditorum. Pleraque ad morale doctrinam et institutionem pertinentia. – Вільно, друкарня ордену єзуїтів, 1719
12х7,5 см

20. Фома Кемпійський.
Thomae a Kempis Canonici Regularis Ordinis S. Augustini De imitatione Christi Libri quatuor Recensiti ad fidem autographi Anni MCCCCXLI. Cum Vita ejusdem Thomae per Heribertum Rosweydum Societatis Jesu.
Падуя, 1756 10,5х5,5 см

21. Ругієрі, Ніколо.
Graves considerations XVI. Ad magnam utilitatem. Pracipue Sacerdotibus occupatis, ex P. Nicolao Ruggieri Congregationis Piorum Operariorum, per M.Iosephum Sikorski, in Universitate Zamoscensi Theologiae Polemica Professorem, cum nonnullis additionibus, brevi sensu. Depromptae. Замостя, видавництво університету, 1759 12,5х7,5 см

22. Оуен, Джон.
Epigramatum. – Несвіж, друкарня колегіуму єзуїтів, 1767 12,2х8,2 см

23. Novum Jesu Christi Testamentum Vulgatae Editionis, Sixti V. Pont. Max. Jussu Recognitum antque editum.
Париж, видавець П.Д.Брокас, 1770 11,2х6,3 см

24. Вагнер, Францішек, Богомолець, Францішек.
Supellex Latinitatis ex Phraseologia. – Полоцьк, друкарня колегіуму єзуїтів, 1795 12,7х8,5 см

25. Codicis Domini Iustiniani Sacratissimi principis pp. Augusti repetutae praelictoinis. Lib. III. Початок XVII століття, без місця, без дати 11,8х6,8 см

26. Афтоній.
Progymnasmata.
XVII століття. Дефектна, без місця, без дати 11,4х8 см

Література

1. Немировский Е. Л., Виноградова О. М. Миниатюрные книги. Вчера, сегодня, завтра. – М.: Книга, 1977.

2. Позіховська С. До історії створення та комплектування книжкової колекції Музею книги та друкарства в Острозі // Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник. – Випуск 3. – Луцьк, 2004.

3. Позіховська С. До питання створення експозиції Музею книги та дукарства в Острозі // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування. – Науковий збірник: Випуск 1. – Острог, 2005.

4. Стародруки Речі Посполитої XVI-XVIII століть у зібраннях Музею книги та друкарства м. Острога і Волинського краєзнавчого музею. Каталог. – Луцьк, 2005

5. Чубарьян О. С. Малое – большое // В мире книг. – 1973. – № 3.

6. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина друга (1765-1800). – Львів: видавництво при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1984.

Слейдано, Йоганн. Трактат про держави. Віртемберг, 1556

Молитвослов. Почаїв, друкарня лаври, 1771

Мініатюрні видання XVII ст. з колекції Музею книги

Фома Кемпійський. Наслідування Христа. Падуя, 1756

Еразм Роттердамський. Твори.
Амстердам, видавець Янсон Янссоніум, 1663

Світлана СКРУХА

Продовжувач друкарської справи преподобного Іова Почаївського – архімандрит Віталій (Максименко)

З історією друкарні Преподобного Іова Почаївського, що була заснована при Свято-Успенській Почаївській Лаврі на поч. XVIIст., пов'язані роки чернечого життя архімандрита Віталія (Максименка) – відомого ініціатора будівництва славетного комплексу «Козацькі могили», що у селі Пляшева Радивилівського району на Рівненщині.

Архієпископ Віталій, в миру Василь Іванович Максименко, діяч дорево-люційної Церкви в Росії, видатний архієрей Православної Церкви в вигнанні, народився 8 серпня 1873 року в містечку Глафіровка Таганрогського округу в бідній багатодітній сім'ї диякона [2]. За іншими джерелами, о. Віталій народився у волинському селі Липки в сім'ї священика, яка незабаром переїхала у Таганрогський округ [1]. З семи років, після смерті батьків, деякий час перебував на вихованні у материного брата, священика о. Василя Діаковського. Першу освіту здобув у Маріупольському духовному училищі. Навчався у Катеринославській духовній семінарії та Київській духовній академії, з якої був відрахований за участь у студентських страйках. Після цього призначений сільським учителем в с. Прядивка Катеринославської губернії. Завдяки протекції ієромонаха Андрія (Ухтомського), майбутнього єпископа Уфимського, був поновлений на другий курс в Казанську духовну академію. Тут познайомився і зблизився з ректором академії Антонієм (Храповецьким), який у важкі хвилини його життя прийшов на допомогу, не перестаючи духовно опікуватися Максименком. Саме під впливом о. Антонія Максименко прийняв рішення прийняти чернецтво, і був пострижений в монахи з іменем Віталій («життєвий») та рукопокладений в сан ієродиякона та ієромонаха. По закінченні навчання о. Віталій призначений викладачем Олександрівської місіонерської семінарії в с. Ардонське під Владикавказом в Осетії. Згодом служив місіонером та проповідником на Україні (1900-1903).

Архімандрит Віталій активно займався громадською діяльністю, розширював сітку приходських шкіл на Волині, а також створював двокласні народні школи. За визначні заслуги нагороджений Орденом Володимира та Орденом Святої Анни. Архімандрит Віталій чимало зробив для попередження революційних заворушень на Волині в 1905-1906 рр. З 1906 по 1917 рр. він став організатором та керівником Почаївського відділу чорносотенної монархічної організації «Союз русского народа» – найбільшої політичної партії дореволюційної Росії, основним завданням якої була боротьба проти революційного руху. О. Віталій (Максименко) був не лише прихильником «Союзу…», а й активно втілював в життя програмні настанови організації.

Указом Св. Синоду Російської Церкви від 29 листопада 1902 року за № 9,807 о. Віталій (Максименко) був призначений з викладачів Олександрівської Місіонерської Семінарії Владикавказької єпархії типографом Почаївської Лаври на Волині для продовження справи святого Іова Почаївського – організації друкарської майстерні. Швидко зумів перетворити друкарський цех Почаївського монастиря в одне з найбільших православних церковних видавництв Росії. Був редактором таких відомих почаївських видань, як «Волынская мысль», «Волынская земля», «Почаевский листок», «Почаевские известия», журналів «Почаевская Лавра» та «Почаевский инок». З цього ж часу о. Віталій очолював Почаївську Лавру: «…мене перевели до нового 1903 року проповідником в Почаївську Лавру з возведенням в сан Архімандрита» – писав він згодом у своїй книзі «Мотиви мого життя» [2].

Свято-Успенська Почаївська Лавра, заснована Преподобним Іовом Почаївським на кошти, дані йому власницею Ганною Гойською, в усі часи була не лише однією із найбільших православних святинь, а й одним із найважливіших центрів православного церковного друкарства у Російській імперії на поч. ХХ століття. З перших видань Почаївської Типографії до наших днів збереглася книга Кирила Транквіліона «Зерцало Богословія», віддрукована в 1618 році, по чому можна приблизно визначити рік заснування цієї типографії. Як писав архімандрит Свято – Успенської Почаївської Лаври Віталій (Максименко), «то было время ожесточенной борьбы Западно-Русского народа против насильно навязываемой ему Римской унии, и главная цель основываемой типографии была – помогать печатным словом Православным в этой тяжкой борьбе» [2]. І хоча Почаївська Типографія після смерті Преподобного Іова була тимчасово захоплена уніатами-базиліанами, та, все ж, звільнившись, вона продовжувала служити Російській Православній Церкві. Її вплив був дуже великим: всі церкви Волині, Поділля, Холмщини, Полісся, Гали-

чини, Буковини, Прикарпаття, а частково й Балкан користувалися богослужбовими та віроповчальними книгами Почаївського видавництва. Як писав сам архімандрит Віталій, ще при ньому, октоїхи, мінеї, Євангелія, тріоди, апостоли друкувалися там по 2, по 5, по 10 тисяч, а псалтирі, часослови,букварі, молитовники, богогласники та інші народні книги – по 100 тисяч за один наклад. Перед Першою світовою війною Типографія займала великий трьохповерховий корпус за Лаврською дзвіницею, мала до 100 тисяч кг шрифту, 8 печатних машин, одну ротаційну, механічний двигун, словолитну, переплетну, стереотипну, фотографію, цинкографію, слюсарну, столярну майстерню, дві книжкових лавки, крім богослужбових, шкільних та народних книг, випускала ще 5 періодичних видань. Типографічне братство, яке працювало при ній, нараховувало до 120-150 чоловік, а щорічний оборот в останні перед Першою світовою війною роки перевищував 150 000 рублів. У великому цейхгаузі-складі, який знаходився при ній, був такий запас Почаївських видань, що коли австрійські війська, які тимчасово зайняли Почаїв, захотіли звільнити склад під конюшню, то три доби виносили з нього книги. Коли на другий рік війни розпочався наступ німецьких військ на Волинь, на відповідальність архімандрита Віталія була покладена евакуація Типографії. Склад видань, через їхню велику кількість, довелося залишити на місці. Також залишилися в Почаєві 2 печатних машини, частина шрифту. Все інше зусиллями архімандрита Віталія підводами та по залізній дорозі було вивезено в Київ, Одесу, Здолбунів та Казатин (ймовірно, Козятин).

На протязі всієї війни типографія ще працювала на подвір'ї в Здолбунові та в Андріївському скиті поблизу Казатина. Але після перевороту все типографське обладнання, що знаходилося в роботі, було розграбоване петлюрівцями та більшовиками. Частину типографського інвентарю, що зберігався в Почаєві, також розграбували більшовики. З Одеси частину типографії архімандрит Віталій встиг вивезти на станцію Рудню Почаївську. Після встановлення на Волині польської влади, архімандрит Віталій дав запит Духовному Собору Лаври, чи може він здати ввірену йому типографію, чи сам повинен повернутися в Почаїв та спробувати відновити її. Духовний Собор за політичними мотивами відмовився прийняти типографію і все, що залишилося від неї, і поспішив передати у Варшаву Синодальній Типографії. Архімандрит Віталій, розуміючи, що відновити історичну Типографію Преподобного Іова в Почаєві при тодішній владі неможливо, почав шукати спосіб виїхати самому і вивезти все, що лишилося від Типографії Преподобного Іова з Польщі.

У цей час він отримав від Сербського Посольства у Варшаві паспорт

і кошти на виїзд в Сремські Карловці, де постановою Сербського Синоду був призначений директором монастирської типографії. Однак, як виявилося, це призначення було лише номінальним. Тому, поселившись в монастирі в Грегетезі, архімандрит звернувся до Святішого Патріарха Димитрія з проханням дозволити йому відкрити хоча б маленьку типографію для видання Церковних Відомостей та обслуговування інших потреб Російського Закордонного Синоду, на що отримав благословення Святішого Патріарха, але з умовою, що працювати в ній буде лише він сам.

На асигновані Російським Закордонним Синодом гроші о. Віталій придбав малу печатну машину та старий російський шрифт. І хоч такий початок справи задовольняв його, але він був далеким для здійснення головної мети – реставрації Типографії Преподобного Іова. Тому, коли, як пише архімандрит Віталій, з'явилась можливість поселитися серед Карпаторуського народу на кордоні Польщі, придбану ним типографію він передав Петковському монастиреві, а сам переселився у Владимирову на Пряшевскій Русі.

Там йому спочатку було надзвичайно важко: неорганізованість, революційні настрої і недовіра, як до чужинця, з боку людей, утиски місцевої адміністрації; відсутність засобів для життя, храму для богослужінь, житла. Жити довелося у селянина у одній хаті з його сім'єю, а службу божу відправляти в хижі іншого селянина. І все ж ніколи не полишала архімандрита думка, як можна перевезти те, що лишилося в Польщі від типографії Преподобного Іова.

Дещо із залишеної в Польщі Типографії Преподобного Іова було доставлено через Швейцарію та Югославію. Проте, як виявилось, можливості вивезти всього із збереженого у Польщі обладнання не було. Тому воно було продане за 2500 польських злотих, які були використані на купівлю шрифту та типографського обладнання для типографії, закладеної у Вишньому Свиднику.

В 1926 році з'явилася можливість побудувати для типографії будиночок при Володимирській Православній Церкві і перенести типографію із Свидника у Владимирову. Збудований спільними з парафіянами зусиллями типографський будиночок згідно уповноваженню, виданому Архієрейським Синодом Російської Церкви за кордоном від 17 лютого (2 березня) 1927 року, був записаний в земельну книгу при Свидницькому Окружному Суді на ім'я архімандрита Віталія, як уповноваженого названого Синоду.

Почаївська Лавра, дізнавшись, що архімандритом Віталієм покладена перша основа до відновлення історичної церковної типографії, заснованої Преподобним Іовом, прислала на благословення Образ цього Небесного

Покровителя з частинкою його нетлінних мощів. На образі зображений Преподобний Іов на типографському послусі серед рукописів, кас зі шрифтом, друкарських станків. Цей образ до війни стояв в типографії в Почаєві.

Таке благословення для архімандрита і братства, що зібралося при Владимирській типографії, було великою радістю і підкріпленням: Почаївська Лавра цим передавала і право, і благословення продовжувати у Владимировій велику справу Преподобного Іова – служіння Церкві та народу руському друкованим словом.

І незадовго з'явилися плоди цього благословення. Братство збільшилося з 3-х до 25-ти чоловік, головним чином з емігрантів, а частково з місцевих жителів. Хоча й з великими труднощами та перепонами, все ж вдалося добитися дозволу на видавництво газети «Православна Карпатська Русь». Її редактором погодився стати протоієрей отець Всеволод Коломацький, як чехословацький громадянин. В той же час було розпочато видавництво богослужбових книг церковнослов'янським шрифтом. З благословення Російського Закордонного Синоду були видані Требник, Пом'янник, Літургія Ранішеосвячених Дарів, Збірник для мирян і розпочато видавництво досить необхідної для православних приходів еміграції та Карпатської Русі книги – «Великий Православний Збірник».

На щедрі пожертви Короля Олександра І, Патріарха Сербського Варнави, Митрополита Скоплянського Іосифа та частково на пожертви, зібрані по всій Югославії, для типографії, що реставрувалася, було придбано велику скоропечатну машину.

Кадри типографської братії були організовані з богословськи освічених монахів, тому виник задум облаштувати при типографії духовну трудову школу, якою в свій час була Почаївська типографська трудова школа. В той час відчувалася велика потреба в духовній місіонерській школі.

В 1930-1931 рр. по всій Америці через о. протоієрея Олександра Цуглевича було організовано збір пожертв. На ці пожертви було побудовано частину корпусу, в якому обладнано приміщення для Типографії. 29 серпня 1932 року Єпископ Дамаскін освятив приміщення, і там розпочала роботу Типографія.

Оскільки до цього часу реставрована Церковна Типографія Преподобного Іова Почаївського працювала напівлегально, архімандрита Віталія судили і оштрафували за ведення типографської справи без «правного схвалення». Отримавши Чехословацьке громадянство, о. Віталій подав прохання про «правне схвалення» Типографії. Вислана урядом комісія з інженерів-спеціалістів, оглянувши 28 квітня 1933 року типографію у новому приміщенні, склала акт про офіційне визнання

Російської Церковної Типографії Преподобного Іова Почаївського у Владимировій та про видачу на ім'я архімандрита Віталія промислового листа. Так через 15 років праці архімандрита Віталія було реставровано історичну Типографію Преподобного Іова Почаївського, що була заснована біля 1618 року, проіснувала до 1918 року і була відбудована в 1933 році. Щирим побажанням архімандрита Віталія було те, щоб вона ще довгі роки охороняла православну віру і слугувала руському народові.

Після від'їзду архімандрита Віталія до Америки його заступником був поставлений архімандрит Серафим (Іванов). З 1932р. і по серпень 1944 року з благословення Архієрейського Синоду Російської Православної Церкви за кордоном було видано ще багато богослужбових книг церковнослов'янською мовою. З початком Другої Світової війни, коли в Німеччину насильно на примусові роботи було вивезено тисячі людей з тодішнього Радянського Союзу, щоб духовно допомогти цим знедоленим людям, Типографія у Владимировій друкувала і безкоштовно розповсюджувала серед них молитвослови, Євангелія. Релігійно-моральні брошури до розповсюдження німцями не були допущені.

В 1944 році, коли монастирю стала загрожувати небезпека наближення фронту, Братство Преп. Іова Почаївського в кінці червня евакуювалося в м. Братиславу, залишивши усе обладнання, бібліотеку та майно монастиря. Усі віддруковані книги з Братислави були відправлені у Німеччину в надії на порятунок. З трьох вагонів книг два згоріли під час пожеж, третій був захоплений радянськими військами, як трофей.

Література

1. Бухало Г. Круг містечка Берестечка. – Рівне,1993.
2. Максименко В. Мотиви мого життя. – Джорданвіль. 1955.

Андрій КЛИМЧУК

Олександр Мардковіч: письменник, науковець, журналіст, видавець

Олександр Маркович Мардковіч – письменник, поет, популяризатор караїмської мови та культури, народився 24 лютого (за старим стилем) 1875 року в Луцьку в небагатій родині Марка і Ганни, у дівоцтві Локшиньскої. Батько Олександра переселився до Луцька з Кукізова (Червоний Острів) – він був останнім членом караїмської громади в цьому містечку і все життя пропрацював учителем у початковій школі. Сім'я Мардковичів жила на Караїмської вулиці, де було зосереджене все життя луцької караїмської громади. Початкову школу і гімназію Олександр закінчив у рідному місті. Після випуску став працювати в нотаріальному бюро.

У 1901 році Олександр залишив Луцьк, попрямувавши спочатку в Брест, а потім до Катеринослава. Там він також працював в нотаріальній конторі і одночасно продовжував освіту на юридичних курсах у Києві. У 1903 році, склавши з відзнакою іспит на право самостійного виконання обов'язків нотаріуса, він відкрив власне нотаріальне бюро. Завівши сім'ю, брав активну участь у громадському житті місцевої караїмської громади. В цей же час два його твори були опубліковані в журналі «Караїмське життя» (Москва).

Під час революції в Російській імперії сім'я Мардковічів повернулася до Польщі. А в грудні 1921 року вони оселилися в рідних місцях. У Луцьку Олександр Мардковіч почав працювати в одній з нотаріальних контор, одночасно присвячуючи себе активній громадській діяльності. Зокрема, Олександр Мардковіч був дарувальником караїмського Олександрівського духовного училища, членом Комітету з відновлення кенаси в Луцьку (після 1921 року), тимчасово виконував обов'язки голови правління луцької караїмської громади, брав участь в роботі по врегулюванню юридичного статусу караїмів, з підготовки статутів окремих караїмських громад та Статуту Караїмського релігійного

союзу. Досить швидко, головним чином завдяки зусиллям Мардковіча у Луцьку налагодилося активне громадське життя в середовищі місцевої караїмської общини. Усвідомлюючи те, що караїмська мова поступово йде в небуття, він наприкінці 1920-х років виступив з ініціативою створення караїмського видавництва. Опубліковані ним праці мали на меті збудження серед караїмів інтересу до власного минулого, зміцнення традицій і за допомогою видання матеріалів для читання – також поширення знання мови [18, s. 9-12; 19, s. 3-4; 22, s. 617-618].

Таким чином на зреалізування своїх цілей в 1930-1939 роках Мардковіч видав 16 найменувань книг, з яких одинадцять – на караїмській мові: «Elijahunun Ucuru» («Пригода Еліягу», 1930 рік, авторський твір) «Birtihi Kekłernin» («Зерно небес», 1931 рік, авторський твір) «Aj Jaryhynda» («В місячному світлі», 1933 рік, авторський твір), «Aziz Tas» («Священний камінь», 1934 рік, авторський твір), «Zemerłer» (Збірник релігійних пісень, 1931 рік, літературна обробка), «Łuwachłar dert jiłha» («Календар на чотири роки», 1932 рік, містить, окрім таблиць, науково-популярні статті та невеликі літературні твори), поема «Halic» («Галич», 1937 рік, авторський твір), «Janhy jirłar» («Нові пісні», 1937 рік), «Szełomit» («Шеломіт», 1938 рік), «Tozdurhan birtik» («Розсипане зерно», 1939 рік, збірка чотиривіршів), «Synowie Zakonu» («Сини Закону», 1930 рік), «O Iljaszu Karaimowiczu zwierzchniku wojsk zaporoskich» («Про Ільяша Караїмовича, ватажка Війська Запорізького», 1931 рік), «Ogniska karaimskie» («Караїмские вогні», 1932, 1934, 1936 роки), «Karaim, jego życie i zwyczaje w przysłowiach ludowych («Караїм, його життя та обряди в народних приказках», 1935 рік), А. Зайончковского «Krótki wykład gramatyki języka zachodnio-karaimskiego» («Короткий виклад граматики західно-караїмської мови») та «Słownik karaimsko-polsko-niemiecki» («Караїмсько-польсько-німецький словник» обсягом в 4417 словникових статей, 1935 рік) [7-17; 23]. Всі видання знайшли схвальні відгуки у середовищі караїмських громад [1-6, 20-21].

Зупинимося на найважливіших працях і творах Мардковіча з цієї серії. Найперше видання, як видно, з'явилося в 1930 році під назвою «Elijahunun Ucuru» [14] («Пригода Еліягу»). Це – східна казка, переписана до караїмських умов живою караїмською мовою луцького діалекту. На думку рецензентів вона була чудовим подарунком для дітей і, як ніщо інше могла прислужитися для ознайомлення з рідною мовою [1, s. 61-62].

В цьому ж, 1930 році з-під пера О. Мардковіча вийшла двадцяти сторінкова брошура «Synowie Zakonu (kilka słów o Karaimach)» [16] («Сини Закону (кілька слів про караїмів)»). У вступі автор наголошував, «що суспільство польське небагато знає про караїмів», які переважно

проживають на східних кресах тогочасної Польщі. Своєю брошурою Мардковіч прагнув «спричинитися до розповсюдження в широких масах суспільства докладних відомостей про цей народ».

Свою брошурку автор поділив на три розділи: I. «Караїмізм в перспективі століть»; II «Про польських караїмів»; III. «Караїми в Луцьку». Подавши в першому розділі відомості про початок караїмізму, Мардкович досить докладно окреслює діяльність реформатора караїмської релігії Ананна ха-Насі (Ананна бен Давида), при цьому окремо він зупиняється на питанні ставлення караїмізму до християнства (головним чином на підставі праці Dr. Fürsta «Geschichte des Karäerthums»). В цьому ж розділі Олександр Мардковіч коротко окреслив головні засади караїмської віри.

У другому розділі О. Мардковіч переходить до теперішнього стану польських караїмів, подає відомості про їх мову (на підставі досліджень Ковальського), про соматичні характеристики та про караїмські осади в Польщі і їхні релігійні громади.

Нарешті в третьому розділі Мардковіч окреслює історію Луцької гміни з описом місцевої кенаси.

В 30-х роках XX століття ця праця Мардковіча справді стала дуже корисною, як стислий і короткий збірник даних, який інформував польського читача про караїмів. Лише в цьому плані недоопрацюванням автора було те, що він обмежився суто Луцькою гміною. Коли б він включив до «Синів Закону» ще описи караїмських гмін в Вільні, Трокаї і Галичі, а також місцевих кенас, то його праця була б добрим путівником по караїмських осадах в Польщі.

Окрім компіляційних джерел Олександр Мардковіч в свої праці подав кілька джерел, які раніше ніде в літературі не використовувалися [20, s. 68-70].

Третім виданням Мардковіча став збірник релігійних пісень «Zemerłer» [23], який умістив 200 релігійних пісень караїмів і тим самим став цінним літературним джерелом. Ці пісні були в основному перекладами з гебрайських оригіналів, які увійшли до складу офіційного молитовника. Авторами перекладів були переважно караїми з Тракай (Литва), Луцька, Галича, Пасваліса (Литва), Деражні і Кукізова. Деякі з цих творів вже раніше були опубліковані. Відкривало збірник вступне слово, наприкінці своєї книги Мардковіч вмістив докладнішу замітку про пісню «Karanhy bułyt». Книга отримала схвальні відгуки. Тадеуш Ковальський вважав за доцільне видавати і надалі збірники караїмських пісень. Він побажав, щоб в майбутніх виданнях доцільно подавати точне джерело, звідки було взято твір, а також докладнішу інформацію про авторів.

В 1931 році Олександр Мардковіч видав повість «Birtihi Kekłernin» [8]

(«Зерно небес»). Про неї варто б сказати докладніше, оскільки це досить цікавий художній твір. Сюжет його такий: в одному з невеликих будинків по вул. Караїмській у Луцьку мешкає побожна Дебора з колись відомого і славного роду Гошвовичів. Одначе, в неї не було ні того здоров'я, ні сили духу, що у предків. Тяжкою хворобою вона вже кілька років прикута до ліжка, найбільшою її втіхою є син Яковуньо. Окрім того в неї є заміжня дочка Марям і брат, заможній купець в Одесі.

Яковуньо хороша, але хвороблива дитина. Він не бавиться з ровесниками, а цілими днями проводить в божниці, де під наставництвом ріббі Шемоеля вникає у таємниці Святого Письма. Увесь вільний від навчання час він проводить біля ліжка хворої матері. Окрім того в Яковуня є живий птах в клітці, до якого він ставиться, як до друга. Хворій дитині часто сняться сни.

Одного разу ріббі Шемоель вирішив здійснити мандрівку до Святої Землі. Дізнавшись про це, Яковуньо хоче супроводжувати свого вчителя у мандрівці. Внутрішній голос йому підказує, що там, на Святій Землі, він зможе попросити про здоров'я для своєї мами і про смерть для себе. Він відчуває, що його життя, яке все більше віддаляється від Бога і гріхи, які напосідають душу, стануть для нього тільки жахливим тягарем.

Спочатку ні мати, ні вчитель не хочуть і чути про подорож хворобливої дитини. Врешті-решт Яковуню вдається їх переконати. Кошти на цю мандрівку дає дядько, який вирішує також супроводжувати у ній дитину.

На Святій Землі Яковуньо відчуває себе піднесеним. Тут є його справжня вітчизна і тут він прагне зостатися назавжди. Внутрішня боротьба і важка подорож до решти вичерпують його сили. Він впадає в дивну хворобу, в якій йому нічого не болить. Натомість йому знову сняться сни. У сні він говорить з мамою, що лишилася у Луцьку. До свого ангеля-хоронителя, який теж йому з'являється у сні він звертається з проханням про здоров'я до мами і про те, щоб його Бог забрав до себе. Бог дослуховується до прохань дитини і виконує його прохання. Мама долає хворобу, улюблена пташка Яковуня втікає з клітки, щоб встигнути і почати жалобний спів над труною господаря. Ріббі Шемоель і дядько Захарія повертаються зламані до Луцька і везуть матері лист, в якому Яковуньо попрощався з нею. Повість написана луцьким діалектом караїмської мови.

В 1932 році Олександр Мардковіч видав «Łuwachłar dert jiłha» [7] («Календар на чотири роки»), тобто на період з 1.X.1932 по 16.IX.1936 року. Потреба в такому календарі була велика. При підготовці цього календаря Мордковіч, як він це зазначає, користувався малим календарем Леві-Бабовіча. А той в свою чергу брав інформацію з обширних таблиць Й. Д. Кокізова.

1933 року з'явилася друком брошура «Aj Jaryhynda» («В місячному світлі»). Зміст цього твору – фантастичний діалог поміж двома вченими XVI ст. Давидом бен Шаломом, луцьким хаззаном і Мордахеєм, сином Нісана, щодо відповіді на гебрайський лист нідерландського теолога Якуба Тригланда, який був надісланий безіменно до луцьких караїмів.

Вчені сперечаються про походження караїмів. Мордехай вірить у єврейське походження караїмів і хоче зближення поміж цими двома народами. Натомість Давид дотримується думки про турецьке походження польських, литовських і кримських караїмів і вказує на засадничі відмінності, які окрім близькості релігії, відрізняють їх від євреїв з огляду на мову, антропологічний тип і характер [2, s.112].

Цього ж року вийшла популярна монографія Мардковіча «O Iljaszu Karaimowiczu zwierzchniku wojsk zaporoskich» [12] («Про Ільяша Караїмовича, ватажка Війска Запорізького»). Це була перша узагальнююча праця про Ільяша Караїмовича. Автор з властивою йому живістю стилю написав історію життя цього героя головним чином на основі «Діаріуша воєнної угоди між коронним військом і військом запорізьким 1637 року» Окольського, а також праць М. Костомарова, А. Кащенка.

«Aziz Tas» («Священний камінь»), який вийшов 1934 року – художній твір. Його сюжет такий, що святий камінь – це частинка єврейських таблиць, захована ящіркою, коли пророк розбив таблицю божих заповідей і земля поглинула її рештки. Довго ця реліквія була в землі, аж допоки не з'явилася людина яку цю звірята визнали за гідного спадкоємця святині. Ним був караїм Абрахам. Тут Мардковіч оповідає життя цього чоловіка.

Святиня переходила з покоління до покоління, допоки нащадки, які нею мало цікавилися і не цінували належним чином, її згубили. З тих пір почався занепад караїмської гміни. Нарешті лишилася лише одна караїмська сім'я: чоловік, дружина і їхній єдиний син Дан. Перед смертю батько Дану розповів причину вимирання караїмського роду і побажав, щоб той знайшов «священний камінь». Коли він лишився єдиним караїмом на світі, то почав виконувати батьківську волю і вирушив на пошуки святині.

Дан довго мандрував. Усюди, де колись жили караїми, він стикається з могилами і слідами колишніх осад. Його опановує розпач у безперспективності його пошуків. В такому настрої він прибуває на нічліг до якогось Арамейчика, в якого була дуже гарна, але сліпа дочка Зіра. Дан передчуває, що тут він знайде те, що шукає. По матері Зіра була караїмкою. Серед паперів матері Зіри збереглась оповідь, як було втрачено «Священний камінь»). Вночі до Зіри у сні приходить померла мати і розповідає, як можна знайти святиню. Зіра знаходить камінь

в підземеллі, але втрачає свідомість. На допомогу їй приходить Дан. Дівчина отямлюється і прозріває. Дан не лише знаходить святиню, але й кохану дівчину [4, s. 96-98].

В 1935 році була видана книга О. Мардковіча «Karaim, jego życie і zwyczaje w przysłowiach ludowych» [11] («Караїм, його життя та обряди в народних приказках»). До цього видання увійшло 175 прислів'їв, зібраних поміж луцьких караїмів, поділених на 11 груп згідно змісту. Прислів'я подано в польському перекладі, після якого вони ж написані в оригіналі луцьким діалектом караїмської мови. При потребі до деяких прислів'їв Мардковіч подає пояснення польською мовою [3, s. 93-94].

Окремими зошитами мав виходити «Słownik karaimsko-polsko-niemiecki» («Караїмсько-польсько-німецький словник»). Перший зошит вийшов ще в 1933 році, більше їх не виходило і повністю ця праця Мардковіча вийшла в 1935 році. У вступі до словника автор зазначає, що його метою було «дати в руки особам, що цікавляться караїмською мовою, підручний словник, який би містив масив слів, які вживаються в повсякденному спілкуванні і які найчастіше зустрічаються в художній літературі». Це видання до 1973 року лишалося єдиним такого типу, доки не було тоді видано «Караїмсько-російсько-польського словника» [19, s. 3-4].

Головним починанням Мардковіча, справою його життя було видання караїмомовного журналу. Журнал Мардковіча був першим, що регулярно виходив і був професійним виданням. Всі попередні періодичні видання караїмів («Караимское слово» і «Myśl Karaimska» у Вільні, «Караимская жизнь» в Москві», кримські «Известия караимского духовного правления», каїрський часопис «Al-ittihad») виходили на російській, польській, арабській мовах.

Передісторія цього видання така: ще в листопаді 1930 року Мордковіч розіслав звернення караїмською мовою, в якому просив надсилати матеріали для публікації в новому журналі, який повинен був називатися «Бізьнін йолу муз» («Наша дорога»). Так він описував цілі нового журналу: «Написане на нашій рідній мові могло б стати незалежним голосом, висловлювати всі наші потреби і допомагало б інформувати, що хорошого і поганого відбувається всередині нашого суспільства. Таке видання, незважаючи на його суспільну користь, могло б допомогти зберегти нашу мову і зміцнити його серед нас. Наші предки не залишили нам матеріальних багатств. Ми отримали від них інші скарби: їх славне ім'я і їхню мову. Освічені люди інших національностей дивуються нашій шляхетності і багатству мови наших предків. Однак ми, сучасні караїми, не в змозі дослідити і зрозуміти всю її красу. Це – наше багатство, схоже

на поля, які не зорані і не скошені, марні…, і все далі воно зменшується і втрачається. Моє бажання – об'єднати навколо журналу всіх тих, для яких дорогим є наша рідна мова, дуже близькі потреби нашого суспільства».

«Бізьнін йолумуз» повинен був бути доповненням до «Думки караїмської», що видавалася у Вільні і стати свого роду внутрішнім органом караїмської громадськості. У листі до проф. Тадеуша Ковальського 20 листопада 1930 року Мардковіч писав: «Думка караїмська» представляє караїмську культуру для читачів – не караїмів, «Бізьнін йолумуз» поширюватиме серед караїмів любов до рідної мови і ширше зачіпатиме внутрішні справи всіх караїмів».

Перший номер нового видання з'явився в початку 1931 р. під назвою «Карай Аваза», оскільки в Криму в Сімферополі в 1927 року було розпочато випуск журналу «Бізим Йол», орган об'єднаних караїмських громад, і Мардковіч для виключення схожості назв вирішив перейменувати «Бізьнін Йолумуз» на «Карай Аваза». Незважаючи на те, що він планував журнал видавати три рази в рік, протягом восьми років Мардковічу вдалося видати тільки дванадцять номерів. Середній тираж не перевищував 100 примірників, деякі номери не перевищували 25 сторінок. Треба підкреслити, що вартість видання Мардковіч покривав з власної кишені, а дохід від продажу повертав невелику частину витрачених коштів.

Числа «Карай Аваза», що вийшли містять статті різноманітної тематики, літературні твори, дитячі вірші та загадки, інформацію про актуальні події в житті караїмських громад в Польщі і за її межами. Більша частина робіт належала самому Мардковічу, крім того тут публікувалися роботи Т. Леві-Бабовича, З. Зараховича, Б. Кокеня, Й. Малецького, С. Рудковського, Ш. Фірковіча, поетичні твори З. Абрагамовича, С. Кобецкого, Ш. Лопатто, а також твори таких авторів, як Моше Дерйе та ріббі Йосеф з Деражні.

У кількох номерах знайшовся куточок з творами для молодих читачів, що містять віршики, загадки і короткі історії. Вміщено було календарі із зазначенням свят, інформації про караїмські публікації і листи газзанів, що виконували обов'язки в різних громадах [4, s. 96-98; 5, s. 98-9; 18, 9-12]

Кінець діяльності Мардковіча поклала Друга світова війна. Він помер 5 квітня 1944 року і був похований в рідному Луцьку.

Література

1. T. K. [Tadeusz Kowalski]. Karaj Jazysłar. Burunhu bitik. Elijahunun Ucuru (jomak). Bibljoteczka Karaimska Nr 1. Przygody Elijahu (bajka), wydał Aleksander Mardkowicz. Łuck 1930 / [Kronika naukowa – Sprawozdania i bibljografja] // Myśl Karaimska. – 1930-1931. – t. 2. – z. 3-4. – S. 61-62.

2. Tadeusz Kowalski. Aleksander Mardkowicz. Aj jaryhynda. Łuckada 1933. 18 str./ [Kronika naukow – Karaimskie wydawnictwa A. Mardkowicza] // Myśl Karaimska – 1932-1934. – t. 10. – z. 10. – S. 112.

3. Tadeusz Kowalski. Aleksander Mardkowicz. Karaim, jego życie i zwyczaje w przysłowiach ludowych. Łuck 1935. 20 str. / [Sprawozdania i bibljografja – Publikacje polskie] // Myśl Karaimska.– 1935-1936.– t. 11. – z. 11. – S. 93-94.

4. T. K. [Tadeusz Kowalski]. Aleksander Mardkowicz (Al-Mar). Aziz tas. (Bastyrhan edi 7-ci bitiginde wachtłyknyn «Karaj Awazy»). Łuck 1934. 18 str. Odbitka stanowi zarazem 5. numer Bibljoteczki Karaimskiej (Karaj Bitikligi) / [Sprawozdania i bibljografja – Publikacje karaimskie] // Myśl Karaimska.– 1935-1936. – t. 11. – z. 11. S. 96-98.

5. Kowalski, T. [Tadeusz Kowalski]. Karaj Awazy. Wachtłyk Karaj tiłde. Wydawca Aleksander Mardkowicz, Nr 6, 7, 8. Łuck 1933-35. 22, 24, 24 str. Z rycinami w tekście/ [Sprawozdania i bibljografja – Publikacje karaimskie] // Myśl Karaimska.– 1935-1936. – t. 11. – z. 11.– S. 98-99.

6. Tadeusz Kowalski. 1. Halic, Łuck 1937. 15 str. 2. Janhy jirłar, Łuck 1937. 21 str. 3. Szełomit (jiry ułłu siwerliknin, Łuck 1938. 17 str. / [Nowe utwory poetyckie A. Mardkowicza (Kokizowa)] // Myśl Karaimska. – 1937-1938. – t. 12. – z. 12.– S. 121-126.

7. Łuwachłar. Kalendarz karaimski na 4 lata (1.X-1932 - 16.09-1936) 5692. – Łuck, 1932. – 28 s.

8. Aleksander Mardkowicz. Birthi kekłernin (Ziarno niebios). – Łuck, 1931. – 40 s.

9. Aleksander Mardkowicz. Halic. – Łuck, 1937. – 21 s.

10. Aleksander Mardkowicz. Janhy jirłar. – Łuck, 1937. – 21 s. + errata.

11. Aleksander Mardkowicz. Karaim: jego życie i zwyczaje w przysłowiach ludowych. – Łuck, 1935. – 25 s.

12. Aleksander Mardkowicz. O Iljaszu Karaimowiczu zwierzchniku Wojsk Zaporoskich. – Łuck, 1931. – 22 s.

13. Aleksander Mardkowicz. Ogniska karaimskie: (Łuck - Halicz - Wilno -Troki). – Łuck, 1934. – 20 s.

14. Aleksander Mardkowicz. Przygody Elijahu. – Łuck, 1930. – 16 s.

15. Aleksander Mardkowicz. Szełomit. – Łuck, 1938. – 24 s.

16. Aleksander Mardkowicz. Synowie zakonu (Kilka słów o Karaimach). – Łuck, 1930. – 23 s.

17. Aleksander Mardkowicz. Tozdurhan birtik. – Łuck, 1939. – 25 s.

18. Сулимович Анна . Крымская тематика в «Карай Авазы» // Awazymyz. – 2008. – z. 4 (21). – S. 9-12.

19. Sulimowicz Anna. Aleksander Mardkowicz – działacz społeczny, pisarz i wydawca // Awazymyz.– 1999. – z. 2 (3). – S. 3-4.

20. A. Z-ski. [Ananiasz Zajączkowski]. Aleksander Mardkowicz. Synowie Zakonu (kilka słów o Karaimach). Łuck 1930. Str. 20 /[Kronika naukowa – Sprawozdania i bibljografja]. // Myśl Karaimska.– 1930-1931. – t. 2. – z. 3-4. – S. 68-70.

21. A. Z-ski. Aleksander Mardkowicz.Ogniska karaimskie (Łuck, Halicz, Wilno, Troki). Łuck 1932. Str. 12 / [Kronika naukowa – Karaimskie wydawnictwa A. Mardkowicza] // Myśl Karaimska.– 1932-1934. – t. 10.– z. 10. – S. 116.

22. Włodzimierz Zajączkowski. Mardkowicz Aleksander // Polski Słownik Biograficzny. – 1974. – t. 19. – S. 617 – 618.

23. Zemerłer. Pieśni religijne Karaimów). – Łuck, 1930. – 24 s.

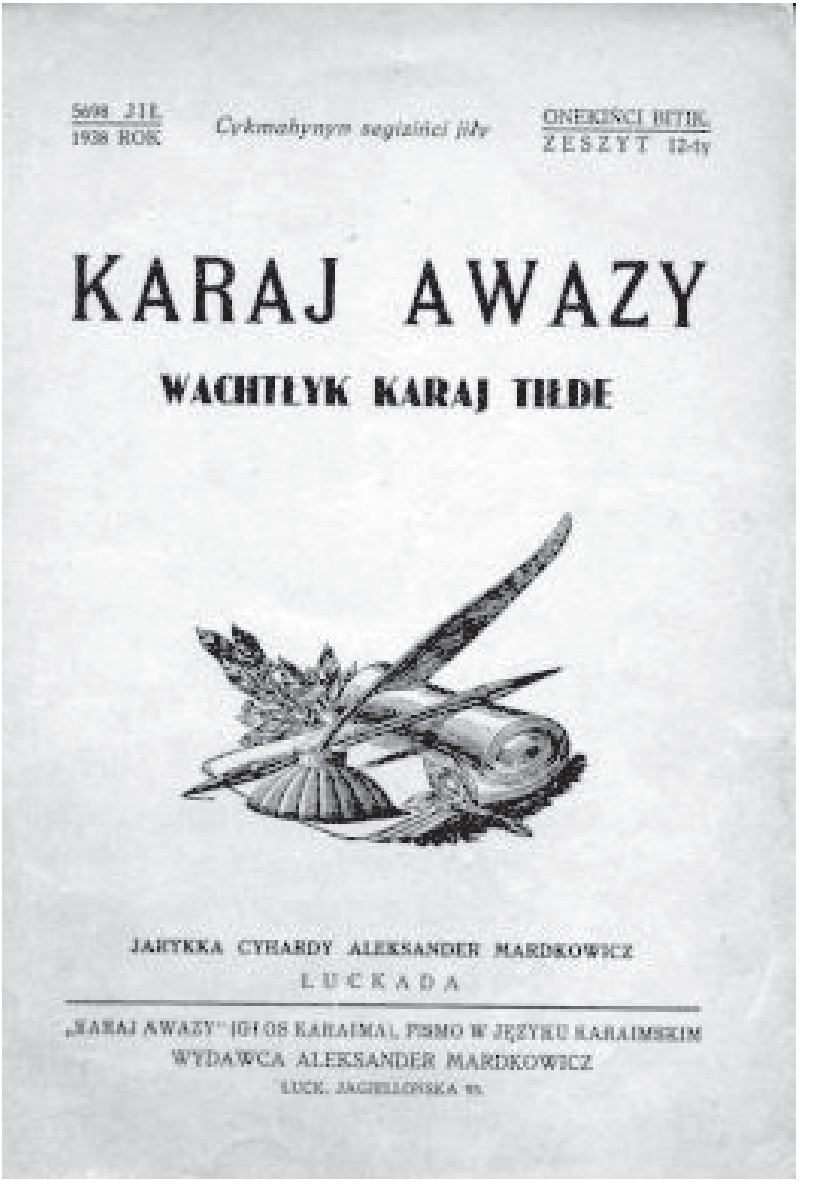

Микола МАНЬКО

Церковні краєзнавці Волині кінця XIX – поч. XX ст. – дослідники і популяризатори історії книги та друкарства

Діячам і установам православної церкви на Волині, безсумнівно, належить визначна роль у розвитку місцевого краєзнавства 2 пол. XIX – поч. XX ст. Основною трибуною волинезнавчих публікацій цього часу з 1867 р. був часопис «Волынские епархиальные ведомости». Більшість дослідників волинської давнини були священиками або педагогами системи духовної освіти. Назвемо серед них і високих церковних ієрархів: єпископа Острозького, вікарія Волинської єпархії Ієрофея (Якова Лобачевського) та архієпископа Волинського і Житомирського Модеста (Дмитра Стрельбицького). Мережу музейних закладів Волині представляли Володимир-Волинське і Луцьке церковні давньосховища, Волинське єпархіальне давньосховище в Житомирі з почаївською філією, Музей імені князів Острозьких в Острозі, що теж належав, як воно офіційно тоді іменувалося, до відомства православного віровизнання. Йому ж підпорядковувалися Волинське церковно-археологічне товариство в Житомирі і релігійно-просвітницьке Братство імені князів Острозьких в Острозі, що теж проводило наукову краєзнавчу роботу. З діяльністю церковних інституцій і братств пов'язано створення меморіалу полеглим українським козакам під Берестечком і реставрація замку князів Острозьких в Острозі напередодні Першої світової війни.

Церковні краєзнавці кінця XIX – поч. XX ст. зробили також певний внесок у дослідження і популяризацію історії книги та друкарства на Волині, формування та збереження колекцій стародруків та рукописних книг, їх наукового опису та каталогізації.

Сьогодні, коли вже понад 25 років успішно працює Музей книги та друкарства Державного історико-культурного заповіднитка м. Острога, згадаємо імена і короткий життєпис церковних краєзнавців Волині кінця XIX – поч. XX ст. – дослідників і популяризаторіві історії книги та друкарства. Сподіваємося, ці матеріали будуть використані при підготовці узагалюнюючої праці з історії досліджень книжкової спадщини і друкарства на теренах історичної Волині.

ЛОБАЧЕВСЬКИЙ ЯКІВ ФЕДОРОВИЧ (24 березня 1879 р., м. Ковель Волинського воєводства – 17 квітня 1871 р., с. Дермань Дубенського повіту Волинської губернії, нині Здолбунівського району Рівненської області) – православний церковний діяч і педагог на Волині, історик і природодослідник. Закінчив Волинську духовну семінарію в Острозі (1807), Київську академію (1811). Працював викладачем (вища граматика, німецька мова, риторика, філософія, фізика) та інспектором (з 1817 р.) у рідній семінарії в Острозі, де прийняв постриг під чернечим іменем Ієрофей. Під час війни 1812 р. був відповідальним за евакуацію архіву та бібліотеки семінарії (де знаходилися і книги із зібрань осої академії та єзуїтського колегіуму) в м. Кобеляки Полтавської губернії. З 1822 р. – настоятель Загаєцького, з 1828 р. – Дерманського монастирів. З 1845 р. – єпископ Острозький, вікарій Волинсько-Житомирської єпархії з резиденцією у Дермані.

Упродовж свого 43-річного управління монастирем здійснив відбудову храму доби князів Острозьких, що постраждав від пожежі, ремонт історичної дзвіниці та інших споруд. Зберіг і впорядкував монастирські бібліотеку та архів, досліджував острозькі і дерманські старожитності, надсилаючи відомості про них для публікації у виданнях Київської археографічної комісії. Автор «Исторической записки о Дерманском монастыре» (1842-1862, надрукована посмертно у 1873). У ній серед ігуменів і управителів монастиря згадано «Івана Диякона» (друкаря Івана Федоровича). Найціннішим розділом «Записок» є матеріали про бібліотеку і архів монастиря, де описано 22 стародруки та рукописи. Автор вперше ввів в науковий обіг «Дерманський пом'яник» XVII ст. з іменами князів Острозьких (нині зберігається в Державному історико-культурному заповіднику м. Острога).

Праці

Историческая записка о Дерманском монастыре // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – часть неоф. – № 8. – С. 282-302; № 9. – С. 320-324.

Література

Амвросий, архимандрит [Лотоцкий А.]. Воспоминание о Преосвященном Иерофее, епископе Острожском, викарии Волынской епархии // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – часть неоф. – № 5. – С. 170-184; № 6. – 215-232.

Манько М. Яків Лобачевський (1879-1871) // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 160-165.

Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 211, 215.

ЛОТОЦЬКИЙ АФАНАСІЙ ЛУКИЧ (архімандрит Амвросій) (19 січня 1796 р., Мончинці Старокостянтинівського повіту – 18(28) січня 1878 р. м. Володимир-Волинський) – православний церковний письменник і дослідник старовини. Закінчив Волинську духовну семінарію в Острозі (1819) та Київську духовну академію (1823); магістр богослов'я. У 1823-1828 рр. – професор словесності, а потім інспектор Волинської духовної семінарії в Острозі і священик при міській Успенській церкві. Водночас виконував обов'язки семінарського бібліотекаря, зберігаючи книги з бібліотек Острозької академії та єзуїтського колегіуму, датовані XVI-XVIII ст., змігши врятувати їх в надзвичайно складні для семінарії 1820 рр. (пожежа з руйнуванням приміщень, вимушений переїзд з Острога в Аннопіль).

Після 1828 р. – на священицьких, церковно-адміністративних і педагогічних посадах на Волині, а з 1844 р. – у Варшаві. 1860 р. прийняв чернецтво. Архімандрит, намісник Почаївської Лаври, настоятель Мілецького та Володимир-Волинського монастирів.

Автор досить значної друкованої церковно-літературної спадщини (богословські статті, проповіді, історичні розвідки, публікація літературних пам'яток, переклади). Віднайшов інвентар Степанського монастиря 1627 р., ставши «першовідкривачем» (за словами М. Максимовича) існування цієї фундації князів Острозьких, пов'язаного із діяльністю просвітницького центру-академії в Острозі. Досліджував почаївські монастирські архіви XVI-XVIII ст. у зв'язку з діяльністю архімандрита Іова (Залізо); переклав з польської роботу ректора Києво-Могилянської академії І. Галятовського. Біограф Я. Лобачевського (єпископа Острозького Ієрофея).

Праці

Сказание о Почаевской Успенской лавре, на основании документов, хранящихся в лаврском архиве. – Почаев, 1872.

Воспоминание о Преосвященном Иерофее, епископе Острожском, викарии Волынской епархии // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – часть неоф.– № 5. – С. 170-184; № 6. – 215-232.

Література

Максимович М. О городе Степане // Максимович М. Собрание сочинений. – Т. II. – К., 1877. – С. 376.

Манько М. Випускник Волинської духовної семінарії в Острозі Афанасій Лотоцький (архімандрит Амвросій) // Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 2. – Острог, 2007. – С. 96-100.

Краткий очерк жизни архимандрита Амвросия (Лотоцкого), скончавшегося 18 января 1878 года // Волынские епархиальные ведомости. – 1878. – часть неоф. – №5. – с. 220-221.

СЕНДУЛЬСЬКИЙ АПОЛОНІЙ ДОРОФІЙОВИЧ (1830, с. Садки Кременецького повіту Волинської губернії, нині Кременецького району Тернопільської області – 7(13) січня 1882 р., с. Сивки Острозького повіту Волинської губернії, нині – Білогірського району Хмельницької області) православний священик, церковно-громадський і освітній діяч на Волині, краєзнавець і дослідник Острозької давнини. Закінчив Волинську духовну семінарію в Кременці (1854). Обирався членом правління Волинської духовної семінарії в Кременці і головою з'їздів духовенства Волинської єпархії (1871, 1878).

Один з ініціаторів становлення культу князя Федора Острозького на Волині, автор нарису про цього православного святого та проекту церковної служби в його честь, організатор будівництва храму преподобного Федора, князя Острозького, в с. Сивки, його перший настоятель.

Автор десятків історико-краєзнавчих нарисів, надрукованих у «Волынских епархиальных ведомостях», про міста, містечка і села, що свого часу належали князям Острозьким, зокрема, про Острог, де висвітлювалася (за відомою на той час літературою та джерелами) діяльність Острозької слов'яно-греко-латинської академії, її друкарні та їх значення в історії культури та церкви. До цієї теми звертався і в інших публікаціях.

Праці

Город Острог // Волынские епархиальные ведомости. – 1882. – часть неоф. – № 1-5.

О трехсотлетней годовщине напечатания словянской Библии в г. Остроге // Волынские епархиальные ведомости. – 1880. – часть неоф. – № 18.

Автобиография // киевская старина. – 1896 . – январь. – С. 59-77.

Література

Памяти о. Аполлония Сендульского (1830-1882) // ВЕВ. – № 5. – часть неоф. – С. 119-127.

Тарнавский А. Отец Апполоний Сендульский, священник села Сивок острожского уезда (некролог) // киевская старина. – 1882. – октябрь. – С. 166-170.

Манько М. Аполоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині // Матеріали І-ІІІ науково-краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя» (1990-1992). – Острог, 1992. – Ч. І. – С. 233-234.

ЛУК'ЯНОВИЧ ПАВЛО ЙОСИПОВИЧ (1855 чи 1856, с. Щедрогоща, Ковельського повіту Волинської губернії – 1917, м. Житомир) – історик-краєзнавець, педагог. Закінчив Волинську духовну семінарію (1877), Київську духовну академію (1881); кандидат богослов'я. Вчитель (з 1881) і довголітній смотритель (1889-1917) Мілецького духовного училища на Волині. Автор історико-краєзнавчих нарисів, опублікованих у «Волынских епархиальных ведомостях».

Стаття «К вопросу об Острожской школе (XVI в.)» (1881) підготовлена ним на основі власної студентської пошукової роботи в духовній академії на здобуття ступеня кандидата богослов'я. Це перша друкована праця, цілком присвячена історії Острозької академії, написана на основі відомих на той час джерел і літератури. Автор притримувався думки, що Острозька академія не була вищою школою, аналогічною західноєвропейським університетам, а, швидше, «академією наук», «школою античного порядку», творчим товариством вчених і літераторів, зібраних в Острозі князем Василем-Костянтином Острозьким; вони ж здійснювали викладання в загальноосвітній школі при цьому товаристві (іменованій іноді як «ліцей», «гімназія», «колегія»), відбирали і готували здібну молодь для подальшого здобуття вищої освіти за межами Острога.

Ця думка надалі мала як своїх прихильників, так і опонентів. Більшість сучасних авторів відзначають, що Острозька академія успішно поєднувала функції як вищої школи, так і наукової інституції та літературно-видавничого осередку.

Праці

К вопросу об Острожской школе (XVI в.) // Волынские епархиальные ведомости. – 1881. – часть неоф. – № 23 и 24. – С. 767-781; № 25. – С. 813-825; № 26. – С. 849-869; № 27. – С. 885-907.

Література

Теодорович Н. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901. – С. 187, 172.

СЕЛЕЦЬКИЙ АРСЕНІЙ КОСТЯНТИНОВИЧ (8.06.1860, с. Хролин Заславського повіту Волинської губернії, нині Шепетівського району Хмельницької області – рік і місце смерті невідомі) – автор першої друкованої праці, спеціально присвяченої Острозькій друкарні та її виданням в зв'язку з діяльністю академії кін. XVI – поч. XVII ст. в Острозі. Закінчив Волинську духовну семінарію (1881), Київську духовну академію (1885). Як пошукову роботу на здобуття академічного ступеня кандидата богослов'я підготував монографію «Острожская типография и ее издания», яку ще до захисту опублікував у пресі («Волынские епархиальные ведомости», 1884-1885) і окремим виданням (1885). При захисті в духовній академії ця робота була відхилена як невідповідна вимогам до православної богословської науки; ступінь кандидата богослов'я пошукач не отримав і надалі служив чиновником у Київській контрольній палаті.

Робота А. Селецького отримала неоднозначну оцінку спеціалістів («Книга не відрізняється новизною фактів, але являє собою чудове зібрання усіх даних. які відомі про острозьку друкарню», І. Каманін, 1886; «Праця маловартісна, про Остріжську друкарню, як друкарню, тут нічого нема… Автор не дав собі раду з цією великою літературою», І. Огієнко, 1923).

Праці

Острожская типография и ее издания // Волынские епархиальные ведомости. – часть неоф. – 1884. – № 29-35; 1885. – № 7-11, 21-26 (отдельный оттиск: Почаев, 1885).

Література

Теодорович Н. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901. – С. 743.

Каманин И. Арс. Селецкий. Острожская типография и ее издания. Почаев, 1885 // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 161-164.

Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 95, 206.

ТИХОМИРОВ ІВАН ІЛЛІЧ (1855, м. Муром Владимирської губернії – 28 травня 1913 р., Санкт-Петербург) – церковно-освітній діяч, духовний письменник і журналіст, бібліограф. Закінчив Владимирську духовну семінарію (1876), Московську духовну академію (1880). Вчитель латинської мови і бібліотекар Волинської духовної семінарії (1880-1892), редактор газети «Почаевский листок»» (1891-1892), смотритель Житомирського духовного училища (1892-1903), помічник голови Училищної Ради при св. Синоді (1903-1913). Протоієрей.

Головна заслуга І. Тихомирова перед наукою – впорядкування і науковий опис фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії в Кременці, яка під час свого перебування в Острозі в 1796-1825 рр. успадкувала книжкові зібрання Острозької слов'яно-греко-латинської академії та Острозького єзуїтського колегіуму. Ним підготовлено і видано систематичний показчик книг цієї бібліотеки на церковно-слов'янській і російській мовах (1889), де описано і острозькі стародруки. Його ж систематичний каталог бібліотечних книг семінарії на латинській, грецькій і польській мовах залишився у рукописі за відсутністю коштів на друк.

Праці

Систематический указатель книг на церковно-словянском и русском языках фундаментальной библиотеки Волынской духовной семинарии. – Почаев, 1889. – 391 с.

От составителя «Систематического указатель книг на церковно-словянском и русском языках фундаментальной библиотеки Волынской духовной семинарии // Волынские епархиальные ведомости. – 1889. – № 34. – часть неоф. – С. 872-874.

Література

Теодорович Н. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901. – С. 886-887.

В. М. К 25-летнему юбилею педагогической деятельности протоиерея И. И. Тихомирова // Волынские епархиальные ведомости. – 1905. – № 21. – часть неоф. – С. 711-714.

ТЕОДОРОВИЧ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1856, м. Гродно – не раніше 1915, м. Саратов) – церковний історик-краєзнавець, богослов, публіцист і педагог. Закінчив Литовську духовну семінарію у Вільно (1879), Санкт-Петербурзьку духовну академію (1883); кандидат богослов'я. В 1883-1899 рр. викладач Священного Письма і давньоєврейської мови Волинської духовної семінарії у Кременці; з 1899 р. – на педагогічно-адміністративній роботі в губерніях Царства Польського (інспектор і директор навчальних дирекцій, інспектор Варшавського Маріїнського інституту – до його евакуації в Саратов на початку Першої світової війни).

Під час викладацької праці на Волині здійснив історико-статистичний опис церков і парафій 10 (з 12, крім Луцького і Володимирського) повітів Волинської єпархії, а також м. Володимир-Волинського, всього підготувавши понад 1000 нарисів. Зокрема, описав більшість міст, містечок і сіл – у минулому володінь князів Острозьких, розміщених у сучасних йому Острозькому, Дубенському, Старокостянтинівському та ін. повітах, в т. ч. Острог, опублікувавши відомі на той час матеріали з історії острозьких академії та друкарні. Зафіксував наявність в описаних ним церквах ряду стародруків, рукописних книг, документальних і речових матеріалів (в окремих випадках робив їх опис) доби Острозької академії.

У зв'язку з втратою великої частини церковних архівів і бібліотек (часто і самих храмів) історичної Волині у XX ст. публікації М. Теодоровича становлять особливу цінність.

Праці

Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. I-V. – Почаев, 1888-1903.

Теодорович Н. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901.

Література

Бойко М. Достойна пам'ять про Миколу Теодоровича // Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинезнавства. – Числа 10-11. – Вінніпег, 1971-1972. – С. 19-21.

Силюк А. Микола Теодорович: бібліографічний нарис // Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край: Матеріали IX наукової історичної конференції 20-23 січня 1998 р. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 77-79.

Манько М. До післяволинської біографії Миколи Теодоровича та з'ясування дати і місця його смерті // Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 1. – Острог, 2004. – С. 36-37.

ФОТИНСЬКИЙ ОРЕСТ ОКСЕНТІЙОВИЧ (1863, с. Батьків, нині Радивилівський р-н Рівненської обл. – 1931, м. Житомир) – відомий історик, організатор краєзнавчих досліджень, музейної та архівної справи на Волині кін. XIX – першої третини XX ст. Закінчив Волинську духовну семінарію (1883) та Київську духовну академію (1887). Працював викладачем Житомирського жіночого духовного училища, Волинського народного університету, Житомирського інституту народної освіти (з 1922 – професор), очолював Волинське губернське архівне управління. Один із засновників і керівників Волинського єпархіального давньосховища (1893), Волинського церковно-археологічного товариства (1894), Товариства дослідників Волині (1900).

Як завідувач і головний зберігач єпархіального давньосховища в Житомирі та його бібліотеки проводив збір (найчастіше, шляхом прийому пожертв від церков, монастирів, духовенства, приватних осіб), інвентаризацію та науковий опис писемних, речових та мистецьких пам'яток доби князів Острозьких, Острозького і Дерманського просвітницьких центрів кін. XVI – поч. XVII ст. Видав у трьох випусках (1893-1899, випуск 3 – у співавторстві з Миколою Бурчаком-Абрамовичем) короткий опис цих надходжень.

1899 здійснив наукову екскурсію по Острожчині, відвідавши Острог, Межиріч, Дермань, Дорогобуж. Висловив рекомендації про обов'язкове збереження цінної дерев'яної церкви на Новому Місті в Острозі, датованої ним XVI ст. (була розібрана перед Першою світовою війною). Домігся передачі у давньосховище і цим увів у науковий обіг архів, зібрання стародруків і рукописних книг Дерманського монастиря. Сприяв становленню Братства імені князів Острозьких та музею в Острозі.

Досліджував літописний Дорогобуж, історію монастирського селянства XVII ст. (на дерманських архівних матеріалах), соцініанський рух на Волині XVI-XVII ст., примірник Острозької Біблії з цікавими своєю нетрадиційністю примітками до тексту Святого Письма «волинського вільнодумця» першої пол. XVII ст.

Праці

Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волынское епархиальное древлехранилище по июль 1893 года // Волынские епархиальные ведомости. – 1893. – часть неоф. – № 29-32, 35.

Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское епархиальное древлехранилище с 1 июля 1893 года по 1 августа 1894 года // Волынские епархиальные ведомости. – 1894. – часть неоф. – № 30-36.

Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское епархиальное древлехранилище с 1 августа 1894 года по 1 ноября 1898 года // Волынские

епархиальные ведомости. – 1899. – приложения к № 11-21 (в соавторстве с Н. Бурчак-Абрамовичем).

Социнианское движение на Волыни в XVI-XVII вв. // Волынские епархиальные ведомости. – 1894. – часть неоф. – № 25. – С. 709-717.

Волынский религиозный вольнодумец XVII в. // Чтения Исторического общества Нестора-летописца. – К., 1905. – Кн. 18. – Вып. 3-4. – Отд. 2. – С. 71-102.

Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII-XVIII вв. // Труды Общества исследователей Волыни. – Житомир, 1910. – Т. 3. – С. 1-112.

БУРЧАК-АБРАМОВИЧ МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ (1858, с. Городня Володимир-Волинського повіту Волинської губернії, нині Любомльського району Волинської області – 04.11.1938, м. Житомир). – православний священик, церковно-громадський, освітній і земський діяч на Волині кін. XIX – поч. XX ст. Закінчив Волинську духовну семінарію (1879). Обіймав священицькі і законовчительські посади в ряді сільських парафій Волині, вивчав церковні архіви, народні звичаї волинських українців. У 1894 р. отримав призначення на посаду другого священика при Михайлівській церкві у Житомирі (пізніше – її настоятеля) за умови особистої наукової і літературної праці у Волинському церковно-археологічному товаристві і Волинському єпархіальному давньосховищі.

Як найближчий помічник О. Фотинського, здійснював інвентаризацію, атрибуцію і опис старожитностей, що надходили в давньосховище. Зокрема, опрацьовував матеріали з архіву і бібліотеки Дерманського монастиря, датовані XVI-XVIII ст., які є цінними джерелами до вивчення діяльності місцевого просвітницького осередку і острозької книжності. Співавтор (разом з О. Фотинським) третього випуску короткого опису цих пам'яток. Здійснив кілька публікацій у «Волынских епархиальных ведомостях» і «Волынском историко-археологическом сборнике» з питань церковних старожитностей.

Був репресований і розстріляний. Реабілітований.

Праці

Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское епархиальное древлехранилище с 1 августа 1894 года по 1 ноября 1898 года // Волынские епархиальные ведомости. – 1899. – приложения к № 11-21 (в соавторстве с О. Фотинским).

К истории древневолынской письменности // Волынский историко-археологический сборник. – Вып. 1. – Житомир; Почаев, 1896. – С. 19-23.

ТУЧЕМСЬКИЙ МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (5(17) вересня 1872, с. Понебель Ровенського повіту Волинської губернії (нині Рівненський район Рівненської області) – 23 квітня 1945 р., м. Кременець Тернопільської області) – православний священик, церковно-громадський і освітній діяч на Волині кін. XIX – першої пол. XX ст., публіцист, краєзнавець, дослідник і зберігач острозької давнини. Закінчив Волинську духовну семінарію в Кременці (1893). Вчителював і працював священиком в Кременецькому повіті. З 1904 р. – спостережник («наблюдатель») церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту і священик Острозького Богоявленського собору. Ініціатор створення Братства імені князів Острозьких (1909), реставрації замку князів Острозьких (1913-1914), відкриття в ньому історичного музею (11(24) серпня 1916 р.); його перший завідувач та зберігач фондів. В чисельних публікаціях в церковній періодиці популяризував Острогіану та спадщину слов'яно-греко-латинської академії. Зробив спробу встановити місцезнаходження праху князя В.-К. Острозького.

Радянським ревкомом та польською адміністрацією був усунутий від керівництва Острозьким історичним музеєм. В останні десятиріччя життя – настоятель кафедрального собору в Кременці, митрофорний протоієрей.

Завдяки ініціативам і діяльності М. Тучемського був збережений замок князів Острозьких, унікальні писемні, речові, образотворчі та архітектурні пам'ятки їх доби, закладено міцний фундамент розвитку краєзнавчих досліджень та музейної справи в місті.

Праці

Первое торжество на Волыни в честь преподобного Феодора, князя Острожского. – Почаев, 1907.

Деятельность Братства имени князей Острожских под покровом преподобного князя Феодора за первый год своего существования. – Почаев, 1910.

Документальные материалы к решению вопроса о месте погребения и нахождения ныне драгоценного праха князя Константина Константиновича Острожского // Волынские епархиальные ведомости. – 1910. – № 52. – С. 965-966.

Преподобный Феодор, князь Острожский. – Почаев, 1911.

Сторожевой замок князей Острожских в г. Остроге. – Почаев, 1912.

Город Острог в современном князю К. К. Острожскому состоянии. – Почаев, 1913.

Література

Бірюліна О. Михайло Тучемський – волинський релігійний та культурнопрпосвітницький діяч // Матеріали VI-ої Острозької науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». 1995 рік. – Острог, 1996. – С. 16-18.

Манько М. Михайло Тучемський (1872-1945) // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 187-192.

СТРУМЕНСЬКИЙ МИХАЙЛО (рік народження – рік смерті невідомі) – краєзнавець і музейний працівник в Острозі в 2-й пол. 1910-х рр. Походив із священицької родини Острозького повіту. Закінчив Волинську духовну семінарію (1910) і Московську духовну академію (між 1914-1916). Ще під час навчання в академії налагодив співпрацю з Братством імені князів Острозьких в Острозі та його давньосховищем (з 1916 р. – історичним музеєм), інвентаризував, описував і опрацьовував острозькі музейні колекції.

В часописі Московської духовної академії «Богословский вестник» і окремим відбитком надрукував статтю «Из Острожской старины» (1916) з коротким історичним нарисом про Острог доби князів Острозьких та їх академії, інформацією про давньосховище і бібліотеку Братства імені князів Острозьких, атрибуцією і науковим описом понад 30 рукописних книг XVI-XVIII ст. із музейної колекції Острога (перший друкований каталог острозького музею). Автор статті про реставрацію замку та відкриття історичного музею в Острозі, плани його подальшої праці (надрукована 1917 р.).

В роки української революції М. Струменський – активний працівник Острозького повітового комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ОСТРУКОПИС). За його безпосередньої участі врятовано від загибелі цінні архівні і книжкові зібрання, історичні і мистецькі колекції із замків, маєтків, монастирів, установ Острога, Дерманя, Межиріча, Новомалина, Плужного, Славути та ін.

Після 1920 р., як і інші діячі Братства імені князів Острозьких, М. Струменський був усунутий новою польською адміністрацією від музейної роботи. Подальша доля невідома.

Праці

Из Острожской старины. – Сергиев Посад, 1916.

Реставрация замка князей Острожских в г. Остроге // Волынские епархиальные ведомости. – 1917. – № 5-6. – С. 10.

Анатолій ТРЕМБІЦЬКИЙ

Острозька Академія у працях Володимира Січинського*

Відомий дослідник і творець української архітектори, сакрального та ужиткового мистецтва, графік і мистецтвознавець, доктор філософії і професор Українського Вільного Університету, Української Студії Пластичного Мистецтва, Української господарської академії, Українського технічно-господарського інституту та Українського технічного інституту, директор Університету Українознавства при УВАН в США, дійсний член НТШ, член Об'єднання мистців українців в Америці та десятка інших товариств, подолянин Володимир Січинський (1894-1962), що «належить до найсильніших індивідуальностей в ряді українських діячів культури» [1], на протязі майже тридцяти років своєї «корисної і глибокої своїми духовними та моральними вартостями» праці для української культури [2], звертався до історії життя і діяльності князів Острозьких, їхнього внеску в історико-культурну та освітню спадщину українського народу, в таких працях – «Дзвініці і церкви Галицької України XVI-XIX ст.» (1925), де подав рисунки дзвініці та церкви (1742) з власними обмірами і текстовими поясненнями, описав поземельний план, перекрій і головні двері церкви в с. Старе Село на Львівщині, колишньої власності князів Острозьких [3] (на працю свої рецензії подали відомі мистецтвознавці Е. Нагірний (1925) [4] і В. Щербаківський (1925) [5]); «Пам'ятник Острозьких на Маковиці» (1929) [6] і «Пам'ятник Острозьких на Пряшівщині» (1935) [7], де подав детальний опис оригінального пам'ятника-каплички кінця XVI ст., недалеко від великого «Білого замку» на Маковиці (біля Бардієва, Словаччина), при дорозі, що веде з Пряшєва «до бардієвської «квасної води», поставленого на честь бувшого власника Маковецького замку Г. Шереді і відновлений 9 липня 1590 р. «князем Іваном Острозьким, графом тарновським і палятином волинським із своєю жінкою Сусанною Шереді» [8, с. 65]; «Друкарські і видавничі знаки XVI-XX ст.» (1936) [9], де розкрив історію українського друкарського знаку і охарактеризував видавничі знаки І. Федорова, К. Острозького та ін.; «Зборів» (1939), де висвітлив історію виникнення і розвою міста (біля Бардієва), яке разом з околицями належало Іванові Острозькому [10]; «Папірні в Україні» (1952) [11], де подав історію паперового виробництва в Україні з XVI ст., у т. ч. і в Острозі.

В цей же час до історії творення і розвою Острозької Академії та діяльності князів Острозьких на українській історико-культурній ниві зверталися такі знані дослідники української діаспори (Нью-Йорк,

США), як – М. Голубець у праці «Замок Князів Острозьких в Старому Селі під Львовом» (1943) [12], який писав, що «мила дерев'яна церковня св. Миколи … на північній окраїні села на межі з Давидовим, побудована в 1742 р. з дубини… Прослідив її – обміряв, зрисував і описав архітектор В. Січинський»; В. Лев – «Нарис історії розвитку Українських Високих Шкіл» (1951) [13]; М. Палій – «Шкільництво на Україні в 16-17 ст.ст.» (1956) [5]; Ю. Шумовський – «Києво-Могилянська Академія» (1968) [15] та інші.

Сам В. Січинський історію творення і розвою уславленої Острозької Академії розкрив у працях: «До питання про перший університет на Україні» [16], «Острозька Академія» (1955) [17] і «Острозька Академія. З нагоди 375-річного ювілею» (1956) [8], а також у статті «Енциклопедія Українознавства» (1955) [18].

Загалом, В. Січинський досліджуючи історію Острозької Академії, різко, і з обуренням реагував на неправдиві публікації, що доторкалися цієї теми. Так, він у статті «До питання про перший університет на Україні» (1955), характеризуючи різні публікації з історії освіти в Україні, пише, що на жаль, під «братнім піклуванням» вже так завелося віддавна, що українці святкують культурні ювілеї слідом за Москвою, причім нічого не сміє бути такого, щоб перевищувало Москву, або було перед тим (часово), як заведене в Москві». Лише після святкування ювілею Московського університету, згодом дозволили святкувати ювілей Харківського університету» – «першого на Україні». Цим «відкриттям» Москви, на думку вченого, «не тільки не дотримано точности, але зроблено кривду українській культурі, зокрема станові освіти і науки, «деградуючи» її не менше, не більше, як на ... 225 років назад». Дослідник, зокрема, зазначає, що «першою вищою чи то високою школою, типу університету, треба вважати Академію в Острозі», основану в 1570 р. (за іншими даними в 1576 [19], 1577 [14] і навіть 1581 [13]) відомим меценатом української науки і мистецтва князем Костянтином Острозьким, як «Колегія, а з 1580 р. поширена і вивінувана на Академію». Це справді була вища школа, де окрім гуманітарних наук, викладали «вільні науки» на зразок університетів, а саме – математику, астрономію і мистецтво…». Проте, не зважаючи на всі потуги Москви показати свою вищість, до речі це продовжується й досі, українцям варто знати і пам'ятати, що початком вищої освіти на Україні є Острозька Академія, яка «випереджує Москву майже на два століття» [16].

Важливо зазначити, що В. Січинський, досліджуючи історію Острозької Академії, розкривав свої здобутки в доповідях перед громадянством української діаспори, про що, зокрема, писали діаспорні

україномовні часописи «Наш клич» (Буенос Айрес, 1955) [20], «Український самостійник» (Мюнхен, 1955) [21] та ін. Так, часопис української діаспори «Свобода» писав, що в поточному академічному році щомісячні наукові конференції Наукового Товариства ім. Шевченка в Нью-Йорку розпочалися 15 жовтня 1955 р. доповідями на тему «Українські академічні традиції». Першим із доповіддю про Києво-Могилянську Академію виступив проф. В. Доманицький. Наступну доповідь з нагоди 375-річчя заснування першої в Україні вищої школи – Острозької Академії зробив проф. В. Січинський, який «подав відомості про програму навчання, професорський склад, участь Академії у видавничій справі Острозької друкарні, ролю мецената науки і мистецтва кн. К. К. Острозького та значення Академії в розвитку українського високого шкільництва пізніших часів». Проф. В. Лев відчитав реферат про Братську Школу в Львові. «В живій дискусії над доповідями відмічено важливість і актуальність теми під сучасну добу та висловлено побажання, щоб доповіді були опубліковані друком» [22].

В. Січинський врахував побажання своїх колег з НТШ і видрукував у «Календарі «Свободи» на 1956 р.» статтю «Острозька Академія» (1955), де розкрив історію творення і розвою Острозької Академії, роль і участь у видавничо-друкарській справі Костянтина Острозького, його внесок у розвиток українського високого шкільництва [17]. А пізніше, значно доопрацювавши і розширивши, помістив її в щорічнику – «Альманах Українського Народного Союзу» (1956) [8].

Дослідник, зокрема, відзначає, що «Острог – визначний культурний осередок не тільки Волині, але й цілої України, славний своєю Академією, друкарнею і мистецькими пам'ятками», який заслуговує особливої уваги і вивчення. Адже вже сама назва вказує на те, що «це був важливий укріплений центр, твердиня, первісно з системою валів і «тинів», давність яких сягає старокняжих часів». У культурному відродженні України Острог, особливо за доби кн. Василя Костянтиновича Острозького (1526-1608), «відограв вийнятково велику ролю» [8, с. 64]. Острог в XVI ст., «як вияв спротиву нашого народу проти Польщі та унії, завдяки князеві Костянтинові Острозькому» став «осередком життя і праці та відродження». Саме тут була закладена «перша в Україні вища, вільна школа, Острозька Академія» [15].

Зокрема, М. Палій у праці «Шкільництво на Україні в 16-17 ст.ст.» (1956) вказує, що гуманістичний та реформаторський рух XIV-XVI ст. в Західній Європі спричинився до значного розвитку науки, і до «розбудови українського шкільництва беруться» як церковні братства так і окремі особи. Серед них, «у справі творення українських шкіл вславився князь

К. Острозький, що заснував» православні школи у Володимирі, Слуцьку й Турові на Волині, але найбільше значення мала організована ним тримовна Академія в Острозі [14, с. 67]. Великий провідник і завзятий оборонець українського народу та його відродження князь К. Острозький передусім дбав «про освіту і виховання для свого народу, для чого створив з Острога центр науки», заснувавши, «правдоподібно в 1570 р.» школу вищого ступеня, яка спочатку «називалася колегією», а популярно «Триязичий ліцей», що «вповні висока, типу університету, стала в 1580 році, під назвою Академія або популярно «Греко-слов'янська Академія» [8, с. 64].

Програма навчання в Острозькій Академії була досить широка, і «в ній вчили всіх наук, які в той час були знані і доступні». Як основні дисципліни вивчали церковнослов'янську, грецьку і латинську мову [8, с. 64], а на «польську менше звертали увагу» [14, с. 67]. При цьому В. Січинський відзначає, що хоча «викладова мова, офіційно називалася «словенською», про те «в дійсності у великій мірі уживали живої української мови, про що свідчать писання професорів Академії, де зустрічаємо багато народних слів і висловів». Книжкова мова стояла на високому рівні, про що «свідчить граматична праця вихованця Острозької Академії Мелетія Смотрицького», яка створила цілу епоху в граматиці церковнослов'янської (староболгарської) мови і була підставою для модерної мови всіх слов'янських народів». Достеменно відомо, що в Академії викладали і вивчали не тільки «стислу філософію і богословію (в сучасному розумінні), але також інших «вільних наук» вищого ступня», мистецтво, музику, «математику, яка включала всі математичні дисципліни в тому обсязі, які були тоді відомі», а саме – арифметику (включала алгебру і початки вищої математики), геометрію (включала геометрію, початки тригонометрії і практичного землемірства), астрономію [8, с. 64].

Українські письменники XVII ст. відмічали, що Академія згуртувала «чималий гурт учених, педагогів, літераторів і студіюючої молоді». Так, Захарій Копистенський в своїй «Палінодії» пише, що в Академії «знаходилися славні промовці, філософи та інші різні вчені; знаходилися і славні доктори в грецькій, слов'янській і латинській мові вивчені; знаходилися і математики і астрономи превиборні», між якими визначний математик і астроном Лягос [8, с. 64]. Такої ж думки про Академію притримувався і його сучасник Пенкальський, що високо «підносив заслуги академії для освіти, науки і культури» [13].

При цьому важливо зауважити, що значний внесок в історію і культуру Острога зробили подоляни. Так, першим ректором Академії був уродженець містечка Смотрич (нині Дунаєвецький р-н, Хмельниць-

кої обл. – авт.) – «вчений з літературним хистом» Герасим Смотрицький, мова якого «зближена до живої народної мови, пересипана українськими приповідками, дотепами та іронією» [8, с. 64]. Серед них ще один подолянин, уродженець містечка Сатанова (нині смт Городоцького р-ну, Хмельницької обл. – авт.) – брат славного козацького ватажка Северина Наливайка – Дам'ян Наливайко, священик, «знавець латинської та інших мов, редактор збірок перекладів і автор українських, народних віршів» [8, с. 65].

В Академії викладали не лише місцеві православні, але також славні учені з інших країн. Так, наступним ректором, у межах 1594-1598 рр., був грек Кирило Лукаріс (Люкарис, що вчився в Падуї і був присланий до Острога Александрівським Патріархом Мелетієм [15]), згодом царгородський патріарх, засуджений і страчений турками в 1638 р. Високий рівень навчання «стягав до Острога багато молоді і вчених чужинців-учителів», вихованців західноєвропейських шкіл. Професорами Академії були вчені різних релігійних груп і світоглядів, і не тільки ортодоксальні православні, але й інші, як: греки – архімандрит, професор Никифор Мосхопул (з Падуанського університету) і прихильник унії з Римом – Діонісій Палєолог [8, с. 65], знаний математик, філософ і астролог, римо-католик Ян Лятос (Лятош) з Краківського університету, [14, с. 67]. До значного розвою Академії причетні прихильники реформації і протестантизму: автор богословсько-полемічних трактатів Христофор-Філалет Бронський [8, с. 65] і Мотовило [8, с. 66], серб Лука Білгородський, чех Павло Палерус, поляк Зизаній Тустановський та інші [15].

При Академії гуртувалися письменники й учені, оборонці православної віри, що творили своєрідне наукове товариство, серед них «учні («жаки») Герасима Смотрицького – Мелетій Смотрицький і Клирик Острозький, що послуговувалися тим самим способом писання, гумором, іронією та живою народною мовою», а також автор богословсько-полемічних трактатів Василь Суразький, званий «Острозький» [8, с. 65].

Учні Острозької Академії «діставали солідну освіту і згодом займали високі становища у світській і церковній ієрархії», згадаймо хоча б запорозького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Деякі з них «продовжували та удосконалювали свою освіту за кордоном», серед них ієромонах і архідиякон Купріян, що студіював в університетах у Венеції і Падуї, і в 1624 р. у Києві видав книгу «перекладів толкувань Ів. Золотоустого», де зокрема про автора зазначеноа: «Кипріян, сущій от града Острога, муж во елинском діалекті искусний, в Енетіях (Венеції), Патавіи (Падуї) любомудрствований, в св. горі Атонскій поживній». До речі, взаємини «з Італією, і зокрема з Венецією доби ренесансу були

постійні і тривалі, звідтам Академія отримувала книжки, друкарські та інші матеріали» [8, с. 65].

При Академії було зорганізовано бібліотеку й друкарню, яка стала широко відомою завдяки своїй великій видавничій діяльності. Протягом, порівняно короткого часу – 22 роки, було видано біля 30 книжок, які стали «важливими пам'ятками наукової і літературної школи в Острозі», хоча деякі «відомі лише з назв та фрагментів книг». До цих пам'яток варто віднести такі видання: «Кграматика словеньска азыка» (Вільно, 1586), в передмові якої вказано, що ця граматика «з газофилакія славного града Острога з щедробливоє єго милости (кн. Острозького) ласки видана для поученія и вырозуминія божественного писанія»; «Хронологія Римші»; «Лямент дому князів Острозьких» [8, с. 65].

Але найбільшою подією було видання в 1551 р. – першої друкованої на цілому просторі Східної Європи повної слов'янської Біблії, знаної як Острозька Біблія, текст якої з невеликими змінами вживається у всіх церквах православного світу й досі. В Москві Біблія була видрукувана в 1663 р., тобто аж через 82 роки [8, с. 65]. Крім того, видано багато інших книжок, як Новий Заповіт, псалтир, часослов, молитовник, публіцистично-богословської й полемічної літератури 3 проводу унії православної церкви з Римом Про Отрозьку Академію маємо перші документальні відомості з 1581 р. у Антона Посевіна [14, с. 67]. Видання Біблії – це велика заслуга професорів Академії, це «велике діло тогочасної вченості і літературної праці». Біблія цікава ще й тим, що те, що в її «оформленні і друкарській штуці спершу в українському друкарстві помітні венецькі впливи» [8, с. 66].

Оцінка ж діяльності великого мецената української культури, науки і мистецтва князя К. Острозького, «дуже різноманітна, особливо коли оцінювали її зі становища якоїсь одної релігійної групи», проте науковці, характеризуючи «відношення цього достойника до віри свого народу», однозначно вказують, що він «цінив моральність, дисципліну, культурну сторінку християнської релігії», не надаючи при цьому «особливої ваги догматичній сторінці релігії». «Як державний муж, типу справжнього суверена», він «пильнував національної справи в цілому і не давав переваги якійсь одній догмі», хоча це відбувалося в «часи сильних релігійних рухів і міжрелігійної боротьби поруч з відродженням науки, освіти і мистецтва». К. Острозький «стояв на старих традиційних позиціях – як протиставлення польським впливам» і завжди був «толерантний до окремих релігійних груп» [8, с. 66].

Після смерті в 1608 р. князя К. Острозького його маєтки перейшли в руки жінки римо-католички Софії з Тарнавських, і Острозька Академія й

друкарня «почали підупадати і завмирати і згодом опинилися» в руках, заснованої в 1624 р. внучкою князя К. Острозького – Анною-Алоїзою, єзуїтської колегії [8, с. 66].

Завершуючи свою працю, В. Січинський робить висновок, що хоча діяльність Острозької Академії була «коротка і тривала всього коло пів століття, рахуючи від часу заложення школи (1570-1634)», проте вона зробила великий внесок в розвиток «української школи, освіти, виховання і цілої культури». Вже сам той факт, що Україна вже в XVII ст. «мала вищу школу типу університету», яка «достойно затримувала рівновагу і справді давала можливість плекати вільну науку», свідчить про її велике значення. Адже завдяки «Академії розвиток української освіти і спеціяльно шкільництва пішли швидким темпом і поширилися на цілій українській території». Педагогічними силами Академії були засновані школи у Дермані і Слуцьку (1560), Турові (1577), Львові (1586) і Києві (1615). Про заснування школи у Володимирі (1577) тогочасні документи свідчать, що єпископ Володимирський Теодосій Лазовський зі своєю капітулою «за напомненнєм вел. п. Костянтина кн. Острозького» переводять спеціальну фундацію для школи у Володимирі, «аби ховано два бакалери таких, жеби оден учил по грецку, а другий по словенску». І в «дійсності два такі «баталери» (учителі) з Острога, вчили у Володимирській школі». На думку В. Січинського, безсумнівним є те, що не без впливу Острозької Академії відбулося заснування Братської школи у Львові (1586) [8, с.66].

Важливо зазначити, що В. Січинський і в інших своїх публікаціях доторкався історії Острозької Академії та інших вищих навчальних закладів. Так, він у статті «Енциклопедія Українознавства» (1955) зазначає: «Видання такої енциклопедії – це велике діло української еміграції» [18, с. 3], але авторами гасел у ній допущено значні огріхи. Так, у гаслі «Астрономія» вказано, що вона «стала на Україні розвиватися за поч. XIX ст. з появою університетів», опускаючи між тим дані про те, що «астрономію викладав проф. І. Лятос в Острозькій Академії вже у 80-их роках XVI ст.», вона вивчалася і «в інших школах чи колегіях на Україні в XVII-XVIII ст.». З інших «недоглядів», на думку автора, є відсутність гасла «Академії», де обов'язково «згадалося б Острозьку, Київську та інші Академії» [18, с. 4].

Розкриваючи великі заслуги В. Січинського для української культури, М. Островерха в праці «35 років муравлиної праці» (1955), писав, що «поважна, муравлина, тиха й основна праця людини проходить тихо безгаморно, майже непомітно... така тиха, ревна й віддана праця» «дає нам багато монументальних творів, які назавжди будуть постійним вкладом у наші наукові надбання». І, «все – скромно, тихо, у постійній

праці, не зводячи своїх духових очей із України і її культури» [2]. Так, не зважаючи на важкі умови скитальчого життя в Чехо-Словаччині, Німеччині, США, подолянин Володимир Січинський жив і творив. Його творча спадщина, це майже 800 праць – книг, графічних творів, церков, надгробних пам'ятників тощо…

* Збережено стиль і мову Володимира Січинського.

Література

1. Горняткевич Дам'ян М. Володимир Січинський (24 червня 1894 – 25 червня 1962) / Дам'ян М. Горняткевич // Свобода (Нью-Йорк). – 1963. – Ч. 119. – 25 червня. – С. 2-3.

2. Островерха М. 35 років муравлиної праці / Михайло Островерха // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – Ч. 13. – 21 січня. – С. 3.

3. Січинський В. Дзвініці і церкви Галицької України XVI-XIX ст. / Володимир Січинський. – Львів, 1925. – 49 с., іл. – (Збірки Національного музею у Львові).

4. Рец.: Нагірний Е. на: Січинський В. Дзвініці і церкви Галицької України XVI-XIX ст. / Е. Нагірний // Технічні вісти. – 1925. – № 7/9. – С. 63.

5. Рец.: Щербаківський В. на: Січинський В. Дзвініці і церкви Галицької України XVI-XIX ст. / Вадим Щербаківський // Україна. – 1925. – Кн. 1-2. – С. 204-206.

6. Січинський В. Пам'ятник Острозьких на Маковиці / Володимир Січинський // Нові шляхи. – 1929. – № 6. – С. 293-300.

7. Січинський В. Пам'ятник Острозьких на Пряшівщині /Володимир Січинський // Український тиждень (Прага). – 1935. – № 37. – С. 2-3. – Підп.: В.С.

8. Січинський В. Острозька Академія. З нагоди 375-річного ювілею / Володимир Січинський // Альманах Українського Народного Союзу (Нью-Йорк). – 1956. – С. 64-66.

9. Січинський В. Друкарські і видавничі знаки XVI-XX ст. / Володимир Січинський – Львів, 1936. – 16 с.

10. Січинський В. Зборів. / В. Січинський. – [Прага]: Вид-во Ю.Тищенка, [1939]. – 23 с., іл. – (Пізнай свій край).

11. Січинський В. Папірні в Україні /Володимир Січинський // Крила (Нью-Йорк). – 1952. – № 6. – С. 17-18.

12. Голубець М. Замок Князів Острозьких в Старому Селі під Львовом / Микола Голубець // Свобода. – 1943. – Ч. 155. – 1 серпня. – С. 4.

13. Лев В. Нарис історії розвитку Українських Високих Шкіл / Василь Лев // Свобода (Нью-Йорк). – 1951. – Ч. 65. – 20 березня. – С. 3.

14. Палій М. Шкільництво на Україні в 16-17 ст.ст. / Михайло Палій // Альманах Українського Народного Союзу. – 1956. – С. 67-69.

15. Шумовський Ю. Києво-Могилянська Академія / Ю. Шумовський // Свобода (Нью-Йорк). – 1968. – Ч. 138. – 24 липня. – С. 2.

16. Січинський В. До питання про перший університет на Україні / В. Січинський // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – Ч. 179. – 17 вересня. – С. 2.

17. Січинський В. Острозька Академія / Володимир Січинський // Календар «Свободи» на 1956 р. – Нью-Йорк, 1955. – С. 64-66.

18. Січинський В. Енциклопедія Українознавства. Гаслова частина / В. Січинський // Свобода (Нью-Йорк). – 1955. – Ч. 233. – 18 листопада. – С. 3-4.

19. Острог // Вікіпедія – вільна енциклопедія / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/.

20. Кучер М. Українські академічні традиції / М. Кучер // Наш клич (Буенос Айрес). – 1955. – № 44. – 8 грудня.

21. Українські академічні традиції // Український самостійник (Мюнхен). – 1955. – 6 листопада.

22. Вісті з НТШ: Українські академічні традиції // Свобода (Нью-Йорк). –1955. – Ч. 222. – 17 листопада. – С. 3.

Іван ПАЩУК

Висвітлення деяких питань видавничої справи древнього Острога у дослідженні Л. І. Владимирова "Загальна історія книги" (1979)

Не тільки в прибалтійській Литовській Республіці, а й у світовому професійному книжному товаристві Льва Івановича Владимирова (1912-1999) ще при житті з достоїнством гучно величали Рицарем Книги, Великим Книжником, Бібліоманом, Корифеєм бібліотечно-інформаційної справи, Людиною, яка зачарована книгою. І це, як підтверджують фахівці з багатьох країн, хто його особисто знав чи з ним працював, як і нинішні його послідовники, було цілком заслуженим і справедливим.

Народився він у м. Тельшяй в династії інтелегентів, де були вчителі, лікарі, юристи, інженери, а від покоління до покоління передавалися головні життєві моральні цінності з глибокою повагою і любов'ю до книги [1]. Дитячі роки пройшли у Шяуляї і Шулуті, де вчився у гімназіях, а вищу освіту здобув у Каунаському університеті. Пізніше незмінно в 1948-1963 роках працював директором бібліотеки Вільнюського університету – однієї із найдавніших і найбагатших академічних книгозбірень Східної і Центральної Європи. У 1964-1970 роках очолював бібліотеку ім. Д. Хаммершельда Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку, а, повернувшись на батьківщину, ще до 1990 року завідував кафедрою наукової інформації цього ж університету, був видатним діячем Міжнародної асоціації бібліотечних асоціацій і установ (ІФЛА).

Він є автором кількох дослідницьких видань і численних статей у різних тематичних збірниках і журналах [2] із різних питань розвитку книжкової справи у світі від найдавніших періодів до новітніх часів. Але серед них провідне місце займає "Загальна історія книги" (1979), яка спочатку вийшла литовською мовою у Вільнюсі, а через десять років перекладена на російську мову, – у московському видавництві "Книга" 1988 року тиражем 30 тисяч примірників [3]. Вона охопила історію книговидавничої справи від самого зародження писемності до епох Середньовіччя і Відродження, а також і XVII століття із усією її проблематикою. Це був лише перший том. А другий, котрий залишився в рукописному вигляді, повністю присвячений XVIII століттю. Він ще чекає свого видавця-патріота.

Більше про цю неординарну людину і оцінку її тривалої наполегливої подвижницької праці можна дізнатися із книги "Библиотековедению нужны признание и любовь: воспоминание о Льве Владимирове", яка

вийшла у Вільнюському університеті в 2005 році і містить майже 30 спогадів тих, кому в різні роки доля подарувала можливість працювати з професором, вчитися у нього, зустрічатися з ним [4], майже щоденно спостерігати за його невтомною науково-дослідницько роботою.

У "Загальній історії книги" увага приділена, серед багатьох інших, і Острозькій друкарні, яка, на думку автора, "була... обладнана краще, ніж львівська", бо мала "власний паперовий млин", "була краще забезпечена шрифтами, орнаментальні прикраси випущених нею книг багатші, ніж у львівських виданнях", хоча "обидві друкарні широко використовували шрифти і орнаменти федоровських видань" [5].

Лев Владимиров із пафосом пише про "одного із найзнаменитіших, найвпливовішого і найбагатшого українського великого князя Костянтина Костянтиновича Острозького, союзника Г. Ходкевича у боротьбі з унією", котрий "у своїй резиденції в Острозі на Волині створив вогнище … православного книгодрукування". Автор твердо відстоює думку, що його підтримка була не "капризом багатого магната", який хотів "пограти у книговидавництво, використовуючи для цього "слугу" І.Федорова. Це неправильно, бо князь Острозький мав патріотичне бажання відстояти у наслідувану від батьків і дідів віру, використовуючи для цього школу і друкарню. До того ж в Острозі Іван Федоров був не "слугою", а "служебником", тобто службовцем князя – для виконання адміністративних зобов'язань набиралися найперше лише представники шляхти" [6].

Дослідник пише про першу острозьку книгу "Буквар" (1578), ілюструється його перша сторінка, називає його "єдиним, хоча і різноманітним за змістом навчальним посібником", метою якого "було дати учневі комплекс початкових знань і навиків у писанні і читанні на церковнослов'янській і грецькій мовах" [7], "Книгу Нового завіту…" (1580), "Хронологію" Андрія Римши і знамениту острозьку "Біблію" (1581), детально описує її, теж давши ілюстрацію на цілу сторінку, про інші подальші видання, коли Іван Федоров взимку 1582 року виїхав із міста [8], а їх вийшло аж 15 назв.

Автор згадує не лише діячів, названих вище, а й Герасима Смотрицького, Тимофія Михайловича, Гриня Івановича, Василя Суразького, Христофора Філарета, а ще українських дослідників книговидання в Острозі Я. Ісаєвича (1936-2010), уродженця с. Верба Дубенського району, Я. Запаска, Є. Немировського, І. Мицька та інших.

"Загальна історія книги" є у музеї книги і друкарства місцевого історико-культурного заповідника, в бібліотеках. І ті, хто цікавиться книговидавництвом із найдавніших історичних епох до XVIII століття,

не повинні її оминати, написану "видатною особистістю і світилом бібліотекознавства" [9], як висловлюються фахівці-дослідники. Його прізвище також повинне згадуватись у переліку тих, хто сказав своє авторитетне слово про перших острозьких друкарів і їхні пам'ятні книжкові видання.

Література

1. Глосене А. Воспоминание о профессоре Владимирове // Библиография. Научный журнал. – Москва. – 2005. – №4. – С. 84-87.

2. Владимиров Л. От "Апостола" И. Федорова к "Постилле" Даукаши // Полиграфическое производство. – Москва. – 1954. – №2; Франциск Скорина – первопечатник вильнюсский. – Вильнюс. – 1975 і журнал "Книговедение". – Москва. – 1979. – №7 тощо.

3. Владимиров Л. Всеобщая история книги. – Москва. – 1988. – 312 с.

4. Библиотековедению нужны признание и любовь: воспоминания о Льве Владимирове. – Вильнюс. – 2005. – 218 с.

5. Владимиров Л. Всеобщая история книги. – С. 256.

6. Там само. – С. 250.

7. Там само. – С. 251.

8. Там само. – С. 252-254.

9. Холма Б., Шенберга Р. Вспоминая Льва Ивановича Владимирова // Библиотековедение. – Москва. – 2006. – №4. – С. 126-127.

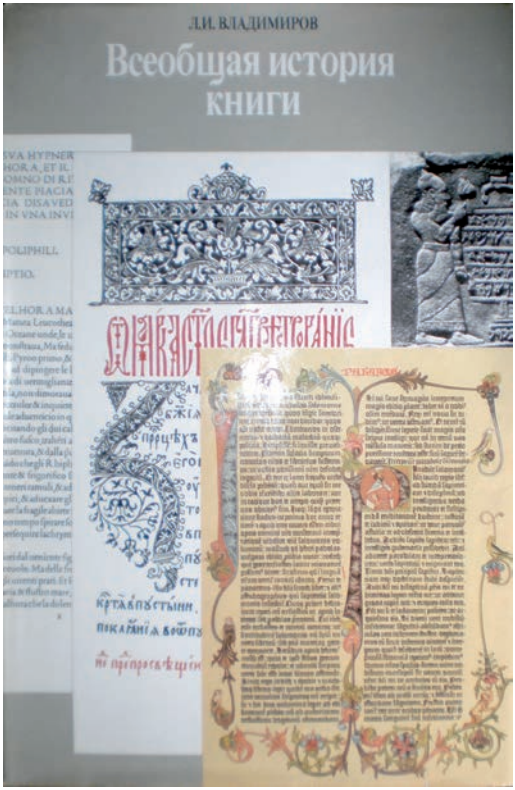
Л.И. ВЛАДИМИРОВ
Всеобщая история книги

Відомості про авторів

АНТОНЮК Ярослав – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія».

АРХІПОВ Віктор – скульптор Національного університету «Острозька академія».

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій – молодший науковий співробітник Дочірнього підприємства «Волинські старожитності» Державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

БЕНДЮК Микола – художник-реставратор Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

БЕНДЮК Наталя – студентка Національного університету «Острозька академія».

БОНДАР Наталія – науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

БОНДАРЧУК Віталій – аспірант кафедри релігієзнавства Національного університету «Острозька академія».

БОНДАРЧУК Володимир – науковий співробітник Почаївського історико-художнього музею (Тернопільська обл.).

БОНДАРЧУК Ярослава – кандидат документознавства та інформаційних технологій, доцент кафедри «Культурології» Національного університету «Острозька академія».

ВАРИЧ Іванна – аспірант кафедри інженерної та комп'ютерної графіки машинобудівного факультету Луцького національного технічного університету.

ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Дмитро – студент Національного університету «Острозька академія».

ВИХОВАНЕЦЬ Василь – науковий співробітник відділу історії Нетішинського міського краєзнавчого музею (Хмельницька обл.).

ВИХОВАНЕЦЬ Тарас – заступник директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею (Хмельницька обл.).

ВІЗНЮК Вероніка – старший науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (Хмельницька обл.).

ВІТРЕНКО Валентин – викладач Новоград-Волинської міської гімназії ім. Лесі Українки (Житомирська обл.).

ГЛУШМАН Іван – журналіст газети «Замкова гора» (м. Острог).

ГРИГЕЛЬ Лідія – художник-реставратор книги Львівського музею історії релігії**.**

ДАНИЛЮК Марія – завідувач відділом історії Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

ДЗЕНДЗЕЛЮК Леся – художник-реставратор, викладач Української академії друкарства (м. Львів).

ДЕНИСЕНКО Ярослав – студент магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія», бакалавр історії (В. А.).

ЖУКОВА Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

ЖУРАВЛЬОВА Ірина – директор Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

ЖУРИК Світлана – вчитель історії Оженинської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. № 1 (Острозький р-н.).

ЗАКРЕВСЬКИЙ Валерій – студент історико-соціологічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету.

ЗБРУЦЬКИЙ Олексій – мистецтвознавець (м. Київ).

ЗЕЛІНСЬКА Ольга – студентка Національного університету «Острозька академія».

ЗІНЧЕНКО Світлана – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського Національного музею ім. Андрея Шептицького.

ІВАНЕЦЬ Оксана – науковий співробітник науково-освітнього відділу Нетішинського міського краєзнавчого музею (Хмельницька обл.).

КАСЯНЧУК Іван – молодший науковий співробітник відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна (Рівненська обл.).

КИХТЮК Валентина – кандидат історичних наук, ст. викладач кафедри документознавства та музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

КЛИМЧУК Андрій – журналіст Творчого об'єднання «Мистецькі грані» (м. Рівне).

КОНОНЕНКО Ірина – головний бібліотекар відділу книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

КОНОНЕЦЬ Петро – вчитель історії Олександрійської загальноосвітньої школи-інтернату І-ІІІ ступенів (Рівненський р-н.).

КРІШАН Акаш – студент магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія», бакалавр історії (В. А.).

ЛЕСЬКІВ Ірина – науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (Хмельницька обл.).

МАНЬКО Микола – заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

МАРЧУК Ігор – завідувач відділу «Інститут дослідів Волині» Рівненського обласного краєзнавчого музею.

МЕДВЕДЧУК Галина – провідний науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (Хмельницька обл.).

НАДОЛЬСЬКА Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

ОХРІМЕНКО Григорій – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету ім. Лесі Українки, провідний науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк).

ПАЩУК Іван – начальник редакційно-видавничого відділу Рівненського факультету Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, голова Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Рівне).

ПЕТРОВИЧ Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

ПОЗІХОВСЬКА Світлана – завідувач Музею книги та друкарства Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

ПШЕНИЧНИЙ Юрій – науковий співробітник відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна (Рівненська обл.).

РОМАНЧУК Олександр – реставратор кераміки Державного історико-культурного заповідника м. Острога, завідувач сектору археології Нетішинського міського краєзнавчого музею.

РУЙ Ольга – краєзнавець (м. Острог).

РЯБЧИКОВА Фаїна – асистент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

САВИЦЬКИЙ Володимир – старший науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк).

САВЧУК Петро – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

СВІНЦИЦЬКИЙ Володимир – краєзнавець (м. Луцьк).

СКЛЯРЕНКО Наталія – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри дизайну Луцького національного технічного університету.

СКРУХА Світлана – науковий співробітник відділу історії Берестецької битви Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» (с. Пляшева Рівненської обл.).

СТАРЕНЬКИЙ Ігор – аспірант кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін, бібліотекар наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка.

ТОКАРСЬКА Ольга – студентка Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, завідувач Хмельницького міського відділу Центру дослідження Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України.

ТУНЦЕВА Зоя – завідувач сектору етнографії Нетішинського міського краєзнавчого музею (Хмельницька обл.).

ЦІБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ Ірина – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (м. Київ).

ЧЕКУРКОВ Василь – заступник директора Рівненської філії Державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

ШИКІРЯВА Леся – студентка Національного університету «Острозька академія».

ШКОЛЬНА Ольга – кандидат мистецтвознавства, докторант Львівської національної академії мистецтв, начальник відділу музейної справи Міністерства культури України.

Зміст

Манько Микола, Данилюк Марія. Михайло Тучемський – засновник і перший керівник історичного музею в Острозі.....3

Історія

Вихованець Василь. Загадковий акт Казимира Ягелончика (в Троках, від 7-го індикта).....9

Медведчук Галина. Маєтки К.-В. Острозького на Поділлі.....30

Денисенко Ярослав, Крішан Акаш. Різні долі українських князів та їхніх замків (на прикладі родів Сангушків-Ковельських і Збаразьких у кінці XV-XVI ст.).....33

Бондарчук Віталій, Бондарчук Володимир. Співпраця В.-К. Острозького з Христофором Філалетом в рамках боротьби проти Берестейської унії.....40

Савчук Петро. Князі Острозькі та їх нащадки в Дубні.....45

Касянчук Іван. Статут Дубенського Спасо-Преображенського монастиря 1624 року.....51

Пшеничний Юрій. Випадки злочину і покарання з історії м. Дубна.....56

Візнюк Вероніка. Юзеф Ігнацій Крашевський – видатна постать в історії Волині.....64

Леськів Ірина. В'ячеслав Липинський – поляк за походженням, українець за духом.....67

Манько Микола. Освітні заклади Новомалина до Першої світової війни.....72

Журик Світлана. Конфесії в селі Оженині в XVIII-XX ст.....82

Романчук Олександр. Гончарний промисел в Острозі у 1920-1990-х роках..94

Руй Ольга. 1917-1918 роки в спогадах острожанина Сергія Мілієвича Рафальського (1896-1931).....116

Вітренко Валентин. Волинський народний календар – щорічник етнічних німців Західної Волині в 1935-1939 роках.....121

Бендюк Микола. Україно-польське протистояння на території Острожчини під час Другої світової війни.....130

Марчук Ігор. Чи була у Будеражі Перша конференція поневолених народів Східної Європи та Азії?.....147

Антонюк Ярослав. Діяльність Служби безпеки ОУН(б) на Острожчині у післявоєнний період.....150

Глушман Іван. Межиріцьке духовно-пасторське училище.....156

Питання музеєзнавства та пам'яткознавства

Збруцький Олексій. Плебанія (будинок ксьондза костьолу Іоанна Хрестителя) в місті Ізяславі Хмельницької області.....160

Старенький Ігор. Охорона пам'яток старовини на території Волині та Поділля на початку XX ст.....167

Петрович Валентина, Рябчикова Фаїна. Проблеми застосування новітніх технологій в обліку музейних предметів.....173

Жукова Олена. Створення ансамблевих музеїв як актуальне питання сьогодення вітчизняної музейно-пам'яткоохоронної справи.....178
Надольська Валентина. Комплектування збірки Волинського краєзнавчого музею: досягнення і проблеми.....185
Надольська Валентина, Токарська Ольга. Науково-дослідна робота відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею.....192
Архіпов Віктор. Пропозиції щодо скульптурного увічнення визначних подій та постатей історії Острога.....198
Іванець Оксана. Значки Хмельниччини у збірці Міського краєзнавчого музею м. Нетішина.....202

Історична топографія. Топоніміка. Археологія
Кихтюк Валентина. Основні типи та кількість поселень на Волині.....216
Вихованець Тарас. Матеріали з історичної топографії Острога першої третини XIX століття.....226
Романчук Олександр. Мікротопоніми сіл Нетішина й Солов'я та міста Нетішина (XIX – початок XXI століть).....258
Бардецький Андрій, Вертелецький Дмитро. Результати археологічних них розвідок на території Острозького району в 2011 році.....267
Варич Іванна, Скляренко Наталія, Охріменко Григорій. Еволюція первісного житлобудівництва.....283
Кононець Петро. Римська монета як джерело вивчення історії племен черняхівської культури.....293
Савицький Володимир, Свінцицький Володимир. Давньоруські амулети-сокирки у збірці Волинського краєзнавчого музею.....309
Чекурков Василь. Археологічні дослідження культурних нашарувань литовсько-польської доби у місті Корці.....319

Питання мистецтвознавства та музейної атрибуції
Бондарчук Ярослава. Художні особливості Острозької іконописної школи на прикладі аналою з житієм св. Миколая др. пол. XVII – поч. XVIII ст..325
Школьна Ольга. Культура харчування еліти українського суспільства XVII-XIX століть: руйнація стереотипів про типологію форм фарфоро-фаянсових виробів для напоїв і встановлення дійсного стану речей.....345
Зелінська Ольга. Візуалізація предметів побуту та етнографії в Острозькому іконописі XVIII ст.....357
Бендюк Микола. Дата народження скульптора Томаша-Оскара Сосновського.....361
Бендюк Микола. Портрет невідомої в костюмі Клеопатри (Моджеєвська Гелена).....363
Шикірява Леся. Особливості та мистецька цінність збірки художніх полотен із колекції Музею Національного університету «Острозька академія»..365
Бендюк Наталя. Квіткова символіка у декоративно-ужитковому мистецтві Волині.....370

Тунцева Зоя. З творчого доробку Валентини Сірук.....382
Закревський Валерій. Культурологи Острожчини в енциклопедичному довіднику Б. Й.Столярчука "Митці Рівненщини" (2011).....387

Секція
«Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування»

Григель Лідія, Дзендзелюк Леся. Острозька Біблія 1581 року видання з фондів Львівського музею історії релігії.....390
Бондар Наталія. Папір острозьких видань у контексті діяльності острозької папірні.....398
Зінченко Світлана. Колекція видань Івана Федоровича в збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького.....410
Ціборовська-Римарович Ірина. Бібліотека Острозького монастиря Ордену братів менших капуцинів: історична доля.....423
Журавлева Ирина, Кононенко Ирина. Коллекция первопечатных изданий в фонде Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина: сохранение, изучение, доступность.....428
Позіховська Світлана. Мініатюрні стародруки XVI-XVIII століть в колекції Музею книги та друкарства м. Острога.....438
Скруха Світлана. Продовжувач друкарської справи преподобного Іова Почаївського – архімандрит Віталій (Максименко).....448
Климчук Андрій. Олександр Мардковіч: письменник, науковець, журналіст, видавець.....454
Манько Микола. Церковні краєзнавці Волині кінця XIX – поч. XX ст. – дослідники, популяризатори і зберігачі спадщини острозької слов'яно-греко-латинської академії.....463
Трембіцький Анатолій. Острозька Академія у працях В. Січинського.....475
Пащук Іван. Висвітлення деяких питань видавничої справи древнього Острога у дослідженні Л. І. Владимирова"Загальна історія книги" (1979).....484

Відомості про авторів.....488
Зміст.....493

Збірник наукових статей

Острозький краєзнавчий збірник

Випуск 5

Упорядник Манько М. П.
Набір і верстка Глушман Т. Л.
Художнє оформлення обкладинки Бендюк М. М.

На 4 ст. обкладинки малюнок О. Яновської

Формат 42х30/4.
Папір офсетний. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 13,61. Гарнітура Times New Roman.
Наклад 200 примірників.

Виготовлено СПД Свинарчук Р В.
(свідоцтво РВ №27 від 29 липня 2004 року)
Тел. (+38067) 771 28 70